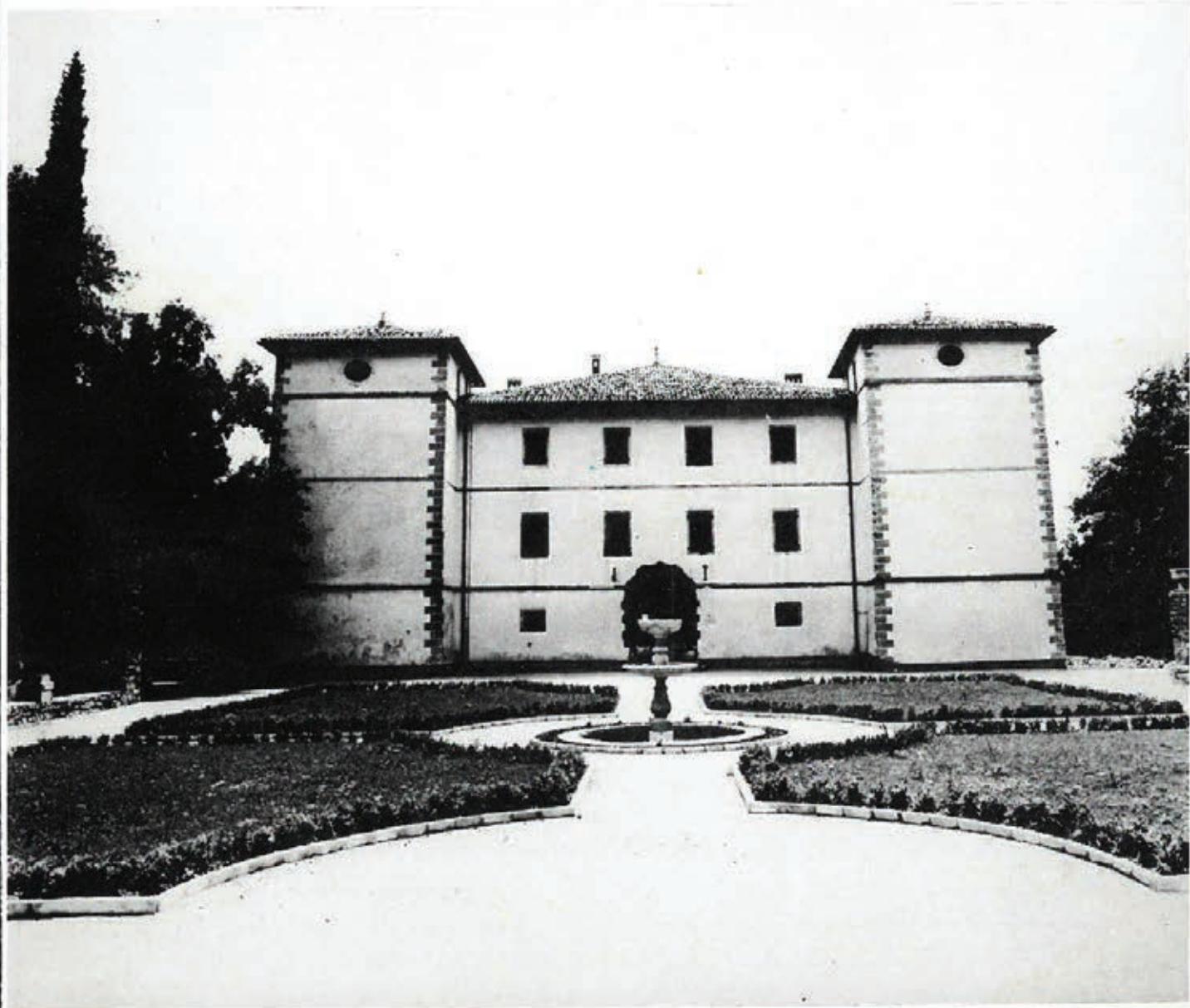

GORIŠKI LETNIK

**ZBORNIK GORIŠKEGA
MUZEJA 1988/1989**

15/16

YU ISSN 0350-29-29

GORIŠKI LETNIK
ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

15/16

GORIŠKI MUZEJ
Nova Gorica
1989

Na ovtku: Barokiziran park pred gradom Kromberk z obnovljenim vodnjakom iz leta 1774 (foto M. Prešeren, 1989)

11.9.1985

Goriški letnik sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije (Ljubljana), Raziskovalna skupnost občine Nova Gorica, Raziskovalna skupnost občine Sežana ter Kulturne skupnosti občin Ajdovščina, Nova Gorica, Sežana in Tolmin.

KOZMAC PRI GOJAČAH – PRAZGODOVINSKO IN POZNORIMSKO GRADIŠČE Poročilo o arheološkem sondiranju leta 1986

Zorko Harej

Lit.: J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici, Zgodovinski časopis 6-7 (1952/53) 89 ss. — Arheološka najdišča Slovenije, 1955, 123. — J. Zavrtanik, Varstvo spomenikov 28 (1986) 256 s.

Tik nad magistralno cesto Nova Gorica – Ajdovščina in zahodno od poljske poti, ki se od te odcepi proti bližnjim Gojačam in Malovšam, se dviguje nizek kopast grič Kozmac. Grič je v naravi pašnik, porasel s travo, grmičevjem in deloma borovci. Ime je prejel od p.c. sv. Kozma in Damijana, ki je stala rahlo dvignjena nad cesto in od katere je neznatno ohranjeno le še zidovje, tako da je razpoznaven tloris z majhno pravokotno ladjo in apsido. Cerkvica naj bi bila opuščena v jožefinski dobi; bržkone je bilo veliko kamnitega gradiva uporabljenega pri gradnji hiše Batuje št. 86, ki stoji pod ostanki cerkvice ob križišču ceste in poljske poti.

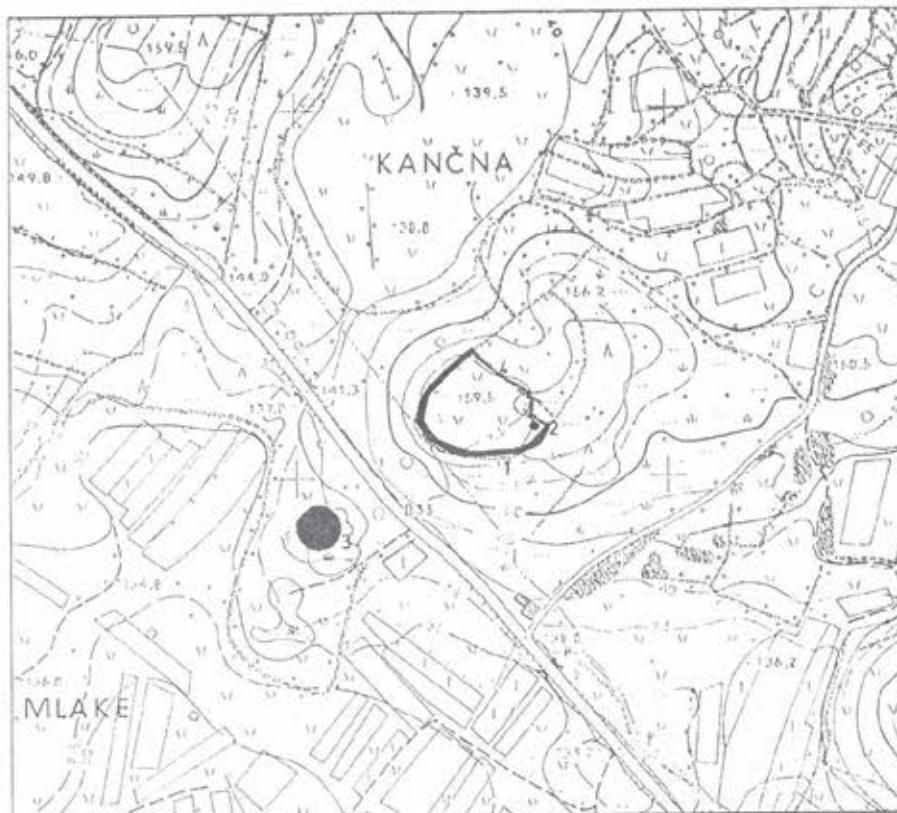
Poleg ostankov cerkvice je lokaliteta kot Gojače–Morlek znana po najdbah zgodnjesrednjeveške nekropole, ki se je širila po vznožju griča, južno od cerkvice in ceste, in ki jo uhan s tremi luknjicami, ti. alamanskega tipa, okvirno postavlja v 7. stoletje.¹ Ostanke gradišča smo zasledili l. 1985, potem ko je kamnolom iz gojaško-malovške strani že odstranil približno polovico griča in z njim tudi gradišča.² Obrambni nasip gradišča je najbolj razpoznaven na jugovzhodnem delu griča, tik ob kamnolому. Dviguje se 1,5 m nad s travo poraščeno teraso, na zunanjji strani je manj porasel in kamenje bolj vidno. Proti jugu in dalje jugozahodu se nasip izgublja, z njim tudi terasa. Struktura nasipa ni vidna. Apnenčasta živa skala na griču mestoma sili na dan iz travnate ruše, večji del pa je 20 do 30 cm pod njo. Plast je v zgornjem delu humusna, v spodnjem delu bolj ilovnata, v celoti je pomešana z različno velikim kamenjem.

Z manjšim arheološkim sondiranjem, ki smo ga izvedli v aprilu 1986. leta, smo hoteli dobiti osnovne podatke za zaščito najdišča ob morebitnem nadaljnjem širjenju kamnoloma ali drugih posegov v območju gradišča, s čimer smo želeli tudi uokviriti osnovno podobo poznavanja gradišča. Izkopali

¹ J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici, Zgodovinski časopis 6-7, 1952/53, 102; D. Svoljšak – T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 57 s.

² Drobne najdbe na vrhu griča je ob vkopih, ki jih je naredilo vojaštvo, našel J. Zavrtanik, ki v navedenem poročilu navaja tudi osnovne podatke o ostankih gradišča. Uporabnik kamnoloma je VGP Soča, s katerim smo se dogovorili za ustavitev širjenja kamnoloma in za finansiranje sondiranj, česar pa podjetje ni izpolnilo, zato so tudi raziskovanja bila manjša. Sondiranje so opravili N. Osmuk, L. Tušta, M. Kjabaj in Z. Harej.

smo sondo velikosti 4×4 m, locirano pravokotno na teraso ob kamnolomu. Ob izkopu smo sondo razširili za 0,7 m proti vzhodu oziroma vrhu nasipa. Za izkopom sonde smo očistili del prerezanega obrambnega nasipa ob kamnolomu in ga dokumentirali.

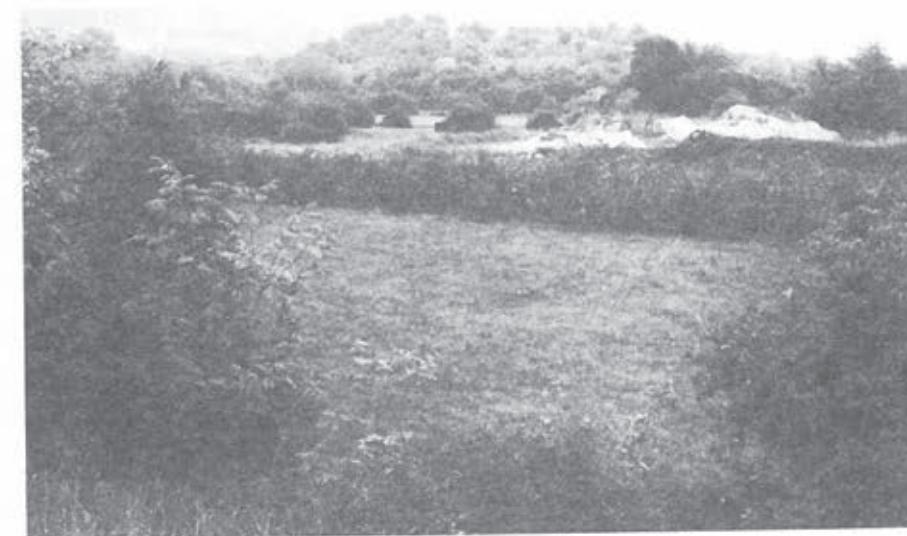
Sl. 1: Kozmac pri Gojačah, Lega gradišča. 1 – obrambni okop gradišča. 2 – položaj izvedene sonde in dokumentacija prereza okopa. 3 – najdišče Gojače-Morlek. 4 – rob kamnoloma

Fig. 1: Kozmac near Gojače, Position of the castelled settlement. 1 – Rampart of the castelled settlement. 2 – Position of Sondage and Documentation of Section Rampart. 3 – Finding-place Gojače-Morlek. 4 – Brink of the Quarry

Opis sonde in profila. Površina sonde je bila porasla s travo, ki raste iz humusa. Humus se nadaljuje na tem mestu vse do žive skale. Plast je bila enotna, mešana le z manjšimi in večjimi apnenčastimi kamni. Proti severozahodu oz. vrhu griča je plast bila tanka, živa skala je segala skoraj do ruše. Globlja je bila proti jugovzhodu, proti nasipu, kjer je dosegala 0,4 do 0,5 m. Tu je bila proti dnu tudi nekoliko manj humusna, bolj rjavkasta in ob dnu mešana z veliko količino manjšega kamenja, mestoma čistega grušča. V celotnem izkopu so se nahajale drobne najdbe, pretežno pa so bile omejene na

globino do 0,3 m pod površino. Prevlađovali so drobci hišnega lepa, ki jih je bilo čez sto. Večinoma so bili veliki okrog centimetra, četrtna tudi večjih. Lep je dobro ohranjen, iz čiste ilovice, rdečkasto prežgan. V mnogih kosih so sledovi 1 do 4 cm debelih vejic. Dalje smo v plasti našli nekaj neznatnih fragmentov prazgodovinske keramike, 2 kosa tegule – večji je ležal 0,4 m globoko v profilu ob nasipu – 2 koščka rimskega stekla, 1 zelo izrabljen bakren novec, 1 železen nož, 1 železno strgallo in 1 fragment sigilate chiare. Slednja fragmenta sta ležala skupaj v globini 0,25 do 0,3 m pod površino.

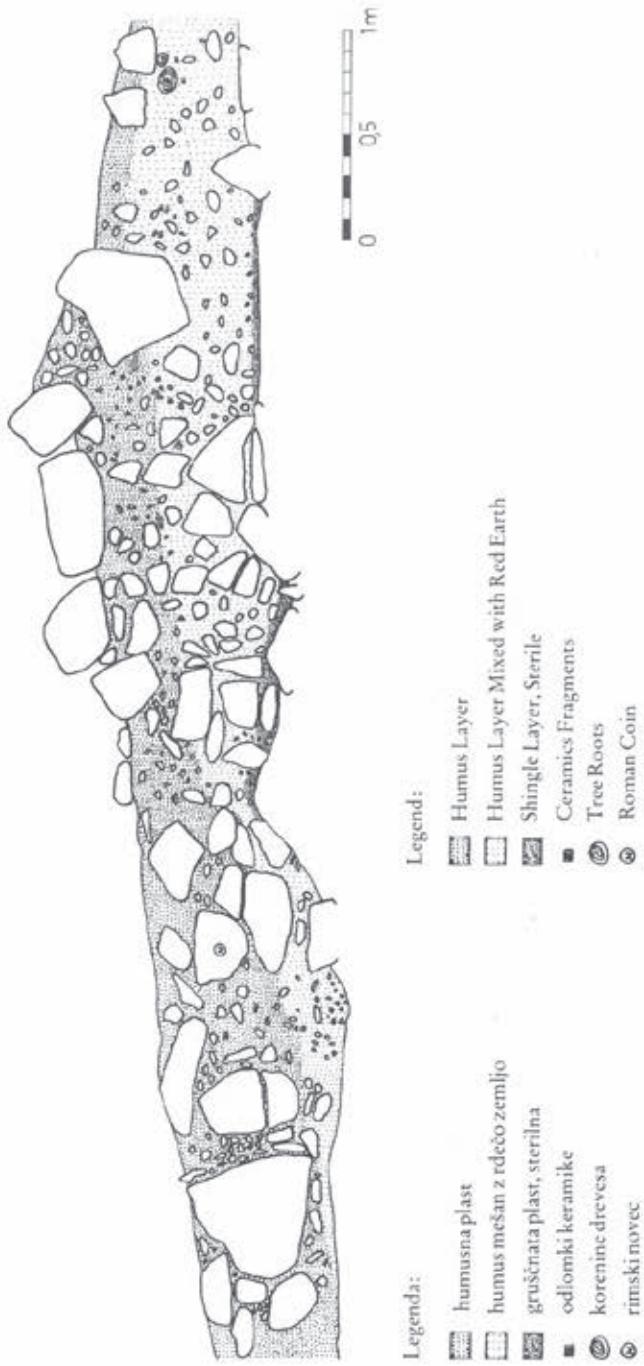
Čiščenje in dokumentiranje obrambnega nasipa smo prilagodili robu izkopa kamnoloma. Obdelali smo ga v dolžini 6,2 m, s tem da smo segli 2 m v teraso, severovzhodno od najvišje ležečih kamnov nasipa, in 4,2 m navzdol ob nasipu. Spodnjega dela nismo mogli odkopati v ravni črti zaradi velike količine kamenja, zato smo ga obdelali z zamikom 0,6 m. V globino smo segli do žive skale ali sterilne plasti grušča z rdečo zemljjo. Izvedba fotodokumentacije je bila le delno možna, ker je izkop kamnoloma na tem kraju čez 10 m globok.

Sl. 2: Grič Kozmac pri Gojačah v Vipavski dolini

Fig. 2: Hill Kozmac near Gojače in Vipava Valley

Obrambni nasip sestavlja kamenje in zemlja. Sledov zidu v profilu ni bilo. Grmadjenje kamnov je najbolj zaznavno v delu, kjer je danes nasip najvišji in tu leže tudi največji kosi. Znotraj terase je kamnov malo, prevladujejo manjši, medtem ko je kamenja v pobočju pod vrhom nasipa še precej. Zemlja je ob vrhu nasipa in znotraj terase steptana, pod vrhom nasipa bolj rahla. V zgornjem delu plasti je bila humusna, v spodnjem delu bolj rjavko rdečkasta, z večjo primesjo ilovice. Humusna plast je bila znotraj terase debela 0,2 m,

Sl. 3. Kozmac pri Gojcah, Pretez obrambnega okopa gradisca
Fig. 3. Kozmac near Gojca, Section of Rampart of the Castellated Settlement

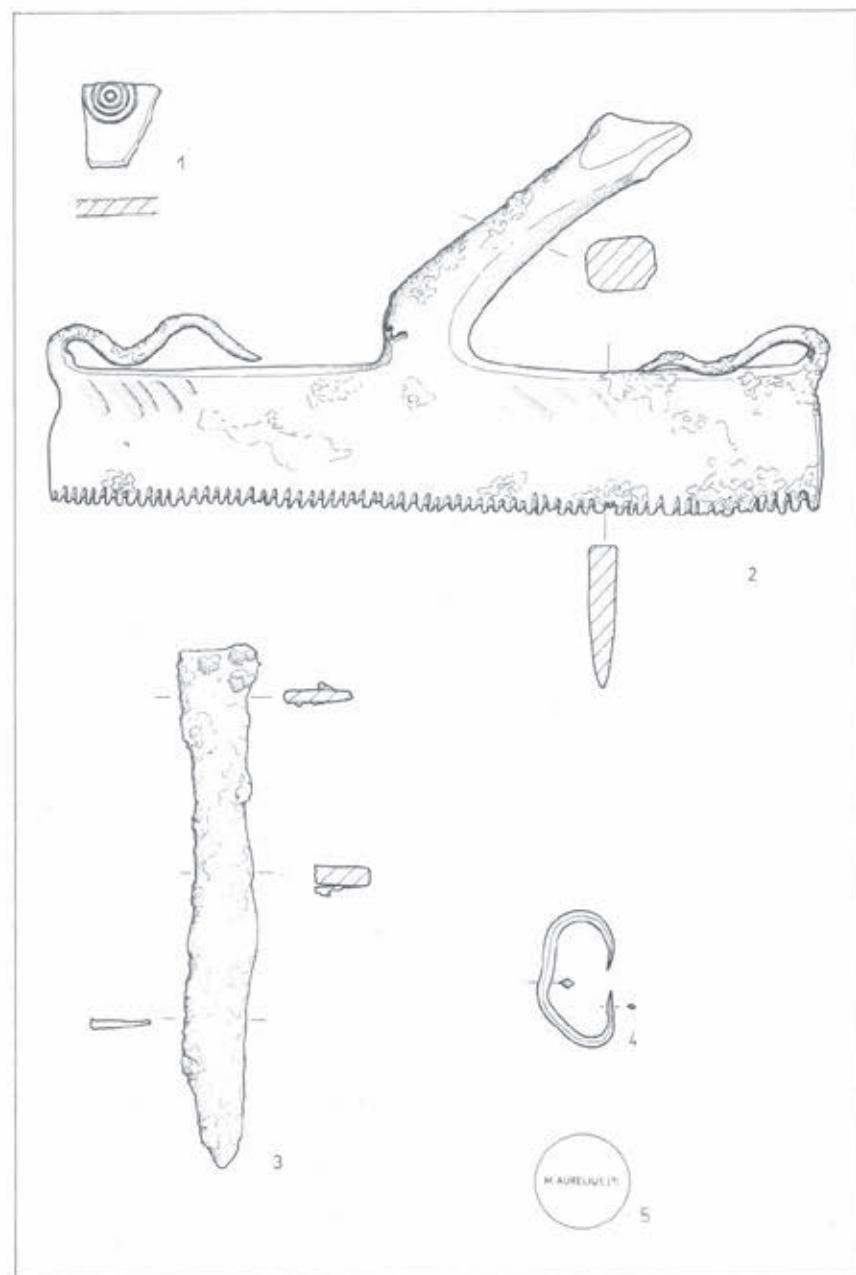
navzdol s padanjem nasipa pa dvakrat debelejša. Debelina rdeče plasti je bila največja v terasastem delu, navzdol pa se je tanjšala. V globini 0,2 do 0,6 m je v celotnem očiščenem delu profila ležalo veliko število fragmentov prazgodovinske keramike. Večinoma so tičali v vrhnjem delu rdeče plasti na robu terase, pod najvišje ležečim delom terase. Znotraj terase smo našli nekaj bolje izdelanih črepin, črno žganih in z zglajeno površino, brez izpovednih potez, a nedvomno prazgodovinskih. Poleg črepin smo med sledovi materialne kulture odkrili še rimski novec. Ležal je 0,4 m globoko ob večjem kamnu v počoju nasipa.

Opis gradiva. Razen fragmenta sigilatne chiare je vsa keramika prazgodovinska in običajne izdelave in obdelave. Nekaj fragmentov je bilo najdenih v sondi znotraj terase, vsi ostali v obrambnem nasipu. Glina je v nekaj primerih prečiščena, največkrat mešana z manjšim številom drobnozrnatega peska. Le nekaj fragmentov ima zglajeno površino, večinoma je površina bolj grobo zagnljena. Glina je bila različno žgana in tudi zaradi tega je površina različno ohranjena. Prevladujoča barva žganja keramike je sivo rjavkasta z rdečkastim tonom. Nekaj fragmentov je črnaste površine, mnogi pa črne barve v notranosti preloma. Po debelini sten je keramika groba, tankih sten ni. Prevladujejo debeline med 0,7 do 1,0 cm. Nekatere segajo do 1,3 cm, tanjših ni. V več primerih se debelina stene posode spreminja s precejsnjim tanjšanjem od dna navzgor, pa celo obratno, kar tudi razodeva grobo modeliranje. Ustja so pretežno oblikovana zaobljeno, le nekaj primerov je ravno odrezanih. Dna so vsa ravna (najdenih le 8 primerov z ohranjenim delom dna) in večinoma močnejša od sten posod.

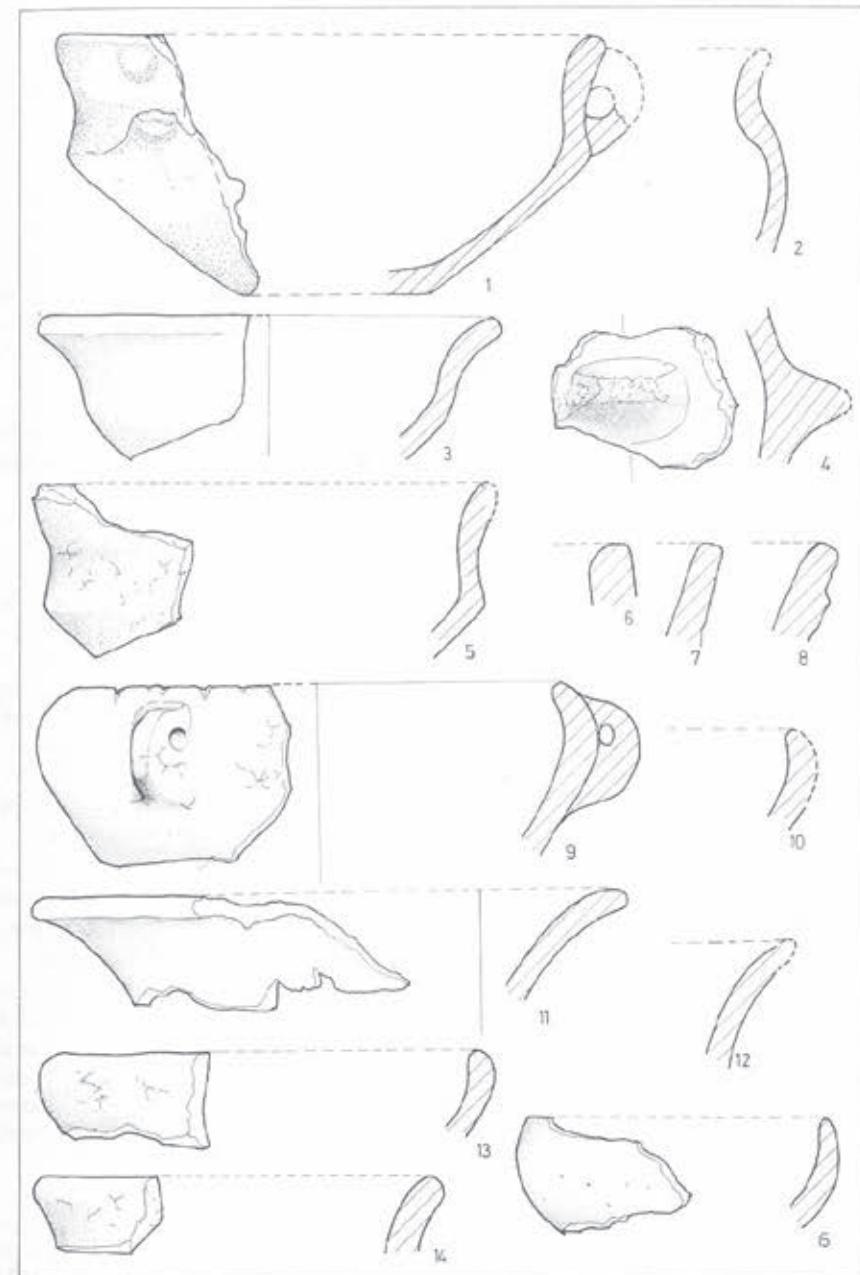
Oblike posod lahko delimo na sklede ter skodele, lonce in pokrovke. Največ fragmentov izpovedne profilacije pripada nizkim skledam ali skodelam različno sploščene S-aste profilacije, ki imajo polkroglast spodnji del in usločen vrat z navzven nagnjenim ustjem (T. 2, 1, 3, 5, 11). V enem primeru je na ramenu dela ohranjen manjši trakast ročaj, ki se je očitno sločil čez vrat do ustja (T. 2, 1). Vrsta fragmentov, ki pa so majhnih velikosti, dokazuje, da so pogoste oblike bile tudi polkroglaste ter kroglaste sklede in skodele (T. 2, 10, 13, 15). V enem primeru je izpričana bolj pokončna skleda, že terina, stožaste oblike z navznoter nagnjenim ustjem in z rebrastim ročajem na največji periferiji, ki je vodoravno preluknjana (T. 2, 9).

Pokrovke so oblika, katere funkcija ni popolnoma dokazljiva, saj so lahko služile tudi kot nizke sklede ali krožniki. V primerjavi z ostalim gradivom so odlomki teh posod bolj skrbno obdelani, z zglajeno površino in bolje žgani. Oblika je komaj nakazan stožec, lahko rahlo usločen, na zunanjem robu lahko tudi zavihane stene pravokotno na ustno površino, ki jo je pokrovka pokrivala (T. 3, 5-7). Veliko odlomkov masivnejših sten nedvomno pripada loncem, vendar so premalo ohranjeni, da bi oblika bila razpoznavna. Ohranjeni kosi razodevajo dve osnovni obliki: kroglasto (T. 3, 1) in bikonično z ostrim klekom ter usločenim dolgim vratom (T. 3, 3).

Ročaji so ohranjeni v treh različnih primerih. So široke trakaste oblike (T. 3, 2), trakasto-rebraste oblike (T. 3, 4) in rebraste oblike (T. 2, 9). Držaja sta ohranjena na dveh črepih, oba sta izmodelirana iz stene (T. 2, 4).

Tab. 1: Najdbe iz sonde na terasi obrambnega nasipa, na globini 0,2 – 0,4 m
Tab. 1: Findings from sondage on the Terrace of the Rampart in the Depth of 0,2 – 0,4 m

Tab. 2: Najdbe iz profila obrambnega nasipa, na globini 0,2 – 0,6 m
Tab. 2: Findings from the Section of the Rampart, in the Depth of 0,2 – 0,6 m

Ornamentalno stran keramike kaže le bikonični lonec, na katerem so tiki nad klekom odtisi jajčaste oblike (T. 3, 3).

Nekeramičnih ostalin materialne kulture smo odkrili le malo: dva novca, bakren obroček pasne spone in dvoje železnih orodij. Izredno zanimiva je najdba kovanega glavnicaškega gladila (T. 1, 2). Gladilo je ohranjeno v celoti. Kovano je masivno, z nastavkom ali ročajem, glavnikom in dvema okrasnima zaključkoma ali izrastkoma. Ročaj je ovalnega preseka, na začetku sploščen in skoraj pravokotno zavit na glavnik. Glavnik je pravokotne oblike, v preseku klinast, v delovnem robu staniščan v drobne zobce, ki so le neznotno poškodovani. Stranska gornja vogala glavnika se nadaljujeta kot dve žici, ki sta obrnjeni proti sredini oz. ročaju in dvakrat uviti. Služili sta kot okras, domnevati pa moremo tudi kako praktično funkcijo. Gladilo je težko, široko, zato sodimo, da ni služilo pri živinoreji, ampak za razčesavanje volne ali kake tekstilne surovine.

Nož je slabše ohranjen od gladila in delno poškodovan v ročajnem delu (T. 1, 3). Ročaj je masiven, skoraj pravokotne oblike in preseka, rezilo rahlo ukrivljeno in koničasto.

Obroč pasne spone (T. 1, 4) je delno raztegnjen, očitno je bil ovalne oblike. Je rombastega preseka in s koničastima zaključkoma.

Opredelitev gradiva. Način izdelave in obdelave keramike razodeva prazgodovinsko, kaštelirsko pripadnost, manj pa izpričuje čas nastanka. Razlog je v količini odkritke keramike, njeni ohranjenosti, pa tudi v stanju poznavanja prazgodovinske keramike, ki nam je vsaj na Slovenskem bolj znana iz grobišč kot iz selišč, pa še to največ iz halštatske dobe in najmanj iz bronaste dobe. K sreči je bilo na italijanski strani zadnja leta izvedenih in tudi objavljenih več raziskovanj na kaštelirjih, kar omogoča večjo uporabo rezultatov starejših raziskovanj na kaštelirjih in v kraških jamah, ki so skoraj stoletje bila izvajana brez stratigrafske dokumentacije.

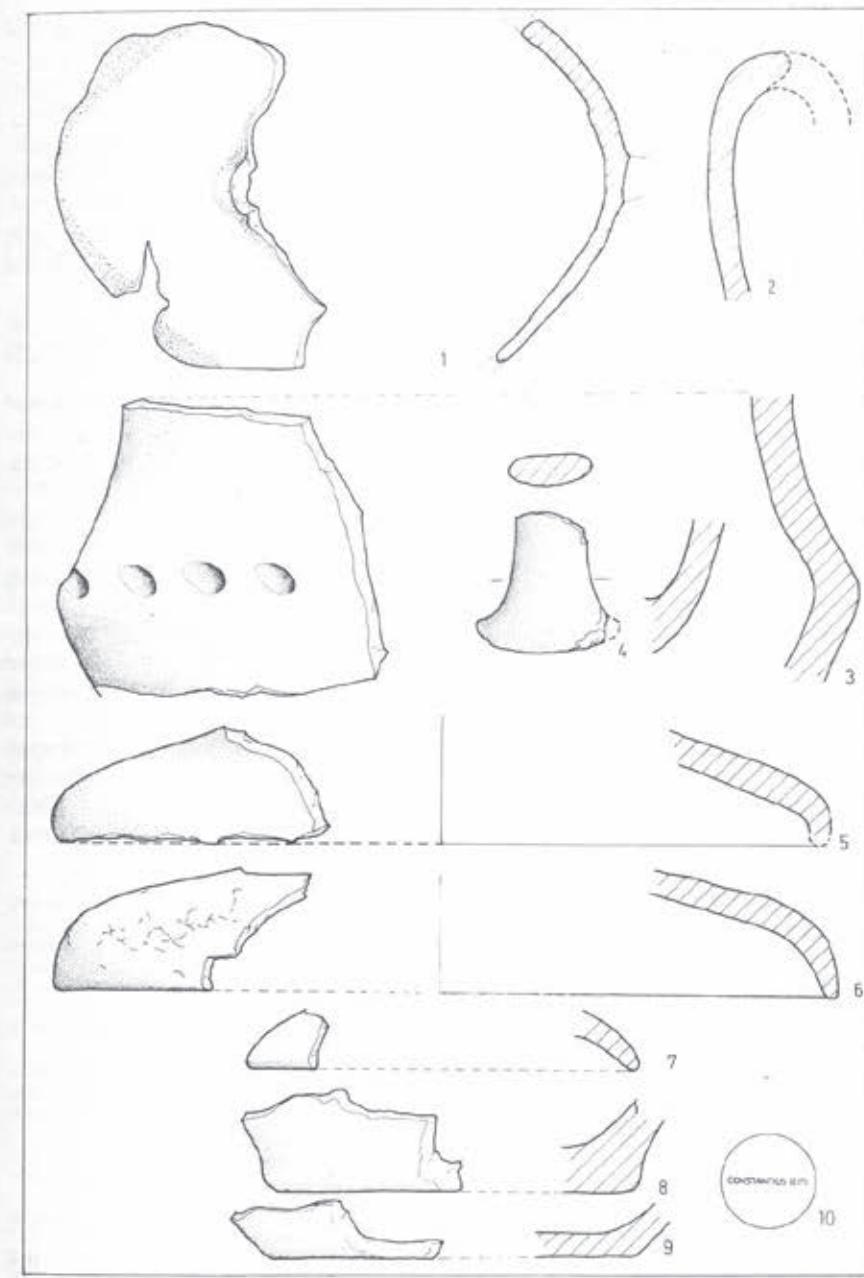
Število primerljivih prvin keramike s Kozmaka je majhno. Izrazitih ali posebnih potez v izdelavi ni, izhajati moremo le iz nekaj form, pa še te so malo tipične in jih lahko sledimo vse od neolitika dalje. Kljub temu nam glede na usidranost v določenem prostoru in času nudijo osnovne podatke.

Nizko skledo S profila, pogosteje v zvrnjeni inačici kot pa pokončno, srečujemo na Tržaškem Krasu najprej v bakreni dobi,³ značilno kaštelirsko izdelavo pa od srednje bronaste dobe dalje, s tem da so sklede oblikovane z ravnim ali tudi zaobljenim dnem, ki ga nato skoraj več ne srečujemo.⁴ Proti koncu bronaste dobe nizke zvrnjene profilacije izginejo oz. se preoblikujejo v ustnem in podustnem delu, pokončnejše oblike pa postanejo bolj priljubljene, često s trakastim ročajem, ki povezuje ustje z ramenom.⁵

³ Z. Harej, Kultura količ Ljubljanskega barja, 1986, 39 in tam navedena literatura.

⁴ S. Vitri, Insediamento protostorico, Relazioni I, 1982, 49 s; M. Moretti, Complessi dai castellieri di Nivizie e Monte Grisa, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste – Monografie di Preistoria II, 1978, sl. 3, 2, 3, 5; 3, 7; 11; P. Cassola Guida – S. Vitri, L'età del bronzo in Friuli, Preistoria del Caput Adriac, katalog razstave, 1983, T. 14, 1; 19, 5, 19, 47; 27, 1, 2.

⁵ P. Cassola Guida – S. Vitri, o.c., 100 s, T. 22, 31, 60, 62, 67.

Tab. 3: Najdbe iz profila obrambnega nasipa, na globini 0,2 – 0,6 m
Tab. 3: Findings from the Section of the Rampart, in the Depth 0,2 – 0,6 m

Polkroglaste sklede in skodele ter druge tipe posod te oblike lahko sledimo še pogosteje od nizkih skled od neolitika kraških jam dalje. V naši sosedstvini so številne od srednje bronaste dobe do začetka halštatske dobe.⁶

Pokončne konične forme (sklede in terine) z različno zavihanim ustjem in z značilno modelacijo ročajčka na ramenu (T. 3, 8) so le malo manj priljubljena forma v obravnavanem času. Znane so iz Ajdovskega gradca (Nivize) iz začetka kulture žarnih grobišč,⁷ s Katinare in Ljubljane iz konca kulture žarnih grobišč,⁸ iz Storij pri Sežani, kjer so časovno manj oprijemljive,⁹ po nekaterih osamljenih primerih pa lahko na podlagi spremiševalnih najdb sklepamo, da se je forma ohranila tudi še v starejsi železni dobi.¹⁰

Bikonična forma lonca ali terine z usločenim gornjim delom (T. 3, 3) se presenetljivo redko pojavlja. V bližini je znana le še iz Škocjana, bržkone iz začetka halštatske dobe.¹¹

Keramični pokrovi za posode se v sosedstvu javljajo največkrat z enostavnim konično formo, le redko z delno zavihanim robom. Pogosti so ob koncu kulture žarnih grobišč in na začetku halštatske dobe,¹² notranjščina Slovenije pa jih pozna tudi v mlajšem halštatskem času.¹³

Plastični držaji na posodah niso kulturno ali časovno tipični, neizpovedna so tudi najdena dna posod, za ročaj, ki se oža proti vrhu (T. 3, 4), pa velja opozoriti, da je na tržaških kaštelirjih razmeroma pogost od srednje bronaste dobe do začetka halštatske dobe.

Odkrita keramika ima največ paralel torej v pozнем bronastem času oz. v mlajši stopnji kulture žarnih grobišč in deloma na začetku halštatske dobe, zato je realna opredelitev v mlajšo polovico kulture žarnih grobišč oziroma Ha B.

Za železno glavnica gladilo nismo uspeli najti analogij. Najdba skupaj s sigilatnim odlomkom nakazuje rimske poreklo, enako tudi plast, vendar izredno dobra ohranjenost poraja sume, da gre za mlajši nastanek. Ukrivljeni mali noži iz železa so bili v Vipavski dolini najdeni najbliže na Sv. Pavlu nad

⁶ C. Balista – M. Moretti, *Castelliere dei Ciastieci* (Pozzuolo del Friuli 1980: Relazione preliminare), Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste 12, 1981, sl. 22, 5, 6; 23, 5; F. Maselli Scotti, Il bronzo finale e il primo ferro a Cattinara, o.c., T. 2, 8; R. Gerdol – G. Stacul, Il castelliere di Ponte S. Quirino presso Cividale, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste – Monografie di Preistoria II, sl. 4, 1; P. Cassola Guida – S. Vitri, L'età del bronzo in Friuli, Preistoria del Caput Adriae, katalog razstave, 1983, T. 21, 26, 28.

⁷ M. Moretti, Complessi dai castellieri di Nivize e Monte Grisa, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste – Monografie di Preistoria II, 1978, sl. 5, 3.

⁸ F. Maselli Scotti, Cattinara e i castellieri Triestini (Scavi 1977-79), Relazioni 1, 1982, 32; ista, Il bronzo finale e il primo ferro a Cattinara, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste 12, 1981, T. 1, 25; J. Puš, žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani, Razprave SAZU VII/1, 1971, 88, T. 3, 2; 6, 6; 17, 4.

⁹ M. Guštin, Notranjska, Katalogi in monografije Narodnega muzeja 17, 1979, T. 10, 1.

¹⁰ B. Lonza, Studio preliminare sul castelliere di Monrupino, Atti della Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia II, 1970-72, sl. 7.

¹¹ L. Ruaro Loseri – G. Righi, La necropoli «celtica» di S. Canziano del Carso, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste – Monografie di Preistoria III, 1982, T. 1, grob Cq 1a, 2.

¹² Materiali dell'età del Bronzo e della prima età del Ferro, Dizionari terminologici I, (Firenze) 1980, 158 s. T. 1, LI; J. Horvat, Pragodovinske naselbinske najdbe pri farni cerkvi v Kranju, Arheološki vestnik XXXIV, 1983, T. 6, 1, 4; 8, 7-10; B. Lonza, La ceramica del castelliere degli Elleri, Quaderni della Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia 4, 1981, T. 39.

¹³ J. Dular, Halštatska keramika v Sloveniji, Dela SAZU 23, 1982, 78 ss.

Vrtovinom in segajo v pozno antiko,¹⁴ sicer so v rimski dobi pogosto kovani s tako obliko. Podobno je malo oprijemljiv obroček pasne spone, nedvomno rimskega porekla.¹⁵

Opredelitev novcev je podal dr. Peter Kos.

1. Novec iz sonde:

As M. Aurelius (?) RIM RIC?

Novec je zelo izrabljen. Določitev po portretu ni povsem sigurna. Gotovo kovan v drugi polovici 2. stoletja.

2. Novec iz obrambnega nasipa:

Cen Constantius II. RIC?

Novec je fragmentiran. Tip rv.: Fel Temp Reparatio, padajoči konjenik (3).

Gradišče na Kozmacu je najnižje ležeče gradišče v Vipavski dolini, istočasno tudi eno najnižje ležečih na Slovenskem. Njegova postavitev je bila pogojena s pašniško okolico in plodno nižino ob vznožju, istočasno tudi za obrambo prehoda skozi Vipavsko dolino, bržkone v verigi in sistemu z drugimi gradišči v dolini in ob njej. Drobne najdbe, odkrite pri arheoloških sondiranjih, izpričujejo, da je Kozmac bil naseljen že v mlajšem času kulture žarnih grobišč (po letu 1000 pr. Kr.) in v pozno rimske dobi. Številne keramične najdbe v samem obrambnem nasipu so brez sistematičnega izkopa premajhen dokaz za čas izgradnje nasipa, številčno skromne rimske drobne najdbe tudi ne morejo služiti za širšo osvetlitev življenja, vendar skupaj s številnimi ostanki hišnega lepa razovedajo stalno naselitev na griču, naselitev za katero na osnovi slučajnih najdb in grobišča¹⁶ na vznožju sklepamo, da se je nadaljevala v zgodnjem srednjem veku.

¹⁴ D. Svolšak, Sv. Pavel nad Vrtovinom, Rezultati sondiranj leta 1966, Arheološki vestnik XXXVI, 1985, T. 1, 4; 2, 26.

¹⁵ S. Petru – P. Petru, Neviodunum, Katalogi in monografije Narodnega muzeja 15, 1978, T. 1, 12-30; M. Sagadin, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji, Arheološki vestnik XXX, 1979, 308.

¹⁶ D. Svolšak – T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 57 ss; A. Pleterski, Varstvo spomenikov 29, 1987, 279, sl. 41.

Opis gradiva na tabelah

Tabela 1, najdbe iz sonde na terasi obrambnega nasipa, globina 0,2 – 0,4 m.

- Tab. 1, Findings from sondage on the Terrace of the Rampart in the Depth of 0,2–0,4 m.
1. Odlomek dna sigilatne posode okrašene s krožci, svetlo rdečkasto žgane. Vel. $2 \times 2,5$ cm, deb. dna 0,5 cm.
  2. Kovano železno glavničasto gladilo z masivnim ročajem, pravokotnim gladihom z majhnimi zobji in dvema zičastim izkovanima zaključkom na vogalih gladila. Vel. gladila 22×4 cm, dolž. ročaja 10 cm.
  3. Železen nož s pravokotnim nastavkom za ročaj in rahlo ukrivljeno konico. Vel. 15×2 cm.
  4. Delno raztegnjen bakren obroček pasne spone ovalne oblike, rombastega preseka in s koničastima zaključkoma. Deb. 0,3 cm.
  5. Bronast novec, As, M. Aurelius (?), Rim, RIC?, zelo izrabljen.

Tabela 2, najdbe iz profila obrambnega nasipa, globina 0,2 – 0,6 m.

Tab. 2, Findings from the Section of the Rampart in the Depth of 0,2–0,6 m.

1. Odlomek bikonične sklede zvrnjene S-aste profilacije z odlomljenim trakastim ročajem na ramenu in z ravnim dnem, glina rjavo-črnkasto žgana, površina zagljajena. Višina posode 7,5 cm, r ustja 14 cm, deb. stene 0,5 cm.
2. Odlomek posode S-aste profilacije, glina mešana s peskom, površina luknjičava in rjavo-rdečkasto žgana, notranjost stene črnkasto žgana. Vel. $4 \times 5,5$ cm, r ustja 0,15 cm.
3. Odlomek skodele zvrnjene S-aste profilacije z zaobljenim ustjem, glina mešana s peskom, površina luknjičava zaradi dodatne prežganosti v ognju, rjavo-rdečkaste barve. Vel. $5,5 \times 4,5$ cm, r ustja 6,5 cm.
4. Odlomek posode z držajem, izdelane iz prečiščene gline, z zagljajeno površino in sivo-rdečkasto žgana, notranjost stene črnkasto žgana. Vel. $5 \times 4,5$ cm.
5. Odlomek bikonične sklede sploščene S-aste profilacije, z zagljajeno in luknjičavo površino, temno sivo-rjavkasto, deloma rdečkasto žgano. Vel. $5 \times 4,5$ cm, r ustja 0,12 cm.
6. Odlomek posode masivnih sten z ravним, nekoliko zaobljeno oblikovanim ustjem, glina prečiščena, površina zglajena, posoda rjavo-rdečkasto žgana. Vel. $2,5 \times 2$ cm.
- 7., 8. Odlomka posode z ravno steno ali podstavko z ravno odrezanim ustjem oz. robom, glina grobo zglajena in sivo-rjavkasto žgana. Vel. večjega odlomka $3,5 \times 3,5$ cm.
9. Odlomek konične posode z navznoter zavihanim ustjem in rebrastim ročajem s horizontalno perforacijo na največjem obodu, glina mešana s peskom, zglajena in slabu žgana s temno rjavo-črnkasto barvo. Vel. $6 \times 6,5$ cm, r ustja 13 cm.
10. Odlomka kroglaste skodele z zaobljenim ustjem, iz prečiščene gline, z zagljajeno površino in sivo-rjavkasto žgane. Vel. večjega odlomka $2,5 \times 2,5$ cm.
11. Odlomki sklede z usločenim vratom in zaobljenim ustjem, glina zglajena, posoda rjavo-rdečkasto žgana. Vel. 10×5 cm, r ustja 12 cm.
12. Odlomek sklede z usločenim vratom, z zagljajeno površino in rjavkasto žgano. Vel. 4×3 cm.
13. Odlomek posode z navznoter nagnjenim in zaobljeno oblikovanim ustjem, izdelane iz slabu žgane gline, črnkaste barve in z zagljajeno površino. Vel. $4,5 \times 2,5$ cm, r ustja 8 cm.
14. Odlomek posode z rahlo izvihanim in zaobljeno oblikovanim ustjem, z zagljajeno površino in rjavkasto žgane. Vel. $3,5 \times 2,5$ cm, r ustja 13 cm.
15. Odlomek posode z navznoter nagnjenim in zaobljeno stanjšanim ustjem, z zglajeno površino in rjavkasto žgane. Vel. 4×3 cm, r ustja 13 cm.

Tabela 3, najdbe iz profila obrambnega nasipa, globina 0,2 – 0,6 m

Tab. 3, Findings from the Section of the Rampart in the Depth 0,2–0,6 m.

1. Fragmentirana kroglasta posoda s sledovi ročaja ali držaja, z zagljajeno površino in rjavo-rdečkasto žgana. Vel. $8 \times 9,5$ cm.
2. Odlomek posode z dolgim, nekoliko usločenim vratom in ostanki širokega trakastega ročaja na ustju, površina luknjičava in zglajena, posoda rjavkasto žgana. Vel. $7,5 \times 6$ cm, r ustja 9,5 cm.
3. Odlomki posode masivnih sten z dolgim, usločenim vratom, izdelane iz slabo prečiščene gline, rjavo-rdečkasto žgane in z jajčastimi odtisi na največjem obodu. Vel. 8×9 cm.
4. Odlomek trakastega ročaja, ki se je ožal proti vrhu posode, posoda izdelana iz slabo prečiščene in slabo žgane gline, površina zglajena in rjavo-rdečkasto žgana. Vel. $3,5 \times 4,5$ cm.
5. Odlomki posode, bržkone pokrovke, plitke stožčaste oblike z zaviham, fragmentiranim robom, izdelane iz slabo prečiščene gline, z zglajeno površino in črnkasto žgane. Vel. 8×6 cm, r dna 11 cm.
6. Odlomki posode, bržkone pokrovke, plitko stožčaste oblike z navpično oblikovanim ustjem, izdelane iz slabo prečiščene gline, z zglajeno površino in rjavo-rdečkasto žgane. Vel. $5,5 \times 7$ cm, r dna 11 cm.
7. Odlomek posode plitko stožčaste oblike z zaviham robom, izdelane iz slabo prečiščene gline, z zglajeno površino in sivo-rjavkasto žgane. Vel. 5×3 cm, r dna 13,5 cm.
8. Odlomek posode z ravnim masivnim dnem, izdelane iz slabo prečiščene gline, temno rjavkasto žgane z zglajeno površino. Vel. $5,5 \times 4$ cm, r dna 14 cm.
9. Odlomek posode z ravnim dnem, izdelane iz čiste gline, zglajene površine in rjavo do rdečkasto žgane. Vel. $5,5 \times 2$ cm, r dna 13,5 cm.
10. Novec, Cen, Constantius (?), RIC?, fragmentiran, tip rev. Fel Temp Reparatio, padajoči konjenik (3).

RELAZIONE SULL'ASSAGGIO ARCHEOLOGICO DEL 1986

Riassunto

Sul colle di Kozmac presso Gojače, immediatamente sopra la strada maestra Nova Gorica – Ajdovščina, furono accertati nel 1986 resti del terrapieno di difesa di un castelliere e all'interno di esso ritrovati oggetti di cultura materiale. L'anno seguente, per proteggere il castelliere minacciato sul lato settentrionale dall'ampliamento della cava di pietra, è stato effettuato un piccolo assaggio sul terrazzo del terrapieno di difesa ed è stata documentata la sezione del terrapieno presso la fossa della cava.

Alla superficie il castelliere è ricoperto di erba e cespugli, e da esso spunta da più parti la roccia viva di calcare. Lo strato culturale all'interno del castelliere è sottile, misurando sul terrazzo sopra il terrapieno solo 0,5 m. Lo strato è composto prevalentemente di humus, nella parte interiore alquanto argilloso e misto con molta ghiaia. Saggiando sul terrazzo si sono scoperti numerosi frammenti di materiale coesivo, di vetro romano, una fibbia rotonda, un coltello di ferro, una moneta, un frammento di sigillata chiara e un pettine di ferro (T. 1). Ripulendo la sezione del terrapieno di difesa sono stati scoperti molti frammenti di ceramica preistorica e una moneta romana (T. 2; 3), mentre non sono stati rintracciati né entro la superficie presa in esame né nella sezione del terrapieno resti di costruzioni, all'infuori del materiale coesivo o di frammenti di muri. La ceramica è del tipo dei castellieri: grezza, decorata solo su un esemplare. Per quanto riguarda la forma, la ceramica appartiene alle ciotole basse (profilate piattamente o alquanto verticalmente a S) ai catini a semicerchio, ai copercchi conici e a semi-cerchio e alle pignatte biconiche.

La ceramica appartiene al periodo recenziore della cultura delle necropoli con urne cinerarie (Ha, B), vi si riscontrano analogie soprattutto con le ceramiche dei castellieri delle vicinanze, specialmente oltre il confine di stato.

Il castelliere di Kozmac è tra quelli più bassi sul livello del mare di tutta la Slovenia. Il suo ruolo va collegato con il retroterra pascolativo, con la fertilità dei campi e anche con la possibilità di controllo sul passaggio attraverso la parte centrale della Valle del Vipacco. In base ai reperti delle necropoli dell'alto medioevo a Morlek ai piedi di Kozmac, in base ai reperti casuali nell'ambito del castelliere e in base ai risultati di questo assaggio è possibile ritenere che il colle divenne un punto strategico nel periodo agitato della cultura delle necropoli con urne cinerarie e che ebbe un simile ruolo nuovamente nel periodo del basso impero e in quello dell'alto medioevo.

ANTIČKI SUNČANIK »PAUK« (teoretske osnove za (re)konstrukciju, porijeklo ideje i imena)

Milutin Tadić

With respect to Dr. Jörg Thierfelder

Na Vitruvijevom popisu¹ konstrukcionih oblika antičkih sunčanika i njihovih konstruktora nalaze se i velikani antičke nauke, Eudoks Knidjanin i Apolonije Pergejski. Vitruvije piše da i jednom i drugom pripisuju otkriće sunčanika *arahna*. Dosadašnji istraživači su arahnu identificirali u konstrukcionom obliku kome pripadaju i četiri sunčanika do sada otkrivena na prostoru Jugoslavije.² Izloženi su u Arheološkim muzejima Pule (dva primjerka), Splita i Nove Gorice. Sva četiri sunčanika su već obradivana sa arheološke i astronomiske tačke gledišta.³

Arahna je zasvođeni sunčanik čija je osnova sforno izdubljena u čeonoj strani kamenog bloka. Izdubljena hemisfera je otvorena tačno prema jugu; svojom najvišom tačkom (zenitom) dodiruje ravni svod kamenog bloka. Istanjeni svod je »najranjiviji« dio ovakvih sunčanika; polomljen je kod sva četiri primjerka nadena u Jugoslaviji. U zenitu je stajao metalnim prstenom oblikovan kružni otvor-nodus ili »iglene ušice« (tačka O na slici I.a)-kroz koji je prolazio uski snop sunčevih zraka i na zasjenjenoj unutrašnjosti arahne stvarao osunčani kružić (»sunašće«). Dnevni temporalni čas se očitavao prema položaju osunčanog kružića na skali arahne (Foto 1.). Skalu arahne čine dnevne (datumske) i časovne linije: prve – centralne projekcije dnevnih luka-va nebeskog ekvatora i povratnika preko nodusa na hemisferu arahne, a druge – na istu hemisferu iste projekcije časovnih položaja Sunca. Za solsticija i ekvinokcija (kao i bilo kog dana) centralni sunčev zrak opisuje plašt konusa čiji je vrh u nodusu arahne, pa odgovarajuće dnevne linije predstavljaju presjek tog konusa i osnove sunčanika. Nebeski ekvator se projektuje kao kružnica radijusa $r = R \cos \varphi$ (gdje je R radius sfere čiji je časovna osnova dio, a φ geografska širina mjesta) što daje mogućnost da se neposrednim mjerenjem ovih dvaju radijusa odredi φ prema kojoj je konstruisana skala arahne (slika 1.a.).

¹ Vitruvije, X knjiga o arhitekturi (*De architectura libri decem*). Sarajevo 1951. Knjiga IX, glava VIII.

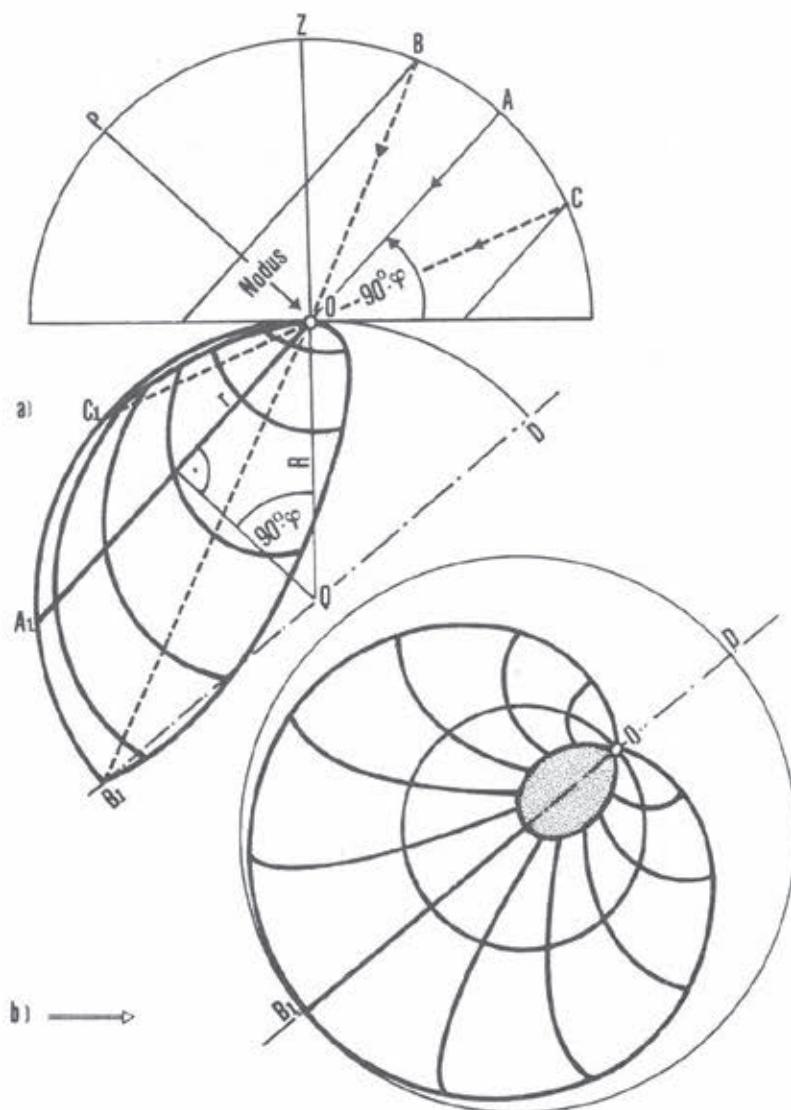
² Do sada je na prostoru Jugoslavije pronađeno osam antičkih sunčanika, i postolje jednog.

³ a) S. L. Gibbs, Greek and Roman Sundials, Yale University, 1972. (Kataloški brojevi 9020G, 9021G i 9022G);

b) M. Nikolancić, Dva sunčana sata iz Salone, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, VIII, 1975, str. 169–175.

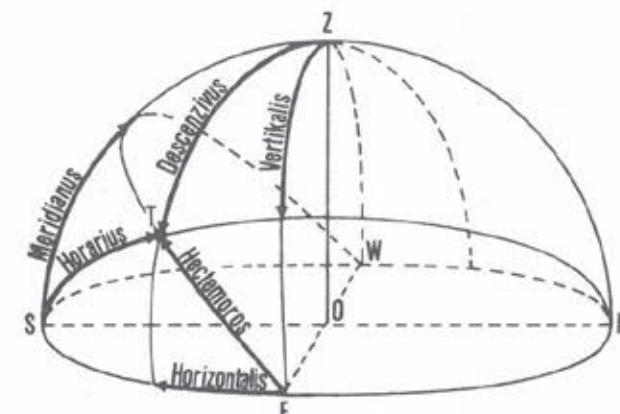
c) B. Žbona-Trkman, Arheološko najdište Pavlini u Lokah, Goriški letnik 11. Nova Gorica 1984, str. 73–84.

d) M. Tadić, Antički sunčani satovi u Jugoslaviji (problemi tačne rekonstrukcije), Zbornik radova VII Nacionalne konferencije astronoma Jugoslavije. Beograd 1984, str. 61–65.

Sl. 1. a) Skala arahne u poprečnoj ortografskoj projekciji; b) Skala arahne u kosoj stereografskoj projekciji koja zadržava sličnost likova; polje unutar projekcije južnog nebeskog povratnika sa časovnim linijama obrazuje lik pauka.

Fig. 1. a) The scale arachne (*αράχνη*) in transverse orthographic projection; b) The scale arachne in oblique stereographic projection (conformal projection); the field in projection of Tropic of Capricorn forms, with hour's lines, the figure of a spider.

Sl. 2. U antici su položaj Sunca na nebeskom svodu određivali sa šest sfernih koordinata; za konstrukciju skale arahne trebalo je odrediti časovne vrijednosti descenzivusa i horizontalisa Sunca.

Fig. 2. In antique the position of the sun at celestial sphere was determined with six spherical coordinates; it was necessary to determine hour's values of descensivus and horizon angle of the sun to be constructed the scale arachne.

Svakom položaju Sunca na nebeskom svodu odgovara jedan položaj osunčanog kružića na zasjenjenoj osnovi arahne. Egzaktno odrediti skalu sunčanika ustvari znači pronaći odnos između sfernih koordinata Sunca na nebeskoj sferi i sfernih koordinata osunčanog kružića na hemisferi arahne. U antici su položaj Sunca određivali sa šest sfernih koordinata (slika 2.). Horizontalis se mjeri od istočne ili zapadne tačke (E ili W), hectemoros isto tako, descenzivus i vertikalis od tačke zenita (Z), a meridianus i horarius od južne ili sjeverne tačke (S ili N) – sve u rasponu od 0° do 90° . Svake dvije tačno određuju položaj Sunca na nebeskoj sferi. Časovnu mrežu arahne bilo je najracionalnije konstruisati prema časovnim položajima Sunca za solsticija i ekvinokcija, izraženim horizontalisima i descenzivusima. Na zasjenjenoj hemisferi arahne osunčani kružić ima isti horizontalis kao i Sunce na nebeskoj sferi, dok mu je descenzivus dva puta veći od nadopune do 90° descenzivusa Sunca (ili-zenitna udaljenost osunčanog kružića jednaka je dvostrukoj visini Sunca).

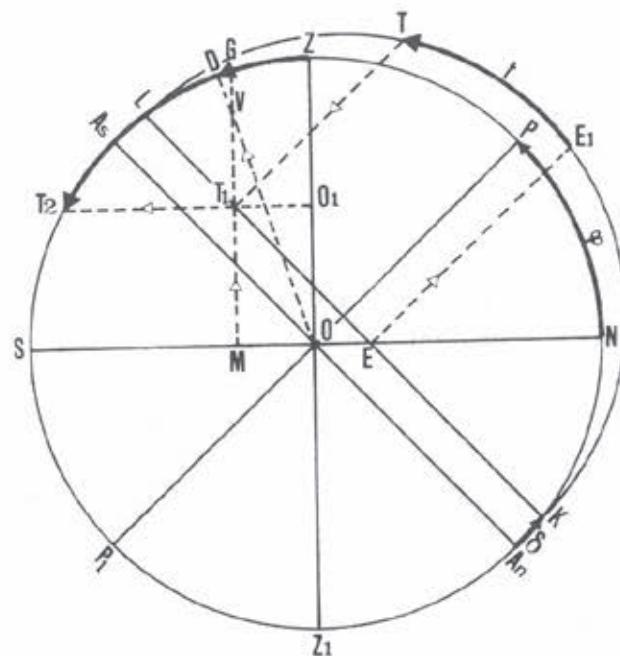
Odnos pomenutih sfernih koordinata (Sunce-osunčani kružić) nalažen je u antici geometrijskim putem, pomoću **analemmi**.⁴ Sama riječ je grčka složenica koja bi se opisno mogla prevesti kao »ono što je uzeto s neba«, ili jednostavno-projekcija. O samom metodu se zna preko Vitruvijevog opisa, i Ptolejevog traktata **Analemma**, u kome autor prikazuje primjenu ove projekcije u trigonometrijskim izračunavanjima. Analemma je medutim bila poznata grčkim naučnicima mnogo prije Ptolemeja; njeni bi tvorci mogli biti ili Hiparh,⁵ ili Apolonije. Analemma je ustvari ortografska projekcija pojedinih ve-

⁴ Kratak komentar analemne daje O. Neugebauer, *The exact sciences in Antiquity*, London 1957, str. 204–205. Na kraju najpotpuniji spisak literature o njoj.

⁵ G. G. Cejen, *Istorija matematike v drevnosti i v srednjie veka*. Moskva–Leningrad 1938, str. 24.: ...taj je zadatok bio poznat još Hiparhu koji ga je rješio vjerovatno na isti način (to jeste analemmom).

likih krugova nebeske sfere. Sustina postupka je u naizmjeničnim prelascima iz normalnog u poprečni oblik ove projekcije, operisanjem pri tome samo kružnicama i pravcima. Na slici 3. je pokazano kako su u antici odredivani na analemni horizontalis i descenzivus pri konstrukciji arahne na geografskoj širini rimske Salone ($\phi = 43^{\circ}32'$), pri deklinaciji Sunca δ (kojoj odgovara putanja prečnika LK), u temporalni čas t. Oko prečnika LK prividna sunčeva putanja je dovedena u ravan meridijana i od tačke E_t je nanesen luk E_tT koji odgovara temporalnom času t; krajnjom tačkom T određen je položaj Sunca na dnevnom luku njegove putanje u normalnoj ortografskoj projekciji, a tačkom T_t u poprečnoj ortografskoj projekciji nebeske sfere. Kroz T_t se paralelno sa ZZ_t povlači polutetiva MG, od M nanosi MV = T_tT, i kroz V povlači radijus OD koji na osnovnoj kružnici odsjeca luk ZD jednak horizontalisu Sunca. Descenzivus se lakše određuje: istoimeni se krug (ili-vertikal, po savremenoj terminologiji) zakrene oko vertikale ZZ_t, u ravan meridijana tako da je luk ZT_t jednak descenzivusu Sunca. Ovako odredene koordinate jednostavno su prenošene u konkretnoj razmjeri na ranije izvajanu hemisferu arahne.

Praktična gnomonika je, počev od II milenijuma prije n.e., ostvarila mnoštvo konstrukcionih rješenja sunčanika, u najrazličitijim oblicima, polo-

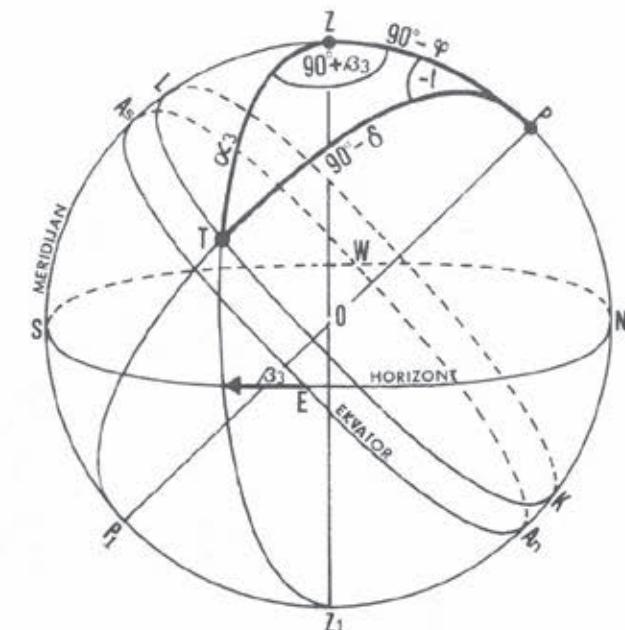

Sl. 3. Određivanje desenzivusa i horizontalisa Sunca na geografskoj širini φ , pri deklinaciji Sunca δ , u dnevni temporalni čas t.

Fig. 3. Determining of descensivus and horizon angle of the sun at latitude φ and declination δ , at the daily temporary hour t .

žajima, veličinama i materijalima. Bez pretjerivanja se može reći, da je arhitektura najdovitljivije konstrukciono rješenje ne samo među antičkim sunčanicima, nego i sunčanicima uopšte, konstruisanim do današnjeg dana. Kako je konstruktoru moglo pasti na um tako originalno rješenje? Odgovor bi, možda, mogao biti sasvim jednostavan.

Nije posebno čudo da i danas po našim selima neko od starijih, onako usput, primjeti da je dan dobro okraćao ustanovivši to prema odsiaju koga

Sl. 4. Horizontalis (β_1) i descenzivus (α_1) danas se mogu lako izračunati rješavanjem kosouglog sfernog trougla TZP:

Kosinusnim obrascem za stranice

$$\cos(\alpha_1) = \cos(90^\circ - \psi) \cos(90^\circ - \delta) + \sin(90^\circ - \psi) \sin(90^\circ - \delta) \cos\theta.$$

$$a_1 = \sin \varphi \sin \delta + \cos \varphi \cos \delta$$

a kotangesnim obrascem,

$$90^\circ + \beta_1) = \operatorname{ctg} (90^\circ - \delta) \sin (90^\circ - \varphi)$$

100 200 300 400 500 600 700 800 900

$$\operatorname{tg} \beta_3 = \frac{\sin \varphi \cos t - \operatorname{tg} \delta \cos \varphi}{\sin t}$$

Fig. 4. Horizon angle and descensivus can be easily reckoned today solving oblique spherical triangle TZP:

Using cosine formula for the sides,

$$\cos \alpha_1 = \cos (90^\circ - \varphi) \cos (90^\circ - \delta) + \sin (90^\circ - \varphi) \sin (90^\circ - \delta) \cos \ell,$$

$$\cos \alpha_i = \sin \varphi \sin \delta + \cos \varphi \cos \delta \cos \epsilon$$

and cotangent formulæ,

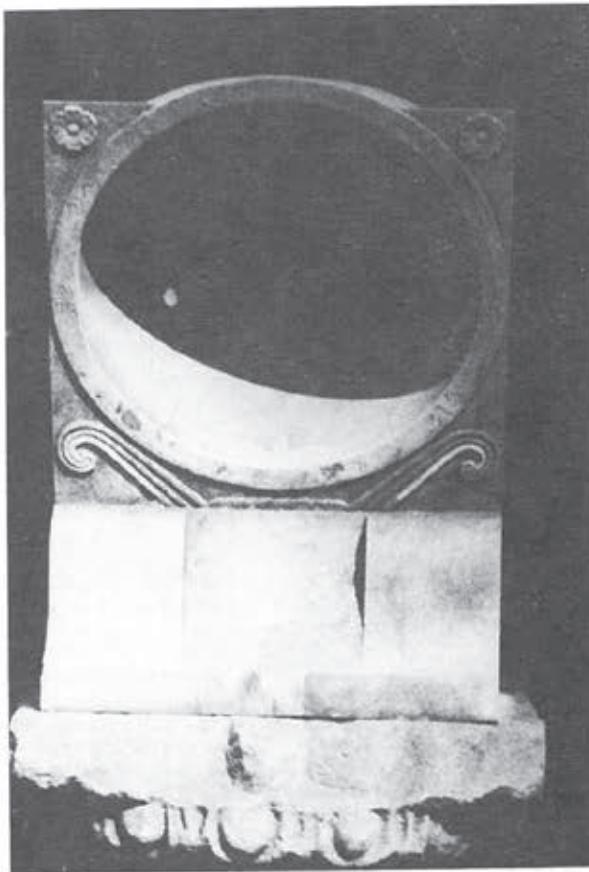
$$+\beta_3) = \operatorname{ctg}(90^\circ - \delta) \sin(90^\circ - \varphi) - \cos(90^\circ - \varphi) \cos t,$$

$$\operatorname{tg} p_3 = \frac{\sin + \cos}{\sin t}$$

kroz zapadni prozor na suprotni zid u kući bacaju zraci zalazećeg Sunca, tada više lijevo nego poslednji put kada su na to obratili pažnju. Istraživači narodnog života i običaja bilježe i slučajevе kada su se položaji odsjaja izlazećeg ili zalazećeg Sunca u dane crkvenih svetkovina označavali zarezima u unutrašnjosti kuća.⁶ Tako su nastajali svojevrsni redukovani kalendari. I arahna je isto takav kalendar: hod osunčanog kružića po uklesanim dnevnim linijama pokazivaо je solsitice i ekvinokcije-smjene godišnjih doba. Može biti da se pronalaže arahne dosjetio takvom rješenju gledajući kako se tokom godine pomiče osunčano polje koga je u sjenovitoj unutrašnjosti antičke kuće ostavljaо snop sunčevih zraka propušten kroz svejetlarnik na sredini krova (Foto. 1. i Foto. 2.).

Foto 1. Snop sunčevih zraka na zasjenjenoj unutrašnjosti kopije antičke arahne iz Akvileje (dvorište Arheološkog muzeja, Split) ostavlja osunčani kružić prema čijem se položaju očitava doba dana: peti je dnevni temporalni čas.

Foto 1. The rays of sunlight at shadowed interior of the copy antique arachne from Aquileia (the yard of the Archaeological Museum in Split) form a bright image of the sun, which position determines time of day: it is fifth dayly temporary hour.

⁶ N. Janković, Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba. Srpski etnografski zbornik, knjiga LXIII, Drugo odjeljenje – Život i običaji narodni, knjiga 28. Beograd 1951.

Današnji istraživači se slažu da je ovakvom obliku sunčanika ime dato na osnovu poređenja njegove skale sa paukovom mrežom.⁷ Zaista, postoji sličnost i izvjesna simbolika: mreža obrazovana od časovnih i dnevnih linija »lovi« osunčani kružić koga stvara snop sunčavih zraka propušten kroz nodus. Međutim, sunčanik je izvorno nazvan *αράχνη*(pauk), a ne *αράχνην* (paučina, paukova mreža): gledano simbolično, i u cijelosti, sam je sunčanik »pauk« koji u svoju mrežu na zasjenjenoj unutrašnjosti »lovi« snop sunčevih zraka »namamlijen« kroz nodus. Tome u prilog ide i izgled skale ovog sunčanika: na slici 1. je prikazana njegova skala u poprečnoj ortografskoj projekciji (a) i kosoj stereografskoj projekciji (b) na ravan B,D; stereografska projekcija je konformna (ne deformiše likove) i, ako se bolje zagleda, polje unutar projekcije južnog povratnika (na slici 1.b. namjerno zatamnjeno) sa časovnim linijama obrazuje lik pauka.

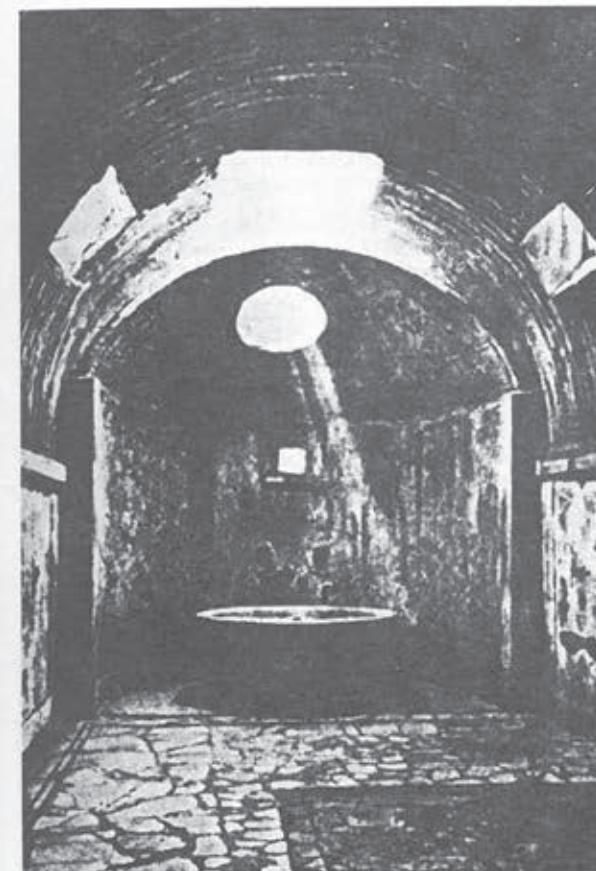

Foto 2. Snop sunčevih zraka kroz kružni otvor u sfernom svodu obasjava zasjenjenu unutrašnjost kaldarija Forumskih termi u Pompejima. Možda je slična situacija dala ideju konstruktoru arahne.

Foto 2. The rays of the sunlight pass by through the circle hole at the spherical roof and illuminate shadowed interior of caldarium of a Roman bath at Pompeii. Maybe in like situation a constructor struck the idea to do arachne?

⁷ H. Diels, Antike Technik, Leipzig 1920, str. 147.

Dakle, vjerovatnije da je ovaj sunčanik dobio slikovit naziv »pauk« zbog svog funkcionalnog sklopa: on je »lovac svjetla«, za razliku od »lovca sjenke« kako su starovjekovni Grci nazivali sunčanik na kome se dnevni čas očitavao prema kraju sjenke nekog pokazivača.⁸ Ako je na izbor imena uticao i izgled skale onda prvenstveno pronalaska arahne pripada Apoloniju Pergejskom. Naime, lik pauka u skali, koji ostaje skriven većini posmatrača, jasno se razotkriva na stereografskoj projekciji čiji se izum pripisuje upravo Apoloniju.

ANTIČNA SONČNA URA (SOLARIJUM) -PAJEK- ('Arahna')

Teoretične osnove za (re)konstrukcijo, poreklo zamisli in imena

Povzetek

Na področju Jugoslavije so doslej odkrili osem antičnih sončnih ur, 'solarijev', ter podstavek devete. Štiri od teh pripadajo konstrucijskemu tipu arahne (foto. 1), izum katere (po pisaniu Vitruvija IX, VIII) pripisujejo tako Evdoksu kakor Apoloniju. Od omenjenih štirih, dva lahko vidimo v Arheološkem muzeju v Pulu (Puli), po enega pa v Arheološkem muzeju v Splitu in v Goriškem muzeju v Novi Gorici. Vsi ti primerki so bili opisani tako z arheološkega kakor astronomskega vidika.

Natančno določiti skalo arahne, pomeni, najti odnos med sfernimi koordinatami Sonca na nebeški sferi (sl. 2) in sfernimi koordinatami od sonca osvetljenega krogca v notranjščini arahnine hemisfere. V antiki so ta odnos določevali geometrijsko, s pomočjo analeme – ortografske projekcije določenih krogov nebeške sfere. Za izdelavo skalce arahne (sl. 1, a in b) je bilo najbolj racionalno določiti dve koordinati – descenzivus in horizontalis (sl. 3).

Od številnih konstrucijskih oblik solarijev – gledano na splošno – je arahna, in to brez pretiranja, najbolj domiselna rešitev. Morda je iznajitelj arahne prišel na to misel, ko je gledal, kako se preko celega leta premika sončno polje (od sonca osvetljena površina), ki je v osenčeni notranjosti antične hiše puščalo snop sončnih žarkov skozi svetlobnico sredi strehe (foto 1 in fot. 2).

Po vsej verjetnosti je ta solarium dobil slikovito označbo 'pajek' zaradi svojega funkcionalnega sklopa: v svojo časovno mrežo 'lovi' snop sončnih žarkov, snop, ki ga 'izvabljaj' skoz nodus v vrhu svoda. (Je 'lovec svetlobe' za razliko od ostalih solarijev, ki 'lovijo sence'). Tudi sam videz skale spominja na pajka. Če je to vplivalo na izbor imena, bi prvenstvo izuma arahne pripadal Apoloniju. Podoba pajka na skali, ki ostane skrit večini gledalcev, se docela razlikuje na stereografski projekciji (sl. 1b), katere izum pripisujejo vprav Apoloniju.

⁸ »Lovecom sjenke« (skioterk) Vitruvije naziva vertikalni pokazivač sjenke (gnomon). Plinije Stariji isti koristil za cijeli sunčanik.

DOLINA TRENTA NEKOČ IN DANES

Spremembe v načinu življenja

Inga Miklavčič-Brezigar

Vse spremembe, pogojene z razvojem vseh vidikov našega življenja, sedala nujno vplivajo na način življenja in vsakdanjik tako imenovanih »preprostih« ljudi – ljudstva. V dolini Trente oz. zgornje Soče gre za družine, ki so si svojo eksistenco že od nekdaj zagotavljale s kombinacijo tako poljedelstva, ki se sicer približuje vrtičkarstvu, kot živinoreje oz. reje drobnice, s sezonskim delom, krošnjarjenjem, divjim lovom, turizmom in končno z redno zaposlitvijo kot rudarji ali delavci v industriji. Skratka, gre za sloj prebivalstva, ki se je v trdih pogojih življenjskega okolja oprijel vsakršne možnosti, da preživi. Seveda gre razvoj večinoma spontano ali načrtovano v smer izboljšanja kvalitete življenja oz. predvsem življenjskih pogojev, ki določen nivo kvalitete omogočajo. Opazovanje sprememb v zgodovinskem teku in ugotavljanje zakonitosti, ki se kljub raznim spremembam ohranjajo v določeni skupnosti, pa omogoča jasnejši vpogled v določene sfere življenja te skupnosti. Pri načrtovanju razvoja in usmerjanju bodočnosti pa naj bi izhajanje iz zgodovine načina življenja pripomoglo, da bi lahko z večjo mero verjetnosti računali na uspeh.

Prav to pa hoče doseči etnološki pregled načina življenja, izhajajoč iz literarnih zapisov v preteklosti, ter raziskave današnjega stanja v dolini: doumeti na celovit način življenje določene skupnosti, – se pravi stalno naseljenih domačinov v Trenti, Soči in Lepeni – ne da bi se pri tem omejevali na klasično razdelitev etnoloških raziskav na materialno, socialno in duhovno kulturo. Pogosto je pri takem konceptu onemogočeno spuščanje v podrobnosti, je pa zato vrednost takega pristopa v celovitem pregledu situacije, v možnosti, »da ob drevesih vidimo tudi gozd«.

Za nas zanimivo, za ljudi iz doline Trente pa življenjsko usodno je vprašanje, kako se je spremenjalo življenje v tej gorski dolini; kako so že pred stoletji poskušali »reševati« dolino pred izumiranjem in kako so Sočani in Trentarji »preživelji« do danes. Obuditev zgodovinskega spomina je vedno koristna. Iz literature in dela na terenu ter razgovorov z ljudmi v Soči in Trenti lahko razberemo marsikaj, tako dobre strani razvoja, pa tudi slabe trenutke v življenju doline, ki so jo oblikovali v to, kar nam danes dolina Treanta pomeni.

Za namen pričujočega so npr. zgodovinski podatki o začetkih naselitve pomembni zato, ker so že v načinu poselitve nakazane zakonitosti gospodarskih in življenjskih pogojev, ki so v Trenti omogočili prehod iz občasnega v stalno naselje, kasneje pa omogočile obstoj stalne naselitve.

Naselitveno območje vasi Soča in Trenta se začenja nad vasjo Kal-Koritnica, od prvih hiš Na melu pa do zadnjih hiš Trente v Zapodnem. Bivališča so v veliki meri razpršena po pobočjih ozke doline, dve večji aglomeraciji pa sta: prva ob cerkvi v Soči in druga Na Logu v Trenti.

Zgodovina naselitve Soče in Trete sega v 14. stoletje, ko je prvič omenjena v srednjeveških virih planina Trebiščina (1328) kot posest oglejskega patriarha. Po vsej verjetnosti pa je dolina zgornje Soče bila pašno področje Bovškega že precej prej – z le občasno naseljenimi bivališči prebivalcev bovške kotline. Utemeljena je torej domneva, da so se prva stalna bivališča razvila na mestu občasnih pastirskih naselij. V 16. stoletju pa se je z odkritjem železove rude in odprtjem rudnika stalna naselitev rudarjev in kasneje ovčerejcev v Tretni utrdila. Leta 1656 srečamo že omembo rudniških in železarskih obratov v Soči in Tretni. Trentarsko železarstvo je bilo osnova eksistence prebivalcev doline kar skoro 200 let, rudarji pa so bili, po mnenju Simona Rutarja, ki je prvi obravnaval trentarsko železarstvo, vojaški begunci in pobegli zaporniki. Rudarstvo in železarstvo je torej oživilo dolino, lastniki rudnikov, grofje Attems, ki so imeli rudnik v posesti od približno 70. let 17. stol., ko so ga odkupili od prejšnjih lastnikov Canallov iz Beljaka, vse do 1742, pa so poskrbeli tudi za ostale življenske pogoje, ki jih tako »kolonizatorsko naselje« potrebuje, da postane stalno naseljeno. Prvi lastnik, grof Herman, je na lastne stroške dal za rudarje zgraditi vozno cesto med Trento in Bovcem, leta 1690 pa je dal zgraditi tudi cerkvico Marije Device Lavretanske in cerkvi podelil poseben beneficij. Ustanovitev beneficija je pomenila tudi namestitev stalnega duhovnika, ki je opravljal službo božjo za rudarje in za stalno trentarsko prebivalstvo.¹

Iz teh »prvih začetkov« Trete pa se že kažejo zakonitosti, specifične mogoče le za dolino zgornje Soče, določeni gospodarski in življenski pogoji, ki so omogočili prehod iz občasno naseljenega pašnega območja s planinskim pastirskim naselji v stalno naseljeno vas. Seveda pa so si vsi, ki obravnavajo začetke naselitve Trete, edini v tem, da ne moremo z gotovostjo govoriti o prvih stalnih naseljencih. Zakonitosti, ki jih lahko izluščimo iz zgodovine Trete, pa so bile prav gotovo ključnega pomena, da se je naselitev v Tretni utrdila in se obdržala tudi po prenehanju železarstva v 18. stoletju.

1. Do stalne poselitve doline Zgornje Soče oz. Trete je prišlo, ko je bila zagotovljena stalna eksistence prebivalcev z zaslужkom, ki ga je dalo rudarstvo in železarstvo – če to prevedemo v današnji jezik: »industrija«, – ki sta šele omogočila zadostno gospodarsko moč prebivalstva, da so lahko v Tretni živele tudi družine, da je bila torej omogočena tudi reprodukcija prebivalstva ter da so lahko izkrčili borne njivice in gojili drobnico. Samo planinsko pašništvo in živinoreja stalne eksistence ne bi mogla omogočati, saj je bilo v gorskem svetu premalo pašnikov in senožetih ter plodne zemlje. Ko so se po opustitvi rudnikov nekatere družine oz. rudarji izselili, je v dolini še ostalo to-

¹ Branko Marušič, Iz zgodovine Trete in Soče. Nova Gorica 1986.

² V Dvorský, Sborník české spoločnosti žeměvedné, XX 1914.

³ Janez Planina, Soča, Geografski zbornik II, Ljubljana 1954.

liko ljudi, da so omogočali sicer borno in izredno siromašno, a vendarle tudi še znosno življenje v dolini Trete. Poleg eksistenčnih možnosti pa so prebivalce zadrževali v dolini še nekateri življenski pogoji:

2. povezava s svetom, ki jo je omogočala vozna pot, čeprav so jo kasneje zanemarili in skoraj opustili. Prejšnjim občasnim pastirskim naseljem je zadoščala ozka pešpot ali steza, vendar je bila za Trentarje povezava tako na bovško kot na kranjsko stran bistvenega pomena, saj brez krošnjarjenja oz. prodaje svojih pridelkov predvsem na Korosko ne bi mogli preživeti, kasneje pa so tako moški kot ženske odhajali na sezonsko delo v druge dežele Avstro-Ogrske in drugam. Kombinacija več vrst gospodarskih panog je torej v Tretni tako zgodovinsko kot geografsko pogojena in s tem tudi način življenja družin. Predvsem pa se je v Tretni v 19. in 20. stoletju izoblikovala kombinacija delavec – kmet, ne pa mogoče trgovec, gostinski delavec, čeprav se je ob koncu 19. stoletja tudi v Tretni razvil gorski turizem;
3. poskrbljeno je bilo za duhovno življenje vaščanov, ali če spet potegnemo analogijo z današnjim časom: za kulturo in izobraževanje, ki ga je v tistih časih zagotavljala pač le cerkev, šele kasneje tudi šola;
4. cerkev je opravljala tudi socialno funkcijo, saj je skrbela za redno zbiranje vaščanov ob nedeljah in praznikih, kar je v pogojih Trete in Soče, kjer so posamezne domačije razpršene in več ur oddaljene druga od druge, še kako pomembno. Poleg tega pa je tudi cerkev omogočala Trentarjem dodaten stik s svetom, saj je po ljudskem izročilu grof Attems zapustil cerkvi »Kristusov trn«, ki sicer ni imel spričevala, je pa kljub temu na tej podlagi dobila trentarska cerkev božjepotni značaj, kamor so še do leta 1884 hodili Bovčani in Kranjci na božjo pot ob sv. Ani in ob Mali Gospojnici, Sočani pa so hodili v Trento s prošnjam za dež, kakor je v člankih o Tretni zapisal vikar Simon Gregorčič mlajši (sorodnik pesnika Simona Gregorčiča), ki je služboval v Tretni od 1882 do 1884.⁴

Možno je, da bi prišlo do stalne naselitve tudi brez izpolnitve navedenih pogojev, saj npr. Dvorský dokazuje, da je bila Trete naseljena že pred odkritjem železove rude in torej pred prihodom prvih naseljencev-rudarjev, kar naj bi dokazovala naselitev Bovške kotline, omembe planin v srednjeveških virih iz 12. stoletja in lastna imena slovanskega in predslavanskega izvora ter dejstvo, da so lahko rudo našli le domačini – lovci ali pastirji, ki so dobro poznali kraje, ime (Tretna) pa naj bi dolini dali laški pastirji, ki so pasli na planinah, tedaj v lasti oglejskega patriarha. Dvorský² navaja tudi druge dokaze, da so rudarji le pomnožili tedanje prebivalstvo, Janez Planina³ v svoji monografiji o vasi Soča razpravljanje o naselitvi Trete pa povezuje z naselitvijo vasi Soča, saj je naselitev lahko potekala le iz Bovške kotline skozi Sočo. Kot dokaz o prejšnji naselitvi Soče navaja ime, ki ga je vas dobila po reki: »Po vodah se vedno imenujejo naselja ob najbolj spodnjem toku oziroma ob izlivu reke ter naselja ob samem izviru ali naselja najvišje ob reki. Tako nam že samo ime

dokazuje, da je bila vas Soča dolgo časa zadnja naselbina ali morda zadnja planina ob zgornji Soči».

18. stoletje

Težek gospodarski položaj na Bovškem v celoti, ne le v dolini Trente, je že v 18. stoletju, v dobi fiziokratskih sprememb pod vladavino cesarice Marije Terezije, privедel do tega, da je državna oblast poskušala načrtovati (»pospeševati«, kot bi rekli danes) gospodarstvo na Bovškem. V spisih, ki jih hrani Državni arhiv v Trstu in so večinoma datirani z letom 1769,⁴ je analiziran gospodarski položaj Bovškega. Marsikaj velja tudi za dolino Trente, čeprav je v predlogih za izboljšanje gospodarskega stanja Bovčanov za Trento posebej naveden predlog, da bi bilo potrebno preiskati, kako tedanji lastnik rudnika Francišek de Wichtenstein iz Gorice upravlja rudnik železa v Trenti, češ da ga zaradi pomanjkanja sredstev ne more tako spravljati v obrat, kakor bi bilo treba, in rudnik zanemarja. Potrebno bi bilo torej ugotoviti, »ali je od koristi, da obratuje, ali je prevoz njegovih izdelkov iz onih daljnih krajev lahek in z nevelikimi stroški mogoč. V tem primeru bi se v tem rudniku mogli zaposliti tisti podložniki, ki so zaradi nezaposlenosti prisiljeni živeti od miločine drugih in so drugim v breme.«⁵ Vendar je trentarski rudnik tedaj že propadal. Od Wichtensteina je kupil obrat ljubljanski trgovec Matija Bartolotti, od njega pa leta 1774 koroški fužinar Jožef Lovrenc Silbernagel. Ko je verjetno leta 1779 obiskal Trento Baltazar Hacquet, je v svojem poročilu ugotovil, da rudnik in fužine v Trenti ne delujejo več, popisal pa je še naprave in načine pridobivanja in obdelave železne rude.

In kako so živeli na Bovškem pred več kot dvesto leti?

Mrzlo podnebje in malo obdelovalne zemlje med skalnatimi in nerodovitnimi gorami, kjer je nastanjeno prebivalstvo Bovškega, sta bila vzrok, da se ljudje z lastnimi pridelki lahko preživljajo komaj tri mesece v letu. Največja sredstva za obstanek in tudi trgovanje je dajala Bovčanom reja goved, konj, ovac in koza, z dohodkom od jagnjet, kozic in telet, masla, sira in mleka pa so se preživljali na siromašen način ostali del leta. Sira in lesa je imelo Bovško dovolj. Trgovali so pa še z volno, maslom in sirom, kar so nosili na prodaj na Kranjsko, v grofijo Goriško-Gradiščansko, na Koroško in v Trst. Pridelali so nekaj malega pšenice, ječmena in koruze pa kak kos platna. Toda žita je bilo za prehrano prebivalstva premalo, zato so žito že v srednjem veku uvažali s Koroške. Največje in edino sredstvo za obstanek je torej bila Bovčanom živinoreja. Ker pa tudi ta ni dajala dovolj dohodka za življenje, še posebej številčnejšim družinam, si je mladina rada iskala zaslužek izven dežele.⁶

Vidimo torej, da je bilo že takrat izseljevanje na Bovškem kar močno. Da je bil to že takrat problem in torej ni prisoten le v današnjem času, je raz-

⁴ Simon Gregorčič ml. (Podkljukar), Trentarske pripovedke, v: Soča 1884, ponauš: Bovško berilo, Bovec 1971, 83–93.

⁵ Milko Kos, Gospodarski položaj Bovškega v preteklosti, Geografski zbornik IX, Ljubljana 1965.

⁶ Prav tam, str. 254.

⁷ Prav tam, str. 249.

divno tudi iz spomenice goriške Kmetijske družbe (ustanovljene 1765), ki je dajala predloge in mnenja za izboljšanje gospodarskega stanja na Bovškem. Le-ta navaja, da obstaja pri Bovčanah kar razvada odhajanja v svet, tako da ostaja zlasti krepak rod in mladina kar več let izven domačega kraja in krošnjari po raznih deželah. Tu si navzamejo tujih navad, škodljivih za njihovo telo in vero. Ko se vrnejo, pojedo, kar so pridobili s krošnjarjenjem, nato pa nadaljujejo, da bi si priborili svoj obstanek. Ob svojih predlogih pa je Kmetijska družba ugotavljala še drugo razvado, ki naj bi bila nemara vzrok, da so mnogi prisiljeni zapuščati domačo zemljo in si iskati drugod življenjski obstanek: ta pa je deljenje zemlje v delce med otroke ene družine. Tako majhne krpe zemlje pa ne zadoščajo za preživetje družine. Predlaga torej s strogimi ukrepi zaustavitev odhajanja v svet s krošnjo in preprečitev drobitve zemlje in s tem zmanjševanje števila prebivalcev, in vse zlo, ki izhaja iz brezdelnega in postopaškega življenja.

Najvažnejši ukrepi za izboljšanje gospodarstva, ki jih je goriška Kmetijska družba predlagala, so bili torej naslednji:

- vso skrb naj se posveti dvigu živinoreje, tudi z gojenjem krompirja, korenja in detelje, da bi se odpomoglo pomanjkanju krme
- z uvajanjem nove vrste ovce (z mehko volno) naj bi poskusili izboljšati kakovost volne, kar naj bi pripomoglo k uvajanju suknarn na Goriškem in Gradiščanskem
- ljudi naj bi zadržali na Bovškem z uvajanjem statev v tkalnicah za platno in volno, vpeljala naj bi se izdelava nogavic in podobnega industrijskega dela
- pridobi naj se Bovčane za rejo čebel in za vse, kar bi izboljšalo njihov položaj
- naročiti je treba upraviteljem bovškega gospodarstva, da se zavzamejo za ondotne revne ljudi, naj jih podučijo, vzpodbujajo, napravijo naj jih sposobne doseči vsa tista sredstva, ki bi jim mogla biti v olajšanje. Če bi Bovčane pustili v sedanji zanemarjenosti, se ti ne bodo nikdar rešili bednega stanja, ki jih pritiska.

Tem prizadevanjem se je pridružila tudi vlada cesarice Marije Terezije, ki je 26. avgusta 1769 gornjim predlogom dodala naslednje: še istega leta naj se na Padovanskem kupi nekaj koštrunov in jih brez plačila pošlje Bovčanom, zato da se bo med njimi mogla izdelovati volna v večjem obsegu in boljše kakovosti. Dalje naj se dva mojstra, ki se spoznata na delo z volno, pošljeta v Bovec in ondi moške in ženske naučita tkanja volne. Bovčanom naj se z denarjem pomaga pri izboljšanju čebeloreje in nabavi čebeljih panjev. Vlada je zahtevala tudi poročilo o storjenih ukrepih glede razkosavanja zemljisč.⁸

Ukrepi in napotki tedanje gospodarske politike – pred več kot dvesto leti – so torej presenetljivo podobni današnjim: pospeševanje živinoreje, ustanavljanje manufakturnih delavnic – danes majhnih obratov večjih matičnih tovarn, iskanje dodatnih virov zaslужka – tedaj pač čebeloreje, danes turizma.

⁸ Navaja Milko Kos v zgoraj omenjenem delu, str. 251.

19. stoletje

Klub tem posplošenim napotkom in ukrepom je življenje teklo dalje po svoje, kraju in ljudem primerno. Zgodovinar Milko Kos⁹ sicer pravi, da ni znano, kdaj je bila Bovčanom podeljena pravica krošnjarjenja, po kakšnem posebnem privilegiju oz. ali je bilo krošnjarjenje kako drugače vpeljano, medtem ko Anton Melik¹⁰ navaja, da je znano zgodovinsko dejstvo, da so za Marije Terezije podelili pravice krošnjarjenja ne le Bovčanom, pač pa tudi drugim krajem v Bovškem glavarstvu. Trentarji so hodili prodajat v sosednje dežele še v 19. stoletju.

V vasi Soča pa so pod Avstrijo prodajali seveda predvsem živinorejske pridelke (ovce, koze, sir, skuto in volno) na Kranjsko, Koroško in v Furlanijo, poleg tega pa so bile v vasi razvite druge obrti (škarafarstvo, piparstvo, kovaštvo).¹¹

Vendar se ni ne v eni, ne v drugi vasi trgovanje za lastne preživitvene potrebe razvilo v večjem obsegu v trgovino, prav tako pa so počasi zamrle tudi tiste obrti, ki so se sicer bolj skromno razvile.

Kakšno je bilo torej življenje v Soči in Trenti v 19. stoletju? Leta 1880 še beremo v listu »Edinost«, da sta Soča in Trenta »najrevnejši in najbolj raztreseni vasi na Primorskem«, prebivalstvo je v dolgovih, pridela korozo in krompir, vendar le za nekaj mesecev v letu. Trentarji pa žive zgolj od koz in ovc, veliko jih gre po svetu.¹²

Leta 1853 je Štefan Kociančič takole opisal razliko med življnjem na Bovškem in v ostalih predelih Tolminske:

»Ker so Bovške gore in planine skalnate in gole, tu pa tam tudi pesknate, je strašno malo rodotinatega polja, in kar ga je tam, ni nikoliko dovolj preživiti polovice prebivavcov svojih, in zatorej je naravno, da si Bovčani po svetu kruha iskat hodijo, ter so veči del z malo kupcijo pečajo; drugi pa živino redě, ki po postnih planinah plazi si tečne krme iskat, in napravljajo dovolj imenitnega Bovškega sira (Flitscher-Käse). Te potrebe ne pozna pa drugi gorjani na Tminske in Cirklanskem, kjer sicer veliko živino redě, posebno rogate živine, vendar pa mleko drugači porabijo, ker ga nekaj sirovega pojedo, nekaj pa iz njega maslo napravljajo, s katerim v mesto (Gorico in Terst) kupčujejo. V svojih gorah namreč oni posedajo dosti polja, imajo pa tudi mnogo sadnega drevja, in nikoli nimajo take sile s živežem kakor Bovčani.«¹³

Vendar je Štefan Kociančič opazil lepoto gora na Bovškem, ki je ob koncu stoletja pripomogla k razvoju turizma v Soči in Trenti: »Pač menim prav imeti, ako rečem, da imajo Bovške gore kaj posebnega, kar se ne najde tako lahko drugod, in da imajo prav, kteri ta kos Goriškega imenujejo Goriško Helvetic (Görzer-Schweiz).«¹⁴

15. avgusta leta 1872 se je v Bovcu zbrala komisija, ki naj bi poiskala možnosti za pomoč Trentarjem. V juliju istega leta pa je občini Sočo in Tren-

⁹ Prav tam, str. 256.

¹⁰ Anton Melik, Bovec in Bovško, Geografski zbornik IX, Ljubljana 1965.

¹¹ Janez Planina, prav tam.

¹² Navaja Branko Marušić, prav tam.

¹³ Štefan Kociančič, Zgodovinske drobinice po Goriškem nabrane v letu 1853, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, Zagreb 1854, ponatis v Bovškem berilu. Bovec 1971.

7
to obiskal ravnatelj deželne kmetijske šole v Gorici Angelo Monà in za potrebe c. k. kmetijske družbe v Gorici napisal kratko poročilo¹⁵ o svoji poti. Poročilo je objavilo italijansko glasilo te družbe. Njegova spoznanja pa tudi napotki so izredno zanimivi.

Angelo Monà je s skupino, ki ga je spremljala, začel pot 21. julija, zaskrbljen zaradi žalostnih poročil o obžalovanju vrednih razmerah ljudi, ki so naseljevali to trpko, kamenito in pusto dolino in bili zato prisiljeni, da si zaradi olajšanja svojega življenjskega položaja vedno pogosteje iščejo kruha po ogrskih stepah. »Prvi videz,« piše Monà, »je v resnici divji. Stene strmih gora, ki padajo skoraj navpik, so večinoma gole in le tu in tam ruši to enoličje sive beljave apnenčastih in dolomitskih pečin kak grmiček, ki ga niso uspele posmukati koze in se je rešil pred človekovo sekiro. S teh strmih pobočij se pogosto skotalijo kamnite skale, ki nato strmoglavijo v reko, zasujejo cesto in so smrtno nevarne človeku; zlasti je to nevarno ob hudih nalinjih in ob kopnenju snega; ob takih obdobjih so skale povzročile že številne žrtve. Tudi dno te doline je golo, kot so njeni bregovi, in le sem in tja se nekoliko razširi, da je opaziti nekaj krp polja in travnikov.« Vas Sočo opiše kot niz na redko postavljenih hiš, ki si sledijo v eni sami vrsti kot krdele lovcev na verigi. Pred cerkvijo v Soči so se srečali z domačini:

»Bila je nedelja in dobrosrčni gorjanci, ki so bili stopili s hribov, so se zbirali v gručah ob zidku pred cerkvijo. Obilne in krepke postave, so ti ljudje bistre zunanjosti, preprosti, toda čisti v svojih suknjah iz domače volne, z zelenim ovratnikom in čopom ruševčega perja za klobukom, ki je njihovo lovsko znamenje. V nas so sprožali misel na zavidljivo skromno premožnost, ki je bila le preveč v nasprotju z vtiši, ki smo jih bili dobili prejšnji večer. Čemu naj verjamemo? Ali mnogim, vedno enakim sinočnjim opisom ali svojim očem?«

Očitno Sočani in kasneje Trentarji goriški komisiji le niso dajali takega videza revščine, kot je bilo to splošno mnenje. Seveda lahko domnevamo, da so se ljudje za v cerkev lepše opravili, vendar kaže, da so bili ljudje čisti, urejeni, kljub skromni prehrani tudi razmeroma zdravi, če jih Monà lahko tako opiše. To pa je dokaz, da njihova revščina ni bila taka, ki bi človeka razvrednotila in ki se kaže v telesni in umski zanemarjenosti ljudi; Trentarji so pač trdo in skromno živeli, vendar so v svojem gorskem okolju ohranili preprostost, ponos in samozavest, ki je očitno na goriško meščansko družbico ob njenem obisku Trente napravila močan vtis. Tudi mnogi kasnejši zapisi potrjujejo to značajsko potezo Trentarjev in Sočanov.

Monà nadaljuje z gospodarskim vprašanjem razmerja med gozdnim gospodarstvom in pastirskim planinskim pašništvom, pri čemer ugotavlja, da sta se gozdarstvo in pastirstvo vedno pisano gledala, toliko bolj gozdarstvo in reja drobnice oz. kozjereja. Posebna problematika Trente pa je bila v tem, da so bili prebivalci doline izključni lastniki travnikov, senožetih in pašnikov ter da so imeli pravico drvarjenja skupaj z drugimi, netrentarskimi občinami, ki

¹⁴ Prav tam, str. 7.

¹⁵ Angelo Monà, Občini Soča in Trenta, prevod članka iz Atti e memorie dell' i.r. Società agraria di Gorizia 24 (1872) str. 399–404, objava – prevod v: Bovškem berilu. Bovec 1971, 10–17.

»po eni strani upravičeno težijo za predpisi, ki bi varovali vzdrževanje njihovih gozdov, po drugi strani pa grešijo, ker v ta namen predlagajo napačna sredstva: takojšnjo odpravo kozjereje in prisilno izselitev prebivalstva cele doline.« Monà zavrača tako poenostavljeno sklepanje:

»Koze škodujejo gozdu, torej ven s kozami. Toda ljudje brez koz ne morejo živeti: ven torej tudi z ljudmi, naj rastejo bukve« in na primeru Švice dokazuje, da je potrebno ljudi obdržati v dolini, saj »bi se vrednost lesa, ki jo strokovnjak sedaj pripisuje bodoči sečnji, znižala na manj kot na polovico, ko bi iz doline odšli ti trezni, čvrsti ljudje, ki jih je otrdilo delo in ki so edini sposobni vzdržati hude napore pri splavljanju lesa po hudournikih, ko tvegajo svoje življenje za pičlo mezdo 30 do 45 soldov na dan, s katerimi si potem kupijo malo koruze, jo naložijo na ramena in jo potem nosijo v zadnji konec te dolge doline.« Nujnost pametne ureditve kozjereje pa podkrepí tudi s tem, da je gozd na področjih, kjer pasejo, »videti malone bolje vzdrževan kot erarični (državni) gozd, iz katerega so koze že davno tega pregnali.« Vzrok slabega gozdnega gospodarjenja torej ni reja ovac in koz, pač pa neurejena sečna gozda: »Iz vsega tega, kar smo rekli, jasno izhaja, da se slabo ravnanje z gozdovi v dolini Soče in Trente sme le v manjši meri pripisovati ovcam in kozam, pač pa kar devet desetin pomanjkanju dobrega gozdarskega reda.«

Monà torej odsvetuje predlagano nasilno preselitev prebivalstva in surovo odpravljanje koz, ker pa ugotavlja, da način življenja, ki ga siromašni Trentarji živijo, ni najbolj razveseljiv, posebno še v primerjavi s položajem drugih kmečkih prebivalcev, ki so bolj v stiku z ostalim omikanim svetom, predлага naslednje ukrepe:

- Najnujnejša izboljšava bi bila zgraditev vozne ceste (za gradnjo ni prav nobenih težav), ki bi vodila iz Bovca navzgor po dolini in se združila z ono na drugi strani gora;
- zaželena bi bila postavitev kakšne industrije, ki bi preskrbelo delo tistemu delu prebivalstva, ki pozimi ostaja doma: svetovati bi bilo izdelovanje ur, kot to delajo v Švici in v Schwarzwaldu, predenje volne in tkanje platna, pletenje kit za slamnike, rezanje iveri za vžigalice, strojenje jančijih in kozličkovih kož za rokavice itd.;
- ustanoviti bi bilo treba manjšo posojilnico, pri kateri bi si revni Trentarji lahko izposojali potrebnii denar za svojo preskrbo vse do prihodnjega pridelka, ko bi se lahko rešili mučne obveznosti, ki jih drži v kleščah, da morajo večinoma jemati na upanje na račun svojih prihodnjih pridelkov, za katere nimajo ugodnosti, da bi se pogajali o ceni;
- razmejitev pravic med Trento in bližnjo Kranjsko, s čimer bi se izognili mnogim nasilstvom, ki jih morajo trpeti, če hočejo uživati pašo.

Predlaga pa tudi ukrepe za zaščito gozdov:

- Prepoved postavljanja lesnih ograj; posredno bi s tem imeli koristi, ker bi ljudje čistili travnike od kamenja;
- večje nadzorstvo nad nabiralcii smole in stroge globe proti njim;
- popolna prepoved sekanja listnattega vejevja za živinsko krmo. To bi imelo tudi ta učinek, da bi Trentarji uveli določeno omejitev v številu koz;

- 9
- omejitev kozje paše, iz katere bi vsako leto izločili 1/20 najbolj opustošene zemlje, ki bi se, zaščitena pred kozjimi zobmi, lahko hitro spet zarašla;
  - oznako lesa s strani pristojnih oblasti, tako da bi les lahko sistematično sekali;
  - postavitev sadilnice in gozdne drevesnice, in končno
  - odgovornost zadevni občini, saj bi bilo stalno nadzorovanje in skrb javnih uslužbencev pretežavno in predrago.

Predlagani ukrepi so seveda eno, realnost pa druga plat medalje. Cesta v Trento iz Bovca je bila zgrajena šele leta 1906, v Kranjsko goro pa leta 1915 ob začetku prve svetovne vojne, predlagane obrti se prav tako niso razvile, zaježitev kozjereje in njena prepoved leta 1952 ter seveda zmanjševanje števila ljudi v dolini pa je dejansko povzročilo tako zaraščanje doline, da si leta 1988 sploh ne moremo predstavljati gole Trente iz leta 1872; starejši Trentarji pa se še spominjajo travnikov in pašnikov, ki so bili še pred približno 50 leti tam, kjer je zdaj gozd. Namere, da bi Trento izselili, pa še zdaj živijo v ljudskem izročilu, le da v trpkem spoznanju, ki ga slišiš v pogovoru: Kar jim ni uspelo pod Avstrijo, niti ne pod Italijo, to bo zdaj uspelo: v dolini Trente kmalu ne bo več Trentarjev, pa tudi Sočanov ne.

Leta 1874 je izšel prvi tekst o Trenti v slovenščini v »Glasu«.¹⁶ Njegov avtor Anton Červ je bil od julija 1870 do oktobra 1872 vikar v Trenti, v času svojega službovanja pa je zbral veliko podatkov, ki sta jih kasneje uporabila tudi Simon Rutar in Josip Abram. V članku je v slikovitih besedah bralcem »Glasa« predstavil geografsko in zgodovinsko podobo Trente, za naš namen pa so seveda najzanimivejši odlomki, v katerih opisuje način življenja v naseljih Soča in Trenta.

Soča:

»V kuraciji Soško združenih je blizu 1150 duš, ki kuhajo na 145ih ognjiščih. Pa za Božjo voljo, kje so te duše, kje njih bivališča? Pri cerkvici je videti samo duhovniško in kakih pet hiš in po obeh bregovih Soče je raztrešenih še nekoliko bajt. Vidiš, pa selišča so razbrskana po postranskih dolinah, po visokih čreh; kjer v okolju kaj več trave med suhim kamenjem raste, pa se je Sočan s svojimi kozami utrdil ter si je postavil selišče. Čompic (krompirja) si nagreba iz skopanih lazov, planinske pridelke, kakor skuto, maslo, sir itd. pa na svojih plečih v Bovec storovi, kjer v odmeno turšice za polento nabaše.«

Trenta:

»Spodnja Trenta šteje od obeh bregovih Zadnjice kakih deset hiš, ki so si edine v teh pokrajinalih toliko bližnji, da bi se smeles mala vasica imenovati. Tu je še nekoliko precej gladkih travnikov; čvrsta zelenina se prijetno odlikuje od sivih pečin; smejajo se trate kakor srečne oaze izmed bornjih njivic, ki so, kakor krpe po beraškej halji, tje in sem po ravnini in kotlini naštepane in nerедno posute z mogočnimi skalami, kakor, da bi se bili tu velikani nekdaj za kratek čas kopal. Celo nekoliko skrčenih jablan, čepljevih in orehovih dreves zdihujo tu v pregnanstvu; s Heineto samotno smreko tožijo svojo britko osodo srečnijim, košatejšim bratom in sestram dolni po deželi, kakor se polomljen duh tužno ozéra po bratih, kterim plodnejši tla, milejši obnebje duha redijo in vedrijo. Spodnja Trenta je sedež tukajšnjega pastirskega plemstva in relativne

¹⁶ Anton Červ, Trenta, Glas 1874, ponatis v Bovškem berilu, Bovec 1971, 18–33.

bogatije; tu so hlevi, v katerih po 30 ovac bleketa in po 40 kozá mekeče. Dva exžupana tu počivata od trudapolnega, večletnega vladanja precej oppositionelnih Trentarjev; trije podžupani v djanski službi pa še sedaj krepko zastopajo spodnje Toryste proti gorenjim Wighom.

Spodnji imajo med seboj tudi gozdnega čuvaja, ki jim skrivnosti Bovških mandoval in razsodeb razvozluje, pisma piše ali prebera; pri vseh teh postrežbah ima vendorle bore čuvaj dosti nevgodni položaj, ker mu lahkomisljen poškodovanje gozdov marsikako sitnost in kolizijo napravlja. Omenim še »hotel garni« pri Jagerju, obiskovala ga pa ne bodeva, ker ne vem, je-li ravno sedaj njegov hram tako srečen, da bi gostovala v njem kakša »lémpa« vina, žganje pa preveč smodi kultivirane čeva; druge pijače pa Jagerwirht ne toči za prodaj, ker nezbirčnim Trentarjem v vseh telesnih nadlogah popolnem zadostuje kapljica žganega.

Sedaj pa še od Trentarjev in njih životarenja kaj. Vseh duš šteje duhovnija okoli 400; malo število, pa za Trento še preveliko, ker ima sicer veliko obhoda, pa pičlo pridelka. Trentar ne pozna ni setve, ni žetve; nekoliko košar krompirja vsadi, pa ogrebe in njegovo polje je vse obdelano. Misliš pa ni, da bi zarad previsoke lege zemlja tam nič drugačne ne zamogla roditi; ječmen, oves, rež in marsikak drug gorsk pridelek bi dozoreli, ko bi le kam sejati bilo. Čeravno marljivo ljudstvo vsako ped zemlje vestno v prid obrne, kakor Kitajec, vendorle iz vseh razkosanih blekov komaj za vsiljene potrebe krompirja nakopljate; zategatelj si mora iskati preživljenje z živinorejo pa z lesom, ali pa mora v svet. Pa tudi živinoreja je le omejena, ker neugodne krajne okoliščine pripuščajo samo drobnico rediti; le najpremožnejši vzdržujejo po eno lahko kracico, pa teh bi se dalo na prste ene roke zaštetiti in mezinec bi še ostajal.

Zivljenje Trentarjevo je tedaj navezano zgolj na kozo in ovco; še najbolj pa na kozo. Ta velika sovražnica gozdov je njegova dobrotnica. Naši gozdjanriji so kozje vprašanje po vseh gorah z zatrenjem skonoge živali rešili, samo po Trenti in Soči blezo še vlada izjemni stan, tam je svobodna kozja Crnagora. Pravijo sicer, da s časom gotovo tje doseže ostra kozja sodba, ali tedaj bode treba pred Trentarje preklicati, potem še le koze! Naj ljudje pa ovac več redijo, odgovarjajo kozoborc! Bi bilo že prav, ko bi zamogel še travo in listje sklicati iz vseh strmin in razpoklin, da bi jih vrtoglavata ovca v nižini mulila, ali pa, ko bi se dali šibki ovčji parklji v kozje prestvariti, da bi drzno vse višave oplezla in opasla. Neizogibno potrebo kozo po teh bornih prostorih priznavajo celo nekteri najhujši neprijatelji koz; pa so iztuhtali nov projekt, vsled katerega naj bi Trentarji svoja šila in kopita pospravili, popotno palico v roke vzeli in jo kar naravnost ven mahnila na odkašana jím nova selišča tam kje v kaki še prazni pusztji na Ogrskem. Tako bi se gordiški vozel res presekal, ali posilna narodna seljenja bi bila v našej kulturni dobi vendar malo preredki anahronizem. Trentar ljubi strastno svoje bele goré, raje bi doma stradal, kakor se gostil na ptujem selišču. Z jekleno strpljivostjo poganja svoje »blago« po kamenitih planinah, visoko gori pod snežnike pleza ter žanje s srptom izmed skala v vedno smrtni nevarnosti šopiče trave, da ima po zimi živalici kaj položiti; ves pa trud pozabi, kadar sprejme ob času planinske delitve rumena kolesa sirov in dežo skute. Dobro vé, da bodo le ptuja usta drqbila in hvalila njegov žlahten pridelek, pa nič mu po tem ni skomina, saj je že preračunil za koliko mernikov turšice bo zalegel sad celoletnega truda.

Zraven živinoreje si skušajo tudi z lesom kak goldinarček prislužiti. Celo zimo poje sekira od zvezde do zvezde v mrazu ostrem, kot britev. Po vrtoglavih strminah podera drvar sive buke in črno jelovje, z neizmernimi težavami vlači trklje do vode, po katerjih jih na pomlad v Bovec splavi. Če se mu plav srečno vede, je zasluzek precesen, naredko pa narasla Soča vse njegove krvave žulje daleč v dol odnese. Ko bi se bilo z lesom pametno gospodarilo, bi bilo treba sedaj kozje vprašanje rešetati in ljudi iz

dežele goniti. Trentar bi bil denaren mož. Stari ljudje pripovedujejo in deloma pomnilo, da so čez in čez bile razprostranjene goste šume, sedaj pa skoraj sami trhli potrobi obžalujejo izginole zaklade gorende Soče. Veliko gojzda se je skuhalo v ogelnicah za rudokopje. Sekli so pred nosom naprej, samo, da je bilo v obližji rudnika ter so napravljali okoli in okoli goličave. Zato se neso zmenili, da je podraste lesu v planinskih tenčicah le počasen, včasih celo nemogoč, ker hudourniki kmalu odperejo zamejo do belega kamna. Tisuče in tisuče najlepših stebel je vpepelila neprevidnost ali pa zlobnost pastirjev, ki so zanašali ogenj med gozdno suhljad, da je včasih po več tednov gozd gorel; celo medvede in volkove so bojda pri starem od svojih čed s tem odganjali, da so kar gozd zasmordili. Debele mecesne plavili so skoraj zastonji v Bovec, da so na Čez-Soškem brodu gnili. Kdo je takrat na les porajtal, saj ga je bilo izobilja; oni se neso bali, da bi jim bil primanjka, za potomce jim pa mar ni bilo. Pa, da bi se ljudstvo vsaj v teh lačnih faraonovih letih spometovalo! Koliko mladih stebel gre le v neštivilne ograje, ktere treba vsake dve leti spremimirati! Zakaj bi se travniki i lazi s kamenjem ne ogradili, ter bi imeli dvojin dobicek, ker bi se travniki čistili in drva štedila? Kamenja gotovo ne primanjka. Tudi za domačo kurjavco ne smeli bi toliko mladega lesa poseči, ko je povsod dovolj suhega drobničja in vetrom polomljenih debel, ki tu gnijajo, med tem, ko bi drugod vriskali, Bog da bi jih le imeli! Pri tem Trentar ni zadovoljn, če mu vsaj na treh mestih večen plamen v hiši pod obok ne šviga, zakurjeno je po njegovih mislih le takrat, kadar gorkoto lahko že z žlico zajme. Bodite varčni z lesom, če ne bodo vaši otroci morali s slegom peči basati!

Opisana dosedaj krajeva pustota in divljina, ter tim primerno trudopolno prezivljenje vtišnili so Trentarju poseben značaj. Neumorno vojevanje z gromecimi plazovi in globokimi zameti, smelo prelezovanje vseh strmin po orlovih visočinah napolnili so mu srce z burnim pogumom, nenavadno srčnostjo, da slepo drznostjo. »Kadar se koza spraska, se človek tudi« je njegov navadni izrek. »Nič ti ne dam!« vpije vanj, kot kruta mačeha trda, kamenita skorja; »dala boš!« gromi odvažni gorjan, in grebe in koplje; in goni in zganja; giblje z rokami in nogami, dokler iz jej medlih prsi ne izmolze živeža sebi, družinici in živinici. Lukullova miza se mu sicer ne pogrinja, pa se mu čuha rumena polenta; šampanjec mu ne brizga, pa se biseri ⁴⁰ Rjeva vodica in peni ravno vmedena metuda; pojedin ne pozna, pa tudi melanholije in hypochondrije ne, tudi ne opazuje strahoma ni žile ni živcev. Smrti ne podloži glave, dokler ni pobeljena; da se mu le pred v kakem prepadu ne sesuje! — O »tistih svetih časih« ga pa že tudi on rukne glažek smodina, pravega »ajzenponerja«. Hej! pa je tudi vesel za vse komerserje in turnerje da, resnično vesel, nedolžno vesel je. Ali ga ne vidiš? Aj! Kako se vsaka kitica na njem giblje, kako čokljata bije, dlan klobuk viška, hrbet, ko kmet vije, do Triglavove žarne megle hrupno vriska in razpuščeno popeva:

V Trenti je fletno,
So v'soče goré,
So bistri studenci
Pa skočne kozé.

Srečni Trentar! Mrzlica bogastva ga ne trese, za uboštvo ima trdna pleča. Gostoljubno deli z znancem in ptujcem zadnjo čompico, sam daru ne prosi do skrajne sile; pogine pa rajši, kot ukrade. Kot pravi natorni človek ima zraščen jezik s srcem — odkritosrčen je. Glupo draženje prezera, če se mu pa grize čast, zasrbi ga pest. — Čednost on čez vse ljubi; skoraj pedantno gospodinja vsaki kot, slednjo desko dan za dnevom spera. Aj! to ti je vgodno sesti za njegovo snežnobelo mizo; kamor pogled vprež, vse v redu, vse snažno, praznično. Da! Bovčani so pravi Hollandezi oziroma snažnosti, dolinci bodo morali še dolgo k njim v solo hoditi.

Postave je Trentar srednje pa čedne, kot iz jekla vlit; v tem je podoben Bovčanom sploh, ki se smejo po vsem pravu ponašati, kot najlepši slovensko pleme na Primorskem, če ne tudi po vsej Sloveniji. Vsak teden ga tlači butara, velikrat lačnega in žejnega iz Bovca ali pa iz Kranjskegore, pa železnih kosti mu ni všibiti. Po zimi zgoščujejo se mu ledenice po licih, po letu ga soparica skoraj skuha med razbeljenimi skalinami, ali v ledu in kropu vztraja krepki Trentar. — Prožne kite ga le metejo navkreber gori po stenah, navzdol drči po izurjenih petah, kot klobčič. — Lovec je straten. Več pušek je v občini, kot ognjišč. Lovec je skoraj vsak gospodar, čeravno kmalo ne bo kar več loviti. O polnoči vstajajo podjeseni ti Nimrodi združeni po dva ali trije, pa hajd! gori pod najvišji vrhe, kjer tenek, neokužen zrak divje koze oveja. Z nedopovedljivim trudom obletujejo včasih po tri dni domove meglá in se neredko še prazni domu vračajo. Če pa je bila srča vgodna ter debel kozel ob cevi maji, a! to ti je veselja, to se snuje in mota »lovska latinščina«, da se vse kadi.

Zimske čase pečajo se z nižnjim lovom na lisice, kune, bele planinske zajce i. dr. Marsikak goldinarček jim puška pristrelja.

Tudi običajev ni posebnih. Samo v svetebnih provodih nese »banderar« opleteno palico pred družbo, kakor »capobanda« vojaške godbe; za njim pa drži drugi visoko na steklo risano podobo kakega svetnika s tako dostojnostjo, da gledalca na smeh sili. Dokler je ženin v okličih mora imeti tabakiro z duhanom za nos napolnjeno, ter ponuja vsakemu, kterega srča obligatni ščipek. Brž ko nevesta iz cerkve pride, skuša se družbi skriti, bolje, ko se skrije in dalje ko iskanje traja, veči je veselje. — Novorojenčkom vtaknejo nekteri kak penez v plenice, kendar ga k krstu nesejo, češ, da mu v življenji nikoli »nervus-a« zmanjkalo ne bode. Praznover, vraž i dr. tudi ni tolikor, kolikor bi jih bilo po takih samotah pričakovati. Je že še kaka radkozoba ženica, ki ponabija, kedarkoli kaj pohvali, pri vsaki besedi: »ne buedi vruečen« v strahu, da bi pohvaljenca ne vrekla; tudi živali je tu pa tam še koj »naried«: še marsikak vidi znanca s kostmi in žilami daleč tam kje, med tem, ko ta doma leži, tedaj nekako »dvomestje«, kar pomeni veliko, bližnjo nesrečo za »podvojenega« reveža. Ali enake kvante se dan na dan bolj zgubljajo.«

Toliko Anton Červ o takratnem življenju v dolini.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je tudi v Trenti razširil planinski turizem, dolino pa sta po njeni lepoti in divnosti proslavila predvsem dr. Julius Kugy in botanik Albert Bois de Chesne. Dr. Kugy je bil prvič v Trenti leta 1877, poleg trentarskih gora je odkril tudi Trentarje in jim, posebej še svojim vodnikom po gorah, v svojih knjigah postavil trajen spomenik.

Namer, da bi Trentarje izselili, je bila dokončno pozabljena, za dolino Trente pa se je začelo novo poglavje v njeni zgodovini. Turizem in planinstvo je odprlo dolini pot v nove možnosti. Leta 1881 so Na Logu zgradili Baumbachovo planinsko kočo, last tržaške podružnice nemškega planinskega društva, kasneje pa so odprli še Zorčevo gostilno Pri Triglavu in Cudrovo Pri Zlatorogu. Trenta je torej turistično zaživila, vas Soča pa je živila razmeroma mirno življenje; moški so si iskali sezonsko delo v zahodnoevropskih rudnikih in v gozdovih jugovzhodne Evrope.¹⁷

Leta 1889 je dolino Trente obiskal tudi zgodovinar Simon Rutar, ki je o tem obisku tudi poročal. Opisal je praznovanje sv. Ane v Trenti in sejem ob tej priliki. Presenetilo ga je, da nosijo dečki volnena obuvala (verjetno »žoke«

¹⁷ Branko Marušič, prav tam.

op. p.), medtem ko so odrasli obuti v lesene čevlje. Neka deklica je imela na glavi koroški klobuček. Ob lipici poleg cerkve so bile postavljene mize s kramarskim blagom za otroke, s steklenicami žganja in kozarci, pod mizami pa si bili koši kruha. Po maši so se vsi zbrali pri teh mizah in v eni uri je bilo vse prodano. Potem so se ljudje mirno razšli vsak na svoj dom in v nekaj minutah je v cerkvi zavladala smrtna tišina, kot je bilo to pred mašo in je tudi skoraj zmeraj. Tedaj je še živel stari Anton Tožbar-Špik, ki je v tem času imel gostilno in ga Rutar označi kot največjo znamenitost te gostilne, ker mu je medvedka odtrgala spodnjo čeljust.¹⁸

Zanimivo je, kako je dolina vedno, kljub svoji »divnosti«, privlačevala ljudi, bodisi domačine, bodisi tujce, ki so v njej službovali ali so dolino samo obiskovali.

Naslednji duhovni gospod, ki je Trento vzljubil tako, da ji je posvetil obširen spis v Planinskem vestniku leta 1907, je bil Josip Abram-Trentar,¹⁹ ki je v Trenti služboval v letih 1901–1904. Tudi on opisuje Trento in Sočo ter ljudstvo, ki tu živi, z naklonjenostjo in občudovanjem do njihovega trdrega življenja. Zapisal je tudi dogodek, ki naj bi dokazoval ljubezen Trentarjev do njihove doline:

»Vprašal sem Trentarja – lovca, ali bi se preselil v dolino, če bi mu dali zadosti polja, da bi lahko brez skrbi živel. Pomislil je malo, potem pa odgovoril: »Morda bi šel, pa bi mi morali pustiti puško in lov, drugače ne.« Čez par trenutkov pa je dostačil: »E, veste kaj, bi šel v dolino, pa bi mi morali prenesti doli tudi naše gore! To se pravi, ne grem nikamor, dokler bom mogel živeti tu, tudi če od samih čomp (krompirja).«

Seveda so Trentarji odhajali v svet na sezonsko delo ali za vedno, saj dolina ni mogla prenesti povečanja števila prebivalcev. Borno posestvo je lahko podedoval pač le en otrok, ki si je tu lahko ustvaril družino, ostali otroci so v večini primerov morali od doma. Vendar so vedno ostajali navezani na Trento:

Dokler so smeli Trentarji svobodno pasti, so hodili mnogo manj v svet nego danes. Žal pa, da je dandanes Trentar gospodarsko tako propadel in je tako zapuščen in pozabljen, da mora trumoma med svet za drvarja, v zadnjem času pa skoraj izključno za ruderja. Najprej hodijo na Koroško, potem pa na Vestfalsko in od tam tudi v Ameriko. Doma pa ne zabijo in ljubijo se med seboj zelo. Često se zgodi, da piše ta ali oni celo iz daljne Amerike po nevesto v Trento. Drug drugemu si pomagajo radi. Ker je Trentar nadarjen, spreten, priden in večinoma tudi varčen, ga imajo povsod radi, in ko si prisluži v Ameriki ali na Nemškem kaj denarja, pa takoj pošlje temu ali onemu novcev ali vozni listek, da mu pomaga do zasluga.

Trentska dekleta ali po domače »čeče«, ki silno rade pojo in so kljub naporom vedno vesele, pa hodijo čez zimo služit v Trst. Okrog Velike noči se navadno vračajo domov, kjer pomagajo pri delu čez leto. Pri tem mi je omeniti, da opravljajo Trentarice vsa moška dela razen drvarstva, in to s posebno vztrajnostjo in spretnostjo, ki je drugod nisem zapazil.

¹⁸ Simon Rutar, Praznovanje sv. Ane v Trenti. Laibacher Zeitung 1889. Navaja B. Marušič v: Iz zgodovine Trengle in Soče.

¹⁹ Jože Abram, Trenta, Planinski vestnik 1907.

Pri opisu značaja Trentarjev Abram poudari odkritost, zaupnost, postrežljivost in predvsem gostoljubnost: »Reven je Trentar in skromen, a če pride potnik, znan ali neznan, in hišo, ga prijazno sprejme, po moči pogosti in prenoči – sprejema ne odreče nihče nikomur.« Poleg tega hvali njihovo čednost:

Znana je tudi čednost Trentarjev. Ako ni kdo posebno reven in nima res slabe hiše, skrbi, in to v prvi vrsti dekleta, da je vsakotoliko časa v izbi vse poznaženo in pobeljeno; tudi odzunaj radi belijo hiše večkrat. Skoraj povsod, kamor prideš, najdeš mize in klopi v izbi lepo umite; mize za jed se oplaknejo vsakikrat takoj po jedi. Kakor v hiši ljubijo Trentarji in zlasti Trentarice čejo tudi na sebi. Neki bavarski turisti mi je pred leti pravil v hotelu »Razor« v Kranjski gori, da tudi zato prihaja rad večkrat v Trento, ker mu tam čeja silno ugaja, a da je zastonj išče po mnogih drugih goratih krajih, koder hodi.

Vsi, ki so pisali o Trenti v teh časih, so poudarjali veselje Trentarjev do lova, ki ni izhajalo le iz gole vsakdanje eksistenčne potrebe, pač pa je že preraščalo v strast. Tako že Červ piše, da je v Trenti več pušk kakor ognjišč, Kugy piše, da je najboljše gorske vodnike dobil med divjimi lovci, ki so se v plezanju izurili v lovu za gamsi po gorah. Abram pa to »značajsko potezo« Trentarjev takole opisuje:

Eno najvažnejših potez v značaju Trentarja bi izpustili, ako bi prezrli njegovo prirojeno veselje do lova. Kakor vsi prebivalci planin, tako je tudi Trentar rojen levec. Ko gre govor o lovu, tedaj se razvname, zaiskré mu oči in sama navdušenost in strast govorita iz njega; obenem pa jame tožiti, da so prešli najlepši časi, ko je smel svobodno loviti, in da ne sme več, se mu zdi velikanska krivica. Ako prideš v pravo družbo in ti zaupajo, se ti odkrije iz živega pripovedovanja mogočen zastor, da gledaš v trentske dušo, kako kar trepeče ob spominih na prošle dni in kako je pripravljena veliko, veliko žrtvovati, da le ugodi svoji lovski strasti. In dasi je dandanes silno težaveno, vendar je še vedno divjih lovcev, ki so pa tako pretkani in premeteni, da jim ne prideš izlepa do živega. No, v njih čast moramo poudariti, da jim izvečine nikakor ni do plena, ampak njih veselje je v tem, da zalezujejo divjačino in je ustrelijo. In ako bi takim dovolil, da smejo streljati, a bi jim ukazal, da morajo prinesi, kar ustrel, gospodarju lova, trdim smelo, da bi se izvečine pokorili ukazu. No, ume se, da bi potem pokalo po trentskej gorah kakor v vojski in bi jo skokonogi gamsi, v kolikor bi mogli, pobrisali iz Trente v največjem diru.

V prostih časih so bili vsi Trentarji lovci, čeprav divji, in starčki z veseljem pripovedujejo, koliko gamsov in petelinov so pobili. Tiste čase, ko so hodili še medvedje »k maši« v trentske cerkev, so Trentarji lovili s posebnim veseljem tudi medvede. Naставljali so jim navadno velike skopce, naložili na drače, oziroma na zemljo nad skopco po pol bravca, in medved je krvavo plačal svojo požrešnost. Često so tudi izkopali jamo, jo zakrili z dračjem in nanjo nastavil mesa, in medved je počakal Trentarja v jami. Nekaterikrat se je pa medvedji rod tudi maščeval. V Šimna Gregorčiča kroniki je opomba, da je okoli leta 1721, ali kaj kasneje ubil medved nekega Tomaža Pretnarja. Mož ga je bil obstrelil in šel za sledom; medved ga je pa počakal za drevesom, ga napadel in usmrtil. Zadnji medved se je prikazal v Trenti leta 1871. Kakor je že bilo opisano v »Pl. V.« leta 1900, so šli nekateri Trentarji 25. aprila onega leta nadenj, med njimi tudi Anton Tožbar, p. d. Špik; le-ta je ostrelil medveda dodobra, a razlučena zver je napol mrtva še z zadnjimi močmi skočila na ubogega Špika in mu odtrgala celo spodnjo čeljust z jezikom vred. Kljub temu je mož še živel celih 20 let, drvaril in vodil

turiste, dokler ga ni leta 1881. podrla smreka in ga ubila v navzočnosti sina, sedanjega gospodarja in vodnika Špika, Antona Tožbarja.

Razen na medvede so imeli Trentarji in imajo še posebno piko na divje koze, gamse in divje peteline. Mož je vzel v nahrbtnik pobute in skute in hajdi v vrh. Po cele dneve je lazil za skalami in zasledoval divjačino, dokler si ni s srečnim strehom osladil srca. Često je prežal Trentar po cele dneve zaman, prečeljal in prečepel cele dneve ob vseh vremenih, snegovih in nevihtah za skalami, tudi prenočil v vrheh, če je bilo treba, lačen in čujoc in zmražen, a vendorle ni odnehal, dokler ni dosegel namena. Tedaj je pa zabil vseh težav in ni ga bilo zadovoljnješega pod solncem od njega! – Ume se, da so divje lovce od nekdaj bolj ali manj preganiali. V že omenjeni Šimna Gregorčiča kroniki se nahaja opomba, da sta bila Gregor Pretnar in sin Valentin divja lovca in da sta bila leta 1713. zato kaznovana; leta 1730. je bil kaznovan radi lova Marko Pretnar, v novejših časih pa tudi vsakotoliko zalone koga, dasi le poredko. Okoli leta 1886. pa so kranjski lovci na Prisojniku ustrelili nekega Trentarja na lov, njegovega brata pa obstrelili. Jako drastična in zanimiva slika te nesreče je postavljena ob poti blizu cerkve v Trenti takoj prve brvi proti izviru Soče.

Omenim naj še, da so zlasti zadnja leta nastali radi lova med Trentarji resni spori, ker nekateri Trentarji nočejo oddajati lova v najem, ampak bi najraje sami lovili. Ker pa zadnje čase stiska Trentarje hudo vprašanje, kako bodo živeli, in hodijo zato množno v svet, se je tudi lovška strast precej ohladila. Ljudstvo pač večinoma spoznava bolj in bolj, da je škoda dragocenega časa, ki ga izgubi z lovom, in spoznava bolj in bolj, da »igra in jaga kmetu v jamo pomaga!«

Abram natančneje opiše tudi navade in običaje v Trenti ter gospodarske razmere:

Kakšni so pa običaji, navade Trentarjev? Naj navedem nekatere ob važnejših prilikah. Kakor povsod je zlasti svatba nekaj nenavadnega v hiši in zato mora biti slovenska. Kako se pripravljajo nanjo! Že več dni poprej čistijo hišo, belijo, likajo in popravljajo, kar treba. Ženske imajo opravka zlasti v kuhaniji. Le redkokdaj peče Trentar kruh, a za svatbo mora biti. Poleg kruha, seveda belega, cvrejo »krafe« za mizo in pa za razdajanje drugim. Ko gredo svatje k poroki, jih spremlja navaden harmonikar ali celo po trije godci, po poti pa pojejo in vršičejo, da odmevata gora in dol. Spredaj nosijo, kakor na Ruskem, sveto podobo, navadno patrono neveste. Ves izprevod pa vodi starejšina, ki ima v roki v znak svoje časti in oblasti gredlo, t.j. palico, ovito z zelenjem in cvetjem. Od poroke grede delijo med navzočne sovaščane pred cerkvijo in po poti »krafe«, t.j. kakor oreh debelo cvrto pecivo, in pa žganje ali vino. Ako gre izprevod mimo kake hiše, jim zastavijo pot z drogom, da se »odkupijo« s krafti in pijačo. Krafov ima vsak svat polne žepe.

Prišedši domov obesi nevesta sv. podobo na steno, in tedaj začno plesati in skakati in vriskati, da se vse trese. Slednjič se posedo krog mize k obedu. Najprej pride na vrsto cvrta suha svinjina, potem juha od suhe svinjine, koštrunovine ali kozlovine z rezanci, nato meso s prikuho ali s solato, nadalje riž in štruklji. Poleg kruha segajo še raje po potici. Svežega mesa navadno ni na mizo razen ob času, ko koljejo drobnico ali prasiče. Ume se, da vsega tega ne zalivajo z vodo, ampak z vinom. Tudi kave, črne (ker navadno nimajo mleka), si lahko privošči vsakdo, kolikor hoče. A nikakor ne smemo misliti, da svatje ves čas sede pri miru! Godec ali godci radi godejo, svatje pa se radi vrté in vsakotoliko si s planinskim viharnim plesom in skakanjem in vriskanjem pridobivajo novega apetita.

Še par reči ne smem zabiti. Ženin si mora, ko je v oklicih, kupiti škatlo s tobakom za nosljanje, ki ga ponuja vsakemu, kogar sreča. Na dan poroke pa kroži škatlica okoli mize, in kdor jo dobi zadnji v roke, si jo prilasti.

Zvečer pridejo v goste tudi nepovabljeni, zlasti mladina, ki zna dobro porabiti ugodno priliko, da se napolje in napeše. Ko je vse židane volje, pridejo v sobo »pirte« (perte), t.j. bele žene, ki nas spominjajo na bajeslovna bitja. V »pirte« se navadno napravijo dekleta, kakikrat tudi moški; oblecene so belo in so zastrte čez obraz. Pripelje jih v hišo moški z lučjo; naroči jim pijače in potem plešejo, nekaj časa same, potem pa tudi z drugimi. Ostanejo pa v hiši kake četrt ure, nato plača njih vodnik deset novcev godcem in odidejo, ne da bi kaj govorile. Pri tej priložnosti omenjam, da hodijo »pirte« okoli po hišah zlasti tudi na Miklavževe in na sv. Tri kralje ter kot angeli in škratje hvalijo in strašijo otroke. Končno je še omeniti, da mora nevesta, ko pride na novi dom, obdarovati domače in svate s kruhom; vsakomur dà po en hleb.

Kakšne so pa dote v Trenti? Dvesto kron je že lepa dota, zgodis se pa tudi, da ima katera dote le 40 ali še manj kron. No, pa Trentar ne gleda toliko na doto; če mu je čeča všeč, jo vzame, ako bi imel tudi še doplačevati! V tem oziru moramo hvaliti Bolčane na sploh, da se ne ženijo radi denarja. Iz Š. Gregorčičeve kronike, ki je pravzaprav kronika rodbine Pretnarjeve (prva hiša od cerkve proti izviru Soče, št. 7), posnemam glede dot v starih časih sledče: Leta 1686. sta dobila Janez in Jernej Pretnar po očetu Luku vsak po deset gld. dote, sin Stefan pa 18 gld. Leta 1730. je dobil Marko Pretnar tudi 10 gld. dote. Malo preveč potratni so Trentarji pri krstu. Botra stane krst okoli 20 kron. Na osmino mora dati mati botrom šnit, krafov in kruha. Ta dan je nekak praznik v hiši otrokovi.

Kadar je Trentar na smrt bolan, zlasti proti koncu, ga hodijo obiskovat od bližnje, in sicer zvečer. Nekateri ostajajo celo noč pri bolniku. Kakor hitro umre, ga prihajajo kropit kar od kraja. V noč se kmalu napolni izba do zadnjega kotička in mlađi in stari zasedejo klopi ob stenah, ob mizah in peči. Ob določeni uri začno moliti rožni venec in potem dekleta prepevajo razne, tudi drugod navadne obsmrtnne pesmi. Za petjem pride spet na vrsto molitev in tako naprej. Domači jim postrežejo s kruhom, kavo ali žganjem. Po polnoči, okoli dveh ali treh se večinoma razidejo domov, nekateri pa ostanejo do dneva. Tako je tudi drugo noč. K pogrebu, ki je navadno z mašo, pride polno spremljevalcev. Na osmino in na obletnico postrežejo udeležnikom po mrtvaškem opravilu s kruhom in žganjem pred cerkvijo ali pa pri sosedu Špiku.

Do zadnjih let je bilo v navadi po mrtvaškem opravilu naricanje: nekatere ženske, črno oblecene, so v cerkvi glasno tožile in zdihovale po rajniku po cele četrt ure, potem pa tiko odšle. Tudi na pokopališču je včasih zlasti kakšna mati milo tožila po otročicu, mu nadevala vsa kar najlepša, najnežnejša in najmileyjsa imena, ga vpraševala obupno, zakaj jo je zapustil, ali mu ni dosti lepo stregla, mu mehko postiljala, ga lepo česala itd.

Ako umre kdo v gorenji Trenti, po zimi tudi v dolnji, pritrđijo rakev na sani in jo vlečejo naravnost v cerkev. Moj priatelj Tonak je bil enkrat pri takem pogrebu z mano navzočen.«

S čim se pečajo Trentarji, kako živijo? Lahko vprašanje, težak odgovor. Trentar ni sicer razvajen, vendar živi mora in živi tudi, a ker mu zemlja ne nudi potrebnega živeza, zato si pomaga, kakor ve in zna. Ono malo zemljišča obdela dobro, da se preskrbi vsaj s čempami (s krompirjem in zeljem) kolikor mogoče za celo leto ali vsaj za večji del leta. Poleg poljedelstva mu pomaga do živeža zlasti reja drobnice (ovac in kozá), ker za rejo govedi Trenta ni pripravna. Pred desetletji je bilo mnogo, mnogo več zlasti kozá, a vedno preganjanje je zelo omejilo njih število. Vednih sitnosti z gosposko se je slednjič tudi potprežljivi Trentar naveličal. In kdor si je mogel drugače pomagati, je omejil ali celo opustil rejo kozá. Zadnja leta je spoznala tudi gosposka, da tako kruto preganjanje pomeni trgati ubogemu trpinu kruh naravnost iz ust, in nasto-

pa zdaj mileje. Posledica preganjanja kozá je vsaj deloma izseljevanje. Zlasti mladina hodi trumoma v rudnike, najprej na Koroško ali Štajersko ali pa tudi kar naravnost na Vestfalsko in od tam često tudi v Ameriko. Gospodarji-rudarji se vračajo domov na tretje, četrto leto, a navadno le za nekaj mesecev, drugi pa se vračajo zelo nerедno, ali – nikoli. Oni Trentarji, ki so doma, se pečajo tudi z drvarstvom, doma in po svetu. Predno je zaslovelo rudarstvo, je bil vsak Trentar drvar, znan širom sveta kot vrl delavec in strokovnjak. Saj je pa tudi imel že izmlada dobro šolo!

Trenta je bila nekdaj, kakor že omenjeno, vsa zarasla z lepim stavbnim lesom in Soča je nudila svojo pomoč za plav. In Trentar je znal dobro izkorisčati gozdove – dokler je bilo kaj prida lesa. Dandanes ga ni več mnogo, zlasti v nižjih legah ne, in vrhutega je večinoma občinska last; tudi ne more občina razpolagati z njim, kakor bi hotela. Vsako leto naznanijo Trentarji županstvu, koliko lesa potrebujejo za kurjavo in koliko za potrebne poprave in naprave na hišah in hlevih. Ves zaprošeni potrebeni les jim nakaže potem okrajno glavarstvo po gozdarjih. Z lesom, ki ga sekajo občina sama v občinsko korist, je ravno tako, le da ga odkupijo od občine posamezniki. Les sekajo jeseni, često visoko gori ob robeh in strminah. V dolino ga spuščajo navadno po zimi po drčah do vode, odkoder ga plavijo pomladji dalje. Les za kurjavo spuščajo često s takih višin in strmin, da se mnogokrat ves razbijajo in raztrešči ob skalah, predno obleži.

Vrlo zanimiv je pa plav lesa po Soči. V prošlih časih, ko še ni bilo ceste iz Trengle (Loga) v Bolc, je šel ves les v Bolc po vodi, dandanes pa ga večinoma vozijo od Markovega mostu v spodnji Trenti. Plavljenje lesa je sicer težavno, a Trentarjem ugaja. Na pripravnem mestu ob vodi čaka les ugodne, srednje velike vode, in ko pride ta, pride gotovo tudi Trentar. Zbere se nekaj moških, vsak s svojim orodjem, in hajdi nanj! Vlečojo ga s cepini (cempini) v vodo, nato si pa delo razdele. Ker je zlasti v gorenji Trenti po strugi Soče vse polno skal, se les kaj rad zadira mednje, in zopet treba cepinov, da ga iztržejo. Da pa les lepo plava po sredi vode, ga drugi uravnavajo in vodijo z »longirji«, t.j. z dolgimi drogi z ostro kljuko na koncu. Ker je pa les hitrejši od mož, se često med skalami tako zagozdi in se ga toliko nabere, da ustavi ves nadaljni promet. Zdaj treba vse previdnosti, ker razdiranje take grmade je nevarno. Grmado napadejo drvarji s cepini in velikimi derezami na čevljih. To ti jo obdelujejo, da jim moraš priznati spremnost! Skačejo kakor veverice od horda do horda, od trkla do trkla, in ko misliš, da se mož zvrne v vodo, že stoji spet na varnem. Preveč občutljiv pa Trentar ni pri plavu. Če je treba, pa stopi in hodi po ledenu mrzli vodi, oblečen, kakor je, tudi do pasu v njej, in to često po cele ure. V Čezsoči in na Žagi, kjer je Soča že večja in nje struga široka, stoeje in hodijo ubogi drvarji do kolen, do pasu po vodi z longirjem po ves dan, zraven pa pijejo žganje, da se »ogrejejo«. Predno dospe les na določeni prostor, trajajo često po več dni, po več dni pa tudi prisilno »knajpanje«. Pa naj reče kdo, da je Trentar mehkužen!

Da preredi Trentar drobnico, mu treba sena. Mnogi pa ga ne pridela zadosti na slabih in omejenih travnikih; zato hodijo ljudje žet tudi visoko gori po planinah, kjer ostajajo po ves teden. S sabo vzamejo moke za polento in drugih potrebsčin, gori kuhaajo in spijo – navadno si posteljejo pod kako skalo. Sila težavna je nošnja sena domov. Koder si navaden turist komaj upa s palico in oprezeno hojo, po ozkih policah in nad stometrskimi prepadi, nese Trentar s čedro v ustih često do 1 1/2 centa sena 3 do 4 in še več ur daleč domov. Brez nesreč ni tudi žetev in nošnja sena. Večinoma so trave po takih strminah, da morajo ženjci in ženjice imeti dereze na nogah, kakor n.pr. v Zajavorju na Pihavcu pod potjo na Luknjo. Na Berebici, nasproti trentskemu pokopališču, se je pri žetvi pred tremi leti izpodrsnilo neki ženski in obležala je mrtva v globočini.

Odkoder ni treba nositi sena, ga spravijo v kope, in ko pade sneg, gre več moških, prekrpljajo široko gaz v breg, zvežejo seno z vrvmi in vejami in je vlečejo previdno v dolino, – zvečer pa napravijo doma malo gostijo.

Težkih bremen je navajen Trentar od nekdaj. Ko ni bilo še ceste, je moral oba izdelka, t.j. sir in skuto nositi na plečih v Boč ali v Kranjsko goro: le sem nosi seveda še dandanes. Ravn tako je tudi z vsemi hišnimi potrebsčinami, turščico, moko i.dr. Breme zveže v rjuhu in jo preveže v »škufo«, t.j. tako, da vtakne glavo do čela vanjo; breme mu torej sloni na hrbitu in glavi. Preveč prijetno pač ni!

Vsaka hiša ima tudi vse najpotrebnejše rokodelsko orodje, ker Trentar si napravlja zlasti leseno pohištvo vse sam, naj bodo že stoli, mize, škafci ali žlice. Nekateri Trentarji tudi prodajajo žlice in lesene posode in Bolčani jih tako cenijo, ker so trpežne in lične.

Pastirstvo pobere Trentarju tudi precej časa, zlasti če nima otrok ali pastirja. Zjutraj natrosi drobnici pred hlevom v dolgo korito ali bolje v žleb otrobov in soli, pa v goro ž njo! Spremlja jo često visoko; na določenem kraju ji natrosi po tleh iz solnika soli, da jo ližejo, sam pa se vrne domov. Kdor ima časa in ljudi, spremlja in pazi sam žival ves dan. Zvečer pa je vsa dolina polna klicanja in vpitja, dokler se drobnica na klic ne povrne domov. In ako se ne povrne vsa? No, potem je treba iskat, vptiti in iskat dolgo, dolgo večkrat, večkrat pa tudi zaman. Sam Bog ve, v katerem prepadu je izginila, kateri orel in kje jo je požrl! Zgodi se tudi, da žival »zaskoči«, t.j. gre ob kaki strmini ali prepadu tako globoko, da ne more več nazaj in jo morajo Trentarji z vrvmi izvleči, a ž njo vred navadno tudi moža. Tako se primeri včasi, da se izgubi po gozdih in strminah po več drobnice ali celo cel trop. Kdor išče, ima težko pot, a tudi doma je vse v skrbih. Utegne se pa zgoditi, da se vrne med tem drobnica po drugi poti sama domov, in za ta slučaj je dogovorjeno že prastaro znamenje: domači razgrnejo pred hišo na vidnem kraju rjuhu, in iskalcu ni treba dragega telegraфа ali telefona.

Poleg nesreč po robih in prepadih in poleg orlov zahteva zlasti vsaka pomlad več ali manj žrtev med drobnico tudi bolezen v hlevu, ki jo zakrivi največ paša. Najizdatnejše premoženje bortega Trentaria pa je drobnica in zato bridko občuti vsako izgubo. Sosed Špik je prišel n.pr. pred petimi leti v enem dobrem tednu ob 13 ovac; par se mu jih je ubilo, par izgubilo, druge pa so mu pocepale kar čez noč, in tako ni imel jeseni ne kaj prodati, ne kaj zaklati.

Otroci morajo že v sedem, osmem letu pasti. Parkrat mu pokaže oče ali kdo drug steze v robe in že mora sam pojavljati za drobnico, paziti nanjo, jo klicati, iskat in zbirati zvečer. Zjutraj se doma najé polente in zelja, vzame v nahrbtnik kos polente in malo skute, v roko pa dolgo palico, pa z Bogom! Po robih pa vrišče in prepeva in zvečer pripove domov!

Kozle zaganja Trentar pomladi v robe, zapaži jim pot, da ne morejo nazaj, jeseni ob Mali Gospojnici ali ob prvem snegu pa jih gre iskat. Če jih pa tudi vse najde in kje in kdaj jih najde, to je pa drugo vprašanje. Kakikrat jih išče po ves teden in jih najde morda tam doli kje – na Dovjem, ali v Srednji vasi, ali pa na nasprotni severni strani! Kdo izmed gospode bi jih šel iskat? A revež je revež!

Za zimo se Trentar dobro preskrbi s kurivom. Često mora začeti kuriti peč že pred začetkom oktobra in jo kuri do srede, oziroma do konca maja ali še dlje. Trentske doline so sicer proti severu večinoma zavarovane, a imajo le malo solnca po zimi. Na Logu ga ni par mesecev nič, pri cerkvi in za Podnom pa sveti le po par ur. Poleg tega je tudi vodovje, ki tudi nič ne ogreva. Ostaneta torej ljuba peč in gorka izba, kjer je osredotočeno skoraj vse zimsko življenje. Ženske predejo volno in pletejo in šivajo, moški pa napravljajo in popravljajo domačo posodo in orodje; ko pridejo domov od dela, ki ga imajo z lesom, pa ležejo na peč, ki je pokrita z deskami. Eno glavnih oprav

vil po zimi je skrb za drobnico. Ovcam in kozam treba redno trikrat na dan klasti in jih napajati. To jemlje precej časa, kadar je hlev oddaljen od hiše. Vsakdo ima navadno po več hlevov, in kadar položi živini v enem hlevu vse seno, jo odžene v drugi hlev, ki je pa često oddaljen tudi po pol ure. Zgodilo se je že, da je rabil mož ob velikem snegu v hlev in nazaj skoraj ves dan.

Obleko so imeli Trentarji nekdaj vso volneno, dandanes pa jo imajo le še deloma, in to le moški. Ženske po zimi napredejo pa nesejo tkat na Kranjsko ali Koroško, ker doma že menda nihče več ne tke.

Hrana Trentarjev je preprosta in skoraj vedno ista: polenta na polento, ki pa ni iz same moke, ampak je nad polovico, včasih tudi dve tretjini čemp (krompirja) vmes. Zjutraj je za kosilo polenta, zabeljena z záseko (skosano slanino), katero Trentar zelo ceni, in z zeljem ali repo ali pa skutno juho. Opoldne čompe v oblicah s skuto, zvečer pa spet polenta. Namesto skutne juhe pride vsakotoliko časa, zlasti ob nedeljah in praznikih, na mizo tudi mesna juha iz suhe prasičevine, koštrunovine ali kozlovine (bravine). Kruha pa Trentar ne peče in ne kupuje mnogo; peče ga le za Veliko noč, za svatbo, krst ali še kak poseben praznik in izreden dan. V prošlih časih se je često dogajalo, da ni videl mnogi Trentar kruha po celo leto, nekateri mlajši ga pa še poznavali niso. Pust je pa le pust in tudi Trentar je tedaj rad »krafe«. Ugaja mu tudi zelo kava, a jo mora, v kolikor jo sploh piše, piti večji del leta le črno, ker nima mleka. Ovcam in kozam kmalu poide mleko, krav je pa v Trenti komaj 10 do 12, nekdaj jih pa še polovico teh ni bilo. Kupujejo pa Trentarji turščico, moko, sol in druge potrebsčine v Bolcu ali v Kranjski gori, odkoder nosijo čez Vršič (Mojstrovko) tudi v zimi čez mogočne zamete in plazove težka bremena – je pač nekaj ceneje in revež pride vse prav.

V soli poučujejo že od prvih početkov vikarijata (1858) duhovniki trentska. Šolska soba je bila dolgo časa v župnišču, zdaj je pa že mnogo let nad Špikovim listnjakom. Obisk je precej povoljen, vendar ne traja celih 10 mesecev, ker morajo otroci pasti drobnico in pomagati mnogo doma radi pomanjkanja delavskih moči. Na splošno znajo vsi Trentarji brati in pisati razen starejših, zlasti če so oddaljeni od cerkve; v novejšem času tudi precej radi berejo, sosebno knjige »Družbe sv. Mohorja«. Priznati moramo tudi Trentarjem, da so bistroumni in nadarjeni; kdor le pogleda malo v svet, pa se že privadi nemščini in drugim jezikom in raznemu delu.

Bolnikov je v Trenti malo; če je kdo bolan, prinese bolezen od drugod. Na leto jih umre povprečno 4–5, a še ti, v kolikor niso našli bolezni po svetu, vsled visoke starosti ali pa po nesreči. Če kdo oboli, gre Trentar iskat zdravil na Kranjsko ali na Koroško k zdravnikom, pa tudi konjedercem in konjederkam. Bolnik je večinoma na peči; na nji se zdravi, hira in umira, kakor pravi Šimon Gregorčič ml., in zato se mora govoriti o »smrtni peči«, ne postelji. Tudi prevideti se dajo na peči večkrat.

Trentarji silno radi kadijo, mladi in stari. Vsakdo ima svojo »čedro« in jo vleče od jutra do večera, pri vsakem delu. Tudi nedorasli kadijo svoje čdre in nekateri so hudi kadilci. Nekoč sem opominjal fanta štirinajstih let, naj ne kadi, in mu dejal, da mu bo škodilo, da ga bo omotilo. In kaj mi je rekel? »Če ga cev dan kád'm, ga ne dobóm (v glavo)«. In zraven delajoči može so pristavili, da ga več pokadi kot oni! Trentar ostreže čedro ob nohtu šele, ko ima stopiti v cerkev; ko odhaja iz nje, ima jo pa tudi že v roki.

Izmed bajeslovnih bitij pozna Trentar Périte (nem. Berchta), ki pa nastopajo že tudi kot rojenice, bele žene in pa kot Miklavž in parkeljni. Pojmi so se že zmešali. Périte (pirte) posnemajo ljudje, kakor že omenjeno, pri svatbah, dalje ob sv. Miklavžu in za sv. Tri kralje, a opuščajo to že bolj in bolj. Nekdo ni hotel verjeti, da so Perte. Zato jih je čakal na sv. Tri kralje in se skril blizu koritniškega mostu pri Bolcu. Tedaj ga je vsekala ena v nogu in od tega časa je bil hrom. Ob letu jih je spet čakal. Tedaj

mu pa reče Perta: »Lani sem nekaj tu pozabila, moram vzeti.« In bil je zdrav. Isto govore na Kobariškem, o »Pesnah«, ki jih tudi Rusi še poznajo in še pojeto »vesnjanke«, t.j. pomladne pesmi o boginji Pomladji. Nadalje poroča Šimon Gregorčič v svoji kroniki, da pripovedujejo v Logu pod Predelom o »Diviji jagi« (jaga = baba). Človek se mora uleči na tla, da zvihra ona nad njim. Tam so ujeli Divjega moža. Naučil jih je siriti. Ko so ga pa izpustili, je dejal: »Če bi me ne bili izpustili, bi vas bil naučil še kaj boljšega«. Lovili so ga, a zastonj. V Zadnjici, v Trenti pod Triglavom, so Krivopetnice – nogo imajo nazaj zavito. Te pomagajo človeku. Škrat je posebno znan. On je hudo mušen in zavaja na kriva pota. Neki Trentar je pravil, kako mu je vlačil odejo s postelje. V Soči je zavajal živino. Šele, ko so vrgli prsti v podobi križa čez, je odstopil. O Zlatorogu ni več sledil, pač je pripovedek o zlatu, ki jih krijejo gore v Trenti, a je silno težko dobiti te zaklade. Tudi Môro poznajo Trentarji. Da jo preprodš, treba obesiti na kljuko od spalnice prevrtljen kamen in govoriti:

Môra, Môra, kaj hodiš okoli mojega bora?	Pođi na tnało treske štet, pođi pod nebo zvezde štet!
--	--

Če je komu »narejeno«, treba v hiši kaditi (s čim?) V tem času ne sme nobeden hišnih nič izpregovoriti. Kdor pride prvi v hišo po tem kajenju, tisti je baje »naredil«. Med kajenjem ne dajo hišni odgovora, tudi če kaj prosiš, le molče in beže od tebe. To se je že izgubilo, kolikor je meni znano.

Na kresni večer mora baje drobnica skakati v hlev čez ogenj in novo kupljene prasiče devajo baje v hišo skozi okno. Tudi tega nisem jaz več zasledil in ne slišal o tem.

Če pride kdo v hišo pa ne sede, odnese spanje.

Za novo leto je v Trenti navada (in na Bolškem sploh menda), da hodijo otroci okoli z jabolkom in prosijo ljudi, naj jim »konja podkujejo«, t.j., naj jim zapicijo novec v jabolko. In bolj ko ima kdo »podkovanega« konja, bolj se ponaša. Umetno.

Opomnim naj še, da nosijo Trentarice otroke h krstu navadno v pletenici. Do nedavna so hodili ob sv. Treh kraljih Trentarji-koledniki okoli z zvezdo. Na cvetno nedeljo blagoslovljeno cvetje (hoje ponajveč) zatika Trentar po njivah.

20. stoletje

Tako se z Abramovim opisom življenje v dolini Trente zaključi eno obdobje, po prvi svetovni vojni pa se počasi začne odpirati drugo.

Cesta Bovec–Trenta je bila zgrajena že pred prvo svetovno vojno (1906), med vojno pa je Trenta dobila povezavo s Kranjsko goro preko Vršiča. Dolina je postala zaledje za bovški odsek fronte, v vasi Soča pa so bili zgrajeni številni vojaški objekti, ki so jih kasneje večinoma porušili.

Tak vojaški pomen je Trenta ohranila tudi v času med obema vojnoma, ker je postala ob novi italijansko-jugoslovanski mejno področje. Italijani so po dolini zgradili številne vojaške postojanke, Na Logu v Trenti pa veliko vojašnico.

Leta 1926 je v Trenti postavil Albert Bois de Chesne, ki je imel v zakupu lov v Trenti, alpinetum »Juliana«, Trenta pa je še vedno ohranila svoj pomen kot dolina gorskega turizma in planinstva. Podjetni posamezniki so odprli gostilne in nočišča, v vasi Soča celo manjša hotela.

Leta 1928 sta se prej samostojni občini Soča in Trenta združili v občino Soča. Pojav izseljevanja iz doline se je nadaljeval tudi v času med obema vojnoma, vendar v manjši meri kot zadnji dve desetletji pod Avstrijo. Moški so še hodili na sezonsko delo v dežele zahodne Evrope, kamor se je usmerila tudi začasna (za nekaj let) ali stalna emigracija. To so bile predvsem Nemčija, Francija, Belgija in Nizozemska pa tudi Amerika. Veliko moških (v prvih vojnih letih v Soči okrog 100, leta 1927 pa je to število padlo na 50) pa se je zaposlilo v rudniku svinca v Rablju. Tu so se zaposlovali tudi Trentarji, nekatere družine pa so se tudi za stalno izselile v Rabelj.²⁰ Ženske, pravzaprav dekleta, pa so še vedno hodile na delo predvsem v Trst, da so si tu zaslužile za balo. Ko so se poročile – ponavadi so se vrnile in se poročile v Soči – niso več hodile na delo.

V tem času prihaja tudi v teh krajih počasi in po kapljicah vsespolnji razvoj in modernizacija, ki je težila k izboljšanju kvalitete in načina življenja.

Do leta 1940 so v vasi Soča in Trenta borne njivice »štihali« – kopali z lopatami. »Štihali« so enakopravno, moški in ženske, večinoma vsaka družina zase, ni pa bilo v navadi, da bi si družine oz. sosedje medsebojno pomagali. Šele leta 1940 je začel prvi orati njive tudi v vasi Soča Ivan Kavs-Štulec iz Trente. V Trenti je začel orati že pred tem, oral pa je z majhnim osličkom, kasneje pa je oral s konjem in večjim osličkom. V Sočo sta kasneje hodila orat tudi Tonc in Tomaž iz Kala-Koritnice, vsak s svojim konjem.

Elektrika je prišla v vas Sočo šele leta 1939, medtem ko je v Trenti niso imeli – le v vojašnicah so uporabljali elektriko iz lastne elektrarne. Po razpadu Italije 1943 so si Trentarji uredili razsvetljavo s pomočjo te elektrarne; videnokonapetostno elektriko pa so dobili šele leta 1966.

Družine so bile v času med obema vojnoma še številne. Informatorka iz Soče, rojena 1925, se spominja, da je bilo pri sosednji hiši osemnajst otrok; pet jih je še majhnih umrlo, ostali pa so se raztepli po svetu. Hiša je danes (1988) opuščena, enako seveda posest. Na informatorkinem domu je bilo devet otrok. Spali so na peči, pod pečjo, na klopi . . . Razlike med generacijami tega časa je informatorka slikovito predstavila z razlikami med garderobo in nošo njene none, mame, sester in nje same: nona – stara mati – je še imela vso garderobo domače izdelave, »štikano« – vezeno – pretežno v »richelieu« vzorcu, ki je bil tedaj priljubljen v Soči. Nosila je vedno temno obleko, z obvezno dolgimi rokavi, medtem ko so mladi takrat že nosili kratke rokave, dolgo krilo pa je imela prepasano s »prpetnco«, da si ga je lahko pri delu dvignila in nabrala v pasu. Predpasnik je bil krojen od pasu, bluza in krilo sta bila krojena posebej, na glavi je nosila ruto. Mama je že nosila kratke rokave, predpasnik, krojen scela, ki ga je oblekla preko glave in zapela na hrbtnu. Obe, nona in mama, sta nosili kito, spleteno in zvito na temenu. Vse njene sestre – informatorka je najmlajša – so še nosile obvezne kite, ko pa je ona šla v šolo, so jo sestre – ne mati – ostrigle. Od takrat nosi kratke lase. Ko je med vojno odrasla v dekle, je postala moderna »trajna« – trajno nakodrani lasje.²¹

²⁰ Janez Planina, prav tam.

²¹ Terenski zapiski Soča-Trenta 1988, v dokumentaciji Goriškega muzeja.

V tem času je po ustnih informacijah velika kmetija v Soči pomenila posest 60 do 70 koz in ovac ali 3 do 4 krave, do 20 glav drobnice je premogla srednja kmetija, do 10 glav drobnice pa majhna kmetija.

Leta 1924, ko je bila vsa občinska lastnina proglašena za državno last, je tudi, prej srenjski (občinski) gozd v Soči, ki pa je bil po letu 1880 vezan lastninsko na 152 hišnih številk, postal državna last. Prejšnje pravice do paše in sečnje, ki so izhajale iz servitutnih pravic, niso bile več v veljavi, leta 1949 pa so bile te pravice Sočanom dokončno odvzete.

Po tem času je bila paša v gozdu Sočanom še mnogokrat prepovedana, les pa morajo kupiti na panju in ga sami posekat. Gozd torej za soško gospodarstvo nima posebnega pomena, saj imajo Sočani od njega le to korist, da je pri sekjanju in spravilu lesa stalno zaposlenih nekaj delavcev – domaćinov.²² Leta 1954 je bilo pri Gozdnem gospodarstvu (= GG) zaposlenih okrog 20 delavcev, leta 1988 pa skupaj 7, od tega pa je 1 logar, 1 šofer, ki je zaposlen pri Avtoprevozu in prevaža les za GG, 1 pa dela na upravi GG.

Čas po drugi svetovni vojni je v dolino Trente prinesel nove spremembe. Prvi ukrep, ki je prizadel prebivalce, je bila prepoved paše koz leta 1952.

Leta 1951 je bilo stanje živine v Soči naslednje: 1 konj, 130 govedi, 203 ovac, 863 koz in 66 prašičev. V primerjavi s stanjem leta 1900, ko je imela: 1 konja, 86 govedi, 3533 ovac in 92 prašičev, je to kar ugodno razmerje. Soška živinoreja se je po ugotovitvi Janeza Planine²³ torej preusmerila od ekstenzivne ovčereje v bolj intenzivno govedorejo, vendar pri tem celokupno število živine pada. Medtem ko so še v prejšnjem stoletju stremeli za širjenjem pašnih površin z izsekavanjem in trebljenjem gozda, se je po začetku pospešenega izseljevanja po letu 1890 počasi začela manjšati potreba po izkorisčanju vsakega koščka zemlje oz. pašnikov. Z možnostjo drugačnega zaslужka, zaposlitvijo v rudniku v Rablju, v trgovini, gostinstvu in obrti, ki se je začelo že pod Avstrijo in nadaljevalo pod Italijo, je število ovac in koz nazadovalo, vendar je še vse do leta 1952 pomenilo Sočanom in Trentarjem izredno pomemben vir zaslужka. Ker so se z vsemi močmi upirali prepovedi koz, pa moremo sklepati, da tako kot so bili prebivalci Soče in Trente navezani na lov, so bili navezani tudi na svoje koze in ovce. Pogostokrat premalo upoštavamo psihološki moment te dejavnosti. Ukvvarjanja z drobnico, posebno kozami. Posebno paša je dajala Sočanom in Trentarjem občutek prostosti, ne le ker jim je v primeru izgube službe nudila vsaj minimalno eksistenčno neodvisnost, pač pa tudi v možnosti življenja z naravo, predvsem gorami. V tem so se tako izmojstrili, da jih je lahko Kugy najemal za vodnike. Trentarji se niso nikoli poklicno usmerili v gorsko vodništvo kot možnost zaslужka in v gorski turizem kot prevladujočo gospodarsko panogo, ki je v dolini imela in še ima velike možnosti, zato lahko sklepamo, da jim hoja v gore iz »luksuz«, »rekreacije«, se pravi brez konkretnega, koristnega razloga, ni blizu, ni v njihovem značaju ter jo zato tudi niso mogli v večji meri izkoristiti in tako pospešiti razvoj turizma v dolini.

²² Janez Planina, prav tam.

²³ Prav tam.

Seveda je takole sklepanje mogoče preuranjeno, vendar je porojeno tudi iz pogovora s Sočanom, upokojenim gozdnim nadzornikom in lovskim čuvarjem, ki je leta 1952 doživeljal prepoved paše koz, in pripoveduje, kako sta jo s prijateljem, gozdnim delavcem, hitro pobrisala iz gostilne, kjer so se zbrani Trentarji in Sočani pogovarjali o tem ukrepu in svoj bes ob prepovedi paše koz usmerili tudi na sicer nič krije domaćine – gozdne delavce.

Vprašanje kozjereje so načenjali, kot smo videli že ob koncu prejšnjega stoletja, ko je leta 1872 že Angelo Monà ugovarjal ostru prepovedi paše koz. V tem stoletju so prvič poskušali odpraviti koze leta 1905, ko je deželnki odbor v Gorici izdal odločbo o prepovedi kozje paše v državnem gozdu in na občinskih tleh. Prepoved so do prve svetovne vojne tudi izvajali. Po prehodu pod Italijo je tudi italijanska oblast upoštevala avstrijske določbe o omejitvi kozjereje.

Janez Planina²⁴ v svoji monografiji o vasi Soča ta problem takole prikazuje:

»Po priključitvi Primorskega k Jugoslaviji teži naša ljudska oblast k temu, da čim bolj zatre rejo koz in s tem zavaruje rast mladih gozdov. Vendar dopušča uredba iz leta 1952, da smejo manjše kmetije, kakršne so v Soči pač v večini, za sedaj še rediti neznatno število koz. Uredba predvideva, da bo paša koz omejena na točno določene parcele. Sočani se s temi določili ne morejo spriajazniti in navajajo protirazloge:

1. Koza najbolje izkorišča pašo, ker se pase tudi na takih krajinah, kamor ne pride niti govedo niti ovca.
2. Daje mleko 9 mesecev na leto, medtem ko ovca le 4 mesece.
3. Napravlja škodo le po kultiviranih krajinah, ne pa v neobraslih in nerodovitnih področjih.
4. Koza je za soško gospodarstvo zaradi omenjenih prednosti tako pomembna, da bi odprava kozjereje pomenila prevelik udarec že itak ekonomsko slabo situiranim krajem.«

Sočanom pa tudi sam pritrjuje: »Sodim, da bi se dali interesi Sočanov vskladiti z interesi gozdarjev in hidrotehnikov. Zaradi pomembnosti koze za soško gospodarstvo je vsekakor nepravilno kozo odpraviti, ne da bi Sočanom dali protivrednost za to izgubo. Razlogi za odpravo koze držijo le delno: koza res dela škodo v mladem, gojenem gozdu, neškodljiva pa je po skalovju in negojenih gozdnih površinah, kakršnih je v gorskih področjih ogromno. V Soči bi bilo treba zasaditi gozd, kjer bi se pač dalo, te površine točno omejiti, za pašo koz pa pustiti vse ostalo področje. Ker je le malo površin, kjer bi se dalo gozd zasaditi (razen če bi pogozdili vse travne površine), bi ostalo še veliko prostora za pašo koz.«

Odnos ljudi do njihovih ovc in koz pa lahko razberemo iz naslednjega opisa:

»Krmne površine izkoriščajo Sočani na ta način, da ovce periodično selijo na različne pašnike, pozimi pa v prestaje po svojih senožetih. Tako n.pr. pasejo kmetje iz Lemovja svoje ovce v jesenskem času po senožetih okrog hiš, pozimi jih zapirajo zdaj v eno, zdaj v drugo prestajo, kamor so v polet-

²⁴ Prav tam.

nem času spravili seno na podstrešje. Prestaje so razmeščene po pobočjih in po dolini. Kadar pokrmijo seno v eni prestaji, ženejo drobnico na drugo mesto, četudi takrat leži velik sneg in je druga prestaja morebiti prav na nasprotni strani doline. V hudi zimi leta 1952 se je dogodilo, da dva kmeta iz Lemovja 14 dni nista mogla do svoje črede v Vrsniku in ju je potem, ko sta kljub velikemu snegu šla na pot, da sta nesla ovcam sol, zajel plaz in sta si komaj rešila življenje.²⁴

Danes, po 35 letih, ko je dolina doživela že skoraj demografski zlom, pa nas po vseh navedenih besedah, posebno pretrese opomba ob tekstu Janeza Planine, kjer pravi, da bi ob pametni gozdarski politiki »ostalo še veliko prostora za pašo koz«: op. št. 140: »V teku leta 1953 so Sočani veliko večino koz zaklali ali prodali, tako da bo kozjereja skrčena na minimum. Število koz bo še padalo, s tem se bo manjšala gospodarska moč kmetov, pridobilo pa bo gozdro in vodno gospodarstvo.«

Suhe in stvarne besede, za katerimi pa se skriva tragika marsikatere izmed več kot 100 opuščenih kmetij.

Pri tem pa se seveda postavlja vprašanje, ali tako drastično reagiranje prebivalcev na prisilo zakonskih določil ne pritrjuje tudi gori zapisani misli o čustveni navezanosti ljudi na svojo živino, in je to bil pravzaprav obupan upor prebivalcev doline, nemočnih pred oblastmi, ki so na vsak način hoteli »rešiti« dolino Trente.

Prebivalcem Trente in Soče so tako oblasti počasi odvzele tisto, kar je ob težavah vsakdanjega življenja dajalo temu življenju tudi čar in privlačnost: lov, gozdove, kozjerejo . . .

Zelo verjetno je, da bi razvoj sam, kljub vsemu uporu prebivalcev, sčasoma zatrl kozjerejo. O tem je danes težko soditi. Vendar je nasilna prekinitev le pustila grenak priokus v zgodovinskem spominu starejših prebivalcev Soče in Trente.

Nadaljnemu poteku življenja v dolini lahko sledimo po novicah v dnevnom in revialnem tisku. Dolina Trente je velikokrat omenjena kot dolina, ki s svojimi lepotami privablja delovne ljudi in občane na oddih in počitek. Turizem je torej pridobil na pomenu, preusmeritev gospodarstva pa je potekala v smislu naslova članka iz leta 1953: »Trenta na poti naglega napredka« ter podnaslova: »Težko je ločiti se od starega in preiti na novo – čeprav boljše.«

Z gore sta prišla v dolino mož in žena ter prinesla na glavi vsak svoj velikanski sveženj od dežja namočene in zato tudi primerno težke stelje. Kmalu za njima sta prinala otroka trop ovac in koz s planine ter ga nagnala v stajo.

»Kako kaj živite,« sem povprašal možaka in se zapletel z njim v razgovor.

Vse bi še nekako šlo, je izvenelo iz njegovega pripovedovanja, le od koz, ki so tu nezaželeni, ker uničujejo še tisto malo gozda, ki so ga pustili Italijani, se ne more ločiti. Ponujal mi je kozliča, samo če dosežem, da bi lahko obdržal vsaj nekaj koz, ki bi se pasle »samo pod nadzorstvom pastirja« . . .

Možak je resnično vzbujal usmiljenje. Toda ko sem se pozanimal za stvar pri odgovornih predstavnikih občine in okraja, se je pokazala drugačna slika.

Predvsem ne gre za koze, ki so privezane v staji, niti ne za tiste, ki bi se pasle visoko v planinah, kjer ni več gozda. Pač pa gre za to, da se preusmeri gospodarstvo Trente od zaostale množične kozjereje, ki povzroča skupnosti ogromno škodo, na

druge mnogo bolj koristne panoge, predvsem na mednarodni turizem, na vzrejo malih govedi in plemenitih ovac na razširjenih in izboljšanih pašnikih ter na gozdarstvo, za kar so v Trenti idealni pogoji.

Posamezniki so pri tej preusmeritvi sicer trenutno precej prizadeti, toda oblast jim skuša na drug način nadoknadi to, za kar so prikrajšani pri kozah. Tako so bili letos v Trenti pogozdeni velikanski kompleksi zemljišč. Zgrajena je nova moderna šola. Gradijo se nova pota in avtomobilска cesta k izviru Soče. Pašnike na Vršiču, ki so jih vse do zdaj izkorisčali Kranjskogorčani, je prav te dni prevzela občina Bovec, kamor spada tudi Trenta in se med živino iz vse občine že pase tudi trentarska živina. Ob izviru Soče je zgrajen nov planinski dom. Dne 13. t.m. je dobila Trenta prvič v svoji zgodovini svoj lastni telefon, medtem ko je bil vse doslej najbližji telefon v 9 km oddaljeni Soči. Gradi se gozdarska koča. Elektrika, ki je bila doslej šibka in le zasilno napeljana po hišah, se je prav v teh dneh ojačila in jo bodo postopoma definitivno in po predpisih napeljali po trentarskih domovih. Samo v obnovljenem hotelu »Planinski orel«, ki so ga odprli 14. t.m., je skupaj z depandanso »Planiko« v poslopu nekdanje italijanske kasarne nad 50 najmodernejših tujskih sob s 74 posteljami, toplo in hladno vodo ter tremi kopalnicami, kakor tudi skupno ležišče, medtem ko je v vsej Trenti že okoli 100 tujskih sob s približno 150 posteljami. Razen tega bo Trenta dobila te dni tudi sezonsko pošto, ki je doslej ni imela, od 18. t.m. je uvedena redna avtobusna zveza z Ljubljano, ki je prav tako zelo velika pridobitev za Trento, v teh dneh pa bo preurejena tudi trentarska trgovina, ki je s svojo okorelostjo in zaostalostjo povzročala Trentarjem največje preglavice.

Še lepše pa so perspektive v bližnji in daljnji bodočnosti. Te predvidevajo gradnjo tunela iz Trente v Vrata, kar bi Trenti odprlo položen in najkrajsi izhod na Gorenjsko in jo zelo približalo Ljubljani, nadalje gradnjo še enega hotela v Trenti in enega na Šušci pod Vrščem, gradnjo tunela pod Predilom, kar bi Trento žal preko zasedenega ozemlja, kjer imajo besedo Italijani, zelo približalo Avstrijem, Nemcem in Švicarjem, gradnjo žičnice k nekdanji italijanski kasarni Morbegno pod vrhom Triglava in preureditev te nekdanje kasarne v planinski dom z nič manj kakor 300 ležišči, gradnjo dveh ali treh hidrocentral na zgornji Soči, gradnjo moderne sirarne na pašnikih pod Vrščem, gradnjo delavnice za ročna dela in še marsikaj. Skratka, v Trenti, kjer že zdaj ne manjka dela in zasluga, vsaj poleti ne, ga tudi v bodoče še ne bo zmanjkalo. Trenta, vse do zdaj zaostala in od sveta skoraj odrezana gorska dolina, se v zadnjem času kaj hitro razvija v moderni tujsko prometni veleobrat, ki bo Trentarjem skupno z izboljšano živinorejo, eksploracijo bodočih gozdov in z razvojem domače obrti, kjer bi Trentarji lahko našli zaposlitev v zimskem času, kaj kmalu bogato nadomestilo za koz. Še prej, predno bo zgrajeno vse to, pa bo morala Trenta, če hočemo goroviti o njenem resničnem napredku, dobiti nazaj – svoj edini pisalni stroj, ki ji je bil odvzet ob razformiraju krajevnih ljudskih odborov, da Trentarjem ne bo več treba pisati sleherne vloge ali poročila – z roko . . .²⁵

Leta 1954 so načrti za preureditev bivše italijanske vojašnice na Logu v Trenti že skoraj povsem realni:

Prav iz leta v leto večji promet tujcev; idealna lega Loga v Trenti kot izhodišče točke za neštete ture na Julijce v bližnji in daljnji okolici, čisti gorski zrak; mir, da zlepja ne najdeš takega, in končno pogoji za razvoj celo zimskih športov so dali ljudem v teh krajih kmalu po osvoboditvi misli, kaj naj ukrenejo s preostalimi italijanskimi

²⁴ Mile Smolinsky, Trenta na poti naglega napredka, Slovenski poročevalec št. 154, 2. 7. 1953.

vojaškimi objekti. Pričo solidne zidave bi jih bilo škoda podreti, gledati jih iz leta v leto, kako propadajo, pa tudi ne kaže. Saj ne motijo samo turistov in ne kazijo le čudovitega okolja, temveč spominjajo tudi na čase italijanske okupacije, za katere je bolje, da se jih ne spominjam.

Tako so krajevni činitelji že pred leti prišli na misel, da bi te objekte s smotrnim dozidavo in nadzidavo preuredili v turistično središče Trente, v nekak naš Chamonix. Direktor projektivnega biroja v Gorici Ivan ing. Kraiger je izdelal idejni projekt, ki je že toliko dozorel, da razpravlja o njem tudi že na Turistični zvezi Slovenije in celo merodajnih krogih v Beogradu.²⁶

Obnovljen je botanični vrt Juliana, leta 1953 postavijo spomenik Juliusu Kugyju, delo kiparja Jakoba Savinška, leta 1952 pripravljajo razstavo in jo postavijo v prostorih bivše kasarne, kjer jo prevzame najprej Planinsko društvo iz Tolminca, nato pa Tolminski muzej v okviru Goriškega muzeja.

Kljub obetavnim načrtom s turizmom pa je življenje v Trenti potekalo dalje po ustaljenih tirnicah. Leta 1957 je stanje v Trenti tako:²⁷ »Industrije, pa tudi obrtništva v Trenti ni. Kar je za delo zmožnih mož in fantov, so po večini zaposleni pri gozdni upravi kot sekaci ali pomožni gozdni delavci. Za ženski svet ni nobene možnosti zaposlitve, če odštejemo tistih osem mlajših moči, ki so samo v letoviški sezoni natakarice in soberice. Skupaj z učiteljico kot državno nameščenko, ki pa – mimogrede omenjeno – sploh ni »Trentarica«, marveč prišlek, je v Trenti zaposlenih 9 ženskih moči . . . Živinoreja: Vsega skupaj premore Trenta kakih 800 do 900 ovac, goveje živine 70 do 80, prav toliko prasičev in 4 osle. Če prištejemo še nekaj kokoši – smo našteli vse«. Od 70 hiš v Trenti je 50 naseljenih, 20 pa je že praznih in zapuščenih. »Trentarji ne živijo lagodnega življenja«, pravi avtor članka, »že od nekdaj se tako borijo za svoj obstanek, kakor je to povsod po svetu navada pri prebivalcih gorskih pokrajin. Moram pa potrditi, da so navzlic temu boju za vsakdanji kruh kar dobre volje. Edino, kar jim greni življenje, je pomanjkanje kozuzne moke oz. zdroba (polentarice), ki je zadnji čas docela izginila. Z mnogimi prebivalci sem govoril o tej pereči zadevi in dobil vedno enako izjavo: »Da, če bi imeli koruzni zdrob za polento, bi bili srečni!« Res zelo skromna želja sicer, toda za Trentarja življenjskega pomena: kajti z dobro zabeljeno polento, na katero so že od nekdaj navajeni vsi mladi in stari, lahko zdrži tudi gozdni delavec pri svojem zelo težkem delu kot sekac. Namesto tako silno zaželeni polente pa sedaj jemljejo možakarji s seboj na delo kruh in marmelado, pa ovčjo skuto, ki jo pridelajo doma. [...] Sir gre v prodajo. Z izkuščkom pa si nabavlja najnujnejše za življenje. Skuto pa zelo močno nasoli jo, da se dolgo drži, le-ta ostane doma in jim poleg krompirja služi kot glavna prehrana vse leto.«

V letu 1957 je bilo v Trenti okrog 30 učencev in učenk v vseh štirih razredih in 5 za možitev godnih deklet. Tudi lovski strast v Trentarjih še ni zamrla:

Tudi nekaj veselih strani ima Trenta, vsaj lovci tako trdijo, lovci, namreč domačini, ki so si priskrbeli oblastno dovoljenje za orožje in lov. Ni jih sicer mnogo, kajti

²⁶ (fr), Bogato bi se nam obrestovalo, Slovenski poročevalci, št. 197, 23. 8. 1954.

²⁷ A. K., Trenta kakor živi in diha, Turistični vestnik 1957, št. 2.

znesek 5000 din, ki ga mora reflektant odštetiti upravi kot takso, za Trentarje niso mačje solze in jih z veliko muko in samozatajevanjem spravi na kup, toda pri nekaterih je strast do lova močnejša kakor ločitev od sila težko prislужenih petih jurčkov.

Kaj pa divji lovci, ki imajo prav v Trenti tako slavno tradicijo, kakor to znani dr. Kugy v svoji knjigi o naših gorah tako dobro opisuje? Saj šušljajo in namigujejo, da divji lovci še vedno obstajajo, toda natančnega vam ničče ne more ali nočće povedati.²⁸

V šestdesetih letih se je turizem v dolini razvil do pravzaprav zelo visoke stopnje. Leta 1960 so za planince in turiste v Trenti skrbeli v hotelu »Planinski orel« z depandanso »Planika«, v gostišču »Triglav«, v Soči pa v gostišču »Soča« z depandanso »Bogatin«. V šestdesetih letih se tudi v Trenti pojavi »vikendaštvo«. Opuščene kmetije, stanovanjska in gospodarska poslopja prehajajo v last tujcev iz drugih krajev Slovenije, predvsem iz Ljubljane, ki si tu uredijo občasno bivališče za počitek in oddih.

Mnenja o spreminjanju doline v naselje počitniških hišic so se kresala tudi glede na interes in idealizem posameznikov. Tako je prof. France Avčin²⁹ zagovarjal lastnike počitniških hišic:

V prejšnji sobotni prilogi -Dela- je bil s tem naslovom objavljen sestavek, ki gornji soški dolini pripisuje zgolj dve alternativi: rezervat za izbrane ali ena revnih dolin, ki je brez perspektive. Podobne stvari smo čitali tudi v »Prim. novicah«. Sem eden od teh »izbrancev«, pa bi si drznil povedati o trentarskem izbranstvu nekaj besedi.

S Trento in celo gornjo soško dolino se dogaja isto, kot z večino gorskimi kmetij v Alpah: domačini jo zapiščajo, mik dolinske civilizacije je premočan, da mu ne bi podlegali. Drugod to migracijo v mesta ustavlajo s tem, da gorske kmetije podpirajo na vse načine, v Avstriji zadnja leta tudi s tako imenovanim »turizmom tišine in miru«. Pri nas pa smo po vojni ta beg z dežele v mesta seveda podpirali, ljudi celo naganjali z zdrave zemlje v nezdrava središča industrijske civilizacije. Ta proces traja na tistem še dandanes, tudi gorski kmet je za nekatere še vedno »kulak«, čeprav gara od prve zore do trde noči. Trentarji so vedno hodili delat v tujino, a družine so ostajale na zemlji, kmetije so živele. Danes pa družine odmirajo, poslopja razpadajo. Planina za planino se prazni, niti trave ne pokose več, deloma, ker so ostali doma le stari ljudje, še bolj pa, ker se živinoreja ob sedanjem gospodarjenju kmetu ne izplača, na male motorne kosičnice pa je zvezna carina kljub vsemu dopovedovanju še vedno taka, kot da bi šlo za bleščeče mercedese – namesto, da bi jo odpravili povsem. Le redki so, ki ob takem razumevanju še obdrže korenine, ki so nas držale na slov. zemlji poldruži tisoč let.

Nekateri, ki vemo ceniti dolino najlepše reke Evrope in so se nam njene skromne, a tako prirsčne hišice zasmilile, smo nekaj teh zgradb rešili propada in jih preuredili v zatočišča svojega miru, ne pa za sladko življenje. A vselej tako, da v ničemer ne motijo svojskega lica te edinstvene gorske pokrajine. Lesena streha stane vsaj dvakrat toliko kot moderna salonitna ali pločevinasta, pa smo si krov le napravili lesen, ker je ob Soči tako star običaj. Pisec članka v DELU najbrž ne ve, koliko pritrgevanja, osebnega dela in idealizma je treba, da si navaden ljubljanski občan postavi tak »vikend za izbrane« v oddaljenih soških hribih. Najbrž tudi ne pozna vikendov za resnične izbrane današnjega časa. Potruditi naj se k morju in si jih nekaj z lastniki vred ogleda, pa še ugotoviti naj skuša, od kod jim desetine milijonov za tako luksuzne gradnje in čemu služijo. Potem bo o trentarskih izbrancih mogoče mislit in pisal drugače.

²⁸ Bovec in Trenta – naš naravni park, Tovariš št. 21, 29. 5. 1960, str. 42.

²⁹ France Avčin, Trenta – Res samo »rezervat za izbrane«?, Delo 30. 9. 1967, str. 21.

Res je sicer, da so stalnemu prebivalstvu doline mogoče prav »vikendaši« še najbolj konkretno pomagali. Domačini so se z njimi razumeli, oni pa po svojih močeh poskušali pomagati kraju in ljudem, na katere so se navezali. Prof. Avčin je v navedenem članku predlagal vrsto ukrepov, ki bi jih bilo nujno opraviti, če naj Boško in Trenta turistično zaživita. Tako se je zavzemal za razširitev Triglavskega naravnega parka, asfaltiranje Vršiča in odprtost ceste tudi v zimskem času, zgraditev boškega turističnega centra na Kaninu, uporabo tujega kapitala, ki bi prinašal vsaj devizne davke, ter za ohranjanje naravne prvočitnosti in naravnih lepot Trente, kjer naj bi gojili »turizem miru za razčlovečenega današnjega človeka.«

Seveda pa je res tudi, da prevelika koncentracija občasno naseljenih lastnikov počitniških hiš vodi v še večje izseljevanje stalnih prebivalcev, ki si zgradijo hiše tam, kjer jim je omogočeno lagodnejše življenje, ter onemogoča, da bi sproščene kapacitete opuščenih kmetij izkoristili, vsaj perspektivno v dolgoročnem obdobju za stalno naselitev prebivalcev.

Ob tolikšnem razmahu gradnje oz. obnavljanja počitniških hišic je občinska uprava občine Tolmin v neurejeno gradnjo poskušala vnesti nekoliko reda: leta 1973 so porušili črno gradnjo v Trenti, legalizirali nekaj sprejemljivih črnih gradenj oz. obnov, ugotovili število »vikendov« v Posočju (na ožjem območju Trente jih je bilo v tem času 34, v Vrsniku 14, v drugih krajih pa po nekaj enot, poleg tega pa je imel upravni organ občine še 11 zahtevkov za dovolitev adaptacij) in pripravili v Trenti in Koritnici dva večja zazidalna načrta, na katerih naj bi gradbene parcele prodajali na licitaciji. Tako naj bi ustregli interesom občanov, ki bi že zeleli graditi nove počitniške hiše ter začeli načrtno urbanizirati ta del Posočja.³⁰

Počasno stagniranje, pravzaprav že kar nazadovanje doline Trente, je klub vsem dobrim željam, obetom in načrtom postalo v sedemdesetih letih vedno bolj razvidno, pozivi na pomoč dolini v javnosti vedno bolj pogosti. Trentarji in Sočani so si, kolikor je bilo v njihovi moči, pač pomagali sami – življenje v dolini je npr. v teh letih popestril pevski zbor, ki ga je od leta 1973 vodil »vikendaš« – glasbenik Dane Škerl.³¹

V vasi Soča se je domačinka takole spominjala teh let: do leta 1972, ko so zaprli počitniški dom »Kanjavec« v Soči, je 15 let oz. 15 sezoni delala v domu. Dom je bil sprva v upravi in uporabi organizacije Republiške zdravstvene skupnosti iz Ljubljane, ki je še vedno lastnik objekta,³² nato pa ga je po besedah informatorke štiri leta pred ukinitvijo prevzela skupnost Alpe-Adria. Dom oz. okrevališče, kot je opredeljen v evidenci stavbnega fonda v nalogi Celovit razvoj Trente, je lahko oskrboval 120 ljudi na izmeno, bil pa je, po spominu informatorke, vsa leta dobro zaseden. Vsak večer so imeli v domu »mus'ko«, plesali so, skratka, »bilo je veselo«. Domačini so domu, pa tudi posameznim gostom, prodajali svoje pridelke. V domu je bilo sezonsko

³⁰ L. Kante, Preprih v Trenti, Delo, 31. 1. 1973, str. 7.

³¹ (Bob) [= Bogdan Božič], Kako pomagati Trentarjem? Primorske novice št. 12, 15. 3. 1974, str. 8.

³² Navedeno v Evidenci objektov na območju Trente v okviru naloge »Celovit razvoj Trente«. Tipkopis. Zaved za razvoj in plan občine Tolmin, Tolmin 1988.

zaposlenih po 8 domačinov oz. domačink, saj so večino sestavljale ženske. Bile so zadovoljne s tako sezonsko zaposlitvijo. Ko so leta 1972 dom zaprli (menda zaradi neustreznih sanitarnih pogojev), so poskušali tu zaposlene ženske preusmeriti in jim omogočiti, da bi se zaposlike v tovarni ČIB v Bovcu. Tudi sama informatorka je že hodila na tečaj za zaposlitev, pa je po kratkem času misel na zaposlitev v Bovcu opustila, predvsem zaradi neurejenega prevoza. Poleti je še nekako šlo, je povedala informatorka, vendar se nihče ni vprašal, kako naj hodijo ženske v službo v Bovec pozimi »v snegu, vetru, v dveh izmenah«. Ob dveh majhnih otrocih in zaposlenem možu (lovski nadzornik) bi bila taka zaposlitev zanje prehudo breme, zato se je službi odpovedala.³³

Potres leta 1976 je na področju celotne tolminske občine povzročil velike spremembe; popotresno obdobje je čas gradnje in obnavljanja. Na način življenja pa je prav ta dejavnost vplivala v največji meri. Kjerkoli je le bilo mogoče, so si ljudje obnovili stanovanjska poslopja. Obnova je do neke mere zjela tudi dolino zgornje Soče, čeprav se je izseljevanje tudi v tem času nadaljevalo. Vendar velika večina stalnega prebivalstva doline danes živi v obnovljenih ali deloma obnovljenih hišah. V popisu stavbnega fonda, izdelanem v okviru naloge Celovit razvoj Trente, je sicer navedeno, da gre večinoma za »starejši fond s slabo komunalno opremo individualne kot kolektivne rabe« ter da je še nekaj objektov, ki nimajo urejene preskrbe z vodo, ne kanalizacije ter so brez električne napeljave, vendar pa po mnenju informatorjev, s katerimi smo izdelovali pregled stanja družin, velika večina družin živi v obnovljenih oz. deloma obnovljenih hišah, ter imajo torej zadovoljiv stanovanjski standard.

Klub obnavljanju stavbnega fonda, klub vsesplošnemu dvigu standarda v teh letih, klub sprejetju Zakona o Triglavskem naravnem parku leta 1981 ter aktivnostim v zvezi s tem in odprtju obrata Iskre v Soči leta 1983, ki je nekoliko omilil izseljevanje iz doline, se je nazadovanje, tako demografsko kot gospodarsko, v teh letih kazalo v čedalje hujši obliki. Na katastrofalno situacijo pa so opozarjali predvsem občasni članki v dnevнем časopisu, ki so pod naslovi, kot so npr.: »Zakaj Trente popotnik skoraj ne opazi?« (Katja Roš v Primorskih novicah, 29. 1. 1985), »Nihče noči nič vlagati v dolino Trente, vsi bi radi od nje samo jemali – Cesta, ki to ni več« (Jani Alič v Dnevniku, 31. 7. 1985) in »Lepote Trente poznamo vsi, a zanj naredimo le malo« (Katja Roš, Delo, 15. 8. 1985) prinašali kratke novice o dogajanju v Trenti, pa tudi nasvete, predloge in mnenja, kako bi se dalo izkoristiti naravne lepote doline, predvsem seveda za razvoj turizma.

Na tovrstne možnosti opozarja npr. razmišljanje Katje Roš:³⁴

Ko sem letošnjo pomlad potovala po ameriškem Divjem zahodu, so mi pogosto prihajale v misli prvočitne podobe divjih obsoških dolin, najpogosteje pa Trente – letnice med alpskimi dolinami. Pa ne zaradi domotožja po domačih krajih. Bilo je to ogorčenje, jeza skoraj, ki se je porajala vsakič, ko sem doživljala zanos in spretnost, s

³³ Terenski zapiski Soča – Trenta 1988, v dokumentaciji Goriškega muzeja.

³⁴ Katja Roš, Zakaj Trente popotnik skoraj ne opazi? Primorske novice, 29. 1. 1985.

katero Američani znajo tujcem predstavljati svoj rdeče obarvani svet kanjonov, svoje rumene puščave in skromne ostanke civilizacije iz pionirskih časov Amerike. Mi, ljudje, ki se ponašamo s tradicijo, mi takega zanosa v sebi očitno nimamo, ali pa mu ne znamo dati duška. Kako bi sicer »dovoljevali«, da se množice motoriziranih turistov poleti neprizadeto peljejo mimo enkratnih trentarskih lepot, ne da bi jih nanje kakorkoli opozorili. Od svojevrstno oblikovanih posebnostih Trente, njenih skrivnosti, za katere poznavalci pravijo, da jih sicer v kratkem ni mogoče spoznati, komur pa uspe prodreti v njih dušo, se od njih ne more več ločiti, bi se končno dalo tudi živeti. Za to sploh ne bi bile potrebne moteče betonske zgradbe in »serijske« oblike hrupnega turizma. Svojevrstnim posebnostim Trente bi se dalo prilagoditi tudi poslovnost turističnega gospodarstva.

Morda je primerjava ameriškega Zahoda s prav tako divjimi in prvobitnimi obsoškimi lepotami neprimerena. Toda, kot rečeno, je šlo zgolj za jezo nad neznanjem in večkrat objektivno pogojeno nemočjo, da bi tujcem pokazali, koliko lepega in neponovljivega premore naša dežela.

Iz pogovora z domačinom Francem Bolčino (ne Benčino) v istem članku, dolgoletnim upravnikom koče Zlatorog v Trenti, pa lahko razberemo, kje so po mnenju domačinov vzroki za počasno stagnacijo, pravzaprav že kar nazadovanje Trente:

1. problem: cesta:

»Tujci se pogosto pritožujejo zaradi te ceste. Upravičeno, seveda. Pomislite, asfaltirali so jo leta 1958, ko se je skozi Trento peljal Haile Selasie. Po njem jo, v šali, tudi imenujemo,« se jezi upravnik trentarske koče Zlatorog Franc Benčina.

Cesto so sicer tega leta (1985) začeli obnavljati.

2. problem: gostilna in gostišča:

Cesta bo torej kar v redu. Kaj pa ostalo, kar naj bi turista pritegnilo, prepričalo, da se v tej alpski dolini le splača pomuditi dalj časa? »Dvajset let upravljam z Zlatorogom, toda lahko se zgodi, da je bilo to zadnje leto. Kočo bi bilo treba temeljito obnoviti. Bovško planinsko društvo pa jo menda želi prodati. Jaz pa za vse to seveda niram dovolj denarja. Z novim letom naj bi jo zaprli, potem pa bomo videli.«

Sicer pa Franc Benčina, edini gostinec, ki v Trenti vztraja tudi pozimi, z Zlatorogom nima prave sreče. »Smešno se mi zdi, ko mi solijo pamet, češ da Zlatorog sploh ni več planinska koča, temveč da je navadno vaško gostišče. Če je tako, zakaj mora potem imeti pri nas vsak planinec enake ugodnosti, kot v planinskih postojankah v visokogorju. In, ali se sploh zavedajo, kaj bi za Trentarje pomenilo zapreti edini prostor, kjer se domačini lahko skozi vse leto zbirajo.«

Po prvem zanisu je nekoliko vrglo iz tira tudi brežiške gostinice, ki so ob izdatni pomoći tolminske občine pred dvema letoma lepo preuredili prej zapuščeno gostišče (nekčo hotel) Orel. Golobičevi trije so letos sredi oktobra zapuščali Trento slabe volje: »Naša sezona je kratka, traja od maja, ko odprejo Vršič, do septembra, največ oktobra. Trije delamo štiri ali pet mesecev, davek pa nam zaračunavajo, kot da bi imeli odprto skozi vse leto.«

Franc Bolčina je kočo Zlatorog res zapustil in odprl privatni kamp »Trenta«. Po neuspešnem poskusu Eda in Ide Gregorič iz Ljubljane, ki sta prevzela kočo Zlatorog, je ta leta 1988 spet brez oskrbnika in zaprta.

3. problem: gospodarstvo in turizem:

Franc Benčina, ki je že dolga leta tudi za krmilom krajevne samouprave v Trenti, ugotavlja, da se je z odprtjem tovarnice v Soči nekaj le spremenilo. Sedaj razmišljajo, da bi bilo dobro Iskrin obrat razširiti. Vendar to ni dovolj. Trentarji to vedo in zato se še vedno dogaja, da svoj naraščaj že od malega opozarjajo, da bo v rodni dolini kruha dovolj največ za enega in da bodo morali ostali po svetu. Je morda prihodnost Trente v turizmu?

»Ne trdim, da ni nikakršnega zanimanja za trentarski turizem, le odziva je bolj malo. Letos, denimo, me je obiskal inšpektor za evropske kampe, ki si je ogledal in popisal vse, kar Trenta premore. Bomo videli, kakšen bo prihodnje leto rezultat tega obiska. Saj veste, kako je s trentarskimi počitniškimi domovi. Delovne organizacije so jih lepo uredile, toda celo letos, ko so bili podobni domovi drugje prepolni, je bilo v Trenti zelo malo gostov,« se čudi naš sobesednik.

4. problem: privlačnost življenja v dolini za stalne naseljence

Dejstvo pa je, da je Trentarja vedno gnalo v gore zaradi pašnikov za drobnico, zaradi nahajališč železove rude, zaradi gozda in krivolova. Zato ni čudno, da se je prav v Trenti rodila bajka o Zlatorogu, saj ni bilo Trentarja, ki ne bi bil tudi divji lovec. »Prav tiste, s katerimi je ,ravbšical‘, je kasneje vzel za lovske čuvaje,« se početja ustanovitelja trentarskega botaničnega vrta Julijana in lastnika velikega dela trentarskih lovišč, tržaškega bogatina Alberta Bois de Chesnea še spominja Ciril Braduščak iz Soče. Bois de Chesne, botanik, gozdar, lesni trgovec in v prostem času straten lovec, se je Trentarjem usedel bolj v sreč kot pesniško navdahnjeni Kugy. »Švicar«, kot so mu tudi pravili, je Trentarjem zagotovil redno delo, tako, ki je bilo možem nemirnega duha bliže kot katerakoli druga zaposlitev. Kako bi si sicer razlagali, da so sinovi prvih trentarskih gorjanov po očetih prevzeli (in še prevzemajo) poleg legendarnih imen Pavr, Špik, Strukelj, Mota, tudi njihove poklice. Danes je od nekdanje privlačnosti življenja v dolini Trente ostalo le malo.

Ob koncu članka avtorica ugotavlja, da se je čas v dolini Trente ustavil predvsem zato, ker še nikomur ni uspelo najti prave zasnove razvoja tega edinstvena kotička naše domovine. Ob raznih zamislih pa kot najvažnejši element navaja izhodišče, ki naj bi bilo podlaga kakršnemukoli razvoju v Trenti: na vsak način ohraniti ravnotežje med delom narave in delom človeških rok in čimmanj okrniti čudovito naravno bogastvo tega dela Soške doline.

Kritično stanje v Trenti je leta 1987 spodbudilo izvedbo obširne raziskovalne naloge, ki jo je pod naslovom »Celovit razvoj Trente« vodil Zavod za razvoj in plan občine Tolmin s sodelavci. Naloga, zaključena leta 1988, obravnava več ali manj vse aspekte trenutnega stanja v Trenti ter predloge za nadaljnji razvoj doline.

Kakšen je torej način življenja stalnih prebivalcev Trente danes, če ga v osnovnih obrisih povzamemo po nalogi »Celovit razvoj Trente«.³⁵

V demografski analizi današnjega stanja v bovški mikroregiji ugotavljajo raziskovalci posebno intenzivno praznenje zaledja, dolina Trente je izrazit primer propadanja kulturne in naravne dediščine kot posledice hitre deagrarizacije, močnega upadanja prebivalstva, slabšanja starostne strukture, kvalifi-

³⁵ Vsi podatki iz povzetka so iz naloge »Celovit razvoj Trente«. Tipkopis Zavoda za razvoj in plan občine Tolmin, 1988.

kacijskih razmer ter drobljenja posestva. V dolini Trente je bilo npr. leta 1981 še 415 prebivalcev, leta 1987 se je število prebivalcev zmanjšalo za 79 ljudi – na 336 prebivalcev. KS Soča-Trenta je označena kot vaško deagrarizirana krajevna skupnost z zelo starim prebivalstvom. Zanimiva je ugotovitev, da je bilo po projekciji linearnega trenda predvideno za 11 prebivalcev manj, kot so jih leta 1987 v dolini Trente dejansko našeli z anketo.

Tako je v praksi dokazan pozitiven učinek zagotavljanja redne zaposlitve prebivalstva v industriji, ki se je v kombinaciji s kmetijsko in živinorejsko dejavnostjo ter turizmom za te kraje izkazal kot očitno ustrezen način zagotavljanja ustreznega standarda in prebivalce motiviral za življenje v dolini. Poudarek je pri tem na redni zaposlitvi, saj sezonske zaposlitve, ki jih je in kolikor jih je v preteklosti omogočal turizem, očitno le niso v zadostni meri zajezile izseljevanja. Izredno slaba starostna struktura prebivalstva (od 336 prebivalcev jih 143 ima nad 50 let) pa kaže, da bo na izboljšanje demografskega stanja in strukture prebivalcev potrebnno počakati še precej časa.

Po podatkih analize je v najslabšem položaju Lepena, kjer je kar dobra tretjina prebivalstva stara nad 61 let (34,3%). V naselju, kjer je stalno naseljenih 13 hiš, pa živi kar 9 samskih moških. V Trenti je 41 stalno naseljenih hiš s 124 prebivalci, od tega pa je le nekaj manj kot polovica (19 družin) tako imenovanih nepopolnih družin, kjer živita ostarela zakonca, en zakonec ali samski ali en roditelj z otrokom. 11 šoloobveznih otrok se vsak dan vozi v šolo v Sočo, 3 predšolske pa vozijo v malo šolo v Bovec, medtem ko mlajše seveda varujejo doma.

Zaselka Zapoden in Zadnjica sta praktično brez stalnih naseljencev.

Vas Soča je po številu prebivalstva, površini, infrastrukturni opremljenosti največja od vseh treh naselij in zato funkcioniра kot nekakšno središče doline, kamor gravitirata obe naselji; tu je obrat ISKRA avtoelektrika, pošta, podružnična šola, gostilna s prenocišči, trgovina, cerkev s župniščem, ki jo upravlja tu naseljeni župnik. Soča torej lahko funkcioniра kot naselje s sicer skromnim, a vendarle zadostnim infrastrukturnim standardom, ki omogoča ljudem zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb brez izrednih naporov ter zagotavlja vaščanom tudi možnost stalnega in občasnega zbiranja (gostilna, trgovina, šola, cerkev).

Družin je 59, od tega pa je 29 nepopolnih, to pomeni, da v hiši živila sama le ostarela zakonca, en sam človek ali en roditelj z otroki. V večini primerov pa odseljeni otroci ali drugi sorodniki skrbijo zanje, pogosto pa tudi pomagajo pri delu na kmetiji.

V vsej dolini je 11 štipendistov. Na žalost pa sestavek le ugotavlja potrebo, da bo s štipendisti nujno treba vzpostaviti stik. Niso torej še ugotovljene možnosti in želje, da se ti domačini po končanem študiju zaposlijo v domačem kraju.

Zaposlenih je 82 domačinov ter po neuradnih podatkih še 10–15 v rudniku Rabelj v Italiji; od tega jih 36 dela v kraju stalnega bivališča (v ISKRI v Soči, kot ribiški in lovski čuvaji, zaposleni pri Triglavskem narodnem parku, in gozdarji), izven kraja bivališča pa dela 41 ljudi (v Rablju, Bovcu, Tolminu). Izobrazbena struktura je nizka – le dva imata višjo in visoko šolo, večina ima dokončano osnovno šolo.

V krajevni skupnosti Soča-Trenta delujejo poleg družbenopolitičnih organizacij (Zveza mladine, SZDL, Zveza komunistov in Zveza borcev) še lovška in ribiška družina, nogometno društvo in pevski zbor, pojavlja pa se še želja po ustanovitvi turističnega društva. V svetu krajevne skupnosti sodelujejo tudi lastniki počitniških hišic, zato so programi (po podatkih Analize) »smelo in široko« zastavljeni. Kot stalne zahteve se pojavljajo: vzpostavitev stalne kvalitetne povezave Bovec-Trenta-Vršič-Kranjska gora, avtobusna postajališča in ugodnejša zveza z Bovcem, več telefonskih priključkov oz. povečanje telefonske centrale v Soči, postavitev mini pretvornikov za Lepeno in Trento, popravilo in obnova dotrajanih brvi čez Sočo, boljša preskrba v trgovinah, ohranitev šole v Soči in ustanovitev vrtca, ureditev lokacij za novoogradnje ter predvsem ureditev propadajočih družbenih objektov, ki so nekoč služili turizmu in gostinstvu.

Navedene zahteve smemo imeti za popolnoma realne ter bi njihova izpolnitve pomenila zagotavljanje minimalnega razvoja in napredka, potrebnega, da bi zaustavili nadaljnje propadanje doline.

Gozdarstvo in delo v gozdu je bilo prebivalcem doline Trente vedno bližu, čeprav ni bilo med najpomembnejšimi gospodarskimi panogami. V petdesetih, šestdesetih in deloma sedemdesetih letih je bilo v gozdarstvu zaposlenih precej domačinov (v prvih letih po vojni vsaj 100), kar je vsaj deloma omililo hitrost odseljevanja. Večina starejših in srednje starih moških je vsaj del svoje delovne dobe delala v gozdarstvu. Danes je vedno manj domačinov, ki bi bili pripravljeni delati v gozdu. Trenutno so v Soči le štirje gozdni delavci in dva uslužbenca, v Trenti ni več nobenega.

Ceprav v elaboratu strokovnjaki predlagajo ukrepe, s katerimi bi lahko zainteresirali domačine za delo v gozdu, poznavanje demografske situacije in Trentarjev navaja k domnevni, da tudi v nadalje ne bo med stalnimi prebivalci doline večjega zanimanja za delo v gozdu.

Drugače je seveda s kmetijstvom. Ceprav se samó s kmetijstvom ne ukvarja nobena kmetija več, pa velika večina vsaj del dohodka dobiva iz kmetijske dejavnosti, bodisi da večino zelenjave, fižola, repe ali zelja ter seveda krompirja pridela doma, poleg tega precej družin še redi bodisi krave, pitance ali ovce in koze. V dolini Trente je po podatkih v elaboratu o kmetijstvu od 97 anketiranih gospodinjstev 32 zanimivih za kmetijstvo – v Trenti 16, Soči 11 in v Lepeni 5.

Na 16-tih domačijah v Trenti obdelujejo kmetijska zemljišča v celoti, pretežno strojno (košnja), deloma ročno (v večini primerov imajo kosilnico, spravilo pa je večinoma ročno). Pri sedmih domačijah imajo naslednika, ki bo prevzel posest, na dveh nimajo potomstva, na naslednjih sedmih pa je nadaljnja usoda posesti vprašljiva. V Soči je na štirih kmetijah zagotovljeno nasledstvo, v Lepeni pa le na eni.

Vikendašev je v dolini Trente 148, v večini primerov zemljišč sami ne obdelujejo, nekaj pa jih dajo v najem domačinom.

Po predlogih, navedenih v elaboratu, bi lahko v dolini Trente redili 1.200 ovac, 40 krav in 200 koz, seveda pod izpolnjenimi pogoji (melioriranje, ureditev pašnikov, nabava mehanizacije, ureditev hlevov, selekcioniranje in povečanje črede, obnovitev planin).

Klub možnostim je turizem v Trenti danes slabo razvit. Družbeni objekti gostinskega pomena so ali opuščeni ali jih imajo v najemu zasebniki ali pa so tako slabo obiskani, da niso več rentabilni. V dolini Trente je skupaj 10 počitniških domov delovnih organizacij, bivši hotel Orel ima v zakupu zasebnik, koča Zlatorog je trenutno nezasedena, gostilna Lovec in penzion Bogatin sta v lasti domaćina – gostilničarja Hosnerja, poleti pa sta turistom na voljo še dva zasebna kampa domaćinov (v Soči in Trenti). S kmečkim turizmom se ukvarjata samo dve domaćini. Lastniki počitniških hišic se v turistično ponudbo ne vključujejo. Planinske koče v okolini Trente so večinoma zelo dobro obiskeane. Za oskrbo tako domaćinov kot turistov pa skrbita le dve trgovini z mešanim blagom v zasebni upravi, v Soči in Trenti.

Industrijski obrat ISKRE v Soči zaposluje trenutno 23 ljudi, načrtujejo pa povečanje na 35. V pregledu za potrebe raziskave pa je zapisano, da so obrat ljudje izredno ugodno sprejeli in ga dobesedno čutijo za svojega, kar se kaže tudi v nadpovprečnih delovnih pokazateljih, to pa daje obratu tudi svoj ekonomski smisel. Po načrtih pa se namerava obrat tudi v nadalje tvorno vključevati v razvoj in napredek doline.

Raziskovalna naloga dovolj natančno analizira stanje v Trenti in nakazuje vse vrste možnosti in smernice za nadaljnji razvoj.

Vendar pa je ob sami nalogi zanimivo opazovati tudi reakcije javnosti. Širši javnosti je bila naloga predstavljena v dnevnem časopisu, v članku z naslovom »Le programi ne zadostujejo«³⁶ pa tudi delček razprave o nalogi. Po zapisanem v članku se z usmeritvami v nalogi odločilni dejavniki strinjajo v celoti (Triglavski narodni park) ali pa le načelno (člani tolminskega izvršnega sveta). Ti slednji so h gradivu imeli nekaj pripombe. Značilna je npr. naslednja pripomba, odgovor nanjo in zaključek:

Nevenka Miklavčič je na vprašanje, kakšne so glede finančnih virov za potrebe te vrste izkušnje v svetu, dobila odgovor Fedje Klavora, da se Tolminci s tem žal niso mogli seznaniti, čeprav so republiško konferenco že pred pol leta prosili za poročilo o načinu dela Švicarjev in Avstrijev. Poleg sredstev, ki naj bi jih različne skupnosti prispevale za odpravo problemov infrastrukture, bo za prvo silo dobrodošel tudi vir, ki naj bi ga dobili z uvedbo taks, vstopnin in pristojbin za vstop, bivanje in dejavnosti v trentarskem delu Triglavskega narodnega parka.

Spološno stanje v dolini Trente danes smo torej predstavili po podatkih iz raziskave »Celovit razvoj Trente«. V želji, da bi z etnološkega stališča spoznali način življenja posameznih družin in iz tega posplošeno prevladujoč vzorec življenja ljudi v Trenti danes, pa smo v pogovorih z informatorji – domaćini in pregledom posameznih družin po predlogi (volilnem imeniku krajevne skupnosti iz leta 1986) naredili popis družin ter tako dobili današnje stanje stalno živečih družin v vseh Soča, Lepena in Trenta. Ker se stalno naseljeni domaćini med seboj dobro poznajo, je slika dokaj realna. Raziskava je bila izvedena v okviru naloge Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – občina Tolmin za potrebe predstavitve krajev v določenem časovnem obdobju.

³⁶ Katja Roš, Le programi ne zadostujejo, Delo, 1. 7. 1988, str. 7.

Zelo visok odstotek nepopolnih družin 46,3% v dolini Trete je že bil omenjen, majhen odstotek družin, kjer živi mlada družina v skupnem gospodinjstvu s starši, pa kaže, da v dolini Trete ni prevladoval in še vedno ne prevladuje ta način reševanja stanovanjskega, varstvenega in ne nazadnje tudi dohodkovnega problema mladih družin, pač pa si družine ustvarijo stalno bivališče v kraju, kjer se zaposlijo, čeprav je npr. Bovec, kjer jih je veliko zaposlenih, oddaljen od Trete le 20 km. Posledica tega je veliko število nepopolnih družin in seveda temu ustrezna starost nosilcev družine – staršev. Mladih družin do 35 let, ki so pravzaprav največji pokazatelj vitalnosti kraja (te se v kraju stalno naselijo, medtem ko je pri mladih samskih ljudeh veliko možnosti, da se odselijo), je zelo malo. V Lepeni sta le 2 družini, kjer so starši mlajši od 35 let, v Soči je mladih družin 9 od 62, v Trenti pa nobene, pač pa 5 družin od 39 s starši, starimi od 35 do 40 let.

Kot smo že večkrat omenili, prihaja dohodek v družino iz kombinacije več dejavnosti: vsaka družina ima vsaj vrt, na katerem prideluje zelenjavno, večina pa bodisi »veliko, srednjo ali malo kmetijo«. V specifičnih pogojih doline Trete je po ljudskih kriterijih to pomenilo, da ima domaćija možnost za rejo 3–4 krav ali okrog 60–70 koz in ovc – eno ali drugo, kar so (po informatorju) imeli le pri 2 hišah v Soči pred 25 leti. Po letu 1950 se je namreč število živine močno znižalo.

Zdaj ima npr. »velika kmetija« 2 kravi, 1 ali 2 pitanca, okrog 10 ovc, kosilnico in kultivator, obračalnik, gospodar meliorira zemljišče, oba člana družine sta upokojena.

Ali v drugem primeru: 1 do 2 kravi, 30 ovc, pitanca, na domaćiji imajo traktor s priključki, avto, gospodar je upokojen, žena gospodinja, sin je zaposlen v Bovcu, pri hiši pa so se odločili tudi za oddajanje sob. Na »srednji kmetiji« redijo 1 kravo in nekaj ovc, nimajo kmetijske mehanizacije, ne avta, stara mati, gospodar in žena so upokojeni, hčeri dela v Bovcu; na drugi »srednji kmetiji« imajo 15 do 20 ovc, ki jih pasejo na planini Duplje, 1 do 2 pitanca, kultivator, kosilnico, gospodar je upokojen, žena je gospodinja, hčerka dela v Bovcu, živi še doma, sin pa je stalno odseljen, poročen, živi in dela v Kobaridu. Z njimi živi tudi stara mati. Pod terminom »mala kmetija« pa smo uvrstili tiste domaćije, kjer redijo manj kot 10 ali okrog 10 ovc. Čeprav ti kriteriji seveda ne morejo biti uradni, pa vendar kažejo na dejansko stanje kmetijske dejavnosti in razmere, ki se mogoče tudi razlikujejo od uradnih podatkov, v kolikor le-ti niso usklajeni z dejanskim stanjem. V Soči je tako 14 (22,5%) »velikih« kmetij, 13 (20,9%) »srednjih« kmetij in 23 (37,0%) »malih« kmetij, v Lepeni so 4 (36%) velike, 2 srednji in 7 malih kmetij (63,6%) in v Trenti 13 (33,3%) velikih, 10 (25,6) srednjih in 9 malih kmetij.

Po socialnem statusu smo družine razdelili glede na skupen prihodek, s katerim se preživljajo:

	Soča	Lepena	Trenta
delavska družina brez kmetije	5 (8%)	1	4 (10%)
delavska in upokojenska družina s kmetijo	22 (35%)	7 (53%)	17 (43,5%)
upokojenska družina s kmetijo	27 (43%)	4 (30%)	14 (35,8%)
kmečka družina (čisti kmetije)	—	—	—
delavska družina s kmetijo	8 (13%)	1	4 (10%)
	62	13	39

Tako po velikosti kmetije kot po socialni strukturi lahko sklepamo, da so družine v dolini Trente dokaj izenačene. Velikih socialnih in premoženjskih razlik ni, seveda pa se razlike pojavljajo predvsem zaradi subjektivnih vzrokov pri vsaki družin posebej. Zaradi odselitve otrok npr. ostane gospodar sam na domačiji, ki bi jo lahko uvrstili med velike, vendar zaradi ostarelosti redi le nekaj koz in ovc ter smo ga tako uvrstili med »male« kmetije. Kljub vsemu pa lahko iz tega pregleda ugotovimo, da je pri ljudeh zanimanje za rejo živine, torej kmetijsko dejavnost, kolikor jo družina zmore ob ostarelosti oziroma zaposlitvi družinskih članov, še vedno zelo živo, nedvomno pa bi za to lahko poleg ekonomskih vzrokov in tradicije iskali tudi psihološke vzroke. Upokojenci imajo v večini primerov še toliko moči in volje, da ob pomoci mlajših, čeprav zaposlenih, včasih celo odseljenih članov, poskrbijo za manjše število živine, poleg tega pa lahko sklepamo, da v samoti trentarskih domačij veliko pomeni tudi bližina živega bitja. Ta psihološki element, na katerega ob današnjem stilu življenja pogosto pozabljamo, ko pri obravnavanju kmetijske proizvodnje upoštevamo le ekonomske faktorje ter širši družbeni pomen, pa dajejo trentarskemu kmetijstvu drugačno dimenzijo, zaradi katere bi morali te vrste živinorejo in kmetijstvo primerjati z drobnim gospodarstvom in obrtjo. V istem odnosu, kot je namreč drobno gospodarstvo do industrijske proizvodnje, je živinoreja oz. ovčarstvo v Trenti do razvite kmetijske proizvodnje. Da obravnavanje kmetijstva v dolini zgornje Soče potrebuje tak, ne le strogo ekonomske, pač pa, recimo mu, bolj človeški pristop, potrjuje v določeni meri tudi ukrep o odpravi kozjereje leta 1952 in reakcija Trentarjev nanj, kakor je bilo že navedeno.

Po t.i. »ljudskih kriterijih«, ki izhajajo iz pogovora z domačini, smo pri obravnavi stanovanjskih razmer posameznih družin določili tudi, če družina živi: v obnovljeni hiši, deloma obnovljeni ali neobnovljeni hiši. Pri tem nam »obnovljena hiša« pomeni, da so si stanovalci uredili sanitarije in kopalnico, obnovili notranjost, streho, fasade, nakupili novo notranjo opremo ter even-

tualno celo uredili centralno kurjavo. »Nova notranja oprema« pa pomeni v tem primer lesene podove, lesene obloge sten (pri nekaterih hišah), viseče omarice, hladilnik in električni ali plinski štedilnik, poleg štedilnika na drva v kuhinji, foteljev in televizijskega aparata v dnevni sobi. »Deloma obnovljena hiša« pomeni, da razen manjših izboljšav (npr. delna ureditev sanitarij), ostaja hiša enaka, kot je bila pred npr. 20 leti ali pred drugo svetovno vojno. V večini primerov pa hiša klub obnovi ohranja zunanje značilnosti lokalne bovško-trentarske hiše, to je: ima strmo streho s čopom, je enonadstropna hiša z bivalnimi prostori v nadstropju in gospodarskimi v pritličju ali trentarska varianta pritlične hiše z gospodarskimi poslopji ob stanovanjski hiši. Ta arhitekturni tip se da namreč brez posebnih sprememb prilagoditi sodobnim stanovanjskim standardom. Večina stalnih prebivalcev živi v obnovljenih hišah – v Soči 66%, v Lepeni 46% in v Trenti 51% družin. Z obnovo hiše, prav tako kot z velikim številom nepopolnih družin, je povezano vprašanje odseljenih članov družine – odseljena generacija sinov in hčera sedanje starejše generacije Trentarjev, ki živi v nepopolnih družinah, je v večini primerov migrala v bližnje kraje Bovec, Tolmin in Novo Gorico, tako da imajo še vedno dokaj stalne stike – vsaj mesečne, če ne tedenske – z družino v Trenti. Prav tako pa del poletnih počitnic prezivijo »doma« ali pa k starim staršem pošljajo otroke. Tako lahko skrbijo za ostarele starše ali sorodnike ter celo pomagajo pri kakšnem delu na domačiji. Kaj to pomeni za napredek doline Trente, je težko sklepati, domnevamo pa lahko, da bodo sedaj odseljeni domačini »domačo« hišo obdržali vsaj kot občasno, poletno bivališče, mogoče pa se bodo po upokojitvi in končanih obveznostih v sedanjem kraju stalnega bivališča celo vrnili v Trento.

Zaključek

Iz zgoraj navedenega življenja v dolini Trente bi se bilo moč dokopati do naslednje modrosti: »Najpomembnejša življenjska umetnost je umetnost vzdrževanja ravnotežja med posameznimi sestavnimi načina življenja«. S tem zapisom o Trenti sem poskušala prikazati kompleksnost življenja, medsebojno povezanost različnih dejavnikov in nujnost, da vedno gledamo celoto kot mozaik podrobnosti ter da spremembe posameznih delčkov tega mozaika spremenjam glede na to, kako bo morebitna sprememba vplivala na celoto.

Življenje v Trenti je vedno in bo tudi v prihodnje teklo dalje, ne glede na razne programe, ki jih uresničujemo ali pa ne. Tako bi temule zapisu lahko sledila le še pripomba: ne le naravne lepote Trente, tudi ljudje v tej gorski dolini zaslужijo vse naše spoštovanje in občudovanje, kar pa so pravzaprav že pred nami odkrili tako Kugy, Bois de Chesne, Avčin in mnogi, ki jim je bila Trenta pri srcu.

VAL TRENTA NEL PASSATO E NEL PRESENTE

Riassunto

La Val Trenta, nel corso superiore del fiume Isonzo, comprendente gli abitati di Soča, Lepeña e Trenta, è, per le specifiche condizioni di vita in cui vivevano e vivono ancora i suoi abitanti, un'area interessante dal punto di vista etnologico. Presi in rassegna i passi letterari relativi al modo di vita a Trenta nonché la situazione attuale, il cambiamento e la ricerca di «soluzione» dei problemi collegati con la precaria situazione economica nella valle, nel presente contributo si analizza il problema relativo alle condizioni che regolano il modo di vita in questa appartata valle alpina.

L'insediamento di Trenta risale al sec. XIV quando nelle fonti medioevali viene menzionata la malga Trebiščina a Trenta, possesso del patriarca di Aquileia. Gli studiosi di storia della Val Trenta ritengono che gli abitanti della conca di Plezzo portavano già prima le bestie al pascolo nella valle del corso superiore dell'Isonzo. Con la scoperta del minerale di ferro e l'inizio dell'estrazione di esso vi si insediarono stabilmente i minatori e in seguito anche i pecorari. In tal modo furono create le condizioni per la dimora stabile anche dopo la crisi e la cessazione dell'attività siderurgica nel sec. XVIII.

Gli abitanti traevano sostentamento soprattutto dall'allevamento degli ovini (pecore e capre). Sulle difficili condizioni di vita nella Val Trenta possiamo congetturare dalle descrizioni sulla situazione economica generale nel Plezzano, dai dati sull'emigrazione della popolazione nonché dalle proposte per il miglioramento dell'economia e della «salvezza» di Trenta che si riscontrano nel XVIII e nel XIX secolo. Le descrizioni delle condizioni di vita a Trenta nel sec. XIX fatte di Angelo Monà, direttore della scuola agraria di Gorizia e dai sacerdoti Anton Červ e Josip Abram, amministratori per qualche tempo della parrocchia di Trenta, parlano sì delle ristrettezze e della povertà nella valle, tuttavia descrivono gli abitanti come persone cordiali e dignitose, ospitali nonostante la povertà, riservate e senza pretese. Sottolineano la loro passione per la caccia, la cura delle greggi, la loro vita legata alla natura e un tenace attaccamento al paese natio.

Secondo le recenti ricerche, la Val Trenta si trova oggi sull'orlo dell'estinzione demografica. La risposta al problema per qual motivo si è giunti a questa crisi è da ricercare anche nel cambiamento del modo di vita, causa della sempre maggiore emigrazione degli abitanti dalla valle nei centri più grossi dove, trovando un'occupazione stabile essi possono crearsi una famiglia. Gli abitanti residenti di Trenta raggiungono a dir vero lo standard di vita degli abitanti di altre aree della Slovenia – nella maggior parte sono occupati o pensionati, dopo il terremoto del 1976 quasi tutti ristrutturarono le abitazioni, le fattorie hanno conservato il fondo agricolo allevando gli ovini, alcune maggiori addirittura i bovini. Lo stabilimento industriale di Soča offre la possibilità a un certo numero di famiglie di residenza stabile a Trenta.

Con il presente contributo sul modo di vita si è cercato di richiamare l'attenzione sulla completezza della vita di una determinata comunità e sull'urgenza per cui le singole componenti della vita mutino sempre in relazione all'eventuale influsso nella generale configurazione del luogo e della gente.

FRANCE REBEC. LETA ŽIVLJENJA V RUSIJI

Iskra Vasil'evna Čurkina

V prvi polovici 60. let 19. stoletja je ruska vlada izpeljala vrsto buržuažnih reform v sodstvu, administraciji in prosveti. 19. novembra 1864 je izšel zakon o srednjih šolah, ki je predvideval ne le ustanovitev klasičnih, temveč tudi realnih gimnazij, se pravi takih brez poučevanja klasičnih jezikov. Vendar se je po poskusu atentata D. Karakozova na Aleksandra II. aprila 1866 v Rusiji začel povratek v reakcijo. Že sredi aprila leta 1866 je bil imenovan za ministra narodne prosvete v Rusiji namestno sorazmerno liberalnega A. V. Golovina reakcionar grof D. A. Tolstoj. Temu se je z namenom, da bi zatrl revolucionarno vzdušje med učence so mladino, zdele nujno spremeniti sistem izobraževanja in v srednjih šolah skrčiti na najmanjšo mogoč mero tečaje političnih predmetov (zgodovine, literature, sodobnih tujih jezikov, estetike) ter razširiti tečaje 'nepolitičnih' predmetov (matematike, klasičnih jezikov). V tem duhu je bila tudi izpeljana šolska reforma, po kateri je v klasičnih gimnazijah postalo obvezno učenje dveh klasičnih jezikov: latinščine in grščine. Tema je pripadlo 41% celotnega poučevalnega časa.¹ Dejansko so bile unicene vse realke, saj jih je ostalo v vsej Rusiji le devet.

Da bi reforma D. A. Tolstoja zaživila, je bilo potrebno naglo pomnožiti število učiteljev klasičnih jezikov. Z namenom, da bi čim hitreje odpravili to pomajkanje, je bil leta 1866 ustanovljen v Peterburgu Slovanski učiteljski inštitut (Slavjanskij učitel'skij inštitut), ki je obstajal do leta 1882. Vanj so sprejemali slovanske fante iz Avstro-Ogrske, ki so končali filološko fakulteto in so obvladali latinščino in grščino. Da bi postali učitelji klasičnih jezikov v Rusiji, so se morali naučiti ruščine, pa tudi poslušati predavanja o ruski zgodovini in ruskem pravu. Za študij sta bili določeni eno do dve leti, odvisno od uspehov kandidata. Ta je prejmal 450 rubljev štipendije na leto.² Razen tega so mu dali 100 rubljev za potne stroške od mesta bivanja do Peterburga. Vsak od učencev se je obvezal, da bo za vsako leto izplačane štipendije služil v Rusiji dve leti.³ Slovanski učiteljski inštitut v Peterburgu je postal ena od poti, po katerih se je izseljevala slovanska inteligencija iz avstrijskega cesarstva v Rusijo.

Politični položaj Slovanov v habsburški monarhiji sta konec 60-ih let in v 70-tih letih oblikovala dva dejavnika: po eni strani v letih 1860–61 uvedba meščanskih svoboščin, čeprav okrnjenih (svobode govora, tiska, zbiranja), kar je pobudilo razvoj in okrepitev nacionalnih gibanj; po drugi strani uzakonitev dualizma, ki je pomagal okrepljenemu germanizacijskemu in madžarizacijskemu pritisku gospoduječih nacij na slovanske narode.

¹ Ganelin Š. I., *Očerk po istoriji srednej školy v Rossii*. Moskva–Leningrad 1930, str. 54–57.² Štipendija mu je bila kasneje povišana na 600 rubljev.³ Centralni državni zgodovinski arhiv (Central'nyj gosudarstvennyj istoričeskij arhiv v Leningrade) v Leningradu (od tu dalje: CGIA), fasc. 733, op. 169, d. 56, l. 16.

V teh razmerah je mlada buržuazija slovanskih narodov iskala zaveznikov v borbi za nacionalne pravice. Zato so se med slovanskimi narodnimi delavci, posebno med liberalno usmerjenimi, v tej dobi širile simpatije do Rusije, v kateri so videli oporo v svojem boju proti germanizaciji in madžarizaciji. Rusofilstvo je bilo značilno za Čehe in Slovake, Srbe in Hrvate, Slovence in prebivalce Galicije. Pogosto so narodni delavci slovanskih narodov, ki so jih zaradi njihovih političnih nazorov preganjale avstrijske in madžarske oblasti, odhajali v Rusijo z upanjem, da bodo tam našli moralno in finančno oporo. V 70-tih letih je tako možnost za nekatere izmed njih predstavljal Slovenski učiteljski inštitut v Peterburgu.

Oseba, s katero so se povezovali tisti, ki so želeli priti na Slovenski učiteljski inštitut, je bil Mihail Fjodorovič Rajevski, duhovnik pri ruskem poslanstvu na Dunaju, kjer je bival od leta 1842 do 1884. Že na samem začetku svoje dejavnosti na Dunaju se je Rajevski zanimal za narodnostna gibanja slovanskih narodov, občeval z njihovimi najpomembnejšimi velikimi učenjaki in politiki, kot so bili V. Karadžić, F. Miklošič, L. Štúr, P. J. Šafarik, L. Gaj in drugi. Tako je v 60-ih letih postal predstavnik slovanskih komitejev na Dunaju. Vsakdo, ki je želel vstopiti v Slovenski učiteljski inštitut, mu je poslal svoje dokumente skupaj z izpitnimi deli: prevodi iz latinskih in grških avtorjev ter lastnim življepisom, napisanim v latinščini. Razen tega je bilo neobhodno priporočilo od strani vidnejših narodnih delavcev, s katerimi je Rajevski imel stike. Pri Slovencih se je Rajevski pogosto obračal na J. Bleiweisa.

V vsej dobi delovanja Slovenskega učiteljskega inštituta je na njem študiralo 213 štipendistov. V veliki večini so bili to Čehi, Slovaki in prebivalci Galicije. Med njegovimi štipendisti je bilo moč našteti vsega skupaj 17 priseljencev iz južnoslovanskih pokraijih, med njimi 14 Slovencev. France Rebec je bil eden teh.

France Rebec se je rodil leta 1841 v Brešovici pri Povirju (Sežana) blizu Trsta. Studiral je na praški in dunajski univerzi, v letih 1866–1871 je bil začasni suplent in je poučeval latinščino, grščino, slovenščino, pa tudi zgodovino in matematiko na gimnazijah v Gorici in Trstu. Rebec se je, kakor se zdi, aktivno udejstvoval v slovenskem narodnem gibanju, o čemer posebej priča pismo ruskega slavista A. F. Hilferdinga, s katerim je ta priporočal mladega Slovence A. I. Georgievskemu, ki je vodil sprejem abiturientov na Slovenski učiteljski inštitut. »Čutim dolžnost, da Vas s svoje strani prosim zanj kar najprisrčeje, – je pisal Hilferding 22. marca 1871. – G. Rebcu so mi priporočili slovenski narodni voditelji kot enega najboljših predstavnikov mladega rodu na Slovenskem, in osebno poznanstvo z njim (spremljal me je na potovanju po južnih slovenskih pokrajinah) mi je pustilo nadvse razveseljiv vtis«.¹ Hilferding je obiskal slovenske pokrajine leta 1867. Od teh slovenskih narodnih delavcev, s katerimi se je bil srečal, je z gotovostjo možno imenovati le D. Trstenjaka. Ta je v svojih pismih I. A. Baudouinu de Courtenayu sporočal o svojem srečanju s Hilferdingom in o tenuh zvezah, ki so se med njima spletle.² Trstenjak je pripadal liberalnemu krilu slovenskega narodnega gibanja. Da je bil Rebec blizu posebno liberalnemu krougu, izpričujejo tudi njegovi stiki z vodjem levega krila slovenskih liberalcev F.

¹ CGIA, f. 733, op. 169, d. 134, l. 5 ob. 6.

² CGIA, f. 733, op. 169, d. 175, l. 1, 1 ob.

³ Čurkina I. V., Russkie Slovenci. Moskva 1976, str. 74.

Levstikom. Leta 1867 je nastalo vprašanje o izdajanju slovenskega političnega časnika v Ljubljani, načrt za to je bil zaupan Levstiku. Ta je vnaprej določil vrsto ljudi, ki jih je predlagal za dopisnike lista. Levstik je v vsakem mestu imenoval nekaj ljudi in postavil na prvo mesto tiste, ki so mu bili po nazorih bližu. Tako je v seznamu možnih dopisnikov iz Zagreba najprej pokazal na svojega tovariša V. Zarnika, iz Maribora na znanega liberalca J. Vošnjaka. V Gorici je Levstik računal na tri morebitne dopisnike. Prvi med njimi je bil imenovan F. Rebec.

Težko je povedati vzrok, zaradi katerega se je Rebec odločil, da zapusti svojo domovino. Na vsak način sta ga marca 1871 za sprejem v Slovenski učiteljski inštitut priporočila A. F. Hilferding in M. F. Rajevski. Hilferdingovo priporočilo smo že navedli zgoraj. Nič manj naklonjeno ni bilo priporočilo Rajevskega. »... Pošiljam le njegovo zadnje potrdilo od vodstva gimnazije v Gradcu.³ Iz tega lahko razberete, da tu ne gre za navadnega študenta, temveč za učitelja na gimnaziji in odličnega filologa-pedagoga. Ne mudite se dolgo z odločitvijo o predstavljenem delu in pohitite z odgovorom, ki ga Rebec zaradi moje odsotnosti čaka že četrti mesec. Kesali bi se, če bi takega človeka zamudili.«⁴

S 30. aprilom 1871 je bil Rebec uvrščen med štipendiste Slovenskega inštituta v Peterburgu in 18. maja je poslal ruskemu ministrstvu za ljudsko prosveto prošnjo, da bi mu to odobrilo posojilo 160 rubljev za leto dni. Denar da potrebuje za potovanje v Trst po ženo Alojziju, rojeno Leo von Levenmut, s katerim se je bil poročil 17. oktobra 1870.⁵ Rebec je študiral na Slovenskem učiteljskem inštitutu od 30. aprila 1871 do 10. oktobra 1872, se pravi 1 leto in 5 mesecev.⁶ Kakor se zdi, je pri njem prišlo do določenih težav pri učenju ruščine. 6. maja 1872 je Rebec prosil A. I. Georgievskega da bi mu posodil 50 rubljev, s katerimi bi si kupil A. S. Puškina in I. S. Turgenjeva, ki sta mu bila neobhodno potrebna za bolj uspešno osvojitev ruskega jezika. »Zdaj se obvezujem – zaključuje Rebec svojo prošnjo – da se bom ukvarjal le z ruščino, in sicer: a) z branjem russkih knjig in s prevajanjem klasikov v ruščino; b) s tedenskim pošiljanjem Vaši prevzvišenosti prevodov in izvlečkov iz knjig, ki jih bom prebiral; c) z obiskovanjem predavanj Vaše prevzvišenosti.«⁷ Po končanem šolanju v Slovenskem učiteljskem inštitutu je bil Rebec imenovan za učitelja klasičnih jezikov na gimnaziji v mestu Berdjansk.⁸

Sodeč po Rebčevem pismu, napisanem 15. januarja 1876 A. I. Georgievskemu, je bilo njegovo življenje v Berdjansku dovolj težko. Gimnazijo v mestu so komaj odprli. Rebcu so določili pouk latinščine v drugem razredu in grščine v tretjem. Pred njim učitelja za klasična jezika v mestu sploh ni bilo. »Potem takem – je pisal Rebec – sem bil postavljen pred težko nalogo, izenačiti v silno kratkem času znanje latinščine in grščine svojih učencev brez posebnega umskega naprejanja z njihove strani z nivojem znanja obeh jezikov učencev odgovarjajočih razredov gimnazije, kjer so poučevali klasična jezika po programu ministrstva za

¹ Levstik F., Zbrano delo, zv. 8. Ljubljana 1959, str. 313.

² Pomota. Treba je brati 'v Gerce', se pravi 'v Gorici'.

³ CGIA, f. 733, op. 169, d. 175, l. 1, 16, 16 ob.

⁴ Prav tam, l. 33, 33 ob.

⁵ CGIA, f. 733, op. 169, d. 234, l. 3 ob. 6.

⁶ CGIA, f. 733, op. 169, d. 175, l. 35–36 ob.

⁷ CGIA, f. 733, op. 169, d. 234, l. 3 ob. 6.

ljudsko prosveto». S pomočjo individualnega pouka je dosegel uspeh. V komaj treh letih je Rebec usposobil za vpis na gimnazijo 19 dijakov, 14 od katerih je bilo sprejetih. Poučeval je ene brazplačno, druge za zelo zmerno plačilo. Po Rebčevih besedah, »tako načelstvo kakor Njegova prevzvišenost minister za ljudsko prosveto so bili celo zelo zadovoljni z uspehi mojih razredov«.¹⁴ Hkrati so njegove družinske razmere bile zelo težke: umrla sta mu dva otroka, žena pa je neprestano bolehalna. Morda je prav zato Rebec z veseljem sprejel predlog predpostavljenega direktorja na gimnaziji, da bi skupaj z njim odšel učiteljevat v Kišinjev.

Na kišinjevski gimnaziji je Rebec delal od 1875. leta. Za razliko od gimnazije v Berdjanskemu je bila to stara gimnazija z ustaljeno tradicijo. Ustanovljena je bila leta 1833 in v času Rebčevega prihoda je štela 420 učencev najrazličnejših narodnosti: Rusov, Židov, Moldavijcev, Poljakov, Bolgarov, Italijanov, Armencev, Grkov, Gruzinov. Tudi tu si je Rebec pridobil spoštovanje: dvakrat je opravljal dolžnosti inšpektorja, in ko je kišinjevska gimnazija imela čast, da jo je obiskal Aleksander II., je bil Rebec 1877 odlikovan skupaj z nekaterimi drugimi učitelji z redom Stanislava III. stopnje.¹⁵ Po vsej verjetnosti pa Rebec kot inšpektor ni pokazal posebnih organizacijskih sposobnosti. V seznamu štipendistov Slovanskega učiteljskega inštituta v Peterburgu, sestavljenem leta 1882, so bila navedena mnenja, kakor jih je zabeležila uprava glede teh sposobnosti. Ocena Rebca se je tu glasila: »Glede znanja svojega predmeta zavzema Rebec prvo mesto, administrativnih sposobnosti pa nima.«¹⁶ Zanimivo je pripomniti, kdo je na kišinjevski gimnaziji istočasno z Rebcom v letih 1875–78 ter 1881–82 deloval kot predavatelj klasičnih jezikov in inšpektor; bil je to njegov rojak Lovro (Lavrentij Matvejevič) Leskovec, nekdaj blizu slovenskim liberalcem.

Rebec je poučeval na kišinjevski gimnaziji od avgusta 1875 do januarja 1882. Ta leta so bila zanj kar precej plodna. Napisal in izdal je dva učna pripomočka, na katerih je naveden kot »Rjabec«: *Isskustva muz in gimnastika kak vospitatelnoe sredstvo po Platonu* (Kišinev 1878) in *Dialog Platona 'Menon'*. Otočenje etoga dialoga k 'Protagoru' (Odesa 1879). V prvi knjigi se avtor obrača k svojim učencem kišinjevske in berdjanske gimnazije in pripoveduje, kako je prišlo do tega dela, ki ga je pripravil iz osnutkov za ure latinščine. Želja, da bi spomnil svoje učence na te ure, na njihovo glavno temo – razpravljanje o krepostih, kakor jih je pojmoval Platon, je podžgal Rebca, da je napisal svoje delo.¹⁷ Druga Rebčeva knjiga obravnava prav tako temo o krepostih, le da mnogo bolj široko. Rebec si je bil docela svest vrednosti svojega dela, ko je poudarjal, da pomanjkanje knjig v podeželskem mestu in velika učna obveznost gimnaziskemu učitelju ne dajejo možnosti, da bi pisal znanstvena dela. Zaradi tega je »od učitelja mogoče zahtevati le toliko, da sledi razvoju svojega predmeta«. Rebec izraža zahvalo »za toploto razumevanja« direktorju kišinjevske gimnazije D. V. Kolloviču in I. S. Levicemu za pregled rokopisa.¹⁸

¹⁴ CGIA, f. 733, op. 169, d. 175, l. 38–39 ob.

¹⁵ Laškov I. V., Kišinjevskaja oblastnaja, vposledstvie gubernskaja, nyne pervaja gimnazija (1833–1980). Kišinev 1908, str. 117, 120, 124, 125.

¹⁶ CGIA, f. 733, op. 169, d. 236, l. 12.

¹⁷ Rjabec F. Ja., *Isskustva muz i gimnastika kak vospitatel'nye sredstva po Platonu*, Kišinev 1878, str. 1–2.

¹⁸ Rjabec F. Ja., *Dialog Platona 'Menon'*. Otočenje etoga dialoga k 'Protagoru' i podlinskost' ego. Odesa 1879.

Doba službovanja na kišinjevski gimnaziji je bila za Rebca pomembna tudi zato, ker je takrat prevzel rusko državljanstvo.¹⁹ Očitno je v zvezi s tem poskusil nekoliko rusificirati svoj priimek. Vsekakor sta obe njegovi knjigi izšli pod priimkom »Rjabec«. Januarja 1882 je bil Rebec premeščen na gimnazijo v Simferopol.

Na simferopolski gimnaziji je plalo intenzivno kulturno življenje. Od leta 1883 do 1887 so na njej odmevale 100-letnica rojstva ruskega pesnika V. A. Žukovskega, 50-letnica nesrečne izgube A. S. Puškina, tisočletnica smrti slovanskega prosvetitelja Metoda, spomin I. S. Turgenjeva in I. S. Aksakova, itd. Eden izmed učiteljev gimnazije, Markevič, je izdal delo o Juriju Križaniču ter pisma I. S. Turgenjeva, drugi, F. F. Laškov, pa je kot član Društva za zgodovino in starozitnosti v Odesi izdal nekaj del o zgodovini Krima. Direktor gimnazije G. I. Timoševski je osnoval arheološki krožek, katerega člani so postali nekateri profesorji in učenci višjih letnikov. Krožek je pripomogel k izkopavanju v okolici Simferopola. Rebec ni stal ob strani življenju na gimnaziji. Posebno pozornost je vzbudil z govorom o pomenu poučevanja klasičnih jezikov, ukvarjal se je tudi z zgodovino in jezikom Skitov.²⁰

Kakšna je bila nadaljnja Rebčeva usoda, ne vemo. Pričevanja o njem nam je uspelo izslediti samo do leta 1887. Morda bi brskanje po simferopolskem arhivu, v katerem se nisem uspela pomudit, osvetilo njegovo nadaljnje življenje v Rusiji.

(Iz ruščine prevedel Marijan Brecelj)

FRANCE REBEC – THE PERIOD OF HIS LIVING IN RUSSIA

Summary

The educational reconstruction in Russia in the sixties of the past century resulted in a great and urgent need of teachers of classic languages. For this purpose the Slavic Teacher's Institute (1866–1882) was established in Peterburg. The Slavic students from Austria-Hungary who had finished the Faculty of Philology and who mastered Greek and Latin were admitted to the Institute to become teacher of the two classic languages in Russia. To support the students the government of Russia published the invitation for scholarships.

Among the numerous Slavic students who responded to this invitation there were also some students from Slovenia. France Rebec from Breštovica near Povir (Sežana) was one of them. Mihail Fjodorovič Rajevski, who lived at the Embassy of Russia in Vienna helped Rebec to go to Russia. In 1867 already Rebec met the well-known Slavist named Hilferding from Russia and he accompanied him around Slovenia. Rebec came to Russia in 1871. He studied Russian and the other subjects as prescribed for one year and a half. Then he started teaching Greek and Latin at the gymnasium of Berdiansk (1872–1875). At that time he had to face problems in his family. Two of his children died. His wife Lea von Levenmuth was ill all the time. Therefore he accepted his director's proposal to move to the gymnasium of Kišinjev (1875–1882) from which he was transferred to the gymnasium of Simferopol.

Rebec entered the Slovene journalism during his studies in Prague already. He was sending articles to Novice. Later on his translation work from Italian (*«Le mie prigioni»* by Silvio Pellico) and

¹⁹ Laškov N. V., Kišinjevskaja oblastnaja ... Priloga, str. 16.

²⁰ Prazdnovanje semidesetipojletnega jubileja Simferopol'skoj mužskoj gimnazii i otčet o sostajanjii gimnazii ot 1812 po 1887 g. Simferopol' 1887, str. 64–68.

from Czechoslovakian (several theatrical works) became more important. During his «Russian» period he wrote two works «Isskustva muz i gimnastike kak vospitatelnoe sredstvo po Platonu» (1878) and «Dialog Platona 'Menon'» (1879). He also concerned himself with history and the language of Scyths.

ORIS KOLONATA NA GORIŠKEM OD KONCA I. SVETOVNE VOJNE DO LETA 1947

Peter Stres

Kolonat po I. svetovni vojni

Po koncu I. svetovne vojne je nastal spor, ali naj se smatra za veljavnega zakon o kolonatu, ki je bil sprejet 24. maja 1914 v goriškem deželnem zboru, ali odloki, ki jih je izdalo italijansko vrhovno poveljstvo po zasedbi leta 1915. Generalni civilni komisariat je jeseni 1919 odločil, da se v deželi Goriško–Gradiščanski podaljšajo poljedelski dogovori do konca agrarnega leta, ki bo sledilo letu, v katerem bo objavljena mirovna pogodba.¹

Lastnikom kolonskih hiš je bilo že leta 1918 naloženo, da morajo v treh letih higiensko urediti kolonske hiše. Socialisti so poskušali doseči, da bi se vojna odškodnina razdelila kolonu in lastniku na deleže in poskušali so uveljavljeni pravice predkupa za kolona.² Sporno je bilo, kako bo z najemnino za leta 1917, 1918, 1919 in kako se bodo določbe o najemnini poenotile z ostalo Italijo. Za obdobje 1917–1918 so se računi poravnali individualno, oziroma se niso poravnali. Za leto 1919 pa je delitev določila paritetno razsodišče.

Koloni so tako lahko ostali za določeno dobo na zemljišču. Z odlokom so bila spet ustanovljena razsodišča za vsak sodni okraj, kjer je bil razširjen kolonat, in v njih so bili pod predsedstvom okrajnega sodnika zastopani lastniki in najemniki zemljišč. V tem času so Italijani zavlačevali z izplačilom kmetijskih podpor slovenskim kmetom, ki so imeli zaradi vojne uničene poljedelske površine. Furlani pa so jih dobivali brez težav.³

V letih 1919 in 1920 je imel socialist dr. Henrik Tuma shode v mnogih predelih Goriške. Na shodu v Fiumicellu v Furlaniji ga je poslušalo tri do štiri tisoč kmetov. Tu je poudarjal internacionalizem in italijanska oblast mu kljub izrednemu stanju ni delala težav. Slovenski narodniški zastopniki pa niso mogli javno nastopati, ker bi morali zatajevati narodnostni princip in prepričanje, da bi morala Primorska priti pod Jugoslavijo.⁴

¹ Poljedelski dogovori na Goriško-Gradiščanskem. Goriška straža, 2. 10. 1919 str. 3. Že maja 1918 so socialisti agitirali na nove kolonske pogodbe (govorila sta Henrik Tuma in Giuseppe Tuntar). — Renato Jacumin, Le lotte contadine nel Friuli orientale, 54. — Po drugi svetovni vojni je bilo prav tako formulirano podaljšanje kolonskih pogodb.

² Lorena Vanello, L'agricoltura friulana tra le due guerre mondiali, Storia contemporanea in Friuli 9, 71.

³ Goriška straža, 6. 11. 1919, 1. — Revolucionarno razpoloženje je zajelo Italijo in v nekaterih pokrajinah so koloni in spolovinarji kratkomalo odrekli veleposestnikom dajatve in terjali od države, naj jim призна pravico na zemlji, ki jo z družinami obdelujejo.

⁴ Dr. Henrik Tuma, Iz mojega življenja, 396.

Osrednji odbor Goriškega kmetijskega društva je imel 12. januarja 1920 prvo povojo sejo. V odboru za reševanje vprašanja kmetijskih in kolonskih pogodb so predlagali iz vrst lastnikov barona Rudolfa Teuffenbacha iz Vipolž (namestnik je bil Franc Obljubek iz Krasnega), iz vrst kolonov pa Andreja Simčiča iz Medane (z namestnikom Silvestrom Figarjem iz Gonjač). Tako so odločili glede na dopis deželnega komisariata za upravne posle goriške dežele.⁵

Zveza slovenskih kolonov med prvo svetovno vojno ni delovala in januarja 1920 je odbor pričel s pripravami za sklicanje občnega zabora. Na komisariatu za samoupravne zadeve v Gorici je prišlo do sestanka, na katerem so razpravljali o obnovitvi opustošenih zemljišč. Briske kolone je zastopal Jernej Bratuž iz Števerjana. Na sestanku se nihče ni upal odkrito nasprotovati misli o odpravi kolonata. Na naslednjem posvetovanju 7. februarja 1920 je Bratuž že izročil izjavo kolonskega društva. Društvo je poudarilo, naj bo akcija odkritosrčna, in menilo, da je prišlo med strokovnjaki, lastniki in koloni do soglasja o potrebi po odpravi kolonata. Pri tej so želeli sodelovati s koloni iz Furlanije in pri tem uporabiti vsa zakonita sredstva.⁶ Ker so potekala pri deželnem odboru posvetovanja glede nove ureditve kolonskega razmerja, je list Goriška straža povabil zainteresirane lastnike, strokovnjake in kolone, naj v njem objavijo svoja mnenja in predloge.

Že v isti številki je Goriška straža objavila spomenico barona Rudolfa Teuffenbacha glede kolonskega vprašanja v Brdih oziroma v slovenskem delu dežele Goriško-Gradiščanske. Lastnik večjega štivila kolonij je podajal zanimive ugotovitve. Glede urejanja kolonata pred I. svetovno vojno je bil mnenja, da bi moralo kolonstvo tedaj ostati, kakršno je bilo – ali pa bi ga morali popolnoma ukiniti. Kolonski zakon naj bi povzročil v »prizadetih krogih« splošno nezadovoljstvo. Zaradi sprememb, ki jih je I. svetovna vojna povzročila v deželi, je bil mnenja, naj se kolonat za slovenski del dežele »načeloma kar kratkomalo odpravi«. Vendar je pri tem mislil samo »načeloma«, ker naj bi bilo kolonstvo v nasprotju z intenzivnim gospodarjenjem. Kolonstvo naj bi bilo že odigralo svojo narodno-gospodarsko vlogo in naj bi v tem času nasprotovalo družbenim nazorom. Kolon ni imel stanovitnosti, pazil je, da ne bi drugi poželi sadov njegovega truda. Kolonska posestva so bila prevelika in kolon je imel premalo živine za pravilno gnojenje. Zemlje ni bilo mogoče povsem izkoristiti. Kolonsko razmerje je poleg tega slonelo na osebni dobri volji pogodbenikov. V primeru nasprotovanja z ene ali druge strani je bilo nemogoče posestvo intenzivno obdelati. V tem naj bi bil vzrok zaostajanja goriškega kmetijstva.⁷ Na Goriškem tudi ni bilo veleposestev, ki bi zahtevala ekstenzivni način obdelave. Večina goriških kmetov je bila sposobna intenzivne obdelave. V Brdih se je že pred I. svetovno vojno znižalo število kolonov in je ostalo po vojni še okrog 500 do 600 kolonskih družin. Glede na

kulturno, izobražbeno in ekonomsko raven Goričanov je postal kolonsko razmerje poniževalno. Poleg tega je zamorilo osebno iniciativu malega kmečkega proizvajalca. Teuffenbach je bil mnenja, da je predstavljalo kolonstvo v tistem času »jako nevarno socialno razstrelivo, kajti nikjer ni delavec tako odvisen od delodajalca in osebno vezan na njega, nikjer ne prihajajo tako na površje družbenega nasprotja, kakor ravno pri kolonatu.« Posebej je poudaril, da so koloni duševno le životarili, ker so delali pod vodstvom gospodarja in se jim ni razvijala osebna iniciativa. Odmiranje kolonata bi bilo predolgo in zato je bil mnenja, da bi morala posredi poseči deželna oblast.

Deželna uprava naj bi ustanovila poseben urad, ki bi kupoval posestva in jih razdeljeval kolonom proti hipotekarnemu jamstvu, nizkim obrestim in dolgoletni amortizaciji. Urad bi lahko sklenil tudi zakupniške pogodbe za najmanj 15 let ob nizki denarni zakupnini in z možnostjo odkupa. Teuffenbach je zapisal, da bi morali te pogoje z zakonom čimprej določiti in hkrati predvideti rok 20–30 let, v katerem bi veljalo prostovoljno reševanje kolonskega problema. Po tem roku bi stopile v veljavno obvezne določbe, po katerih bi prepovedali sklepanje kolonskih pogodb in posestniki bi morali odstopiti del svojih posestev v prid kolonom ob primerni odškodnini. Zavzel se je za takšen kompromis med lastniki in koloni, »po katerem bi bilo morda mogoče odpraviti kolonat, ne da bi eno ali drugo stranko preveč bolelo.«⁸

Po prvi svetovni vojni so morali koloni oddajati še vedno dve tretjini grozdnega soka. V Fojani so imeli Baguerjevi koloni pet do deset hektarjev zemlje in so bili razdeljeni v tri skupine, ki so morale poleg dveh tretjin pridelka grozinja oddajati še po 300 litrov, 500 litrov ali 900 litrov grozdnega soka. Osem dni so delali za plačilo, osem dni pa zastonji.⁹

Zveza slovenskih kolonov je imela 7. marca 1920 občni zbor. Odbor je poslal v vsako briško vas po eno vabilo in v Števerjanu se je zbralokrog 100 kolonov iz Goriških Brd. Zbor je začel predsednik in za njim je govoril kolon Jernej Bratuž. Zbor je pozdravil števerjanski učitelj Ladislav Likar, ki je opozoril, da mora kolonska organizacija sloneti na načelu pravičnosti in naj uveljavljajo samo upravičene zahteve: »Vsakemu svoje, kolonu pa tudi gospodarju.« Nato je nekoliko demagoško zatrjeval, da je treba kolonat odpraviti, kolon pa mora stati v boju za lastniško pravico v prvih vrstah, ker je sam najbolj občutil, kako je človeku brez vsake lastnine in v odvisnosti od drugih. Na koncu zborovanja so koloni izvolili nov odbor.¹⁰ Za svoje glasilo so določili Goriško stražo. Zveza slovenskih kolonov je 21. marca priredila v Vipolžah predavanje Ladislava Likarja o vojni odškodnini, ki so jo deloma lahko dobili tudi koloni.

Zveza je 25. aprila organizirala sejo odbora v Biljani.¹¹ Za svoje člane so ustanovili pisarno v Gorici (Via Carducci 25), ki je brezplačno dajala navodila in nasvete glede vojne škode. Ker so nekateri gospodarji kolone odslovili, jih

⁵ Goriška straža, 29. 1. 1920.

⁶ Goriška straža, 19. 2. 1920, str. 2. – Najbolj aktivneni pri obnovitvi Zveze slovenskih kolonov je bil dr. Andrej Pavlica, ki pa ni pripadal goriškim krščanskim socialcem. Izdali so tudi Pravila Zveze slovenskih kolonov.

⁷ Goriška straža, 4. 3. 1920, str. 2.

⁸ Goriška straža, 11. 3. 1920, str. 1. Spomenica je bila napisana 31. 1. 1920 v Vipolžah.

⁹ Ciril Šibav, Fojana. Če se je le dalo, so koloni poskušali izboljšati svoj položaj. Včasih so grozne soku dolivali tudi vode.

¹⁰ Goriška straža, 11. 3. 1920 str. 2. – Marjan Terpin, Števerjan 1983, 162.

¹¹ Goriška straža, 22. 4. 1920, str. 3.

je odbor pričel štititi. Odbor Zveze slovenskih kolonov je sprejel sklep, da se morajo gospodarji od tedaj dalje pogajati glede pogodb z odborom in ne s posameznimi koloni. Sklenili so, da bodo glede tega poslali okrožnico vsem posestnikom, ki so imeli kolone. Zahtevali so kolektivne pogodbe in načrtovali shode po deželi, kjer bi isti interesi združili kolone, male posestnike in obrtnike.¹²

Sl. 1. Pravila »Zveze Slov. kolonov«, ki so jih objavili po 1. svetovni vojni

Fig. 1. Rules of the «Association of Slov[ene] Farm Workers» restored after World War I

Zveza je hotela v celoti povezati kolone, zato je odbor objavil, da bodo ščitili le organizirane kolone. Sporočili so, da je odbor že določil taktko, v primeru, da bi veleposestniki odklonili pogajanja z Zvezo. V Vipavski dolini so bili še neorganizirani koloni in odbor je pozival, naj se na njihovem uradu v Gorici zglaši vsaj en kolon iz vsake vasi, da dobi navodila. V odboru so razmišljali, ali naj bi se zveza razširila še na male posestnike in se spremenila v zvezo malih posestnikov in kolonov. Zadružna ideja naj bi v gospodarskem smislu rešila ene in druge. O tem naj bi se na shodih izjasnili mali kmetje.

¹² Goriška straža, 13. 5. 1920 str. 2 in 3. Začetek dopisa je bil zelo bojevit: »Največji trpinji iz vrst slovenskega kmeta so se zopet zbrali pod svojo zastavo in utrdili svoje vrste. Naši koloni stoje danes združeni v svoji zvezi trdni in nacomahljivi, pripravljeni na boj za svoje pravice.«

Zveza slovenskih kolonov je pozivala zaupnike, naj čimprej pošljejo sezname kolonov in njihovih gospodarjev uradu v Gorici, da bodo začeli neposredna pogajanja z veleposestniki.¹³

Politična konkurenca socialistov in krščanskih socialcev pri reševanju kolonskega vprašanja

Po 1. svetovni vojni so začeli reševati položaj kolonov najprej socialisti, sledili so jim tudi krščanski socialci in obnovili del aktivnosti izpred prve svetovne vojne. Glavni problem teh politikov pa je bilo nacionalno vprašanje Primorcev v novi državi in tudi reševanje kolonata je služilo združevanju narodnih sil. Urejanje kolonskega vprašanja so vedno bolj prevzemali v roke socialisti in med koloni se je utrdila ideja razrednega boja.

30. maja 1920 je Zveza slovenskih kolonov sklical zborovanje v Biljani. Tedanj predsednik Andrej Bratuž je zagotovil prisotnim svobodo govora. V ospredju razprav pa ni bilo več socialno, oziroma kolonsko vprašanje. Učitelj Ladislav Likar je pozival k enotnosti v boju za narodni in gospodarski obstoj. O različnih vprašanjih naj bi se dogovarjali pozneje: »Izdajalec je, kdor sedaj razdvaja narod«. Trdil je, da narodno in versko načelo krepita moralno naroda in zemlja naj bo tistega, ki jo obdeluje. Dodal je misel, da komunizem ni za našega kmeta, ker mu jemlje svobodo in ga zasužnjuje državi. Pojasnil je še problematiko vojne odškodnine in organizacije, ki so jo ustanavljali vojni oškodovanci. Andrej Gabršček je pozdravil udeležence v in ob Simonitijevi goštini (okrog 450 kmetov) v imenu političnega društva Edinost. Opozoril je kmete, naj se prilagodijo novemu gospodarskemu položaju in povedal, da se združeni Slovenci borijo proti dotoku tujega delavstva, dokler ni dovolj dela za vse. Očital je socialistom, da se niso borili v tem smislu. Gabršček je tolmačil, da med Slovenci ni bilo kapitalistov, to naj bi bili le tuji. Polemiziral je s socialisti, češ da trdijo, da bodo vzeli zemljo veleposestnikom, ne povedo pa, da je ne mislijo dati kmetom. Kolonsko vprašanje naj bi se ne moglo rešiti na komunistični podlagi, in zahteval je agrarno reformo.

Nekaj socialistov je motilo govornika in dva sta se pozneje javila k besedi. Povedala sta, da sta v narodu dve zastavi; napadla sta inteligenco, češ da je bila za vojno, in podala sta primerjavo, da je narod za reveže njihov trebuh. Jernej Bratuž je dokazoval, da je za kolone najboljša rešitev sodelovanje v kolonski Zvezi in pozval kolone, naj se vpšejo vanjo. Ob koncu je Ladislav Likar zavrnil očitke, da je bila slovenska inteligenca za vojno, in povedal, da so bili mnogi zaprti na goriškem gradu.¹⁴ Resoluciji, ki so ju sprejeli na tem javnem shodu kolonske zveze v Biljani, sta bili narodnjaško usmerjeni in kolonsko vprašanje je bilo samo dodano: -Goriški Slovenci zahtevajo, naj se nemudoma reši kolonsko vprašanje na način, ki je od strokovnjakov in celo od veleposestnikov samih priznan kot edino primeren, namreč, da se kolonat od-

¹³ Goriška straža, 27. 5. 1920, str. 2. Kolonat v Furlaniji pred in po 1. svetovni vojni opisuje raziskava delo Silvina Poletta, Organismi popolari e cooperativi in Friuli fino alla liberazione, Rassegna di storia contemporanea, 1972, str. 291, 294, 295.

¹⁴ Goriška straža, 3. 6. 1920, str. 2.

pravi, ter zemlja, katero kolon obdeluje, odkaže njemu v last in posest.¹¹ List Delo je objavil članek o biljanskem zborovanju in Goriška straža je polemizirala z njim. V Delu je bilo zapisano, da se šest let ni nihče brigal za kolone razen socialistične (komunistične) stranke. »Vse, kar se bo doseglo za kolone, bo odvisno od moči in dela komunistične stranke.« Goriška straža pa je trdila, da hočejo samo odvzeti zemljo in jo dati državi. Kmet bo obdeloval zemljo, pridelki pa bodo splošna družbena last. Pisec v Goriški straži je namigoval na razcepljenost med socialisti in komunisti in na koncu dodal, da je treba spremeniti socialne razmere, pri tem pa ne zaiti v ekstreme.

Sl. 2. Pravila Društva delavcev na zemljiji, katerega tajnik je bil kolon
Joško Polenčič iz Fojane

Fig. 2. Rules of Association of Soil Workers, the Secretary the Farm Worker Joško Polenčič from Fojana

Odbor Zveze Slovenskih kolonov je 4. julija sklical izredni občni zbor v Vipolžah. Zahivali so, naj se lastniki kolonskih zemljišč direktno pogajajo z Zvezo. Na članstvo Zveze so pričeli gospodarji usmerjati svoje nezadovoljstvo.¹⁶ Med koloni pa je prevladala socialistična usmeritev in narodnjaki pri Goriški straži so za to spremembo dolžili veleposestnike. Izredni občni zbor v Vipolžah je sklenil, da se Zveza Slovenskih kolonov razpusti in se koloni

¹¹ Goriška straža, 10. 6. 1920, str. 1.

¹⁶ Goriška straža, 1. 7. 1920, str. 3. Sestanki so bili ob nedeljah.

organizirajo v strokovni organizaciji skupaj s furlanskimi koloni. Goriška straža je to komentirala: »Kdor je pazljivo sledil dogodkom, ga ta korak kolonov ni posebno presenetil. Posestniki kolonskih zemljišč naj pa sedaj premišljajo, koliko so tega sami krivi.« Vodstvo zveze je že prej dalo posestnikom razumeti, da so razmere negotove in da ni računati z nadaljnjam uspevanjem kolonske zveze »če se oni ne prilagodijo duhu časa«. Med veleposestniki sta se oblikovali dve skupini. Ena je bila za sporazum na podlagi kolonskih zahtev, druga pa je zavzela odklonilno stališče do kolektivnih pogodb in ta skupina je prevladala. Baron Teuffenbach je kot vodja prve odstopil s predsedniškega mesta. Vodstvo Zveze je tako spoznalo, da sporazum ne bo mogoč. V Vipolžah so vendorle predlagali, naj kolonska organizacija zahteva od veleposestnikov, da takoj prično pogajanja, ki naj bi se končala do 1. sep-

I PATTI COLONICI

concordati fra la Società fra proprietari di fondi rurali della provincia di Gorizia e la Federazione dei lavoratori della terra del Friuli

valevoli per i distretti giudiziari di Gorizia, Cervignano, Monfalcone, Gradišca e Cormons

■ ■ ■

Lo scopo dei seguenti patti colonici è di dar maggior incremento alla produzione agraria e di finalizzare il tenore di vita dei lavoratori della terra con eguale beneficio per essi e tutta la collettività.

□ □
□

l'igiene ed essere sufficienti alla normale conduzione della colonia. Gli eventuali danni e deterioramenti dovuti a incurie sono a carico del colonio.

La normale manutenzione dei fabbricati è a carico del proprietario. Ogni colonia sarà dotata di un orto secondo il numero dei componenti di famiglia e l'estensione della colonia.

Nessun compenso sarà dovuto al locatore per detto orto. Il colono non potrà tenere animali dannosi all'agricoltura, né lasciare animali liberi al pascolo.

ART. 11. - I carriaggi estranei alla colonia non potranno essere effettuati senza accordo fra le parti.

GORIZIA, il 21 Agosto 1920.

Per la
Società fra proprietari di fondi rurali
della Provincia di Gorizia.

Per la
Federazione dei lavoratori della terra
del Friuli:

Firmati:
Avv. MARIO DONATI
Avv. FRANCESCO TULLIO

Firmati:
GIOVANNI MINUT
FRANCESCO SPESSET

Per la Camera dei Lavori di Montebre
ALBERTO BASSI.

Sl. 7. Knjižica z besedilom kolonske pogodbe iz leta 1920. Za društvo obdelovalcev zemlje ga je podpisal furlanski pesnik in socialistični agitator Giovanni Minut

Fig. 7. Booklet with text of Farm Workers Contract from 1920. The Contract was signed on behalf of the Association by the Friulian Poet and Socialist Activist Giovanni Minut

tembra v zadoščenje kolonov, ker bi se ti v nasprotnem primeru organizirali na podlagi razrednega boja. Koloni pa so predlog zavrnili, ker so bili mnenja, da gospodarji stvar namenoma zavlačujejo, in jim zato niso več zaupalni. Dopisnik v Goriški straži je zaključil: »Nedeljska odločitev kolonov je za Brda velikega pomena. Organizirani v Zvezi so stali na stališču sporazuma, njih vstop v strokovno organizacijo pa pomeni – razredni boj. Mi mislimo, da bo

to slabše za gospodarje in kolone. Če imamo prav, pokaže bodočnost.¹⁷ V Vipolžah so bili prisotni slovenski socialisti Henrik Tuma, Jože Srebrnič, Joško Polenčič in Korsič. Fojanski kolon Joško Polenčič je že pred shodom agitiral med koloni. Koloni v Brdih so ustanovili socialistično Društvo delavcev na zemlji, ki je bilo sestavni del Zveze delavcev zemlje in njegov tajnik je postal Joško Polenčič. V avgustu 1920 so se mnogi briški koloni vpisali v to društvo.¹⁸ Socialistična Zveza delavcev zemlje v Furlaniji je 21. avgusta 1920 dosegla sporazum z Društvom lastnikov zemljišč Goriške dežele, ki je veljal tudi za sodni okraj Krmin. Dosegli so delitev grozdnega soka na polovico in to je vplivalo tudi na kolone v Goriških Brdih.

Za Goriško je bil važen odlok generalnega civilnega komisariata z dne 3. novembra 1920, ki je dal paritetnim razsodiščem pravico odložiti kolonske pogodbe za eno leto.¹⁹ Med slovenskimi socialisti in narodnjaki so tedaj potekale polemike glede kolonata. Socialist Dragotin Gustinčič je napovedoval razdelitev veleposestev, zanikal pa je, da bodo kmetom odvzeli zemljo. Engelbert Besednjak pa je trdil, da bodo v socializmu vsi kmetje postali podobni briškim kolonom.²⁰ 20. marca 1921 so imeli socialisti (komunisti) zborovanje v Cerovem. Govorila sta Jože Srebrnič in Korsič. Priporočala sta ustanovitev Kmetijske delavske zadruge in zbralo se je večilo kolonov in kmetov.²¹

Narodnjaki so postali kritični do kolonov. V članku Glavna točka v kolonskem vprašanju, ki je bil objavljen v Goriški straži, je bilo rečeno, da je

¹⁷ Goriška straža, 29. 7. 1920, str. 1. (Pod naslovom konec Zveze slovenskih kolonov). — Marjan Terpin, Števerjan, str. 162. — Ludvik in Ciril Zorlut, Svobodni kmetje, 36. Henrik Tuma je bil delegat Zveze delavcev zemlje v Socialistični stranki Italije. Koloni so se zaradi splošnega političnega razvoja in vplivov revolucije v tem času pričeli usmerjati k socialistični stranki. Takšna usmeritev je bila v začetku prikrita, pozneje pa so nastopili javno. Po prevladi socialistične oziroma komunistične akcije med koloni, ki so upali na skorajšnjo revolucijo v Italiji in s tem na razdelitev zemlje, so krščanski socialisti (oz. socialisti) v začetku leta 1921 spet posegли v politično dogajanje. Virgil Šćek je 20. in 21. januarja 1921 objavil v Edinosti načela socialno-gospodarskega programa, na podlagi katerega so pričele nastajati Kmetsko-delavske zveze. V njem se je zavzel za omejeno lastninsko pravico, kjer je korist celote nad koristjo posameznika. Zahteval je razdelitev veleposestniške zemlje kolonom. Kmetu pa so priznavali lastnino na zemlji, dokler se on sam ne izjavlja za njenog podružbljenje. Brez odškodnine naj bi razlastili tiste, ki zemlje ne obdelujejo sami, s svojimi družinami. (Dr. E. Besednjak, Virgil Šćeku v spomin, Novi list, 9. 10. 1958, str. 4).

¹⁸ V društvo so se vključevali kmetji, koloni, dñinarji in drugi, ki so sprejeli pravila. Društvo je izvrševalo svoje posle v občini Brijana Fojana in v pravilih so zapisali, da društvo temelji na stališču razrednega boja za moralno in materialno povzdigo delavcev. Društvo je bilo vključeno v Delavsko zbornico v Gorici in Državno zvezo delavcev na zemlji v Italiji. Vse sklepe občnih zborov so morali poslati zvezi v Tržiču. Pravila društva za Brda je priredil Henrik Tuma in imela so 30 članov. (Brošura »Pravila društva delavcev na zemlji«, tiskala Tipografija Sociale, Gorica).

¹⁹ Matej Pretnar, Pravni pregled leta 1920 v zasedenem ozemlju, Pravni vestnik 1, Trst, januarja 1921.

²⁰ Goriška straža, 24. 2. 1921. Tudi po 1. svetovni vojni je lastniku pripadalo še nekaj časa dve tretjini grozdnega soka. Bili pa so tudi primeri, ko ga je dobil 80%. O kolonskem vprašanju je pisal števerjanski učitelj Ladislav Likar tudi v časopisu Edinost. Število kolonij v Brdih, Kromberku, Ozelenju, na Vogrskem, v Biljah in Sempetru je ocenil na okrog 700. Opisal je tudi preteklost kolonskega gibanja. Koloni so na sestanku v Kojskem zahtevali od Henrika Tume, naj »Furlansko pogodbo« popravi in prilagodi briškim razmeram. Posebej niso bili zadovoljni s socialistično akcijo koloni v Števerjanu. (L. Likar, Kolonsko vprašanje na Primorskem, Edinost 25. in 26. 1. 1921).

²¹ Goriška straža, 23. 1. 1921.

treba kmete in kolone moralno dvigniti, da je kolonsko »suženjstvo« rana, ki jo je treba odpraviti; da koloni niso svobodni državljanji in zaradi tega »niso svobodni člani naprednega in omikanega naroda.« Kolonstvo bi bilo treba odpraviti, vendar bi se v 10., 20. letih spet pojavilo, ker je kolonstvo nezdrav izrastek, ki nujno poganja iz bolnega telesa. Po mnenju pisca, naj bi bilo 90% takih kolonij, ki so nastale zaradi nezdravih razmer in ne zaradi zgodovinskih krivic fevdalnega sistema. Kolonstvo je razširjeno zlasti v vinorodnih krajih, kmetje so se tam zadolževali in jemali po mestih blago na posojilo.« Nato jih je gospoda zadrgnila in jih z družinami sprejela v suženjstvo, ki se imenuje kolonat. In od tedaj gorje siromakom, gorje njih otrokom od roda do roda. Hvaležen jim je le narod slovenski, kateremu so koloni v stoletjih zvesti ostali.« Za spremembo takega stanja pa ne bi zadostovale le gospodarske odredbe, ki bi omejevale posojila in kopiranje posestev. Tudi posojilnice ne bi zadoščale. Po misljenju pisca je le vera, moralnost in zmernost vzdrževala kmečke družine. »Potrebna je zdrava vzgoja otrok, v tem smislu naj deluje cerkev v krajih, kjer je kolonstvo, in sploh v vinorodnih krajih.«²² S temi ugotovitvami se je Goriška straža v tem času prenehala ukvarjati s kolonskim problemom.

Konec aprila 1921 se je Društvo delavcev na zemlji dogovarjalo z Družbo posestnikov o kolektivnem kolonskem dogovoru, ki naj bi bil dodatek in deloma sprememba kolektivne kolonske pogodbe z dne 21. avgusta 1920. Ta je bila primerna za nižinska področja Furlanije, dodatki pa so upoštevali pogoje gricevnatih predelov. Dodatki in spremembe so bili objavljeni v socialističnem časopisu Proletarec 7. maja 1921, vendar to še ni bil dokončno sprejeti tekst kolonskega dogovora. Pod osnutkom sta bila podpisana Giovanni Minut in Joško Polenčič. Dodatki, ki so jih uveljavljali socialisti, so razširjali kolonski dogovor tudi na gozdove. Devetletna pogodba (od 11. novembra 1919 do 11. novembra 1928) naj bi veljala tudi ob prodaji zemljišča. Spore naj bi reševala paritetna komisija. Veliko določb je bilo podobnih formulacijam v dejelnem zakonu o kolonski pogodbi iz leta 1914. Grozni sok so razdelili enakomerno med kolona in posestnika, posestnik naj bi dobil tudi 25% sadja. Stroške so razdelili v enakem delu in pri kolonijah, ki so obsegale del vinograda in del njiv, naj bi kolon ne plačal dve orni leti nobene druge najemnine razen polovične oddaje vina in sočivja. Za druga zemljišča sta pogodbenika sporazumno določila najemnino. V primeru nesporazuma je posegla paritetna komisija. Za kolonsko poslopje ni bila predvidena najemnina. Posestnik je moral dati kolonu toliko gozda, da je lahko priskrbel kole za vinograd. Kolon ni smel brez dovoljenja posestnika sekati drugega lesa. Nove nasade so lahko zasadili le sporazumno med strankama. V primeru, da se stranki nista zedinili, naj bi posestnik pripravil oziroma preoral zemljo, kolon pa naj bi izvršil nadaljnja dela.

Začasne določbe so predvidevale poravnavo obveznosti iz prejšnjega leta glede na povprečno ceno grozdja v letu 1921.²³ Proletarec je svaril, da je ob sklenitvi kolonske pogodbe treba paziti na odpovedi kolonom. Vsakemu na-

²² Goriška straža, 6. 4. 1921 str. 1 in 2.

²³ Proletarec, 7. 5. 1921.

jemniku, ki je dobil odpoved, so svetovali, naj jo prinese Zvezi delavcev zemlje, če je bila napisana v italijanskem jeziku, ali tov. Jošku Polenčiču, če je bila napisana v slovenščini. Proletarec je tudi obvestil kolone, da je bil v Rimu sprejet nov agrarni odlok, ki je določal najemnino in pogoje odpovedi. Za najemnino je bil dovoljen povišek za vse pogodbe, ki so bile sklenjene pred 30. junijem 1918, in to 30 do 80%. Odpovedi so se lahko podaljšale v določenih primerih do leta 1922 in tudi dlje, če so to določila posebna razsodišča. Glede sestave razsodišč je odlok prinesel nove določbe, ki so bile ugodne za najemnike.²⁴

V juniju 1921 sprejeta Kolonska pogodba med Družbo posestnikov in Društvom delavcev na zemlji je bila nekoliko drugačna od prej objavljenega predloga dodatkov in sprememb. Veljala je za Brda (7 občin) in za gričevnate dele furlanskih občin. Izvzete so bile kolonije, ki so imele samo njive in travnike. Družba posestnikov je priznala nameščevalni urad deželne Zveze delavcev zemlje, na katerega so se moralni posestniki obračati pri oddajanju kolonij. Preklicali so vse dotedanje odpovedi in izvršilne spise glede izpraznitve kolonij, razen v izjemnih primerih. Določili so, da je moral biti vsako leto narejen obračun do 31. decembra. Zakupna pogodba je trajala osem let z začetkom 11. novembra 1919 in zaključkom 11. novembra 1927; v primeru prodaje pa do 11. novembra 1925. Odpoved je morala biti dana do 31. marca vsakega leta, sicer je bila molče podaljšana od leta do leta. Pridelek kostanja – tako imenovanih Tej – je šel po pogodbi v celoti gospodarju. Kolon je plačeval zakupnino v dveh delih: v novembru in juliju. To je bila v bistvu delitev na polovico pri grozdju in 25% delež za gospodarja v sadju. Ta kolektivna pogodba je obsegala 24 točk in je natančno določala različne primere. Večja dela na kolonskih hišah so bili dolžni izvajati gospodarji, manjša pa koloni. Izboljšave kolonije so šle na račun gospodarja. Nesoglasja so reševali okrajne razsodniške komisije, pritožba pa je bila mogoča na deželno razsodniško komisijo s sedežem v Gorici. Okrajna razsodniška komisija je bila sestavljena iz petih članov: dveh kolonov, dveh lastnikov zemljišč in predsednika, ki so ga prej imenovani sporazumno izbrali. V primeru nesporazuma med temi štirimi je postal predsednik vodja okrajnega sodišča, kjer je imel kolon bivališče. Deželno razsodniško komisijo pa je sestavljalo sedem članov: član ravnateljstva Družbe posestnikov, dva gospodarja, zastopnik Zveze delavcev zemlje, dva kolona in predsednik (imenovan sporazumno ali pa predsednik okrožnega sodišča v Gorici).²⁵

Pogajanji v Gorici so se udeležili zastopniki slovenskih veleposestev Anton Zucchiati iz Medane in Franc Obljubek iz Krasnega. Koloni, posebno Polenčič in Kolarič, so zahtevali devetletno veljavnost pogodb. Sprejeta je bila

²⁴ Proletarec (Gorica), 30. 4. 1921.

²⁵ Kolonska pogodba, Kolonski dogovori, sporazumno med Družbo posestnikov in Društvom delavcev na zemlji, Proletarec 25. 6. 1921; Il Lavoratore Socialista, 17. 6. 1921; Alojz Marinčič, Zalibeg, Krščansko socialne Kmetsko delavske zveze so na skoraj vseh zborovanjih sprejemale resolucije z gospodarskimi in političnimi zahtevami. Med temi zahtevami so podprli tudi briške kolone in zahtevali, naj pride zemlja v njihova last. (Velik shod v Hudaju, Goriška straža 31. 8. 1921).

la osemletna, kar je bilo za dve leti boljše kot pred prvo svetovno vojno. Kolektivno pogodbo sta za družbo posestnikov podpisala Franc Obljubek in avokat Mario Sturani, za društvo delavcev na zemlji pa avokat Henrik Tuma in tajnik Giovanni Minut.²⁶

S kraljevim odlokom z dne 12. novembra 1921, ki je bil objavljen 8. decembra 1921, so bile določbe italijanskega zakona o agrarnih pogodbah razširjene tudi na novo priključene pokrajine. Nerešeno kolonsko vprašanje je poleg drugega povzročilo, da je leta 1921 veliko Bricev volilo za komunistično in socialistično stranko.²⁷ Pri volitvah je bil uvrščen na kandidatno listo socialistične stranke tudi kolon iz Fojane Joško Polenčič (Josip).²⁸ Nekateri lastniki kolonij pa so zaradi naraščanja moći socialistične in komunistične stranke pričeli začasno simpatizirati s fašistično stranko.

26. junija 1921 je bil v Cerovem sestanek kolonske »Gornje briške skupine«, ki ga je sklical zaupnik Kolonske zveze za Brda Joško Polenčič. Razdelili so besedila nove kolektivne kolonske pogodbe in dali kolonom pojasnila.²⁹ Koloni iz gornjih Brd zaradi vpliva nekdanjega predsednika Zveze slovenskih kolonov niso prej pristopili k deželnemu Zvezi delavcev zemlje, ki je imela svoj urad v Ajelu. 26. junija pa se je več kolonov iz tega predela vpisalo v to zvezo in plačalo vpisnino. Proletarec je pozival ostale kolone, naj se vpšejo in si s tem zaščitijo kolonsko pogodbo. Pogodba naj bi veljala le za organizirane kolone.

²⁶ Renato Jacumin, Le lotte contadine nel Friuli orientale 1891 – 1923, str. 474 in 496; Ludvik in Ciril Zorut, Svobodni kmetje, 36. Brošura Kolonski dogovori. Splošne določbe prejšnjega sporazuma (z 21. avgusta 1920) ostanejo v veljavi, v kolikor niso bile spremenjene po tem novem sporazumu. Slovenski veleposestniki naj bi pristali na osmiletno veljavnost pogodb tudi zaradi narodnostnega principa, da ne bi Italijani naseljevali v Brda italijanskih kolonov. Tuma je uvidel, da v Italiji ne bo prišlo do revolucije in je na sestanku zaupnikov v Gorici izjavil, naj si delavci in koloni pomagajo z drugimi sredstvi. V tem smislu je dal pobudo za neposredna pogajanja z veleposestniki.

Krščanski socialeci so mu očitali, da bo po novi pogodbi oddajala izpraznjene kolonije v zakup Deželna zveza delavcev zemlje, kjer so večino imeli Italijani. Zvezbi lahko začela naseljevati v Brdih italijanske kolone. Veleposestniki so tedaj radi govorili kolonom: »Če ti ni prav, bom pa postavljal na tvoje mesto Kalabrež!« Večina veleposestnikov slovenskega rodu pa je bila narodno zavedna. Naseljevanje italijanskih kolonov se je kasneje, v času fašizma, pokazalo kot resna grožnja. Novih dogovorov tudi ni bilo jamstva, da bo ostal kolon na zemlji tudi ob morebitni gospodarjevi smrti ali prodaji kolonije.

Kmetsko-delavska zveza za Brda je izdelala nov načrt ureditve razmerja med veleposestniki in koloni. Osnutek ni vplival na razvoj kolonata, ker so v jeseni naslednjega leta prišli na oblast fašisti. (Dr. Engelbert Besednjak, Virgil Ščeku v spomin, Novi list, 30. 10. 1958).

²⁷ Gospodarski list, januar 1922, št. 1, str. 10.

²⁸ Goriška straža, 20. 5. 1921. Prva socialistična agitacija je prišla v Gojano iz Tržiča (Giuseppe Tuntar) in Fojanci so na volitvah 1921 glasovali zanj. (Izjavil Ciril Šibav, Fojana).

²⁹ V časopisu Proletarec je bil predstavljen kot kolon in predsednik društva kolonov v Brdih. Bil je eden prvih, ki so se prizadevali ustanoviti organizacijo kmečkih delavcev v Brdih, v kateri so koloni dosegli lepe uspehe. (Proletarec, 14. 5. 1921). – Koloni so dobili polovico vojne odškodnine, razen tistih, ki so spadali pod grad na Dobrovem. Glede začasne podpore nekaterih veleposestnikov stranki P.N.F. glej rubriko Novice, Goriška straža, 15. 11. 1923, 18. 12. 1923 in 1. 5. 1924.

³⁰ Proletarec, 18. 6. 1921; Proletarec, 2. 7. 1921, 10. 7. 1921 je bil shod kolonov v Kojskem, kjer je Henrik Tuma poročal o kolonatu (Proletarec 2. 7. 1921). Ciril Zupanc, Zapadno-primorsko okrožje, str. 21. Izjava na koncu kolonske pogodbe je govorila o priznavanju kolonskega razsodišča od strani gospodarja in kolona.

Vsek organiziran kolon je dobil knjižico z besedilom kolonske pogodbe in na koncu je bila izjava, ki sta jo podpisala gospodar in kolon.

Giovanni Minut je septembra 1921 opisal boj za dodatke in spremembe kolektivne kolonske pogodbe po 21. avg. 1920. Minut se je že okt. 1920 prizadeval v Brdih za nove kolonske pogodbe. Najprej je utrdil dogovor o deležu 60% za gospodarja in 40% za kolona. Novo pogodbo v letu 1921 so lahko sklenili zaradi dobre organizirnosti briških kolonov. Z njo so dosegli večjo gospodarsko neodvisnost in nevezanost kolona. Lastniki so zahtevali pravico do možnosti odpovedi kolonskega razmerja v letu 1922.

Klub temu, da so gospodarji to dosegli v sporazumu za Furlanijo leta 1920, jim v sporazumu za Brda to ni uspelo. Pri določanju trajanja pogodbe so se socialisti sklicevali na od vojne opustošeno zemljo v Brdih, kjer je bilo treba obnoviti večino nasadov. Delo je bilo vedno več vredno od denarja, ki so ga lastniki za to uporabili. Vpeljala se je tudi modernejša obdelovalna metoda, ki naj bi v nekaj letih pospešila razvoj rodovitnih Brd. Uspeh za kolone je bila tudi določba, da mora v primeru prodaje prejšnji lastnik doseči potrditev kolonske pogodbe. V nasprotnem primeru je kolon lahko zahteval odškodnino. Olajšali so tudi odkup gospodarjevega deleža sadja.³¹ 18. septembra 1921 je Giovanni Minut poročal o kolonskih dogovorih tudi na shodu kolonov na Križadi v Neblem. Koloni so se počasi osvobajali strahu pred gospodarji. Tudi ko je bilo na ravni dežele že sklenjeno, da se bo pridelek grozdnega soka delil 50 : 50, so nekateri gospodarji še vedno zahtevali višji delež.

Državni poslanec Virgil Šček je imel tudi v Brdih zborovanja in v Števerjanu je povedal, kako je pohvalil briške kolone ministru v Rimu. Drugi tak shod je imel 9. oktobra 1921 na Križadi v Neblem. Začel ga je Joško Polenčič in za predsednika zборa je bil izbran Alojz Mavrič, ki je bil prav tako kolon iz Fojane. Sklenili so, da se mora kolonat čimprej odpraviti, takoj pa naj se ublaži stanje kolonov.³² V Fojani so bili koloni politično najbolj aktivni in ta vas je imela največ kolonov. Podobno kot v vasi Breg – Krasno je bilo v vsej vasi le nekaj samostojnih kmetov.³³

V Furlaniji so pri reševanju kolonskega problema tekmovali socialisti in katoliki, v Brdih pa je popolnoma prevladal vpliv socialistov. Poleg obravnavanih kolonskih dogovorov so pričeli veljati na Goriškem tudi predpisi o agrarnih pogodbah in reševanju kolonskih sporov, ki so se uveljavili v ostalih predelih Italije in jih je prej omenjeni kraljevi dekret z dne 12. novembra 1921 uveljavil tudi v novo priključenih pokrajinah. Predpisi so urejali višino najemnine in rok za odpoved oziroma odvzetje najetih zemljišč. Sestava kolonskih razsodišč je bila taka, kot jo je že prej predvideval kolonski dogovor na Goriškem.³⁴

³¹ Proletarec, 3. 9. 1921. Za Brda je primanjkovalo ljudi, ki bi bili sposobni stalno razvijati socialistični program.

³² Goriška straža, 27. 7. 1921 in Goriška straža, 19. 10. 1921. Virgil Šček je rekel v Rimu: »Glejte naše Brice! Briški kolon je vselej delal in se mučil na tujem zemljišču. Polovico svojih žuljev je moral oddajati tistemu, ki zemlje ni obdeloval.« In klub temu je bila prosjeta v Brdih uspešna.

³³ V Bregu – Krasno so bili samo trije samostojni kmetje, osalo sami koloni. V Podsabotinu pa so bili samo trije koloni. (Šolska kronika v Višnjeviku in Podsabotinu).

³⁴ Gospodarski list, januar 1922, št. 1, str. 10.

Župnije v Goriških Brdih so imele v vaseh po nekaj kolonov, ki se jima je po mišljenu ljudi godilo bolje kot ostalim. Pri nekaterih pogodbah so določili 60% vina za cerkev, ta pa se je odpovedala deležu v sadju. Že zaradi krščanskih načel niso mogli tako trdo postopati s koloni, kot so to počeli nekateri gospodarji, ki so ob zmanjšanju delovne moči v kolonovi družini, npr. zaradi smrti, odpovedali najemniško razmerje.³⁵

Goriški izvršni odbor socialistične stranke se je začetek leta 1921 z večino glasov odločil za levo – komunistično smer. Henrik Tuma se ni opredelil, Dragotin Gustinčič pa se je odločil za komunistično usmeritev. Tuma je ob razkolu izjavil, da se umika iz političnega življenja, ni pa opustil dela na gospodarskem področju, posebno pri organizaciji kolonov na Goriškem, ki ji je že prej posvetil veliko moči. Po ločitvi socialistične in komunistične stranke je tudi kolonsko gibanje postal bolj radikalno. Tumi je bilo to simpatično, ker je bilo s tem načelno in je mogel od njega pričakovati močnejši odpor proti fašizmu.

Na shodih se je Tuma držal metode predavanja in se je omejeval na gospodarska in strokovna vprašanja. Med slovenske kolone je namreč prav Tuma razširil idejo strokovne organizacije.³⁶ Največ kolonov v Goriških Brdih je spadalo pod grad na Dobrovem in tam je Tuma jeseni 1921 sklical kolonski shod, na katerega je prišel peš iz Gorice. Shod se je vrnil pred gradom na Dobrovem in zbralo se je okrog 300 kolonov. Ko je pod košatimi murvami začel razlagati pomen strokovnih organizacij za kolone, so pridrveli fašisti na tovornjaku. Še preden se je ta ustavil, so se vsi zbrani koloni »med njimi prav navdušeni komunisti, ki so imeli vedno polna usta revolucionarnih fraz, razbežali kakor zajci na vse strani« in Tuma je ostal sam. Okrog 20 fašistov je imelo revolverje v rokah, za pas pa so imeli zataknjene ročne bombe. Njihov poveljnik, fašistični tajnik, je stopil k njemu in ga z osornim glasom vprašal, kaj ima tam opraviti. Tuma mu je mirno odgovoril, da je imel shod kolonov zaradi skupne tarifne pogodbe. Tajnik je od Tume zahteval zapiske, ki jih je ta imel v rokah. Rekel mu je, da se moti, če vidi v fašistih same nasilneže. Omenil je, da imajo tudi oni svoj gospodarski program. Kolonom, ki so se deloma spet zbirali, je hotel razložiti stališče fašizma do njihovega položaja. Tuma je ironično prevajal njegovo izvajanje. Med fašisti pa je nekdo razumel slovensko in opozoril tajnika, ki se je potem razjezik. Od Tume je zahteval zapiske in jih je dobil s prevaro, češ da jih bo samo pregledal. Fašisti so se odpeljali. Tuma se je odpravil proti Krminu. Pet kolonov je prišlo izza grmovja in pospremilo Tumo do ravnine. Fašistični tajnik Olivieri je prišel

³⁵ Zapis Patricije Peršolja, Šmartno. Gospodarji so včasih celo razdrli ognjišče v kolonski hiši, da so s tem pregnali kolone. S cerkvenimi koloni so se ukvarjali cerkveni klučarji. Župnik Kumar v Biljani je 5. 12. 1920 zabeležil glede vojne škode, da »denar ni šel v žepo revežev kolonov, ampak v žepo milijonarjev.« (Oznanila v župni cerkvi sv. Mihuela v Biljani 6. in 12. 6. 1921). Cerkveni koloni so imeli letne razgovore običajno po maši. Izjava Antona Markočič, Goriška cesta 1, Dobrovo: »Cerkvenim kolonom je šlo dokaj dobro; se kar je šlo grajskim, ki so dobro delali in imeli še kaj svoje zemlje; najslabše je bilo kolonom pod posestniki.« V Brdih so rabili za kolona izraz kmet.

³⁶ Dr. Henrik Tuma, Iz mojega življenja, str. 403.

čez dva dni v Tumovo pisarno v Gorici in mu vrnil zapiske. Tuma jih je v protest zmečkal in vrgel v koš.³⁷

Konec leta 1921 je italijanska vlada imenovala za Goriško izredni deželnji odbor in na prošnjo komisarja nekdanjega deželnega odbora Luigija Pettarina je Tuma prevzel mesto v deželnem odboru, kjer je skrbel za obnovo planinskega gospodarstva in za ureditev razmerja kolonov z veleposestniki.³⁸

Leta 1921 sta se ob Reki pred Fojano pogovarjala o kolonatu Dragotin Gustinčič in Joško Polenčič in prišla tudi na misel o ustanovitvi zadruge. Grofica Elvira de Baguer je namreč nepričakovano privolila v odkup celotnega posestva v Fojani. 38 kolonov je ustanovilo pripravljalni odbor in sprejelo ponudbo. Dolg za 230 ha zemlje je prišel v breme novega društva. Fojancem sta bila v veliko oporo Henrik Tuma, ki je pri kupni pogodbi posodil zadrugi 70000 lir, in Dragotin Gustinčič. Ustanovni občni zbor Poljedelskega društva kolonov in malih posestnikov v Fojani je bil 9. aprila 1922. Predsedoval mu je Joško Polenčič, poročilo pa je podal tudi Henrik Tuma. Izvolili so upravni odbor s predsednikom Alojzem Mavričem in namestnikom Joškom Polenčičem. Zadružniki so obdržali iste kmetije kot prej koloni in obstoje zadruge je bil predviden na 10 let.³⁹ Ker so bila pravila, ki jih je sestavil H. Tuma, presprošna in optimistična, so jih morali pozneje redigirati strožje in natančneje.

Na odločitev Elvire de Baguer glede prodaje je vplival dolg, ki ga je imela družina še iz begunstva med prvo svetovno vojno v Ljubljani. Baguerji niso dobili vojne odškodnine, ker se Silverio de Baguer ni odpovedal španskemu državljanstvu. Na pobudo za odkup je vplivala tudi politična dejavnost fojanskih kolonov. V Fojani je bilo 38 Baguerjevih in pet cerkevih kolonij.

Prva socialistična agitacija je prišla v Fojano iz Tržiča in koloni so se počasi osvobodili strahu pred gospodarji. Leta 1921 je oskrbnik dobrovskega gradu poslal vsakemu kolonu nadzornika, ki je bil tudi sam kolon iz druge vasi. Baguerji so imeli tedaj 105 kolonov v Gonjačah, Zalem bregu, Biljani, Fojani, Brdicah in Slavčah.⁴⁰ Zaradi uspešnega reševanja kolonskega vprašanja je na volitvah aprila 1924 zmagal v Goriških Brdih komunistični kandidat Jože Srebrnič. Pod vplivom komunistične agitacije se je več kolonov in revnih kmetov izreklo za izselitev v Sovjetsko zvezo, kjer naj bi na Krimu osnovali Kmečko obdelovalno zadrugo. Italijanske oblasti pa izselitev niso odobrile.⁴¹

26. julija 1923 je bil objavljen kraljevi odlok, ki je določal, da so morali davkoplăčevalci, zaradi davka na poljedelske dohodke, urediti pisne ali ustne

³⁷ Isto, str. 404, 405. – Milica Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921, str. 201–202. Viljem Sviligoj z Dobrovega je bil na volitvah v občinske svete leta 1922 kandidat narodnjakov in brez njegove vednosti so ga postavili za kandidata tudi člani Društva kolonov in malih posestnikov. (Dobrovo v Brdih, Goriška straža 1. 2. 1922).

³⁸ Tuma so pozneje pregovarjali, naj vstopi v fašistično stranko, kjer bi dobil mesto tajnika fašističnih strokovnih organizacij. – Veleposestniki so laže sklenili dogovor s socialisti, ki so hoteli le izboljšati položaj kolonov. Duhovniki pa so hoteli tudi razdelitev veleposesti in ustvariti drobne posesti. Socialisti so tem dosegli večjo politično moč v nekdanji avstrijski Furlaniji.

³⁹ Ludvik in Ciril Zorzut, Svobodni kmetje, str. 36, 37.

⁴⁰ Ciril Šibav, Fojana. Tudi ko je bilo na ravni Dežele že sklenjeno, da se bo pridelek delil 50 : 50, so nekateri gospodarji zahtevali višji delež.

⁴¹ Ciril Zupanc, Zapadno-primorsko okrožje, 21.

PRAVILA

I. Zadruga, namen in članstvo.

Clan 1.

V Fojani, vzhodna Biljana, ustanovlji se zadružna kolonija in

"Poljedeljsko društvo kolonov in maloposestnikov" – registrirana zadružna in zasebnostna imetna v Fojani pri Biljani. Članstvo upravlja ob vseh v posebni poslovni – članstvo je rezervirano za zasebno imetno v Fojani pri Biljani.

Clan 2.

Zadruga bo izvajala tiste let ter let, ki so podprtovane z določenimi akti občine, ki so sklenili razmerje, na prenos zasebne imetne zadružnosti zasebnosti.

Clan 3.

Glavni namen zadruge je:

- a) pridobivanje in razdelitev vseh članom posestva, sklepno, ki je potreben za obdelovanje;
- b) izvajanje delavnic in storitev za izdelovanje posestnega preduzevja;
- c) izvajanje posebne članev;
- d) izpeljevanje kmetij potrebita v koloniji.

č) pospeševanje in podpiranje načinov življivačev;

Zadružni predsednik, ktor je Poljedeljsko društvo kolonov in maloposestnikov v Fojani pri Biljani.

Clan 4.

Clan za zadružno mesto kolon in maloposestnikov v Fojani pri Biljani in občina.

Clan 5.

Clan vrednostne skupine včasih zadružni vela, ki omogoča podprtje sprednjemu v zasebničnih in poslovnih classah. Kdo je ne blizu vrednosti, ima pravico podeliti za zadružnik.

Clan 6.

Vsek član ima pravico:

- a) izbrati vse kolon, katere moč zmore;
- b) izdelovati se izbranemu in povečevanju in izkoristevanju;
- c) deliti se premembra in dobitka po vseh članom na enake dele.

Clan 7.

Ustvari vrednosti člana je zadružni:

- a) zadružni si in mora imeti in izkoristevati delovni prosti zadružni;
- b) ki je SI obvezni radi izmenjivega krovnega delba;
- c) ki se celice občina na kolon zadružni ali izpolnjuje nujne izkušnje;
- d) izkušnje član ima edino pravico do vrednosti delovnega zadružnika.

Clan 8.

Za slojci smrti člana predeleci se delijo. Ako nima žena, morajo sporazuneti, kolik zgodoblašča kolon, kolikveč posledica zastrelita, ki bi sicer članom prehranil.

Clan 9.

Vsek član je vezan in deselit v zadružni. Po prehranju deselit je mora izseliti iz zadružne zadružni prisilen: imenovanje odpovedi v zadružni leto, nato se članovi podaljšata na leta do leto.

Sl. 4. Del pravil fojanske zadruge
Fig. 4. A Part of Fojana Cooperative Rules

najemniške pogodbe.⁴² Furlanski koloni so bili večinoma popolnoma brez lastnine in so oddajali polovico pridelka – mezzadria. Brški koloni pa so imeli ponavadi živino in velkokrat tudi nekaj zemlje.⁴³

Kolonat v obdobju fašizma

O težavah fojanske kolonske zadruge pri odkupu zemlje je obširno pisal Ludvik Zorzut v brošuri Svobodni kmetje. Zaradi padca cen vina in ker niso dobili dela vojne škode, je vsa akcija zašla v težave, ki so jih koloni poskušali reševati tudi z vstopom v fašistično stranko.⁴⁴ S tem so laže dobivali nova posojila in se rešili razprodaje. Določili so jim tudi prisilno upravo. Nekateri koloni iz fojanske zadruge so se v kritičnih letih 1925–31 odselili v Francijo ali pa v Ameriko. 25. marca 1935 so na občnem zboru podaljšali delovanje

⁴² Pravni vestnik, Trst, avgusta 1923, 137. – Dr. Peter Vallig in Franc Gorkič, Sadjereja na Goriškem, Gorica, 1. 10. 1925, str. 122–123. Konec leta 1924 so v Goriških Brdih proizvedli 22.800 hl vina. V tem letu so izvozili 933,184 kg gor. česnjen v Avstrijo, 96,228 kg v ČSR in 15,264 kg v Jugoslavijo. Lorena Vanello, Italijanska penetracija v Julijski krajini, socialno-ekonomski vidik kolonizacijske politike, Goriški letnik 8 (1981) 103.

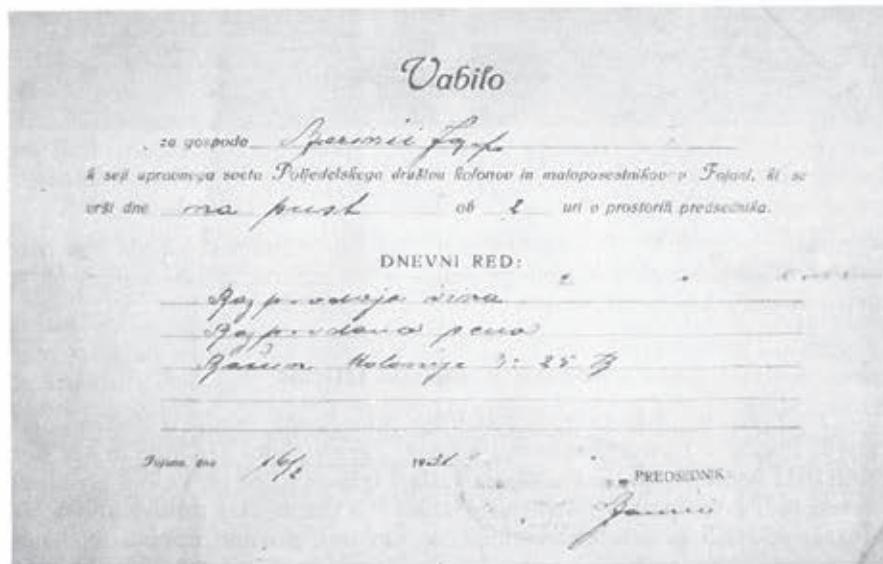
⁴³ Edko Ferjančič, Brški koloni, Soča, 14. 8. 1947 in št. 4, 5, 6, 7, 9.

⁴⁴ Lorena Vanello, L'agricoltura Friulana tra le due guerre mondiali, Storia contemporanea in Friuli 9, 97.

zadruge do leta 1959. Z delno poravnavo so leta 1939 dosegli, da je bila proglašena dražba preklicana. Leta 1940 so prodali dve kmetiji, katerih člana sta se z družinama že prej izselila v tujino. S predajo tega denarja banki v Veroni je bila ukinjena prisilna uprava. Pozneje so pohiteli z odplačilom dolga, ker je vrednost lire padala zaradi vojnih razmer. 7. maja 1943 so se dolga popolnoma rešili.⁴⁵

Fojanska zadruga je imela v začetku žig: Poljedelsko društvo kolonov in maloposestnikom, Reg. z.z. o.j. v Fojani pri Biljanji. Pozneje je bil naslov v italijanskem jeziku: Società agraria di Coloni e piccoli Possidenti Cons. Reg. A. G. L. in Fleana di Bigliana.⁴⁶ Zadruga je imela v slovenščini tiskana vabila za sestanke. Na občnem zboru 9. aprila 1922 v Fojani so imenovali prve člane upravnega odbora. To so bili: Jožef Marinič, Alojzij Mavrič, Joško Polenčič, Alojzij Prinčič in Viljem Sviligoj z Dobrovege.⁴⁷ Pravila Poljedelskega društva kolonov in maloposestnikov so obsegala 37 členov in dva člena prehodnih določb.

Leta 1924 je šla skoraj polovica goriškega sadja v izvoz. Če upoštevamo samo češnje, so jih 933 ton odpeljali v Avstrijo, 96 ton v Českoslovaško in 15

Sl. 5. Tiskani obrazec vabila za seje upravnega odbora Poljedelskega društva kolonov in maloposestnikov v Fojani

Fig. 5. Printed Form of Invitation for Sessions of the Administrative Counsel of the Agricultural Association of Farm Workers and Small Land Owners at Fojana

⁴⁵ Ludvik in Ciril Zorlut, Svobodni kmetje, 41.

⁴⁶ Žiga z dne 13. 3. 1923 in 31. 12. 1931.

⁴⁷ Članska izkaznica št. 6, vplačila – izplačila od leta 1922 do 1931. V drugem delu knjižice so Pravila Poljedelskega društva kolonov in maloposestnikov. (Hrani Željko Marinič, Barbana 9). Obstajajo tudi enaka pravila v tipkopisu.

ton v Jugoslavijo. V Avstrijo so prodali z Goriške tudi 30 ton suhega sadja. V tem letu so pripeljali na izvozni trg v Gorico 1525 ton češnjev, v Krmin pa 841 ton, dalje lupljenih sliš v Gorico in Krmin po 30 ton. Fig je prišlo na goriški trg 196 ton, v Krmin pa 75 ton.⁴⁸

Novembra 1922 je bil izdan dekret, ki je utrjeval nove ukrepe glede kolonskih pogodb. Pripravljen je bil tudi načrt izgradnje kolonskih hiš. Hitro se je večalo število stečajnih prodaj nepremičnin oziroma kmetij v Goriški pokrajini.⁴⁹

Urejanje kolonata na Goriškem so prevzeli v roke fašistični sindikati. 28. oktobra 1927 so sprejeli Capitolato Generale per la conduzione in affitto mistero dei fondi rustici nella Provincia di Gorizia. V Goriški pokrajini so prav zaradi tradicije kolonskih bojev najprej uredili kolonske dogovore; posebej ker je tega leta prenehala veljati kolektivni dogovor, ki so ga organizirali socialisti. V drugih pokrajinah so to izvedli leta 1931. Na začetku kolonske knjižice je bila individualna pogodba med kolonom in lastnikom, kjer je imenovana kolonija, ki je bila oddana v najem, in člani kolonove družine, ki morajo na njej delati. V kolonski odnos je vstopila vsa širša kolonova družina. Capitolato je obsegal 33 točk in na koncu so bile dodane posebne določbe, kjer je bilo npr. dogovorjeno, koliko bo dal kolon najemnine za travnike, kolonsko hišo, koliko odstotna bo delitev sadja. Gospodarjev del sadja (v nekaterih primerih 38%) je moral kolon prodati na trgu. Gozdovi niso bili sestavni del kolonije in so se morali koloni glede lesa posebej dogovarjati.⁵⁰

Fašistični kolonski dogovor je izhajal iz njihove ideologije sodelovanja med razredi. Dogovor je veljal od 11. novembra 1927 do 10. novembra 1936 in se je potem lahko vsako leto molče podaljševal. Individualni dogovor med kolonom in gospodarjem pa je veljal za vsako leto posebej in se je lahko tudi molče podaljševal. Izhajajoč iz socialističnega dogovora, ki je veljal osem let, so fašistični sindikati določili 9-letno veljavnost splošne pogodbe. Določili so delitev pridelka 50 : 50 in s tem so briški kolonat spremenili v mezzadrio (polovinarstvo). Polovinarji so bili že prej v Furlaniji in Beneški Sloveniji in so bili po italijanskih zakonih višje obdavčeni kot mešani najemniki (affitto misto) v Brdih.⁵¹

Kolonska družina je morala vzdrževati živino, ki je bila potrebna za vzdrževanje kolonije. Problem je nastal, če je umrl oče kolonske družine, ker je potem gospodar lahko postavil ostale družinske člane na cesto. Za travnike je bila predvidena najemnina v denarju in dogovor je obravnaval veliko možnosti, ki bi se lahko razvile v kolonskem odnosu. Kolonsko knjižico so mo-

⁴⁸ Dr. Peter Vallig in Franc Gorkič, Sadjereja na Goriškem, Gospodarski vestnik, 1. 10. 1923, 122, 123 in Gospodarski vestnik, 1. 6. 1925, 131, Gorica 1925. Prikazan je tudi izvoz drugega sadja.

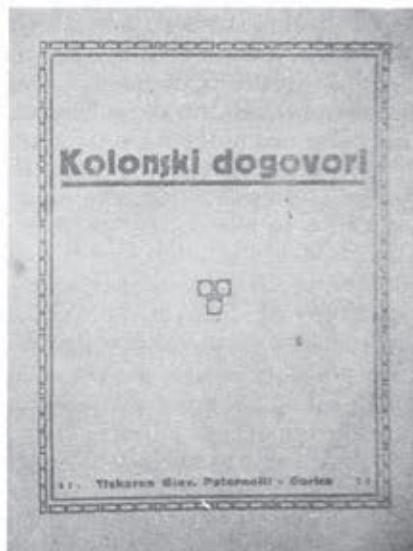
⁴⁹ Lorena Vanello, Italijanska penetracija v Julijski krajini . . . 103. Do leta 1938 je bilo prodano na dražbi v Julijski krajini okrog 7000 posestev. Kupci so bili največkrat finančni zavodi, odvetnički in trgovci iz Vidma in Gorice, Lavo, Cermelj, Slovenci in Hrvate pod Italijo, 175, 176, 177.

⁵⁰ Capitolato Generale per la conduzione in affitto mistero dei fondi rustici nella Provincia di Gorizia, condordato il 28. 10. 1927; Mezzadrio (polovinarstvo) so uspeli poenotiti v vsej Julijski krajini šele okrog leta 1930.

⁵¹ Igor Vrišer, Goriška Brda, Geografski zbornik 1954, 8c.

rali potrditi fašistični sindikati in v njej so morale biti zapisane vse obveznosti kolona.

V Biljani je bilo prve dni aprila 1927 srečanje zemljiških lastnikov, ki je bilo nekakšna priprava na ta fašistični kolonski dogovor. Na povabilo biljanskega župana barona Codellija se je zbral na občinskem sedežu okrog 50 lastnikov in oskrbnikov veleposestev, da bi se dogovorili o ustanovitvi sindikata lastnikov zemlje. Imenovali so komisijo lastnikov, ki bi preštudirala kolonski dogovor in pripravila pripombe. Komisija je obsegala 12 članov.⁵²

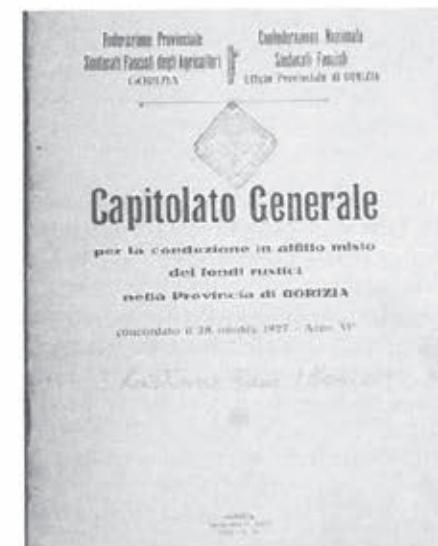
Sl. 3. Kolektivni kolonski dogovori, ki so jih sklenili socialisti za področje Goriških Brd

Fig. 3. Collective Farm Workers Agreements, concluded for the Goriska Brda Area by the Socialists

Kolonsko razmerje se je v individualnem delu lahko iz leta v leto spremenjalo po sporazumu med kolonom in lastnikom: bile so lahko večje denarne ali blagovne dajatve. Denarni prispevek je plačal kolon julija in novembra, zemljiški davek je plačal lastnik, občinske dajatve in zavarovanje sta delila na polovico, stroške škropiva prav tako. Po splošnem dogovoru iz leta 1927 je bila hiša za kolona brezplačna, moral pa je plačati manjša popravila. Po popravku dogovora leta 1931 je moral kolon plačati letno za hišo 1% njene

⁵² La voce di Gorizia, 5. 4. 1927, str. 4. — O širjenju fašizma v Goriških Brdih glej razpravo: Drago Sedmak, Ustanovitev Slovenske vladne stranke na Goriškem (1922), Goriški letnik 6 (1979) str. 119 in 130 in list Nova doba, 15. 6. 1923.

vrednosti, določena je bila tudi lestvica najemnine za njive in travnike. Kolektivni kolonski dogovor iz leta 1927 je izboljšal položaj kolonov in jim dal večjo gotovost. Ko pa se je začel fašizem oboroževati, so davke porazdelili na vse prebivalce in tako so bili tudi koloni obremenjeni. Poznal pa se je tudi vpliv gospodarske krize. Novi list je opisal zelo revne razmere kolonov v Števerjanu, ki so spadali pod grofico Tacco. Lepo urejeno posestvo pa je imel baron inž. Teuffenbach v Vipolžah, medtem ko so Baguerji slabo skrbeli za kolonske hiše.⁵³

Sl. 6. Knjižica s fašistično regulacijo kolonata
Fig. 6. Booklet with Fascist Regulations of Farm Workers System

Leta 1931 je živilo v Brdih in Vipavski dolini 507 kolonskih družin s 3065 družinskimi člani. Leta 1936 pa 489 družin s 2970 člani.⁵⁴ Pred drugo svetovno vojno se je stanje kmetijstva v Italiji izboljšalo, ker je Nemčija

⁵³ Igor Vrišer, Goriška Brda . . . 82. — Veliko določb fašističnega kolonskega dogovora je bilo podobnih socialističnim rešitvam iz leta 1920 oziroma 1921. Dokončno se je uveljavila kolektivna pogodba in dogovor je pravzaprav nekaka kombinacija kolektivne in individualne pogodbe. V Brdih je nastal poseben tip arhitekture najemniške-kolonske hiše. Novi list je 13. 3. 1930 zapisal: "Kar se tiče barak, kjer koloni že 10 let zmrzajo in umirajo, ugotavljamo, da so to res obžalovanja vredne razmere samo na posestvu baronice Tacco v Števerjanu."

⁵⁴ Branko Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i slovenskom Primorju, Jadranski zbornik 1957, 248. Število kolonov je v vsem obdobju težko natančno določiti, ker ni bilo točno določene razlike med navadnimi najemniki in koloni. Zato se približno število kolonskih družin v Goriških Brdih v raznih obdobjih giblje od okrog 500 do 800.

odprla tržišče italijanski zaveznici. V tem času je prišlo do modernizacije sadovnjakov, vinogradov in izboljšanja razmer. Nekaj kolonov se je v tem času odkupilo.⁵¹

Po prvi svetovni vojni so Italijani z davčnimi olajšavami sicer pospeševali obnovo kmetijstva na Goriškem, vendar so italijanski zakoni omejevali neposredno trgovino in to je otežilo položaj Bricev. Trgovci je moral biti v večini primerov Italijan in fašist. Briska trgovina brez posrednikov se je obnovila v večji meri po letu 1930, ko je Italija navezala boljše politične in gospodarske stike z Avstrijo.⁵² S prodajo pridelkov so se ukvarjale predvsem žene in otroci.

Za časa Italije se je kolonat v manjši meri širil tudi v alpski pas, na Postojnsko in Sežansko. V Brdih pa je bil kolonat razvrščen po pasovih rodovitnosti od Furlanske nižine proti pobočjem Korade in Sabotina. Nekateri koloni so v življenu zamenjali veliko kolonij in gospodarjev.⁵³ Tudi v Šmartnem se je v tem času močno uveljavil kolonat.

Leta 1931 je dobil novo ime zavod Ente per la rinascita Agraria delle Tre Venezie z namenom, da kupuje v Julijski krajini posestva in nanje naseljuje Italijane. V večjem obsegu je pričel delovati leta 1935 in v enem letu je zahodno od Gorice prišlo v italijanske roke več kot sto posestev, vendar kolonizacija ni napredovala po želji Italijanov in marsikje so nekdanji slovenski lastniki ostali na zemlji kot koloni.⁵⁴ Zavod naj bi skrbel za »etnične izboljšave« naših krajev. Italijanske oziroma furlanske družine, ki so prišle v Goriška Brda so se večinoma prilagodile pokrajini, učile so se slovenskega jezika in prevzele slovenske navade.⁵⁵ Italijanske oblasti so bile zelo pozorne na razprodajo slovenskih kmetij in uredniki so morali vsakih 14 dni poročati o tem.

Tako se je širil krog lastnikov kolonij v Goriških Brdih. To so bili nekdanji fevdalci, domači veleposestniki in trdni kmetje, meščani, denarni zavodi in banke ter raznarodovalna organizacija Ente. Kolonske kmetije so se ukvarjale največ z vinogradništvom. Tudi župnije so spadale med lastnike kolonij. V tistem času pa se je bolj izplačala prodaja drv kot pa vina. Izseljevanje je zmanjševalo število kolonov, ženske pa so odhajale za gospodinjske pomočnice v italijanska mesta in v Aleksandrijo.

⁵¹ Magda Reja, Tatjana Sirk, *Briška kuhinja* (diplomska naloga).

⁵² Vladimir Prinčič, *Goriška Brda v boju za svobodo*, tipkopis. Na Koroškem so nastale trgovine z južnim sadjem – mišljeno je briško sadje: češnje, breskve itd.

⁵³ Branko Marušič, *Iz povijesti kolonata . . .*, 276; *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, 1. knjiga, *Zgodovina agrarnih panog*, 184.

⁵⁴ Milanski časopis *Il secolo Sera* je 1. 1. 1931 zapisal: »Povsed na mejnem področju lahko kupiš po sprejemljivi ceni, pogosto pod stvarno ceno, njive, vinograde, travnike, stanovanjske hiše, ki jih tamkajšnji prebivalci prodajajo, da bi se lahko izselili v Argentino ali Brazilijo. Ti ljudje govorijo slovenska narečja in mi nimamo nobenega interesa, da bi jih zadrževali na vratih in na pragu Italije, kjer lahko naselimo gorjane iz Karnije in Cadora, iz okolice Vicenze, kjer je prebivalstvo prenaseljeno.«

⁵⁵ Izjava Jožeta Gradnika, Medana, Furlani se kot koloni v Brdih niso obdržali, bolj vztrajni so bili beneški Slovenci, ki so bili vajeni trdega dela. Gračinski koloni z Dobrovege so morali po vrnitvi s trga v Krminu oddati oskrbniku listek od vase in izkupička sadja. Na podlagi tega je bil odmerjen delež za Baguerje.

Fašistična oblast je v Brdih izvajala razne propagandne akcije. V natečaju Fedeltà alla terra je nagrajevala kolone, ki so imeli najdaljši stalež v obdelovanju zemlje drugega gospodarja. Drugo nagrado v pokrajini je dobil kolon iz Števerjana, tretjo pa kolon iz Jazbin. Goriški časopis za kmetijstvo *L'Isonzo agrario* je oktobra 1934 zapisal o tem: »Obdelovati zemljo je že samo po sebi zasluga v fašističnem režimu: obdelovati, ne da bi bili gospodarji, zmeraj isto zemljo, kjer so iz roda v rod bivali dedje, je nekaj več: je resnično plemenito dejanje.«⁵⁶

Fašistične oblasti so si v teh letih prizadevale, da bi z izboljšanjem gospodarskega položaja malih kmetov pridobile slovenske ljudi. Ustanovili so Potujočo kmetijsko šolo, ki je organizirala kmetom strokovna predavanja s poučnimi filmi in omogočala sodelovanje kmetov na razstavah. V tem času pa je fašizem že uničil slovenske posojilnice in oktobra 1930 je vlada imenovala komisarja Zadružni zvezi v Gorici.⁵⁷ Fašizem je posvetil premalo pozornosti razvoju industrije v naših krajih in zato je bilo veliko prikrite nezaposlenosti.

Na Goriškem je bilo ob koncu fašističnega obdobja med lastniki kolonij osem veleposestniških plemiških družin, od tega pet nemškega in tri italijanskega porekla. Te so posedoval 936 ha zemlje. Veleposestnik – tovarnar je posedoval 101 ha in dva slovenska bogata kmeta 151 ha. Ostalo površino je posedovalo 91 meščanskih lastnikov, če pri tem ne upoštevamo cerkve in srednjih kmetov: 22 trgovcev, 3. gostilničarji, 4 mesari, 2 hotelirja, 5 urednikov, 7 učiteljev, 4 advokati, 7 članov tehnične inteligence, 2 manjša tovarnarja, 2 vojaka in 32 ostalih, ki so vložili denar v lastništvo zemlje ali pa so ob odhodu v mesto ostali lastniki zemljišč. 39 lastnikov je živel v Gorici, ostali pa v Trstu, Krminu, Čedadu, Tržiču in Vidmu.⁵⁸

KOLONAT V ČASU NARODNOOSVOBODILNE BORBE

Nemci so prišli v Goriška Brda konec septembra 1943 na dveh tovornjakih, in sicer preko Vipolž in Dobrovege v Hruševlje. Lastnik tamkajšnje kolonije je bil zobozdravnik Neutzban iz Gorice, ki je kolonu dal tudi orodje in živino. Do druge svetovne vojne so bili odnosi med lastnikom in kolonom brez problemov, pozneje pa so nastale težave in lastnik je hotel obvarovati premoženje. Za vodnika nemškim vojakom je bil član Neutzbanove družine. Na obširnem dvorišču sta se ustavila tovornjaka in doma so bili samo otroci. Nemci so obkobili hišo, ostali pa so pričeli z nalaganjem nepremičnin in goveda. Po opravljenem delu so se mirno vrnili v Gorico, kljub precejšnji jezi partizanov.⁵⁹

Narodnoosvobodilni svet (NOS) za Primorsko Slovenijo (PS) je 21. septembra 1943 sprejel tudi odlok o veleposestvih, s katerim so brez odškodnine razlastili vse veleposestnike tuje narodnosti, družbo Ente per la Rinascita

⁵⁶ Marjan Terpin, Števerjan, 175.

⁵⁷ Novi list, 16. 10. 1930, str. 1.

⁵⁸ Branko Marušič, *Iz povijesti kolonata . . .*, 249.

⁵⁹ Jožef Školaris, *Spomini druge svetovne vojne iz Brd. Rožna dolina*, 22. 3. 1984 (tipkopis), str. 80 in 81.

Agraria delle Tre Venezie, italijanske banke, ki so bile posestniki slovenske zemlje, in veleposestnike, narodne izdajalce.⁶⁴ Odlok je predvideval razdelitev veleposestev, to naj bi vodili razlastitveni odbori, ki so jih na javnih zborovanjih volili upravičenci do zemelje. Razlastitev naj bi postala veljavna, ko bi jo potrdil NOS za PS.

Razlastitveni odlok je Okrajni NOO za Brda 7. novembra 1943 poslal tudi Mirku Domenis v Šlovrenc. Razlago odloka o veleposestvih je NOS za PS poslal okrajinom, vaškim in občinskim NOO in organizaciji OF na področju Brd in Slovenske Benečije.

Po razlagi Joža Vilfana so bili z odlokom razlaščeni v Primorski Sloveniji vsi veleposestniki tuje narodnosti, ki so »nas zatirali in gradili nam sovražno oblast«.⁶⁵ »Na slovenski zemlji bo gospodar samo pravi slovenski človek.« Zato je odlok vključeval slovenske veleposestnike, ki so bili narodni izdajalci. Razlastili so tudi vse italijanske banke, ki so kupovale slovensko zemljo, da bi na njej naselile tuje. Da se ne bi izmaknil kak okupatorski agent, je imel NOS za PS na predlog prizadetih namen pregledati nakupe zemlje, pri katerih so kot prodajalec ali kako drugače sodelovali italijanske banke in drugi zavodi, predvsem zloglasni Ente.

»Vas v Brdih zanima predvsem, kako je z razlastitvijo veleposestev. Pri vas je veleposestnik, kdor ima več kot 50 njiv (čampov).⁶⁶ Razlaščeni so torej tisti Italijani, Nemci, Madžari, ki imajo v Brdih skupno več kot 50 njiv. Ni važno, da je to v eni občini. Razlastitev zadene tudi tistega Italijana, Nemca (sem štejejo tudi poitalijančeni ali ponemčeni Španci) ali Madžara, ki ima izven Brd veleposestvo in ima v Brdih manj kot 50 njiv. Razlaščeni so brez odškodnine.

Razlaščeno zemljo bodo dobili agrarni upravičenci in mali kmetje. Vsi agrarni upravičenci bodo izvolili iz vseh Brd razlastitveni odbor. On bo upravljal z razlaščeno zemljo in naredi načrt, kako naj se razlaščena zemlja razdeli. Načrt bo pregledal in odobril NOS za PS. Potem bodo agrarni upravičenci v smislu načrta postali dokončni lastniki zemlje.

Prva naloga je, da vsi vaški in krajevni NOO sklicejo zborovanja in razložijo vsebino odloka NOS za PS o veleposestvih. Vsi morajo dobro poznati vsebino tega odloka in lahko sklicejo še več zborovanj. Pri razlaganju in populariziranju naj sodelujejo tudi vse terenske in rajonske organizacije OF. Če bo treba, naj one sklicejo še posebna zborovanja, kjer naj pokažejo, kako je ta odlok v skladu s celotnim programom OF.

Ko bo vsebina odloka res vsem razumljiva (izpuste naj se določila o gozdovih, ki za Brda ne pridejo v poštev), naj vaški oz. krajevni odbori s sodelovanjem prizadetih agrarnih upravičencev sestavijo seznam zemlje, ki je razlaščena. Seznam naj obsegava izmere v njivah ali ha, razdelek za katero zemljo gre (vinograd, polje), število kolonov, ki so tedaj živeli na tej zemlji. Razen

⁶⁴ Lida Bezljaj-Krevel, Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Brdih in Benečiji po kapitulaciji Italije, Srečanje borcev, aktivistov Brd in Benečije, Vrhovlje, 7. 9. 1949, str. 9, 10. V nekaterih dokumentih je datum sprejetja odloka o veleposestvih 20. 9. 1943.

⁶⁵ Arhiv Goriškega muzeja, fond Zapadno-primorsko okrožje, fasc. 59, položaj 7. 11. 1943.

⁶⁶ Ena njiva (čamp) meri 3565 m².

tega naj prav tako s sodelovanjem agrarnih upravičencev sestavijo seznam tistih, ki se za zemljo potegujejo. Oba seznama naj takoj pošljejo NOO za Brda in Slovensko Benečijo. Ljudje, ki se imajo za agrarne upravičence, pa jih njihovi vaški ali krajevni NOO ne priznajo, imajo pravico pritožbe na okrajni NOO, ki bo pritožbe reševal na zborovanju vseh agrarnih upravičencev.

Vaški NOO in KNOO, Okr. NOO, vse organizacije OF se morajo dela za izvedbo takoj lotiti in morajo izvesti pripravljena dela z največjo hitrostjo in vestnostjo. Zavedajo naj se, da od hitrosti izvedbe odvisi politična in gospodarska učinkovitost odloka. Kakor hitro bodo zbrani vsi podatki, bo okrožni NOO organiziral zborovanje vseh agrarnih upravičencev.⁶⁷

Okrožni NOO za zapadno Primorsko je na podlagi prejšnjih pojasnil izdal odločbo o takojšnji izvršitvi odloka NOS za PS z dne 21. septembra 1943 o razlastitvi veleposestev. Določbe so bile takšne, kot jih je zgoraj pojasnil Joža Vilfan. Dodano je, da se za posestnika v Brdih smatra vsak, ne glede ali ima posestvo v lastni režiji ali v kolonski najemnini. Kdo so tuji ali narodni izdajalci, odloča ljudski glas, ki svojo sodbo podpre z dokazi. Kot tuje se smatra vse, ki niso slovenske ali slovanske narodnosti, brez ozira na njihovo bivališče. Prav tako se smatrajo za tuje tudi osebe, ki so do tedaj služile tujcem pri izmogzavanju naroda. Za narodne izdajalce pa vse, ki so kaj zagrešili proti narodu in se mu s tem odtujili ali mu škodovali. Upravo razlaščenih veleposestev in posestev je prevzel v imenu slovenskega ljudstva NOS za PS. Zanjo pa so skrbeli vaški podoborji sporazumno s KNOO, ki so bili dolžni takoj sestaviti: – seznam vseh veleposestev in posestev, ki pridejo pri razlastitvi v upoštev. Iz njega naj bo razvidno: dotedanji lastnik, izmera, koloni – seznam agrarnih interesentov, kjer naj bo razviden njihov poklic in število družinskih članov – seznam članov razlaščenega odbora, ki bo upravljal razlaščena veleposestva in posestva. Odbor naj bo sestavljen iz vsaj petih agrarnih interesentov iz vseh Brd. V seznam agrarnih interesentov spadajo tudi koloni domačih veleposestnikov in posestnikov. Če bo razlaščena zemlja ostajala, bodo prišli tudi ti v poštev. – Glede eventualnih gozdnih posestev, ki so združena z gori imenovanimi veleposestvi bodo agrarni interesenti dajali predloge NOS za PS preko razlastitvenih odborov – prepovedano je vsako samovoljno odločanje brez potrditev predlogov s strani NOS za PS, kateri rešuje kot najvišja instanca tudi vsa sporna vprašanja, želje in pritožbe agrarnih interesentov. Ta organ bo tudi pregledal in v posameznih primerih odločal o prenosu razlaščenih veleposestev in posestev.⁶⁸ Tudi Okrožni NOO za Zapadno Primorsko je 10. novembra 1943 naročil vsem občinam, naj ukrenejo vse potrebno glede odloka NOS o razlastitvi veleposestev.

Ta revolucionarni odlok NOS za PS je temeljil na dveh podobnih odlokih Izvršnega odbora OF, ki jih je ta objavil v letu 1942. Prav tako so bile to zahteve primorskih kmetov in kolonov, ki so jih izrazile kmečke konference

⁶⁷ Podpisani je podpredsednik NOS za PS (oziroma Pokrajinskega odbora OF za Primorsko Slovenijo) dr. Joža Vilfan.

⁶⁸ Arhiv Goriškega muzeja, fond Zapadno-primorsko okrožje, fasc. 59, na položaju 8. 11. 1943, podpisani predsednik Filip (Jože Peršolja) in tajnik Taras (Edko Ferjančič), spodaj pa je pripis: za Slovenc.

v januarju 1943. V goriškem okrožju so postavile zahteve po odstranitvi tujih kolonov in razdelitvi zemlje domačinom. Zahtevali so tudi, naj se veleposestniška zemlja razdeli, ne glede na veleposestnikovo narodnost. Kmetje iz Vipavske doline so preko svojega lista Kmečki glas postavili predloge, ki naj bi se uresničili po končani vojni. Predvsem so zahtevali razveljavljanje vseh nakupov posesti s strani zloglasne družbe Ente in njihovo izročitev prejšnjim gospodarjem, če posestva niso zapravili po lastni krividi.⁶⁹

V Slovenskem Primorju je bilo leta 1944 okoli 130 posestev last zavoda Ente v skupni izmeri 1850 ha. Med temi je bilo eno posestvo s 547 ha, vsa ostala pa pod 25 ha. V času NOB je bilo v goriški prefekturi 95 koloniziranih posestev s 120 družinami oziroma 1500 osebami. Italijanska kolonizacija je močneje zajela kraje, kjer je bila zemlja dobra in tri briške občine so imele kar 17 posestev, od tega jih je bilo samo v občini Šmartno 13. V dolinah je zavod naseljeval italijanske kolone, v višinskih predelih pa so kot najemniki ostali bivši lastniki. Zato je Ente težil, da kupuje posestva v rodovitnejših predelih in večjih središčih. Nekateri najemniki so plačevali zavodu v denaru, drugi pa v naravi. Kanalska občina je imela kar 18, anhovska pa 7 takih posestev. Druge banke in hranilnice so odkupljena posestva pozneje odstopila zavodu Ente.

Za fašistično oblast so posestva, ki jih je upravljal Ente, predstavljala med NOB težak problem, ker so enote NOV s teh posestev najprej rekvirirale živino in živila. Februarja 1943 je prišel iz Italije 552. bataljon črnih srajc, ki je bil razvrščen po četah v Brdih, okolici Kanala in v Spodnji Vipavski, za varstvo teh posestev.⁷⁰ Nekateri italijanski najemniki so že pred kapitulacijo Italije zapustili posestva in odšli v Italijo, večina pa je to storila po kapitulaciji, le nekaj jih je ostalo. Posestva so večinoma upravljali občinski NOO, vaški pododbori ali pa krajevne gospodarske komisije. Ti so jih dali v obdelovanje prejšnjim lastnikom ali pa revnim ljudem, ki so morali oddajati del pridelka krajevnim in okrajinim gospodarskim komisijam.

Med razlaščenimi veleposestvi, katerih lastniki so bili okupatorske narodnosti je bila Loewetzova posest pri Ajdovščini in Rihemberku, posest barona Teuffenbacha iz Vipolž, grofa Baguerja z Dobrovege, baronice Tacco iz Števerjana, barona Formentinija iz Steverjana, barona Codellija iz Medane in posest Manghettija in Bartolottija iz Št. Mavra. Posestva se niso v tem času nikjer delila, marveč so na njih ostali bivši delavci in upravniki, ki so v predelih, ki jih je imel zaseden okupator, dajali pridelek stariim lastnikom, drugod pa krajevnim in okrajinim gospodarskim komisijam.

Okrožni NOO za Zapadno Primorsko (ZP) je poslal 15. novembra 1943 po vseh vprašalno polo, kjer so spraševali, komu pripadajo koloni, kako velika je obdelovalna posest, koliko pridelkov oddajajo in kakšne davke plačujejo. Višji organi so naročili krajevnim NOO v Brdih, naj takoj sestavijo sez-

⁶⁹ Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo in njegovo delo, Letopis muzeja narodne osvoboditve LRS, 1957, str. 13. V nadaljevanju povzemam več podatkov iz njegove študije. – Franc Črnugelj Zorko, Na zahodnih mejah – 1943, Briško-Beneški odred in 3. soška (20.) brigada, 206, 207.

⁷⁰ Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni svet ..., 25.

name glede kolonata, kot je bilo že prej naročeno. Okrožni NOO za ZP je prejel nekaj pritožb, češ da nekateri odborniki samovoljno razlagajo zadeve glede razlastitev. Zato je odbor poudaril, da »domači slovenski veleposestniki ostanejo nedotaknjeni, vsaj za sedaj. Tako se je odločno izrazil NOS s posebno okrožnico.« Za kolone, ki so bili pod domačimi slovenskimi gospodarji, so veljali dotedanji pogoji. Zahtevali pa so, da v nobenem primeru ne sme dobiti kolon manj kot polovico pridelka. Davke je plačal gospodar, če ni bilo v pogodbri drugega določeno. Narodni davek pa je bil dolžan plačati tudi kolon v izmeri, kot jo je določil krajevni NOO.⁷¹

V Goriških Brdih se je še v veliki meri obdržal kolonat in približno 778 kolonov je obdelovalo okrog 2050 ha zemlje ali 44% celotne obdelovalne zemlje v Brdih. Drugod je bil le v majhnem obsegu – Vipavska, Kanalsko in Kras so imeli le približno 210 kolonov, ki so obdelovali okrog 600 ha zemlje.

Lastniki zemlje, ki so jo obdelovali koloni, so bili tudi Slovenci, ki so večinoma podpirali osvobodilno gibanje. Tako je bilo na primer v župniji Slovrenc, ki je imela 100 družin in 636 prebivalcev, od teh 67 kolonov. 26 slovenskih gospodarjev je imelo na svojih posestvih 32 kolonov. Od veleposestnikov okupatorske narodnosti v Goriških Brdih so bili najbolj znani grof Teuffenbach z 48 koloni in približno 100 drugimi najemniki, grof Baguer s 31 koloni, baronica Tacco s 48 koloni, Vanni degli Onesti v Slovrencu s 17 koloni, manj kot 10 kolonov pa so imeli baron Formentini, Manghetti in Bartolotti, baron Codelli, Colanti, Jakoncig in drugi.

Že nekaj dni po kapitulaciji Italije je nastalo vrenje med koloni proti odjadi polovice pridelka. S partizani so se dogovarjali, da bodo dali polovico njim – polovico pa ostane kolonom. Okrožni komite KPS je zato začasno določil, da polovico pridelka ostane kolonu, četrtno dobijo partizani, četrtno pa lastnik, ki pa mora od nje dati organom OF vse, kar ne porabi za svojo družino. Drugi bataljon Soške brigade pa je v začetku oktobra 1943 izdal proglaš, naj kmetje to leto in tudi v bodoče ne oddajajo pridelka veleposestnikom. Ukrepa obeh sta bila v nasprotju z odlokom NOS o veleposestvih. Okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, ki sta 10. oktobra 1943 dobila prve izvode ustrezne številke Primorskega Poročevalca in nato v enem tednu razmnožila tekst odlokov NOS in ga razdelila med prebivalstvo, nista napravila ničesar bistvenega za izvajanje odloka o veleposestvih. Joža Vilfan, ki se je ta čas mudil v Brdih, je 6. novembra 1943 poročal, da so šli okrožni funkcionarji po eni strani nedopustno v levo, s tem da so z odvzemom četrtnine pridelka vzbudili vtis, da gre ljudska oblast v razlastitev veleposestev, po drugi pa nedopustno v desno, s tem da se niso lotili izvajanja odloka o veleposestvih, češ, da je začasno že nekaj urejeno z odvzemom četrtnine pridelka in bi izvedba razlastitve lahko izzvala nasilje Nemcev.

Z izvajanjem odloka so začeli šele po četrtem novembetu 1943, ko je bilo na seji okrožnega NOO poleg drugega sklenjeno, da se veleposestnike okupatorske narodnosti, ki imajo manj kot 50 njih samó obdavci in da morajo

⁷¹ Arhiv Goriškega muzeja, fond Okrožnega NOO za Zapadno Primorsko, okrožnica št. 29 z dne 17. 11. 1943. – Isto, dopis za občino Slovrenc z dne 15. 11. 1943. – Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni svet ..., 25.

slovenski lastniki plačati polovico svojega deleža kot davek. Do 14. oktobra 1943, ko je bila delitev pridelka med posestniki in koloni že končana, je dobil v vzhodnih in južnih Brdih kolon 3/4 pridelka mošta, v zahodnih Brdih pa vsak polovico.

Odlok o veleposestvih je sprožil vprašanje izenačenja položajev kolonov. Joža Vilfan je ugotovil, da je odlok razočaral polovico kolonov in razburil vse gospodarje, to je tudi slovenske veleposestnike in srednje kmete. Odlok je sprožil vprašanje odprave kolonata. Stališče, da se odpravi kolonski sistem, je zastopal zlasti okrožni NOO, ki je 8. novembra 1943 predlagal, da bi začasno rešili vprašanje kolonov slovenskih gospodarjev z zadrugo.

Sredi novembra 1943 je okrožni NOO spet razpravljal o odloku o veleposestvih in po navodilih Joža Vlafana sklenil, da se štejejo med veleposestnike okupatorske narodnosti tudi oni, ki imajo manj kot 50 njiv in jih ne obdelujejo sami in naj se opusti misel na kolektivne zadruge, razen če bi se zanje odločili v razlastitvenih odborih.

V drugi polovici novembra 1943 je sovražnik izvedel ofenzivo, ki je zjela tudi Goriška Brda in s svojimi posledicami vplivala na izvajanje odloka o veleposestvih. Agrarni upravičenci so iz strahu pred sovražnikom odstopili od zahtev po razdelitvi veleposestniške zemlje. Okrožni NOO je zato 11. decembra 1943 pisal NOS za PS in sporočil, da so glede razlastitve dobili od posameznih občin prošnje, naj se zaradi nepredvidenih težkoč s tem počaka. Sporočili so, da so izvedli razlastitev v mejah možnosti po celih Brdih v tem smislu, da so nekateri koloni postali lastniki kolonij v istem obsegu, kot so obdelovali dotedanje kolonije.

V tem času je o istem vprašanju razpravljal tudi Pokrajinski odbor OF za Primorsko Slovenijo, ki je prišel v glavnem do enakega sklepa, da je primerno, da zavrejo izvajanje razlastitev po njihovem odloku. Poudaril pa je, da to ne pomeni, da odstopa od razlastitve. »Pokazalo se je samo, da z izvedbo razlastitvenega odloka v tem trenutku lahko škodujemo mnogo važnejši nalogi: temeljiti in vsestranski obdelavi zemlje prihodnjo pomlad... OF ostane zvesta svoji obljubi, da razlasti tujo veleposestniško zemljo in da bo tudi pravilno rešila vprašanje drugih kolonov, smatra pa, da sedanji trenutek za to ni primeren... Kolikor obstajajo razlastitveni odbori, jih ni treba razpuščati, ne smejo pa se spuščati v vprašanje razlastitve.« Okrožni NOO za ZP pa je naročal krajevnim NOO, da morajo pri kolonih, katerih gospodarji so bili razlaščeni, pobirati davek tudi od gospodarjevega deleža. Glede razlastitve pa so napovedali odložitev. Na takšnih posestvih so ostali koloni sami in niso bili nicesar dolžni gospodarju. To pa ni veljalo za gospodarje Slovence, »ti se niso razlaščeni.« Vseeno pa so zahtevali naj KNOO sestavijo seznam agrarnih upravičencev.⁷³ V Brdih se ni opravila delitev zemlje tujih veleposestnikov, čeprav so bili razlaščeni.

Okrožni odbor OF je sporočil vsem KNOO, »da razna tekoča vprašanja, ki so sicer aktualna, pa se zaradi nepredvidenih zaprek danes ne morejo

⁷² O tem je pisala tudi Lida Bezljaj-Krevl: Razvoj Narodnoosvobodilnega gibanja..., 10.

⁷³ Arhiv Goriškega muzeja, fascikel Okrožnega NOO za ZP, okrožnica št. 47, 13. 12. 1943.

takoj rešiti, ostanejo zaenkrat samo odložena, toda s tem niso likvidirana. To naj si zapomnijo zlasti agrarni interesenti. Vemo, da marsikateri interesent danes ne mara zemlje, ki si jo je pred nedavnim časom še želel. In to iz strahu pred okupatorjem, ki je začasno v deželi. Toda naj ve tak interesent, da pečenji golobi nikomur sami ne letijo v usta, marveč si jih je treba priboriti.⁷⁴

Okrožni NOO za ZP pa je januarja 1944 poslal še zadnja navodila krajevnim NOO glede kolonata v tem obdobju. Sporna vprašanja bivših kolonov naj se rešujejo v krajevnih NOO, le v večjih zadevah naj se obračajo na okrožni NOO. Ta je dobil sporočilo, da se je delala po gozdovih razlaščenih posestnikov velika škoda. Od krajevnih NOO so zahtevali poročilo o vseh veleposestnikih – tujih in narodnih izdajalcih, seznam agrarnih upravičencev in podatke o njih. »Agrarni interesenti naj sestavijo tudi seznam razlastitvenega odbora, da bodo lahko razdelili zemljo, ki bo prišla v upoštev.«⁷⁵

Po kapitulaciji Italije so bili iz Brd izgnani karabinerji in italijanska civilna uprava, zato so Nemci ukinili izdajo živilskih kart za Brda. V Smartnem je zato ljudska oblast ustanovila 12-članski gospodarski odbor, ki naj bi reševal pomanjkanje. Še isti dan so se razdelili v štiri podobore: za oskrbo z mesom in mesnimi izdelki (Višnjevik), za odkup in prodajo kmečkih pridelkov (Kojsko), za preskrbo partizanov (Neblo), za odkup in prodajo vina (Imenje). V Imenu sta v dopoldanskih urah delovala Viljem (Ninč) Sviligoj in Jožef Školaris. Kmet, ki je želel prodati svoje vino izven Brd, je moral dobiti dovolilnico in moral se je obvezati, da bo preskrbel za 1/4 vrednosti vina, moko v prid narodnoosvobodilnega gibanja (NOG). Potrdila so izdajali v Imenu, za nadzor pa je skrbela cestna milica. V začetku so ljudje temu nasprotovali, vendar je potem stvar normalno delovala do konca vojne in še nekaj časa potem. Le enkrat je moral odbor bežati pred Nemci.⁷⁶ Jožef Školaris je v popoldanskih urah organiziral v Neblem tudi ves odkup sadja za zahodna Brda.

Slovenski veleposestniki v Brdih so večinoma podpirali NOG in bili so narodno zavedni. Problem so bili tudi srednji posestniki, katerih lastnina je obsegala okrog 10 ha. Tudi ti so dali nekaj zemlje v najem zaradi različnih vzrokov. Ti srednji kmetje pa so večinoma predstavljali močno oporo NOB v Goriških Brdih. Zato je prišlo v Brdih pri poskusu izvajanja odloka o razlastitvi veleposestev do trenj in neenakosti. Težko je bilo ločiti kolona od najemnikov. Nekateri mali kmetje so odšli za zaslужkom v tujino in dali zemljo sorodnikom v obdelavo. Prihajalo je do hudega razburjenja med ljudmi. Tisti koloni, ki niso več plačevali deleža gospodarjem, so morali plačati več narodnega davka.⁷⁷

Jesenji 1943 je NOG prevzelo vino, ki je bilo v kleti gradu na Dobrovem. Z vozovi so odpeljali vse kolonsko vino in ga na debelo prodajali v Neblem in v Furlaniji.⁷⁸

⁷⁴ Isto, okrožnica z dne 3. 1. 1944 vsem krajevnim NOO.

⁷⁵ Isto, okrožnica št. 27, vsem krajevnim NOO z dne 21. 1. 1944.

⁷⁶ Jožef Školaris, Spomini druge svetovne vojne iz Brd..., 71–78.

⁷⁷ Vladimir Prinčič, Goriška Brda v borbi za svobodo..., 60. Joža Vilfan je imenoval te srednje kmete »kulaki«.

⁷⁸ Izjava Antona Mariniča, Zali breg 11, Cirila Šibava, Pojana (razgovor 23. 9. 1981), Antona Markočića, Goriška cesta 1, Dobrovo.

Politični organi NOG so vse do konca vojne spremljali položaj kolonov. Okrajna narodnoosvobodilna skupščina je 8. septembra 1944 sklenila, da se morajo urediti odnosi med koloni in gospodarji. Sklenili so, da bodo koloni plačali 25% pridelka gospodarjem, ki so živeli v Brdih. Koloni, katerih gospodarji niso živeli v Brdih, pa so morali dati tistih 25% gospodarski komisiji. Vsi koloni so morali sprejeti 75% stroškov.⁷⁹

Za reševanje sporov med koloni in gospodarji je bila postavljena paritetna komisija iz devetih članov: trije koloni, trije gospodarji in trije zastopniki oblasti. Med razpravo so tudi predlagali, naj se postavi več paritetnih komisij, kajti delo bo ogromno. Ludvik Brešan je predlagal, naj bi to vprašanje reševalle gospodarske komisije. Po predlogu Albina Dujca pa so sklenili, da sestavijo zgoraj omenjeno komisijo, ki bo reševala s pomočjo krajevnih NOO in gospodarskih komisij kolonsko in druga gospodarska vprašanja. Na koncu zasedanja so izglasovali predlog, da potrdijo sporazum z dne 4. septembra 1944 med koloni in posestniki; to je, da plačajo koloni 25% pridelka gospodarju in sami krijejo 75% stroškov. Za gospodarje – sovražnike pa mora biti oddano 25% dohodka Okrajni gospodarski komisiji. Prav tako so enoglasno odobrili ustanovitev paritetne komisije.

Na drugi seji izvršnega odbora Okrajne NOO skupščine za Brda 13. septembra 1944 v Vedrijanu je bilo rečeno, da bodo člani paritetne komisije določeni naknadno. Okrajni NOO za Brda je 25. septembra 1944 poslal administraciji posestev Baguerjev v Blankižu dopis, da od tedaj dalje nima pravice zahtevati najemnin od kolonov, niti v denarju, niti v naravi.⁸⁰ Isti organ je zahteval od krajevnih NOO tudi osebne podatke o skrbnikih javne imovine (razlaščenih posestev). Posredovati so morali imena gospodarjev in kolonov, seznam pridelanega vina in višino najemnine, ki jo je plačeval kolon.⁸¹ Za upravitelja državne imovine v Brdih so imenovali Ludvika Brešana.

NOG v Goriških Brdih je sverovalo pri kolonskih problemih tudi v drugih okoljih. Za gospodarja v Mirnu so določili delež 25% pridelka. Če je živel v kraju, ki ga je kontroliral sovražnik, so mu dovolili izvoziti samo toliko vina, kot ga je rabil za lastno uporabo. Če pa je živel na osvobojenem ozemlju je lahko izvozil vseh 25% vina, ki mu je pripadalo.⁸²

Tiste, ki so prodajali vino iz Brd brez dovolilnice, so javili javnemu tožilcu.

Proti takšnim rešitvam kolonskega vprašanja so se pojavili tudi močni odpori. Iz Medane je prišla na Pokrajinski NOO za Slovensko Primorje vloga, ki jo je podpisalo še 29 lastnikov. Okrožni NOO za ZP je zavrnil to pri-

⁷⁹ Arhiv inštитuta za zgodovino delavskega gibanja (IZDG) Ljubljana, fond Okrajni NOO Brda, zapisniki 1944–45, fasc. 607, položaj 8. 9. 1944. Gospodarski referent je bil tov. Ludvik Brešan.

⁸⁰ Arhiv IZDG Lj., fond Okrajni NOO za Brda, fasc. 606. Dopis je napisan v italijanskem jeziku.

⁸¹ Isto, Vprašalnik vsem krajevnim NOO z dne 18. 10. 1944. Krajevni NOO Biljana je imel glede tega 27. 10. 1944 sestanek, kjer so sklenili, da bodo dali 20% od žganjekuh gospodarski komisij, okrožnemu NOO so poslali seznam kolonov in gospodarjev. Sklenili so sestaviti popis pridelanega vina kolonov in ga poslati gospodarski komisiji. Prav tako so sklenili, naj napravi oskrbnik, ki je bil postavljen od KNOO, seznam zaplenjenega imetja Romea Kocijančiča in živinodravnika.

⁸² Isto, Okrajni NOO za Brda, Okrožnemu odboru OF za Zapadno Primosko 9. 11. 1944.

tožbo proti sklepu Okrajne narodnoosvobodilne skupščine za Brda z dne 8. septembra 1944 glede dajatve 25% pridelka s strani kolonov. To je bila, po ugotovitvi okrožnega NOO, pomoč NOGf najšibkejšemu sloju, ki je bil do tedaj preko mere izkoriscan. Skupščina je bila predstavnik vsega briškega ljudstva, torej tudi posestnikov, ki so imeli kolone. Gospodarji so bili tudi v paritetni komisiji in zato ni bilo mogoče trditi, da se je urejalo kolonsko vprašanje brez njihovega sodelovanja. Komisiji pa je bilo možno vedno predlagati revizijo posameznih kolonskih pogodb. Paritetna komisija je sklepala tudi o pritožbah in okrožni NOO je nastopal le kot višja pritožbena instanca.⁸³

Pozneje je postal upravitelj narodne imovine namesto Ludvika Brešana Karlo Srebrnič. Sklepi o oddaji 25% pridelka kolonov gospodarski komisiji se niso dosledno izvajali. Zaradi tega je okrajni NOO za Brda tudi kritiziral novega upravitelja narodne imovine. Na gospodarskem sestanku so sklenili, da je treba takoj pobrati vso hrano – koruzo, žito ali krompir – ki je bila še v rokah kolonov in jo oddati gospodarskemu odseku za prehrano vojske. Prav tako naj bi se poostrial kontrolo vina pri kolonih, ki so bili še dolžni oddati svoj delež.⁸⁴

V jeseni 1944 je delovala v Goriških Brdih paritetna komisija v naslednjem sestavu: za gospodarje – Edko Ferjančič (predsednik), Karel Obljubek (Breg-Krasno), Mirko Domenis (Šlovrenc); za kolone – Ludvik Markovič (Fojana), Viktor Četrlič (Snežatno), Karol Urbančič (Vipolže); za oblast – Anton Peršolja (Neblo), Ludvik Brešan (Podgora), Marica Juretič (Vrhovlje-Kojsko). V marcu 1945 pa je Okrajni NOO za Brda predlagal novo paritetno komisijo – za gospodarje: Franc Cukjati (Medana), Karel Obljubek, Minče Reja (Kozana); za kolone: Ludvik Markovič, Viktor Četrlič, Karol Urbančič; za oblast: Anton Moderc (Brestje), Alojz Simčič (Dobrovo), Marica Gabrijelčič (Vrhovlje). Okrožnemu odboru so obljubili tudi karakteristike teh kandidatov.⁸⁵

Paritetna komisija je jeseni 1944 vabila gospodarje posamično na razgovor v Imenje. Nekateri so se sklicevali na zakone fašistične Italije in niso hoteli pristati na delitev 25% : 75% v korist kolona. Edko Ferjančič je imel zato z nekaterimi trde razgovore. V komisiji, kjer je deloval Ludvik Markovič iz Fojane, so bili prisotni: Edko Ferjančič, Anton Peršolja in Ludvik Markovič (se pravi predstavniki gospodarjev, oblasti in kolonov). Biali so se, da bi gospodarji izdali njihovo delo Nemcem, vendar se to ni zgodilo. Večinoma so gospodarji hitro pristali na rešitve komisije. Lastnike kolonij iz Medane pa so povabili na sestanek k Zahrišju v Šmartno. Predsednik komisije je bil Edko Ferjančič. Med ljudmi je bilo razširjeno mnenje, da bodo po zmagi razlastili veleposestniško zemljo. Tudi Cerkev se je prilagodila 25% deležu pridelka svojih kolonov. V Medani je bilo več manjših lastnikov kolonij in jih je bilo težko prepričati. Gospodarji so morali podpisati, da se strinjajo z novim nači-

⁸³ Isto, Okrožni NOO za Zapadno Primorsko, položaj 17. 1. 1945 (odposlano 24. 1. 1945).

⁸⁴ Isto, Okrajni NOO za Brda (fasc. 606), tovariu Srebrniču, upravitelju narodne imovine, položaj 2. 2. 1945.

⁸⁵ Isto, Okrajni NOO za Brda Okrožnemu izvrs. odboru za zap. Prim., položaj 24. 3. 1945. Dejansko je potem delovala paritetna komisija v reducirani sestavi. Edko Ferjančič je bil sprva župnik v Šlovrencu, nato v Kojskem.

nom delitve. Komisija je delala čim bolj tajno, ker so se bali nemških represalij. V Imenu so imeli večje obravnave s kolonskimi gospodarji le okrog trikrat.⁸⁶

Poleg dovolilnic za izvoz vina, ki so jih izdajali v Imenu, sta takšne dovolilnice izdajala tudi Jožef Marinič in Ivan Gravnar v Gorenjih Brdih. 25% pridelka, ki so ga koloni razlaščenih gospodarjev oddajali NOV, so po tajnem sporazumu med gospodarsko komisijo in goriškim prefektom Pacejem zamenjevali za blago iz garantirane preskrbe. Zamenjevali so predvsem vino in sadje. Tako je od Nemcev postavljena ustanova pomagala pri oskrbi partizanske vojske.⁸⁷ Blagajniki krajevnih NOO so pobirali davke in trošarino, ki je bila predvsem davek od prodanega vina. To plačevanje se je nadaljevalo tudi po koncu vojne.⁸⁸

Nekateri gospodarji v bližini Gorice niso priznali novega načina delitve pridelka. Baronica Tacco je poslala nemške vojake po svoj delež v Števerjan. Paritetna komisija, ki je razsojala nesporazume med gospodarji in koloni, se ni zmeraj dovolj poglobila v spore. Mnogi gospodarji je v letu 1945 niso več priznavali. Edko Ferjančič-Taras je kot predsednik komisije odstopil in komisija je prenehala poslovati.⁸⁹

Kolonat po 2. svetovni vojni

Jesen leta 1945 so nekateri gospodarji zahtevali dajatve tudi za dve leti nazaj. Goriška Brda so tedaj spadala v cono A pod zavezniško vojaško upravo (ZVU). Uprava je priznala davke, ki so jih ljudje do tedaj plačevali partizanom. V začetku avgusta 1945 so v Brdih ustanovili sindikat kolonov. Anton Reja-Sever iz Števerjana je po partijski liniji obvestil Antona Mariniča iz Zalega Brega, naj ustanovijo svoj sindikat. O tem so govorili člani celice KPS Biljana 27. julija 1945. Pri obravnavi gospodarskega vprašanja so sklenili: »sklicati kolone na sestanek, da se organizirajo vsi koloni zapadnih Brd v kolonski sindikat.« Že naslednjو nedeljo je bil sestanek v Neblem, kjer se je na vrhu vasi pred Golobovo hišo zbralo 100 od 150 kolonov. Še v avgustu so se zbrali v Šmartnem na zboru kolonov, kjer se je sestalo 400–500 kolonov. Anton Marinič je bil izbran za predsednika, Alojz Pintar z Brestja pa za tajnika kolonskega sindikata. Iz vsake briške vasi je bil določen v odbor po en član. Vsaka vas je imela poleg tega še svoj 4 do 5-članski odbor.⁹⁰ Kolonski sindikat je v začetku deloval samostojno. Pozneje pa se je po nasvetu političnega vodstva priključil Enotnim sindikatom v Gorici in kolonski odbor se je

⁸⁶ Izjava Ludvika Markoviča, Fojana (r. 1906): Silvino Polleto, Organismi popolari ..., 296.

⁸⁷ Razgovor s Petrom Lenardičem-Skalom, ki ga je v Novi Gorici imel Lojze Vuga. — Milko Štolfa, Med briškimi gricji je posijalo sonce, 1963, 96. 97 Sporazum s prefektom Pacejem sta izvedla Peter Lenardič in Ivan Srebrnič.

⁸⁸ Blagajniška knjiga KNOO Dobrovo (blagajnik Jožef Krištofli). Na podlagi dovolilnic je znašala trošarina v maju 1945 9 lir od litra vina.

⁸⁹ Milko Štolfa, Med briškimi gricji ..., 96, 97.

⁹⁰ Beležka Antona Mariniča, Zali breg 11 (jeseni 1945); Milko Štolfa, Med briškimi gricji ..., 142; Marjan Terpin, Števerjan, 225. Tajnik okrajnega NOO, Izvršni odbor Brda, Jožef Marinič je okrog 10. maja 1945 zapisal v svojo beležko: »Poslati vsem KNOO v Furlaniji zakon o kolonih.«

preoblikoval v Okrajni odbor Enotnih sindikatov (ES) Brda. S tem so dobili večjo veljavo pri Zavezničkih.

Predsednik in tajnik sta ob vključitvi v ES dobila nekaj denarja. S tem so odkupili pisalni stroj bivšega Briškega okraja, plačali članarino in za potrebe sindikalnega dela kupili kolo.⁹¹

V okrajnem odboru ES Brda so bili: Anton Marinič, Zali breg (predsednik); Adolf Prinčič, Kozana (blagajnik); Jožef Peršolja, Slovenc; Anton Peršolja, Neblo; Alojz Pintar, Brestje (tajnik); Bazilij Prinčič, Števerjan; Jožef Drnovšček, Krasno; Franc Kristančič, Medana; Avguštin Simčič, Vipolže. Poleg tega je obstajal še širši odbor, ki ga je sestavljalo 18 članov iz briških vasi, od katerih so nekatere sedaj v Italiji, n.pr. Števerjan, Škrljevo.⁹²

Organizirali so veliko zborovanje kolonov v Biljani, ki se ga je udeležilo več kot 1000 ljudi. Sklenili so, da se ne bodo nikdar več uklonili gospodarjem. Poudarjali so, naj koloni ne trepetajo in poklekajo pred gospodarji, in vztrajali pri sklepu Okrajne NOO skupščine s 8. septembra 1944 o 25% deležu za gospodarje. O kolonskem sindikatu so razpravljali tudi v izvršnem odboru Okrajnega NOO za Brda in ugotovili, da je imela družina Baguer še 32 kolonov. V Brda je prišlo tudi 7 izvodov pravil za ustanavljanje zadrug.⁹³

ZVU je tudi v Brdih nasprotovala sklepom ljudske oblasti in zahtevala, naj koloni spoštujejo za časa Italije sprejete pogodbe in oddajo lastnikom 50% pridelka. Kolonski sindikat je vztrajal na 25% deležu in to je vplivalo tudi na furlanske kolone. V Brdih so zagrozili, da bodi tistem kolonu, ki bo oddal polovico vina v kleti iztočili še ostalo. Politični organi so predvidevali, da bi šlo sadje v Krmin preko zadrug.

Prvi gospodar, ki je pristal na 25% delež je bil baron Baum (nečak grofice Elvire Baguer iz Dobrovege). Pred sklenitvijo dogovora so se pogovarjali z graščinskim administratorjem Michelom Culotom. Pogajanja so potekala po urtgatvi leta 1945 na dvorišču dobrovskega gradu. Pozneje so prišli baron, Cullot in trgovec iz italijanskega Slovrenca k predsedniku kolonskega sindikata na njivo, kjer je delal. Mirno so se dogovorili, da bodo dali koloni 25% vina in 30 – 35% koruze. 11. oktobra 1945 so koloni podpisali z baronom Baumom to kolektivno pogodbo in kolonski sindikat jo je hitro objavil in s tem izvršil pritisk na druge gospodarje.⁹⁴

Gospodarji so nekako pristali na 25% delež; predvsem niso hoteli ničesar podpisati, odpovedali so se popravil kolonskih hiš in niso se hoteli odpovedati obstoječim pogodbam. V Neblem se je kolonski sindikat pogajal z Vannijem degli Onesti. Ta je ustno pristal na delež 33% pridelka, vendar brez

⁹¹ Izjava Antona Mariniča (r. 31. 10. 1911) z dne 23. 9. 1981 in 19. 11. 1984; Edko Ferjančič, Briški koloni, Soča, 14. 8. 1947. Na splošno pa je bilo novembra 1945 vključenih v ES v vsej coni A le okrog 10% kmetov. Ob vključitvi je dobila organizacija v Brdih 1300 lir.

⁹² Beležka Antona Mariniča.

⁹³ Beležka Jožefa Mariniča, Podsabotin 10, str. 21, 26.

⁹⁴ Kronologija dogodkov na Primorskem (1945–1947), str. 46 (Slavica Plahuta in Drago Sedmak). — Primorska delavska enotnost 5. 12. 1945, str. 1. Ukinitev kolonata v coni B je vplivala tudi na cono A in predvsem na Goriška Brda. Trošarino so plačevali ljudje še nekaj mesecov po končani vojni. Če so hoteli dobiti vino so morali anglo-amriški vojaki priti po dovolilnicu.

obveznosti, da bo popravljal hiše. Pri pogajanjih z baronom Teuffenbachom v Vipolžah koloni niso bili enotni. Baron je izjavil, da sprejme, kar mu dajo, ni pa se odpovedal obstoječim pogodbam in ni ničesar podpisal.

Gospodarje iz Medane je zastopal pravnik Avgust Sviligoj in vodstvo kolonskega sindikata je bilo konec leta 1945 klicano na gospodarsko zbornico v Gorico. Pritožil se je del tistih Medancev, ki so se že leta 1944 pritoževali organom NOG. Sviligoj je ob podpori zavezniškega oficirja zahteval spoštovanje zakonov in 50% delež gospodarjem v Medani. Predsednik in tajnik kolonskega sindikata sta trdila, da so bili to fašistični zakoni in sta vztrajala pri 25% deležu za gospodarja. V Števerjanu so bila prav tako ob prisotnosti angleškega oficirja pogajanja z baronico Tacco. Koloni so povsem zasedli dvorano v občinski stavbi. Oficir je poudaril, da bodo veljali italijanski zakoni, dokler se ne bo razčistila pripadnost tega ozemlja. Predsednik kolonskega sindikata pa je dejal, da so z zmago nad fašizmom premagali tudi njegove zakone. Koloni so očitali baronici, da je v času NOB s pomočjo Nemcev izterjala svoj delež. Pripravljeni so ji bili dati 25% pridelka.⁹⁷

Cerkev je večinoma pristala na 25% delež pridelka svojih kolonov in to je veljalo tudi za leto 1946. Nekateri koloni so iz strahu in navade dajali več, kot se je dogovoril kolonski sindikat. To so bili tudi cerkveni koloni v Kojskem, kjer je deloval župnik Edko Ferjančič. V Medani je prišlo do primerov, da so koloni ponoči, na skrivaj, vozili gospodarjem več pridelka, kot je določil sindikat. Stari odnosi se niso mogli tako hitro spremeniti. Nekateri koloni pa že jeseni 1945 niso poravnali četrtine pridelka za gospodarje.

To je nekatere razburilo in okrog 60 lastnikov se je povezalo v obrambo svojih interesov. Bili so večinoma takšni, ki so vršili svobodne poklice v mestih in imeli v Brdih še kakšno posestvo. Ti gospodarji niso več pristajali na četrtino pridelka in so zahtevali polovico. Nastalo je vprašanje, kako doseči poravnavo obeh strank. Reševanje teh primerov je bilo važno politično vprašanje, ki je imelo svoj odmev tudi v Gorici.⁹⁸ Za reševanje teh problemov je Okrožni NOO za Goriško 21. marca 1946 ustanovil v Gorici kolonsko razsodišče.

Sestavljeni je bilo iz petih članov, med katerimi je bil pravnik, zastopnik izvršnega odbora NOO za Goriško, zastopnik ES, zastopnika zakupojemalca in zakupodajalca. Prvi trije so bili imenovani za dobo enega leta, zadnja dva pa sta izbrali pravdni stranki za vsak spor posebej. Razsodišče je vodil pravnik dr. Ivan Lasič in sklepali so z navadno večino glasov. Pri razsojanju so se držali običajev, ki so nastali po letu 1943 v posameznem okraju. Upoštevali so tudi lego in kulturo v zakup oddane nepremičnine in gospodarske razmere obeh strank. Pravično naj bi ovrednotili delo in kapital. Razsodišče je bilo

⁹⁷ Izjave: Alojz Mavrič, Brestje 1, Anton Modrc, Brestje; Lev Tičar, V Goriških Brdih se razraščajo močne socialistične postojanke, Koledar Prešernove knjižnice 1951, 157, 158.

⁹⁸ Goriški muzej, fond Slovensko-italijanske antifa. unije (SIAU), Okrožni odbor SIAU za Goriško, Pokrajinskemu odboru SIAU Trst (politično poročilo), Gorica, 20. 11. 1945. Predsednik in tajnik kolonskega sindikata v Brdih sta imela pogoste sestanke s političnim vodstvom v Kojskem.

huda spotika za ZVU, ki je očitala ljudski oblasti, da se vtika v njene pristojnosti na področju sodstva.⁹⁹

1. junija 1946 je razsodišče dobilo pravilnik, ki je opredelil določbo o razsodnikih in postopkih. Razsodišče je dobilo ime Komisija za poravnavanje sporov med zakupodajalcem in zakupojemalcem kmečkih zemljišč. Komisija je imela slovenski in italijanski senat in glede na jezik prve vloge so vodili postopek v določenem senatu. Če sta bili stranki različnih narodnosti, je moral predsednik senata imenovati v svoj senat enega ali dva člana iz drugega senata. Stranki sta morali v začetku postopka izjaviti, da bosta upoštevali razsodbo komisije. Pri razsojanju se niso držali pogodb oziroma določb o kolonatu, ki jih je izdala fašistična oblast. Možen je bil tudi ogled sporne zadeve na licu mesta. Zapisnik so vedno podpisali: predsednik, zapisnikar, stranke in njihovi zastopniki.¹⁰⁰ Komisija je obravnavala zadeve od maja do oktobra 1946. Nekateri vloge so imele že datum 15. februar 1946, bile pa so naslovljene na javnega tožilca goriškega okrožja.

V septembру 1946 je poslal predlog za reševanje kolonskega spora tudi Mestni odbor za Gorico Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev. Glede na arhivsko gradivo je reševala komisija 19 primerov, od tega enega v italijanskem jeziku. Največkrat je šlo za neplačevanje 25% deleža gospodarjem v vinu, sadju, koruzi in drugih pridelkih. S svojo avtoriteteto so urejali tudi zaostala plačila za leto 1945. V nekaterih primerih je komisija pojasnila lastniku, da ne more odpovedati najemništva, ker so bile sodne odpovedi kolonom z odredbo ZVU št. 141 preklicane. Nekajkrat je bila sporna tudi od kupna cena. Nekateri koloni so za leto 1945 upoštevali ceno koruze, kot so jo predlagali Julijski sindikati. Cena je bila v resnici višja, ker so ti sindikati dajali kmetovalcem premije. Nastali so tudi takšni primeri, da so v času NOB partizani rekvirirali na koloniji eno kravo od dveh, ki sta bili po polovici nerazdelna last kolona in gospodarja. Kolon je pozneje trdil, da so odvzeli gospodarjevo kravo in pustili njegovo. Gospodar pa je zahteval zase polovico krave. Takšne zadeve so urejali pred kolonskim razsodiščem ljudje, ki so bili simpatizerji NOB, ostali pa so se poslužili redne sodne poti.¹⁰¹ Posamezni spori so se razreševali zaradi zaostanka plačila v vinu. Držali so se pravila, po katerem je dobil gospodar eno četrtino pridelka. Večina kolonov pa ni plačevala samo četrtino od grozinja, ampak tudi od drugega sadja, kostanja in dolochenja količino mošta za najemnino košenic. Nekateri koloni so kasnili z oddajo deleža koruze. Razprave so se vrstile v Ljudskem domu v Gorici.

O kolonatu so razpravljali ES na konferenci 5. maja 1946 v Trstu. Razpravo je začel delegat Enotnih sindikatov okraja Krmin in zastopnik iz Brd je povedal, kaj so dosegli glede tega v Goriških Brdih. Gospodarji so se organizirali, vendar je kolonom uspelo uveljaviti 25% delež pridelka za velike go-

⁹⁷ Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, fond OINOO za Goriško, leto 1946, fasc. 11, uredba Okrožnega NOO za Goriško, 21. 3. 1946.

⁹⁸ Isto. Pravilnik komisije za poravnavanje sporov med zakupodajalcem in zakupojemalcem kmečkih zemljišč (tri strani). Vse potrebno za delovanje komisije v Ljudskem domu v Gorici, je dal na razpolago Okrožni NOO za Goriško.

⁹⁹ Enotna strokovna zveza delavcev in nameščencev, Mestni odbor za Gorico je poslal vlogo glede te zadeve naravnost dr. Ivanu Lasiču (Gorica, 11. 9. 1946).

spodarje. Srednji lastniki so zahtevali večji odstotek v svojo korist. Pri plačevanju v naravi so ti gospodarji zahtevali 40% delež, koloni pa jim niso bili pripravljeni dati več kot 30%.¹⁰⁰

Primorska delavska enotnost je poročala o agrarni reformi v Sloveniji in koloni in gospodarji so vedeli, kakšen razvoj jih čaka po priključitvi k Jugoslaviji. Skoraj v vsaki številki časopisa je bil tudi članek o zadružništvu. 15. maja 1946 je bilo v Biljani spet veliko zborovanje briških kolonov. Že v juliju 1945 pa je bil v Gorici zadružni sestanek, kjer so pod vodstvom dr. Slavka Fornazariča izvolili Okrožni iniciativni odbor za zadružništvo.¹⁰¹

Enotni sindikati na področju Tržiča so za poljedelsko stroko ustanovili poseben urad v Ronkah in poverjeniki so skrbeli za kmečke in mezdne delavce na raznih posestvih v 13 vseh Furlanije in zahodnega Krasa, ki so spadale v tržiško sindikalno področje je bilo 1582 kmečkih delavcev članov Enotnih sindikatov. 1. julija 1946 je sindikat poljedelskih delavcev v Enotnih sindikatih poslal uradu za delo in poljedelskemu oddelku ZVU spomenico, v kateri so predlagali, da koloni oddajo 25% pridelka gospodarjem, 25% pa zadružju, da s tem pospešijo sklenitev novega sporazuma z gospodarji. O tej četrtnini bi se lahko pogajali z gospodarji; vendar se urad za delo o tem ni izjasnil in Enotni sindikati so 17. junija spet poslali vlogi na omenjena naslova. Oficir ZVU pa je v Tržiču izjavil, da će ne bodo pristali koloni na delitev pšenice 50 proti 50, bo ZVU odredila mlačev pšenice s pomočjo nemških ujetnikov.¹⁰²

Zastopniki Okrajnega odbora Enotnih sindikatov v Krminu so 16. julija sestavili zahtevo, naj koloni uskladiščijo 25% pridelka, dokler ne bo razvidna delitev iz novega mezdnega sporazuma. Zaradi uskladiščenja teh 25% pridelka je civilna policija aretirala kolona na posestvu Fonda pri Turjaku. Zahtevali so, naj začne z mlatvijo požetega žita. Nastal je pretep, kolona so zaprli v Tržič. Ostali koloni so šli v povorki in z delavci iz ladjedelnice so vdrli na dvorišče zapora v Tržiču. Prišlo je do spopada s policijo in do poškodb.

Večini najemnikov je potekla kolonska pogodba za časa vojne in gospodarji jih takrat niso mogli odsloviti, niti jim povečati najemnine. Zato pa so takoj po vojni pričeli kolonom pošiljati odslovilna pisma, s katerimi bi 11. novembra 1945 prekinili najemniško razmerje. Enotni sindikati so zahtevali, naj izda ZVU odlok, ki bo preprečil, da bi morale družine v zimskem času na cesto. ZVU je 27. junija 1946 izdala ukaz št. 141, s katerim je polkovnik Alfred Bowman podaljal veljavnost poljedelskih pogodb do konca kmetijskega leta, ki sledi kmetijskemu letu, v katerem bo podpisana mirovna pogodba z Italijo. Gospodarji s to odločitvijo niso mogli odsloviti svojih kolonov vse do priključitve večine Primorske k Jugoslaviji. To odločitev ZVU so spodbudile tudi številne resolucije, ki so jih sestavili na krajevnih in okrajnih sestankih Enotnih sindikatov.¹⁰³

¹⁰⁰ Primorska delavska enotnost, 17. 1. 1946.

¹⁰¹ Primorska delavska enotnost, 24. 1. 1946, str. 1; Kronologija..., str. 26.

¹⁰² Primorska delavska enotnost, 20. 6. 1946, str. 1 in 8. 8. 1946, str. 1.

¹⁰³ Primorska delavska enotnost, 27. 6. 1946, str. 2, 30. 5. 1946 so ES na Goriškem ustanovili Okrožni odbor kmečkega sindikata, ki je razvil veliko aktivnost. Na prvih skupščinah ES v Gorici 29. 6. 1946 je bilo rečeno, da so hoteli gospodarji odsloviti predvsem tiste kolone, ki so se držali sklepov iz NOB in oddajali gospodarjem 25% pridelka. V letu 1946 je imelo nekaj kolonov težave s strani gospodarjev, ki jih je podpirala civilna policija.

Furlanski koloni so si prizadevali za priključitev k Jugoslaviji in to je izvalo polemike v italijanskem časopisu. V *La Voce Libera* je bil objavljen članek Kolonska prepreka na Tržiškem. V njem so bile trditve, da je v zadnjih letih fašistične vlade kmetijstvo močno napredovalo. Izvajale so se melioracije in uveljavila se je kultura breskev. Koloni naj bi dosegli neko blagostanje. Enotni sindikati naj ne bi zahtevali 75% pridelka za kolona, ker bi se jim to zdelo prav, ampak je to Titova propaganda in želijo si le pridobiti člane med kmeti. V Primorski delavski enotnosti je 1. avgusta 1946 odgovoril kmetijski referent Enotnih sindikatov Giuseppe Muslin. Poudaril je, da želijo priti koloni pod Jugoslavijo. To ni borba med Slovenci in Italijani, ampak boj izkorisčancev proti skupnim izkorisčevalcem. »Koloni težijo k Jugoslaviji ne zato, ker Jugoslavija nekaj obljublja, česar potem ne izpolni, marveč zato, ker se v Jugoslaviji resnično izvaja agrarna reforma in imajo kmetje svoj pridelek. Furlanski kmetje hočejo Jugoslavijo, ker jim ta daje pravico na vso zemljo, kolikor jo obdelujejo.« Muslin je trdil, da so bili koloni pod fašizmom revni in zato hočejo nov način delitve pridelka in s tem se bodo z veseljem oprijeli dela.¹⁰⁴

ZVU je izenačila najemnine v denarju z višino vrednosti najemnin v naturi. Dodali so določbo, da bodo možne pritožbe, če bo prišlo do previške najemnine glede na kvaliteto zemljišča. Briški koloni so imeli 16. avgusta 1946 sestanek v Števerjanu, kjer je Peter Nardin govoril »o pravi demokraciji vzhodnega tipa«. Na sestanku se je 40 članov Enotnih sindikatov naročilo na Primorsko delavsko enotnost in poslali so resolucijo Svetovni sindikalni zvezi v Pariz, kjer so zahtevali priključitev k Jugoslaviji.¹⁰⁵ Tudi najemniki v okolici Trsta so si prizadevali, da bi oddajali četrtnino pridelka kot briški koloni, vendar so imeli pri tem večje težave.

Ko so po priključitvi večine Primorske k Jugoslaviji oktobra 1947 pospravili v Goriških Brdih pridelek grozdja, je prišel v Brda funkcionar, ki je predlagal, da bi 25% vina od kolonov dali Okraju. Zaradi odpore se stvar ni izvedla.¹⁰⁶

Kolonske podružnice ES so bile zelo aktivne. Vodstvo ES bivše cone A Goriškega okraja pa je bilo po 15. septembru 1947 v likvidaciji in z njim so bile v reorganizaciji vse podružnice nekdane cone A. Upravni odbor ES bivše cone A je zapisal: »Svobodna Brda so s priključitvijo rešila kolonsko vprašanje, kajti agrarna reforma, ki se izvaja v naši ljudski državi da zemljo onesmu, ki jo obdeluje, kar določajo tudi naši ljudski zakoni.«¹⁰⁷ Vendar so bili koloni in člani KPS dolžni vstopiti v Kmetijsko obdelovalne zadruge (KOZ) in zemlja v tem času ni postala njihova privatna lastnina. S tem je nastala razlika pri reševanju kolonskega vprašanja na Primorskem. V coni B so v letih 1945, 1946 odpravili kolonat in dali zemljo kolonom, v nekdani coni A pa po 15. septembru 1947 niso razdelili zemlje kolonom, ker je prevladala že drugačna politična usmeritev in nastale so zadruge. Da bi obvarovali zemljo,

¹⁰⁴ Primorska delavska enotnost, 1. 8. 1946, str. 1. Avtorica članka je bila Gruber-Benco.

¹⁰⁵ Primorska delavska enotnost, 4. 9. 1946 in 25. 9. 1946.

¹⁰⁶ Anton Marinčič, Zali breg 11 (izjava).

¹⁰⁷ Poziv vsem članom ES in delovnemu ljudstvu bivše cone A, Solkan 8. 10. 1947.

so na rednem občnem zboru stare fojanske zadruge (Poljedelskega društva kolonov in malih posestnikov) 2. oktobra 1949 sklenili, da likvidirajo zadrugo. Naslednje leto je KOZ Fojana kupila ves premični inventar nekdanje zadruge, ki je 9. marca 1951 uradno prenehala z delom. Svobodne kmete pa je socialistična oblast tako obremenila z davki, da je v marsikateri hiši prišlo do rubeža premičnin.¹⁰⁸ Z vsemi sredstvi so pospeševali ustanavljanje KOZ.

Lastniki kolonij v coni A so računali, da bo po priključitvi k Jugoslaviji prišlo do agrarne reforme in do razlastitve. Pod ugodnimi pogoji so bili pripravljeni prodati zemljo. Tudi celo kmetijo si tedaj dobil za par volov. Nekaj kolonov je to izkoristilo in število kolonov v Goriških Brdih je padlo v septembru 1947 na vsega 127 družin s 720 osebami in 636 ha zemlje. Upoštevati pa moramo, da je del kolonov ostal v Italiji. Nekateri pa so zaupali obljudbam socialistične Jugoslavije in niso hoteli kupovati zemlje. V času ŽVU je bilo v Brdih še 780 kolonskih družin, ki so se zelo prizadevale za priključitev k Jugoslaviji. Množič koloni so se pozneje kesali, ker niso hoteli odkupiti zemlje, posebno v Števerjanu, ki je ostal v Italiji in je ostal tam kolonat do srede 70 let.¹⁰⁹

Po priključitvi je pričel tudi v Brdih veljati odlok o eksproprijaciji lastnine, ki so jo obdelovali koloni in viničarji. Večina kolonske zemlje je prišla v državno oziroma v družbeno last.¹¹⁰ V višjih predelih Brd je bilo manj kolonov in v času Italije je hitro naraščal kolonat na področju Višnjevika in Šmartnega.¹¹¹

Zadrugo, oziroma zadružno ekonomijo so pričeli najprej oblikovati na zemljišču pobeglih ob priključitvi in zavoda Ente v Medani. Za zboru volivcev 22. decembra 1947 so razpravljali, kako naj se obdeluje ta zemlja. Z glasovanjem so določili, da ustanovijo obdelovalno zadrugo. Nekateri pa so glasovali za to, da bi imetje razdelili med kmete. 1. novembra 1948 je bila ustanovljena KOZ, ki je delovala do 31. marca 1955.¹¹² Dokler ni imela zadruga vsaj 10 članov, je namesto nje delovala zadružna ekonomija. Za vstop v zadrugo so pošiljali rdeče dopisnice in članom partije, ki niso hoteli vstopiti v zadrugo, so grozili z izključitvijo. Delavci v Anhovem, ki so imeli doma zemljo, so se moralni vrnilti domov v zadrugo. Koloni, kot smo že prej omenili, so morali obvezno stopiti v zadrugo. Kmetje so se temu upirali, češ da »ne gredo v kolhoze«. Večje kmete so prisilili k vstopu v zadruge z visokimi davki. Odkup vina v Brdih je bil po nizkih cenah in v časopisu so ugotavljali »da ni pravilno, če zahteva kmet višje cene, kajti vino bo prodajal tudi v prihodnje in od sedanje prodaje je odvisna tudi prihodnja.« Proti privatnim nakuvovalcem so kazensko postopali.¹¹³

¹⁰⁸ Ludvik in Ciril Zorlut, Slobodni kmetje . . . 70 in dokumenti Jožeta Mariniča, Barbana.

¹⁰⁹ Izjava Stanka Hlede iz Števerjana (živi v Ljubljani). V Števerjanu je bilo okrog 170 kolonov. Sredi 70. let je bil sprejet v Italiji zakon, ki je omogočil ukinitve kolonata.

¹¹⁰ Odlok o eksproprijaciji lastnine, katero obdelujejo koloni in viničarji. (Ur. list LRS, št. 396/62, 19. 12. 1945).

¹¹¹ Branko Marišić, Iz povijesti kolonata . . . , 243, 249; Igor Vrišer, Goriška Brda . . . 83, 84.

¹¹² Casnik Nova Gorica, 3. 1. 1948, Ivan Simčič, Plešivo 50.

¹¹³ Nova Gorica, 21. 1. 1948.

V Neblem je bila na primer 25. septembra 1948 ustanovljena vinogradniško obdelovalna zadruga, v katero se je vključilo 33 kolonov s 130 ha zemlje. Po treh letih zadruge so v Neblem zbirali podpise za izstop in na izstopni zbor je prišlo 30 članov, kar je bilo v časopisu ostro obsojeno.¹¹⁴ Takšna zadruga je bila poleg drugih ustanovljena tudi na Dobrovem za šest vasi. Vino so hranili skupaj v dobrovskem gradu. Med bivšimi koloni in nekolonji ni bilo večjih razlik, vendar so v Upravnem odboru zadruge bili nekdanji koloni. Premožnejše družine so morale vstopiti v zadrugo zaradi visokih davkov in ker sicer niso dobili izkaznic za blago. Zadrugam na Dobrovem, v Medani in Cerovem so očitali, da so si člani razdelili prevelike ohišnice (1 ha vinograda). Ko so oktobra 1948 ustanavljali zadrugo v Cerovem, so posamezniki nastopali s parolo »vsi smo za Jugoslavijo, smo pa proti zadrugam.« Vanjo se je vključilo 13 bivših kolonov in en srednji kmet. Človeku, ki je javno nastopil proti zadrugi, pa so odvzeli člansko izkaznico OF.¹¹⁵ Kjer ni bilo kolonov, so bile večje težave pri ustanavljanju zadrug. Do 5. decembra 1948, ko je bilo v Goriških Brdih devet kmetijsko-obdelovalnih zadrug. Kljub obljudbam med NOB, koloni niso dobili zemlje v lastno posest in funkcionarji so prepričevali vodilne kolone in komuniste v Brdih, naj rajši ustanovijo zadruge, ker bodo v drugem primeru ustanovljena državna posestva in bo zemlja postala državna last. Takšno posestvo so ustanovili samo v Vipolžah iz nekdanje vzorno urejene posesti baronov Teuffenbachov. Posestvo je bilo po odločbi ustanovljeno 1. 1. 1948, dejansko pa je začelo z delom 15. marca 1948. Leta 1948 je bila v Vipolžah ustanovljena tudi dvoletna kmetijska šola, ki pa ni dolgo delovala.¹¹⁶

Cerkveno zemljo so kar vključili v zadrugo, kjer so vanjo vstopili tudi cerkveni koloni. Ta zemlja tedaj še ni bila razlaščena in so jo večinoma odvezeli cerkvi leta 1955.¹¹⁷ KOZ so ukinjali po letu 1950 in največ v letih 1954, 1955. Zaradi pomanjkanja dobička so zemljo deloma razdelili kmetom in nekdanjim kolonom. Iz najboljšega zemljišča so oblikovali kmetijske zadruge oziroma vzorna posestva v Neblem, Medani, na Dobrovem, v Kozani in na Humu. Leta 1960 so se te zadruge združile v zadrugi Dobrovo in Kojško, leta 1963 pa je prišlo tudi do združitve teh dveh v KZ Goriška Brda Dobrovo.

Nekdanji kmetje so dobili večino zemlje na istem mestu, kot so jo imeli pred ustanovitvijo kmet. obdel. zadrug. Koloni pa so jo dobili tudi drugod in to manjše površine (okrog 2,5 ha). Ta delitev je potekala leta 1955. Odločbe je izdajala Komisija za agrarno reformo pri okrajnem ljudskem odobru Goricu.¹¹⁸ Izdajali so jih na podlagi 17. in 18. člena zakona o agrarni reformi in

¹¹⁴ Nova Gorica, 24. 8. 1950, 19. 1. 1950 in 30. 8. 1951. Največ zadrug je bilo ustanovljenih v oktobru 1948. Po resoluciji Informbiroja so bili nekateri funkcionarji povabljeni v Postojno, kjer so jim prizporočali ustanavljanje KOZ.

¹¹⁵ Nova Gorica, 8. 10. 1948. Razlaščena zemljišča so prisla v posest KOZ. Poverjenik za agrarno reformo pri goriškem okraju je bil Jožef Marinič iz Podsabotina.

¹¹⁶ Darko Markovič, Zali breg 8 a (izjava); Lev Tičar, V Goriških Brdih se razraščajo . . . 157.

¹¹⁷ Župnija v Biljani je imela 6 kolonov.

¹¹⁸ Uradni list LRS št. 10/48.

kolonizaciji v LRS v zvezi z odločbo Državnega sekretariata za gospodarstvo LRS z dne 3. februarja 1955.¹¹⁹ Dodeljeno zemljo niso smeli lastniki za dobo 20 let od uveljavitve zgoraj omenjenega zakona razdeliti, prodati, zamenjati, darovati, dati v zakup ali zastaviti, ne v celoti ne deloma.¹²⁰

Z zgoraj opisanimi odločbami so bile kot nezakonite razveljavljene dodelitvene odločbe Okrajne komisije za agrarno reformo v Gorici, s katerim so bila leta 1948 dodeljane kmetijskim in vinogradniškim delovnim zadružam na območju OLO Gorica zemljiška posestva, ki so prišla v zemljiški sklad agrarne reforme po 14. členu zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v LRS. »Z ozirom na likvidacijo pretežnega dela teh zadruž je bilo po zadovoljivti potreb socialističnega sektorja dodeliti ostala zemljišča s kolonskimi stanovanjskimi hišami in gospodarskimi poslopji v last bivšim kolonom in zadružnikom kot upravičenim agrarnim interesentom po predpisih zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v LRS in tako sanirati stanje, ki je bilo ustvarjeno z nezakonitimi odločbami Okrajne komisije za agrarno reformo v Gorici«.

Tako se je tudi pravno zaključilo obdobje kolonata na Goriskem. Kmetje, ali vsaj večina izmed njih, v Goriških Brdih pa so se kot kooperanti vključili v kmetijsko zadružo.

Večina fotografij je narejena na podlagi knjižic, ki mi jih je posodil kolega Lojze Vuga. Za pomoč se mu zahvaljujem.

IL COLONATO NEL GORIZIANO DALLA FINE DELLA I^a GUERRA AL 1947

Riassunto

Del problema del colonato nell'area slovena del Goriziano dopo la prima guerra mondiale si occuparono i cristiano-sociali ed i socialisti, in seguito i comunisti. L'Unione dei coloni sloveni, di orientamento cristiano e nazionale, si era sfasciata non avendo il padronato accolto i contratti collettivi del colonato. Questi furono in seguito attuati dai socialisti i quali curarono pure l'organizzazione dei coloni del Collio. Questi raggiunsero l'accordo sulla divisione del raccolto a metà tra i padroni e i coloni, ed il contratto era valido otto anni.

Nel 1927 i sindacati fascisti del Goriziano prepararono ed attuarono il proprio accordo collettivo del colonato valido nove anni che poi rinnovavano. Nel 1922 fu istituita a Fojana l'Associazione agraria dei coloni e piccoli proprietari che nonostante molte difficoltà attuò il riscatto di gran parte dei coloni a Fojana e a Barbana. Dopo la capitolazione dell'Italia il Consiglio nazionale di liberazione per il Litorale sloveno emanò l'ordinanza sull'esproprio del latifondo e in base a questa furono espropriati nel Collio goriziano i latifondisti e proprietari di nazionalità straniera. Non si riuscì però a dividere i possessi tra i coloni ed i piccoli proprietari. Nell'autunno del 1944 fu istituita una commissione partitica composta dai rappresentanti dei coloni, padroni e autorità popolare con l'incarico di occuparsi del problema del colonato. Per i coloni dei possidenti espropriati fu stabilita la consegna del 25% del raccolto al Movimento di liberazione nazionale mentre per i coloni dei possidenti sloveni la consegna del 25% del raccolto era destinata ai possidenti stessi del Collio.

Durante il governo militare alleato i coloni istruirono il proprio sindacato che aderì ai Sindacati unitari. Essi riuscirono a conservare il rapporto di divisione del periodo della Lotta nazionale per la liberazione: il 25% del raccolto era destinato ai possidenti. I conflitti tra i padroni e i coloni venivano risolti dai probiviri del colonato nella Casa della cultura di Gorizia. Nel frattempo alcuni coloni della zona A si riscattarono. Dopo l'annessione del Litorale alla Jugoslavia l'autorità non mantenne la parola riguardo alla cessione della terra a coloro che la coltivavano: i coloni furono costretti a iscriversi alle Cooperative agricole e solo dopo la soppressione di queste entrarono in possesso di piccole porzioni di terreno.

¹¹⁹ Omejitev je veljala do 20. 12. 1965. Možna je bila pričakovanja v roku 15 dni.

¹²⁰ Odločba komisije za agrarno reformo pri OLO Gorica. Podpisana sta bila predsednik in tajnik komisije: Milan Vižintin in Hubert Jencic.

KULTURNOPROSvetNA DEJAVNOST V SREDNJEPRIMORSKEM OKROŽJU

III. del

(Razmere v okrožju poleti in v začetku jeseni 1944)

Slavica Plahuta

Kultura in prosveta sta se v srednjeprimorskem okrožju poleti in v začetku jeseni 1944 razvijali v znamenju priprav na novo šolsko leto in v znamenju organizacijskih preureditev, ki so bile posledica julijskih upravnih in teritorialnih preureditev primorskih okrožij in volitev organov oblasti na vseh stopnjah uprave. Preureditev je temeljito spremenila upravno organizacijo kulturnoprosvetne dejavnosti.

Nova kulturnoprosvetna društva v okrožju so gradila na izkušnjah iz prejšnjega leta in te plemenitila z izkušnjami novih kulturnoprosvetnih delavcev. Z upoštevanjem usmeritev in načrtov za razvoj partizanske kulture in prosvete v pokrajini in na Slovenskem, so tudi v srednjeprimorskem okrožju uresničevali pobudo o zblževanju in poenotenu organizacije te dejavnosti na vsem slovenskem narodnem ozemlju.

Organizacija kulturnoprosvetne dejavnosti poleti in v začetku jeseni 1944

Okrožni odbor OF za srednjeprimorsko okrožje je na svoji prvi seji, ki je bila v Šmarjah 9. avgusta 1944, imenoval okrožnoprosvetno vodstvo. Bivša prosvetna referentka kraškega okrožja Nežica Vižintin-Janja je postala okrožna prosvetna referentka. Okrožni odbor OF je tedaj predvidel tudi okrajne prosvetne referente, ki so enako kot je bila okrožna, postali tudi načelniki prosvetnih odsekov.¹ Na krajevni stopnji so imenovali le krajevne prosvetne referente, dasiravno so določila osrednjih oblasti o organizaciji prosvetne dejavnosti dovoljevala tudi krajevne prosvetne odseke. Člani okrožnega prosvetnega odseka so bili še okrožni šolski nadzornik Drago Pahor, ki ga je na to mesto imenovalo predsedstvo SNOS, in člani, ki so v odseku zastopali bivša okrožja. Iz bivšega vipavskega okrožja je bila Slavka Premrl-Lipa, Danica Poberaj je zastopala bivše goriško okrožje, predstavnika bivšega kraškega okrožja pa sta bila Ivan Sosič in Herman Vouk. V skladu z določili osrednjih oblasti je okrožni odbor OF zaupal nadzorniku Pahorju poleg nadzorniškega dela v šolah in pedagoškega svetovanja učiteljem tudi

¹ Zapiski seje okrožnega odbora OF za srednjeprimorsko okrožje 9. 8. 1944, Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, fascikel št. (nadalje navajam: A IZDG f.) 543/3.

² Prav tam.

vse upravne zadeve s področja šolstva v okrožju.² Dne 28. avgusta se je okrožni prosvetni odsek že sestal na svoji prvi seji. Potrdil je okrajne prosvetne referente in načrtoval nadaljnjo organizacijo in delo ljudske prosvete.³ Med tem časom so ponovno preuredili okrožni prosvetni odsek. Zaradi obsežnih in odgovornih nalog, ki so bile zaupane referentom za ljudsko prosveto in umetnost in so zato zahtevale široko kulturno in politično razgledane osebnosti in izkušene organizatorje glasbene in druge dejavnosti, je Vižintinova predlagala, naj bi na to funkcijo imenovali Danila Celarja, ki je poleti 1944 dokončal pedagoški tečaj in si na njem pridobil veliko znanja. Ker je bil Celar tedaj že predviden za prosvetnega referenta pri sežanskem okraju NOO (OOF), je okrožno prosvetno vodstvo na svoji prvi seji tudi potrdilo spremembe obeh organov. Prvotno predvidenega okrožnega referenta za ljudsko prosveto Sosiča-Orla je imenovalo za okrajnega prosvetnega referenta v sežanskem okraju in na njegovo mesto imenovalo Celarja.⁴ Da bi bil Celar bliže okrožnemu prosvetnemu odseku, se je preselil na Vipavsko. Okrožni šolski nadzornik ga je imenoval za upravitelja šole na Brjah in ga tja tudi namestil.⁵ Okrožni prosvetni odsek je kmalu doživel še druge spremembe. Septembra 1944 je iz njega izstopila Poberajeva. Za izstop se je odločila zaradi nenehnega zasledovanja nemških vojakov iz kromberške sovražne postojanke. Njen odstop je bil težka izguba. Okrožni prosvetni odsek je z njo izgubil zastopnika bivšega goriškega okrožja, ki je zaradi Gorice in sovražnikove navzočnosti najteže razvijalo partizansko kulturo in prosveto. Tedaj se je pretrgala tudi redna zveza z Gorico, ki jo je Poberajeva ilegalno vzdrževala in po kateri je iz mesta prihajala za odsek prepotrebna pedagoška literatura. Začasno so se pretrgali tudi stiki, ki jih je imel prosvetni odsek s kromberškim župnikom in skladateljem Vinkom Vodopivcem, ki je za partizansko kulturnoprosvetno dejavnost priredil marsikatero partizansko pesem in je s kulturnoprosvetnimi organi dobro sodeloval.⁶ Naslednji mesec je odstopila še Premrlova, ki je to šolsko leto poučevala v Podkraju. To je bilo prvo šolsko leto partizanske šole v tem kraju. Iz političnih in vojaških razlogov v šolskem letu 1943/44 tu ni bilo pouka, vendar se je tudi v novem šolskem letu šola razvijala v težkih okoliščinah. Da bi se učiteljica lahko intenzivno posvetila pedagoškemu delu na vasi, je odpovedala članstvo v odseku.⁷ Oktobra 1944 je okrožni prosvetni odsek izgubil še referenta za umetnost in ljudsko prosveto Celarja, ki ga je nemški okupator zajel in interniral.⁸ Njegovo delo je potem prevzel Herman Vouk.⁹ Tako je pričel okrožni prosvetni odsek razvijati svoje kulturnoprosvetno delo v težkih

¹ Zapisnik seje okrožnega prosvetnega odseka 28. 8. 1944, Arhiv Goriškega muzeja, Nova Gorica, fascikel št. (nadalje navajam: A GM f.) 27/3.

² Prav tam, Drago Pahor, Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem, 1943-45, Trst, 1974, str. 11-2.

³ Potrdilo o namestitvi, 20. 9. 1944, Arhiv Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana, fascikel št. (nadalje navajam: A SSM f.) 164/10.

⁴ Poročilo o kulturnoprosvetnem delu v mesecu septembru 1944, 20. 10. 1944, A SSM f. 164/10.

⁵ Prav tam.

⁶ Pisna izjava Danila Celarja, A GM, spomini (M). Poročilo o kulturnoprosvetnem delu v mesecu septembru 1944, 20. 10. 1944, A SSM f. 164/10.

⁷ Prav tam.

kadrovskih razmerah. Težave so se večale zaradi naraščanja nerazumevanja med okrožno prosvetno referentko in okrožnim šolskim nadzornikom. Kljub posredovanju pokrajinskega šolskega nadzornika Zdešarja in okrožne sekretarke KPS Žive Fornazaric spora niso mogli rešiti. Rešil ga je šele okrožni izvršni NOO na svoji seji 20. januarja 1945, ko je odsek kadrovsko preuredil. Okrožni izvršni NOO je na mesto Vižintinove, ki je bila članica tega odbora, bila pa je tudi članica okrožnega tajništva OF, od januarja 1945 pa še članica okrožnega komiteja KPS in se je morala posvečati še drugim političnim nalogam v okrožju, imenoval dotedanjo administratorko prosvetnega odseka Ido Košutu za novo prosvetno referentko. Košutova je dejansko od novembra 1944 že opravljala to funkcijo. Novo referentko je tudi kooptiral v izvršni odbor.¹⁰

Po vzoru prosvetne organizacije v okrožju so organi NOB predvideli njeni ureditev v okrajih. Okrožni odbor OF je na že omenjeni seji 9. avgusta imenoval okrajne prosvetne referente: Alojza Kokoravca, učitelja iz Samatorce in iz Saleža, je določil za referenta v komenskem okraju, Rozalijo Jež-Volgo za prosvetno referentko v vipavskem okraju, Franca Slugo-Groma za prosvetnega referenta v ajdovskem okraju, Mirka Rijavec-Neda je postala referentka v mirenskem okraju. V sežanskem okraju pa je, kot že omenjeno, Celarja zamenjal Sosič. Pri imenovanju referentov niso določili funkcionarja za goriški okraj. Tu so bile razmere za razvoj kulture in prosvete zelo težke.¹¹ Še preden so izbrani prosvetni referenti v okrajih pričeli s svojim delom, je okupator posegel v njihove vrste. Dne 15. avgusta je zajel in odpeljal, nato pa zverinsko usmrtil pozrtvovalnega samatorskega učitelja Kokoravca.¹² Spremembe je prosvetno vodstvo predlagalo na prvi seji odseka. V komenskem okraju so na mesto Kokoravca imenovali Stanka Simončiča-Sergeja, v vipavskem okraju pa so določili Avgusta Štora. Novega referenta so izbrali tudi za ajdovski okraj. To je bil Leopold Rener-Boris. V mirenskem okraju so ohrnali Rijavečovo, na novo pa so imenovali goriškega okrajskega prosvetnega referenta. Za to funkcijo so izbrali Danico Poberaj. Referenti so postali tudi načelniki prosvetnih odsekov. Dne 4. septembra so se sestali okrajni prosvetni referenti in sestavili okrajne prosvetne odseke za komenski, sežanski in mirenski okraj, v naslednjih dneh pa so oblikovali še odseke obeh vipavskih okrajev. Njihovi člani so bili: Zdravko Štoka, Ciril Zlobec in Tatjana Fakin v komenskem okraju, Mihelč Colja, Erna Sotlar (Dora Jamnik) in Vesna Kovacič v ajdovskem prosvetnem odseku, Silva Peric in Regina Medvešček v mirenskem okraju v prosvetnem odseku, Anton Pipan-Zvonko, Sonja Širca in Milka Žvab v sežanskem okraju ter Zmaga Kompara in Levin Šebek v vipavskem okraju.¹³

Po izvolitvi krajevnih NOO in višestopenjskih organov oblasti so prosvetna vodstva ponovno preuredili. Največje spremembe so bile pri okrajnih

¹⁰ Zapisnik seje okrožnega izvršnega NOO, poročilo o prosvetnem delu, 20. 1. 1945, A IZDG f. 553.

¹¹ Prim. Slavica Plahuta, Srednjeprimorsko okrožje, Nova Gorica, 1981, str. 51, 63.

¹² Pahor Drago, Lojze Kokoravec Gorazd, krasen lik partizanskega učitelja in aktivista, PDk 1. 5. 1971, str. 102.

¹³ Zapisnik prvega zasedanja okrožnega odseka za prosveto 28. 8. 1944, A GM f. 27/3. Poročilo o kulturnoprosvetnem delu v mesecu septembru 1944, A SSM f. 164/10.

izvršnih NOO. Ti so po večini dobili nove prosvetne referente. V ajdovskem okraju so na prvi seji okrajnega izvršnega NOO 11. septembra 1944 izvolili Ernesta Bandlja, župnika iz Brij, za prosvetnega referenta. Bandelj je bil tudi referent za socialno skrbstvo.¹⁴ V vipavskem okraju so na prvi seji okrajnega izvršnega odbora izvolili referenčko Zoro Trampuž.¹⁵ V mirenskem okraju je postala nova referentka Silva Peric-Magda, v komenskem pa Milena Simonečka-Planinka. Ker je bila Simonetova tudi okrajni finančni referent, je bivši referent Simončič ostal načelnik prosvetnega odseka. Jesenska mobilizacija v NOV je ponovno posegla v organizacijo kulture in prosvete. Novembra je pobrala Simončiča, nadomestil ga je Alojz Budin-Rakla, ki je postal član odseka.¹⁶ Mobiliziran je bil tudi sežanski referent Sosič. Začasno je vodil tekmovalno komisijo za Tekmovanje zmage. Nadomestil ga je Anton Pipan.¹⁷

V goriškem in sežanskem okraju narodnoosvobodilni skupščini nista zasedali, zato tu tudi niso izvolili okrajnih izvršnih NOO. Oblastne funkcije sta še nadalje opravljala okrajna odbora OF (NOO) s svojimi odseki. V goriškem okraju je po odstopu Poberajeve kulturnoprosvetno delo zelo opešalo. Da bi organizacijsko povezali vsaj goriške učiteljice, ki so poučevale v ilegalnih krožkih in so se tudi vključevale v delo množičnih organizacij, se je okrožni šolski nadzornik pričel obračati na solkansko učiteljico Milo Oblokarjevo. Najprej jo je imenoval za upraviteljico ilegalnih šolskih krožkov v Solkanu. Ti krožki so v šolskem letu 1944/45 dobili značaj redne partizanske šole. Ker je v prvem šolskem letu partizanske šole Oblokarjeva dobila bogate izkušnje pri povezovanju goriškega učiteljstva, ji je šolski nadzornik Pahor pričel postopoma nalagati funkcije okrajne pomočnice šolskega nadzornika in okrajne prosvetne referentke.¹⁸

V okrajnih prosvetnih odsekih na Primorskem so predvideli tudi funkcije okrajnih pomočnikov šolskega nadzornika. Ker je pokrajinski šolski nadzornik Zdešar seznanil Pahorja s stališči prosvetnega odseka pri predsedstvu SNOS, ki niso odobravala teh okrajnih funkcij, so okrajne pomočnike šolskega nadzornika v srednjepromorskom okrožju imenovali šele oktobra 1944, se pravi pozneje kot v ostalih primorskih okrožjih. V ajdovskem okraju so na to mesto imenovali Minko Pahor-Tugo, Levin Šebek (Jan Šbekovski), ki je po podražki pokrajinski konferenci okrožnih šolskih nadzornikov ostal na zdravljenju v partizanski bolnici na Erzelju in ga je Pahor 1. septembra 1944 povabil, naj sodeluje z okrožnim prosvetnim odsekom pri pripravah prireditve Naša šola v borbi, je postal okrajni pomočnik okrožnega šolskega nadzornika za vipavski okraj. Tatjana Fakin-Ninel so določili za okrajno pomočnico nadzornika v komenskem okraju, v sežanskem okraju pa so za to funkcijo imenovali Milico Žbab. Obe kraški okrajni pomočnici šolskega nadzornika sta bili tudi redno nameščeni na partizanskih šolah: Fakinova je poučevala v

¹⁴ Zapisnik 1. seje okrajnega izvršnega NOO za Ajdovščino 13. 9. 1944, A IZDG f. 553a/2.

¹⁵ Zapisnik 1. seje okrajnega izvršnega NOO za Vipavsko 13. 9. 1944, A IZDG f. 553a/2.

¹⁶ Zapisnik 2. seje prosvetnega odseka 14. 11. 1944, A IZDG, f. 627/4. Poročilo Simončiča 2. 11. 1944, A SSM, f. 164/13.

¹⁷ Dopis okrožnega OOF za srednjepromorsko okrožje okrajnemu odboru OF za Sežano 10. 10. 1944, A SSM f. 164/10.

¹⁸ Korespondenca med Milo Oblokarjevo in šolskim nadzornikom Dragom Pahorjem, A SSM f. 164/9.

Škrbini, Žbabova pa v Dutovljah.¹⁹ Zaradi bolezni je Žbabovo nadomeščal že od novembra referent Pipan.²⁰ V mirenskem okraju je bila okrajna pomočnica šolskega nadzornika Silva Peric.

Dne 24. oktobra 1944 je okrožni šolski nadzornik določil tudi naloge okrajnih pomočnikov šolskega nadzornika. Te so določale, naj spremljajo pouk v partizanskih šolah, naj svetujojo učiteljem, posebno pomožnim, pri delu, naj pregledujejo šolske akte itd. Ob obiskih so okrajni pomočniki pregledovali šolske stavbe in ugotavljali njihov inventar. Okrajni pomočniki okrožnega šolskega nadzornika so spremljali tudi izobraževanje šoli odrasle mladine na večernih tečajih.²¹ Kot odgovorni za šolska vprašanja v okrajih so postali tudi člani odsekov za kulturo in prosveto.

Priprave na šolsko leto 1944/45 v srednjepromorskem okrožju

Priprave na pričetek pouka v okrožju v šolskem letu 1944/45 so potekale v znamenju navodil pokrajinskih in osrednjeslovenskih kulturnoprosvetnih organov NOB. Njihov namen je bil, da se primorske šole, ki so v prvem letu partizanske šole (1943/44) spontano vznikale in se razvijale, v šolskem letu 1944/45 organizacijsko in vsebinsko uredijo ter poenotijo s šolami v ostalih slovenskih pokrajinah. Šole naj bi poleg vzgojne funkcije v večji meri doobile izobraževalno. Osrednja osebnost pri pripravah je bil okrožni šolski nadzornik Pahor, ki je proti koncu julija 1944 po šestnajstletni emigraciji v Jugoslaviji prišel v svojo ožjo domovino Primorsko. Naselil se je pri svoji ženi Minki Pahor v Podragi ter se zelo aktivno vključil v organizacijo partizanskega šolstva in v izobraževanje ostalih civilnih kadrov NOB v srednjepromorskem okrožju. V svojem prvem mesečnem poročilu o delu in zapažanjih v okrožju 1. septembra je navedel vrsto aktivnosti, s katerimi je posegel v počitniško prosvetno dejavnost v okrožju in jo usmerjal v temeljite organizacijske priprave za novo šolsko leto. Sodeloval je pri tečajih za aktiviste OF, seznanil se je s pogoji in problemi, v katerih se je pripravljalo novo šolsko leto, spoznal je večino učiteljstva. Pahor je tudi osnoval okrožni prosvetni center, kjer so se zbirali in delali člani prosvetnega odseka in pri njem oblikoval pedagoško knjižnico. Na okrajnih učiteljskih konferencah je učitelje seznanjal z ukrepi pokrajinske konference šolskih nadzornikov ter z navodili osrednjih šolskih organov. Učiteljem je razposlal tudi več pisnih navodil. Skupaj z ženo Minko je pripravljal obsežen načrt prireditve Naša šola v borbi, s katero naj bi ob osvoboditvi prikazali veličino in uspehe partizanskega šolstva na Primorskem. Pahor je pred pričetkom pouka na šole namestil večino učiteljev in pri tem posebej pazil, da bi njihovega dela ne oviral okupator. V krajih, ki jih je nadzoroval okupator, delovanje partizanske šole ni bilo možno in tu je Pahor predvidel ilegalne šolske krožke.

¹⁹ Predlog okrožnega šolskega nadzornika za imenovanje učiteljstva v srednjepromorskem okrožju 11. 10. 1944, A SSM f. 164/1.

²⁰ Poročilo okrožnega prosvetnega referenta Antona Pipana 16. 11. 1944, A SSM f. 164/3.

²¹ Okrožnica okrožnega šolskega nadzornika Draga Pahorja 24. 10. 1944, A SSM f. 164/13.

ŠELOVNI PRIMORSKE OKROŽJE OF
ODD. 4 ZI PROSTVATO
ODD. 4 ZI BOLSTVO
STEV. 3/40

MKF
Na podelju 1. 9. 1944. //

Zgodovinski arhiv
odd. 1/2 za Bolstvo
na podeljeju.

V naslednjem pedjemu podelile s svojim drku in apelom na pravilno naredbo.

Tako je prihod »na Primarske sva prvač napravi pesel« skretni Belak nadzornik taborišče Tabor Marija. Na prihodu na Primarske sva naredil adrež za tri bivše skretnje v Určnju pripravljeno. Po doligu Pekariškega Belaka ga nadzornika Taboriške terberje, sva prvač pesel Belakovega nadzornika v novem zdravstvu je skretni.

Sedaj velja sva na stanku skretnih nadzornikov sva je Primarski ki ga je aktivizir in vedel Pekariški Belak nadzornik.
Jedalev Ema na Šču je aktivistka sivčeve Vipavsko-gorske županije. Podelile sva tudi Ščuji sva v poslali 20. 6. na dejana Brijih 10.

Ustvarili smo si center preverjanje oddelka.
Načrtovali smo stopiti v stike s verodružitljivstvom v skretnja in tam smo sva aktivizir in v skretnja konfirmanci. Dan konfirmanci (21. 6. na Vipavski ekraj) in 20. 6. na Goriški ekraj) smo redi sevrednjan hakj upadili. Konfirmanci so ajdavali skrajky by. o. (glej priležljivščnik) j' bila dana namerka konfirmanca. Na konfirmanci na Vipavski ekraj 20. 6. (zapisnik po klečni) in Goriški ekraj - 21. 6. (zapisnik priležljivščnik) j' bil melegim učitljivim redi hakj ena megleb s prihoda. Pčeli agresorom namerka konfirmanci imeli svinčni učitljivstvo in npravilno skelo. Ajdevščina in Ajdevščina je bila. Izdelali smo način da učitljivstvo nikakor ne sedišča pri vlagardistični Beli sva namenite v izjavevščini. Babil sedaj pa nam j' dali podelile, da s' j' Belak l'že danes v Ajdevščini ne živi s sosedom. Tako je pravilno svedetelj tuji učitljivstvo v Vipavski županiji. S' ed tam podelile, vendar upose da s' je učitljivstvo ali dale način naradi, kjer j' tudi v lastnem Belaku l'že vipavsko sko učitljivstvo potrebuje včas prednostno način terbi kater sijevanje.

Ustanovili smo ekspresne prosluge knjižnice, šumski zaveti pomešane učitljivstvo pri vježbi studiju in kraljevih sestankih pomerjati pa njeni. Pesečnu učitljivstvo, ki je vrtala manjši stolnici Škofijanske »nogoj« našega naroda in njegova strnjajmo se pre svetli te trube v bedenešati pomeriti vse skrb in omogočiti noben pregrasti, s poštovanjem mladini, da s' pomeriti učitljivstvo poslikam. Tudi naš predlog, edeneste sklopani »vom nadzornikom na Primarsku, da s' v vseh okrajih pomeriti posmeh nadzornik«, bil postavljen v Rovinji, da s' pomeriti učitljivstvo modri vrtalniki svetvalce pri njenem delu. Jasno je, da s' modri skrabi nadzornik valja pomeriti »malja in S' poslana redil« danjan prilik n' be mod' l' vršiti niti očitljivstvo nadzornika nad rečmi Belaki, kame li, da s' s' stalni matur način ideljenu posredno učitljivstvo.

Pričel smo s pripravami na priradičev, ki bi s' vrnila v

- 2 - MKF

vs' učitljivstvo v S' v prvi dn' svabede. Ta priradičev pod naslovom »Naši Boletve v barci« bo obsegala:
a) Kasseteve, ki naj prikažejo nastank in razvoj Boletva do s' evropskega;
b) mladinski fettički, na katerih bo sedjelovala vsaka Boles s' mo teka in vzpostavil s'edenjih Belakih priradičev;
c) pridavanje, v katerih bo izpravno prikazan razvoj eleva Boletva. (Priležen naštret).

Bart Ščuji - svečeda naredba!

Riferent se pomeri:
Sestanke

V. d. skr. Bel. nadz.

Sl. 2. Poročilo o tečaju aktivistov OF iz bivšega Goriškega okrožja (Osek, avgusta 1944)
Fig. 2. A Report on the Course for National Liberation Activists from the ex Gorizia District (Osek, August 1944)

Okrožni kulturnoprosvetni center

Uveljavljanje organizirane uprave, široko razvijana dejavnost in razdelitev dela v prosvetnem odseku so podobno kot v ostalih vejah javnega življenja zahtevali ureditev posebnega centra, kjer bi njegovi člani delali, zbirali gradivo, se sestajali itd. Po sklepu pokrajinske prosvetne konference šolskih nadzornikov so center oblikovali avgusta 1944. Center je večkrat menjal svoj sedež. Njegova oznaka je bila »OPO preko P-13«.²² Center je imel najprej svoj sedež na Brjah pri družini Vidmar (Pikčevi), zatem se je preselil k družini Turk.²³ Na Brjah so imeli svoje sedeže še drugi organi NOB. Prosvetni odsek je nekaj časa svojo pisarno delil s Centrom obveščevalnega oddelka Bazoviške brigade. V primeru nevarnosti so se člani centrov zatekli v hišni bunker pri Vidmarjevih, v hujših primerih pa v naravno kraško jamo pod Sv. Martinom, vhod vanjo pa so zamaskirali z na novo nasekanim brinovim grmom. V drugi polovici septembra 1944 so zaradi nevarnosti premestili sedež iz Brij na Ravne nad Črničami.²⁴ Prostor zanj so uredili v zaselku Tabor pri družini pri Škampičevih. Skrivališče za prenočevanje so imeli skupaj s člani komisije za ugotavljanje okupatorjevih zločinov v zapuščenem mlinu v neposredni bližini sedeža. Tu je prosvetni oddelek ostal do januarja 1945, ko se je med sovražno ofenzivo umaknil v Zavino pri Šmarjah. Ker je okupator na Ravnah oblikoval svojo stalno postojanko, je odsek ostal v Zavinem do marca 1945, ko so kraj zasedli četniki. Pred njimi se je Center preselil v Preserje pri Komnu, kjer je imel svoj sedež do osvoboditve.²⁵ V jeseni 1944 so se v Centru zadrževali poleg administratorke Košutove še referentka Vižintinova, nadzornik Pahor in Minka Pahor ter Levin Šebek, ki sta pripravljala prireditev Naša šola v borbi. Za pomoč učiteljem so v Centru organizirali tudi manjšo pedagoško knjižnico.²⁶

Tečaji za aktiviste OF

Ločevanje oblastnih in političnih funkcij v odborih OF in NOO, krepitev organov oblasti na vseh stopnjah uprave in delo množičnih organizacij so ustvarjali velik kadrovski aparat. V Slovenskem primorju pa so nenehno primajkovali delavci s primernimi organizacijskimi in upravnimi izkušnjami. Mnogi funkcionarji zaradi nezadostne izobrazbe svojih nalog niso mogli zadovoljivo opravljati. Vodstva nadrejenih organov so zato kritično ugotavljala, da udeleženci sestankov in nižji funkcionarji niso pisali zapisnikov in poročil, ker jih niso znali, sklepne pa so običajno pozabili. Da bi izboljšali take razmere, je pokrajinsko prosvetno vodstvo skupaj s prosvetnimi organi bivših okrožij dalo pobudo, da bi v poletnih mesecih organizirali posebne tečaje za vaške aktiviste. Mara Samša, ki je tesno sodelovala z organizatorji pri njihovem pripravljanju, je v prvih mesecih leta 1945 organizirala tečaj za aktiviste OF v Škampičevih.

²² Okrožni prosvetni center, preko kurirske postaje P-13, ki se je septembra 1944 naselila na Brjah, Topografija NOB, GM, Brie.

²³ Topografija NOB, GM, Brie.

²⁴ Dopus okrožnega šolskega nadzornika Pahorja šolskemu nadzorniku Zdešarju 22. 9. 1944, A ŠSM f. 164/1.

²⁵ Pahor Drago, OPO preko P-13, Donešek z zgodovini slovenskega vojstva na Primorskem, Ljudski tednik, 1946/ št. 42. Topografija NOB, GM, Ravne.

²⁶ Prav tam.

vih pripravah, jih je imenovala »ljudski tečaji«. Na območju srednjeprimorskega okrožja so tečaje organizirali za bivšo vipavsko in goriško okrožje. Po načrtu naj bi trajali tri tedne, izpeljali pa naj bi drugega za drugim. Za predavatelje so izbrali poklicne učitelje. Programi so dajali poudarek pouku slovenskega jezika in slovenskega slovstva. Predvideli so tudi čitanje, spisje in poslovno spisje. Iz praktičnih potreb so predvideli še po pet ur računstva, po tri ure leposlovja, poučevanje dramatike in zgodovine ter dve uri petja tedensko. V bivšem vipavskem okrožju pa so predvideli še jutranjo telovadbo.²⁷

Sl. 1. Tečaj za aktivistke OF bivšega Vipavskega okrožja (avgust 1944)
Fig. 1. A Course for Liberation Front Activists of the ex Vipava District (August 1944)

Prvi tečaj so organizirali že julija 1944 v Podragi. Trajal je od 18. julija do 6. avgusta. Drugi tečaj so pričeli 8. avgusta. Ker se je med poletno ofenzivo vojaški položaj poslabšal, so morali tečaj že po enem tednu zaključiti (14. avgusta). Podobno usodo je doživel tečaj za goriške aktiviste, ki so ga organizirali v Oseku od 2. do 16. avgusta. Ko je okupator zajel tečajnico Sonjo Bavcon iz Prvačine in še štiri njene sotečajnice ter jim grozil s smrtjo, so tečaj predčasno zaključili.

Prvi vipavski tečaj je obiskovalo devetnajst tečajnic in en tečajnik, drugega pa se je udeležilo 44 tečajnic. Oba tečaja je vodila bivša šolska nadzornica vipavskega okrožja Minka Pahor. Predavatelji pa sta bili še Vesna Kovačič-

²⁷ Poročilo Mare Samsa Martinu Menceju, referentu za osnovno šolstvo pri prosvetnem odseku predsedstva SNOS, 5. 7. 1944, A SSM f. 161/2.

Vislava iz Šmarij in Erna Sotlar (Dora Jamnik) s Planine pri Ajdovščini. Na drugem vipavskem tečaju je sodeloval tudi novi šolski nadzornik Pahor. Tečajnice so imele dopoldanski in popoldanski pouk z vmesnimi pripravami, na večernih sestankih pa so se tečajnice politično izobraževale. Pouk so organizirali po predvidenem načrtu. Pevske vaje je vodil vaški pevovodja Franc Kopacin. Prvemu tečaju, ki se je normalno zaključil, so sledili izpit pred izpitno komisijo. Sestavljeni so jo predavatelji, podražki župnik Franc Premrl in novoimenovana okrožna šolska nadzornika za srednjeprimorsko in severno-primorsko okrožje Drago Pahor in Marinka Ribičič, ki se je zadrževala v Podragi. Tečajnice so med trajanjem tečaja pod vodstvom mentorjev izdale tudi tri številke žepnega časopisa Naše delo. Po izpitih, ki so bili uspešni, so organizirali tudi kulturno prireditev, v kateri so nastopale tečajnice. Enak program so predvideli tudi za drugi tečaj. Zaradi poslabšanih vojaških okoliščin predvidenega programa niso izpeljali v celoti, tečaj so tudi predčasno zaključili in ga pozneje niso mogli več obnoviti. Tudi na tem tečaju so tečajnice izdale eno številko glasila Naše delo.²⁸

Tečaja za goriške aktiviste se je udeležilo 27 tečajnic. Predavateljice so bile poklicne učiteljice iz Šempasa in Oseka Milka Majcen, Milka Simončič in Vida Uršič. V poročilu predčasno zaključenega tečaja so poudarile, da so tečajnicam pregledno podale snov, ki bi sicer prišla v poštev za štiri normalne razrede. Pri računstvu so vadile seštevanje, odštevanje in množenje s celimi števili. Pri slovnični so obravnavale samostalnik, pridevnik, zaimek in sklanjanje, pri zgodovini pa so tečajnicam podale pregled zgodovine Slovencev do prve svetovne vojne. Pri slovstvu so obravnavali začetke slovenske književnosti ter spoznali njen razvoj in glavne književnike. Na tečaju so tudi vadili dopisovanje, pisanje pisem, poročil in sejnih zapisnikov. Seznanjali so se tudi s pravopisom. Tudi ta tečaj so nameravali nadaljevati po ofenzivi. Ker pa so okupatorjevi vdori in ofenziva še nadalje ovirali varno delo tečajev, so tako obliko izobraževanja ukinili.²⁹

Okrajne učiteljske konference

Da bi se čim bolj seznanili in povezali z učiteljstvom v okrožju, sta okrožni šolski nadzornik in prosvetni odsek organizirala v avgustu 1944 okrajne učiteljske konference. Zaradi nevarnih vojaških razmer so jih organizirali le za ajdovsko, vipavsko, goriško in mirensko učiteljstvo. Da bi konference ne bile le informativnega značaja, jih je okrožni šolski nadzornik vsebinsko širše zasnoval: učitelji naj bi dobili navodila o pričetku pouka, ob poslušanju referatov in med razpravo naj bi se tudi strokovno in politično izobraževali. Na konferencah je sodeloval tudi pokrajinski šolski nadzornik Henrik Zdešar, ki se je kot član pokrajinskega političnega aktivna prav tedaj zadrževal v srednjeprimorskem okrožju in sodeloval v kampanji za popularizacijo sporazuma med predsednikom NKOJ Josipom Brozom Titom in

²⁸ Poročilo o tečajih za aktiviste 16. 8. 1944, A IZDG, f. 649/1 A SSM f. 161/2.

²⁹ Poročilo o prekinjenem tečaju za aktiviste v mirenskem okraju 11. 10. 1944, A SSM f. 164/1. Izjava Sonje Bavcon, Topografija NOB, GM, Prvačina.

predsednikom begunske jugoslovanske vlade dr. Ivanom Šubašičem. Zdešar je za učiteljske konference pripravil referat na to temo, pripravil je tudi strokovni praktični referat Šola, žarišče dela in napredka naše vasi. Obe temi sta sodili v načrtno izobraževanje učiteljstva na Primorskem, kar je bilo v skladu s pedagoškimi smermi NOB na Slovenskem.

Sl. 2. Del poročila o tečaju za aktivistke bivšega Goriškega okrožja
Fig. 2. A part of the Report on the Course for Woman-Activists in the ex - Gorica District

Zbiranje učiteljstva in delo konferenc so ovirali stalni okupatorjevi vdori in premiki po cestah v smeri Gorica – Postojna. Normalno so organizirali le ajdovsko konferenco, ki so jo kot prvo sklical na Vrtočah 19. avgusta 1944. Vipavsko in goriško konferenco so sklical dvakrat, okrajna učiteljska konferanca za mirenski okraj pa sploh ni mogla zasedati. Vipavsko učiteljsko konferenco so prvič sklical 21. avgusta. Ko je ta odpadla, so jo drugič nameravali organizirati 26. avgusta na Erzelju. Prvo konferenco za goriško učiteljstvo

so pripravljali 30. avgusta. Računali so predvsem na navzočnost učiteljic iz mesta. Ker je konferenca odpadla, so drugo sklical 12. septembra na Vitovljah in nanjo povabili tudi učiteljice iz mirenskega okraja.³⁰

Udeležba na konferencah je bila slaba. Ajdovske se je udeležilo osemnajst, vipavsko in goriške pa le po trinajst učiteljev. Nadzornika sta učitelje seznanila z načrti za novo šolsko leto. Podčrtala sta pomanjkanje učiteljstva na primorskih šolah tako med trajanjem vojne kakor tudi po osvoboditvi, ko naj bi na Primorskem primanjkovalo šeststo učiteljev. Opozorila sta tudi, da se bo primorsko šolstvo tudi po osvoboditvi moralno naslanjati na pomožno učiteljstvo. Pri tem sta vabila goriško učiteljstvo, ki se do tedaj ni vključevalo v partizanske šole, naj zapusti mesto in se zaposli na partizanskih šolah na podeželju. Na konferencah so razpravljali tudi o večernih tečajih, ki naj bi jih v šolskem letu 1944/45 organizirali med novembrom in aprilom, preden bi se pričela poljska dela. Predlagali so tudi, naj bi obnovili tedenske učiteljske krožke na vseh, goriški učitelji, povezani v učiteljske krožke v mestu, pa naj bi nadaljevali s političnim izobraževanjem. Učiteljem so naročili, naj zberejo natančne podatke o šolah in učencih.³¹

Nameščanje učiteljstva in oblikovanje šolske mreže v srednjoprimeorskem okrožju v šolskem letu 1944/45

Nameščanje učiteljstva in oblikovanje šolske mreže sta bili pomembni nalogi oddelka za šolstvo v okrožju. Okrožni šolski nadzornik ju je pričel izvajati potem, ko se je seznanil z učitelji, ki so poučevali v šolskem letu 1943/44 in se obvezali, da bodo s poučevanjem nadaljevali tudi v letu 1944/45. Posebej je vabil učitelje, ki so se želeli posvetiti učiteljskemu poklicu tudi po osvoboditvi. Na zahtevo osrednjih šolskih oblasti je tem učiteljem razposlal osebne liste, nato pa je zahteval še posebne pisne izjave. Tako je pripravljal seznam bodočih pedagoških delavcev, na katere so kulturnoprosvetne oblasti ob osvoboditvi lahko računale. Pisne odstopne izjave pa so morali napisati učitelji, ki se po osvoboditvi niso nameravali posvetiti učiteljskemu poklicu. Nameščenim učiteljem je predsedstvo SNOS na predlog okrožnega šolskega nadzornika izdalо namestitvene dekrete.

Prebivalci so bili na šolo zelo navezani. Da bi pri snovanju šolske mreže ne prizadeli nekaterih krajev, kar bi lahko imelo težje politične posledice, je okrožni šolski nadzornik moral upoštevati tudi krajevne želje. Okrajne prosvetne odseke je zadolžil, naj zberejo podatke o krajih, kjer je bil pouk do kapitulacije Italije in ga kasneje organi NOB niso mogli obnoviti. Zahteval je tudi podatke o šolah, kjer do kapitulacije Italije ni bilo pouka.³²

Do 20. septembra je nadzornik Pahor namestil 117 učiteljev na 74 šolah.³³ Do konca oktobra pa je namestil še dodatnih 24 učiteljev in odprl 23

³⁰ Zapiski sej učiteljskih konferenc za ajdovski okraj 1. 9. 1944, za vipavski okraj 27. 8. 1944 in za goriški okraj 14. 9. 1944, A IZDG f. 469/4.

³¹ Prav tam.

³² Okrožnica okrožnega prosvetnega odseka 14. 9. 1944, A IZDG f. 622/2.

³³ Poročilo oddelka za šolstvo pri okrožnem prosvetnem odseku za srednjoprimeorsko okrožje 22. 9. 1944, A SSM f. 164/1.

šol, pri čemer niso bili šteti kraji okrog Gorice (Podgora, Podsabotin, Pevna).³⁴ S tem pa ni zadovoljil vseh potreb in želja prebivalcev. Pomanjkanje učiteljskega kadra je bilo še nadalje osrednji problem primorskega partizanskega šolstva.³⁵ Dne 22. septembra je nadzornik Pahor poročal, da je namestil skoraj vse učitelje, ki jih je imel na voljo, in da je računal še na učitelje iz Gorice ali iz krajev s sovražnimi postojankami, kjer je prepovedal odpiranje šol in učitelje povabil, naj se javijo v službo v krajih, ki jih ni ogrožal okupator. Odziva na klic ni bilo. Od 31 poklicnih goriških učiteljc, ki so se politično izobraževale v krožkih in same od sebe privatno poučevale nekatere goriške otroke v slovenščini, ni bila niti ena pripravljena sprejeti delo na šolah izven mesta. Mila Oblokarjeva, ki jih je poskušala povezovati in usmerjati pri delu, je njihove odločitve delno opravičevala z njihovo mladostjo in z vplivom staršev. Starejše učiteljice pa so se veliko težje odločale, da bi zapustile mesto. Oblokarjeva je poudarjala, da so se vse bale posledic, ki bi sledile njihovemu odhodu. Opozarjala pa je, da so bile vse učiteljice požrtovalne aktivistke SPŽZ in ZSM.³⁶

V poročilu 12. oktobra 1944 je Pahor navajal, da zaradi pomanjkanja učnih moči ni mogel namestiti učiteljev na šolah v Štjaku, v Ložah, na Slapu, na Gočah in v Brestovici ter v Malem Repnu. Dokler ne bi prišlo do imenovanja novih učiteljev, je za te šole predvidel skrajšan pouk; poučevali naj bi učitelji iz sosednjih krajev.³⁷ V Štjaku je predvidel kombiniran pouk trikrat tedensko. Poučevala naj bi Julka Rener, učiteljica iz bližnjega Stomaža, na Gočah pa naj bi skrajšan pouk vodila učiteljica Ivanka Kobal z Erzelja. Na Slapu in v Ložah Pahor ni posebej poudarjal potrebe za odprtje šole, ker je računal da bi pouk lahko motil okupator iz postojanke v Vipavi. Predlagal pa je, da v kolikor bi bil pouk možen, naj si vaščani poiščejo učno moč med domačini.³⁸ V Malem Repnu se je pouk pričel 15. oktobra. Na šolo so namestili učitelja Ivana Miliča.³⁹ Velike kadrovske težave je sprožila tudi Kokoravčeva smrt. Ob pričetku pouka je nastala praznina tudi v Nabrežini. Pri okrajnih organih NOB komenskega okraja zelo zaposleni aktivistki Dragica Kosmina-Jasna in Milena Simoneta sta odpovedali poučevanje. Šolsko vprašanje je postalо še toliko težje, ker so Italijani v kraju odpirali svojo šolo. Zaradi velikega pomanjkanja učiteljev, šolski nadzornik prav tako ni mogel odpreti partizanske šole v Doberdobu.⁴⁰

Podobno kot v prvem šolskem letu partizanske šole je okrožni šolski nadzornik že med pripravami na novo šolsko leto prepovedal pouk v krajih s sovražnimi postojankami, ker pouk v duhu OF tu ni bil možen. Dne 21. in 27. septembra 1944 je izdal pisno prepoved za pouk v širinajstih krajih okrožja: v Svetem Križu pri Trstu, v Ajdovščini, v Štanjahu pri Ajdovščini, v

³⁴ Statistika šolstva v srednjoprimskem okrožju 30. 10. 1944, A ŠŠM f. 164/1.

³⁵ Poročilo prosvetnega odseka 27. 10. 1944, A ŠŠM f. 164/1.

³⁶ Poročilo Mile Oblokar-Neve 20. 10. 1944, A ŠŠM f. 168/14.

³⁷ Poročilo prosvetnega odseka 12. 10. 1944, A IZDG f. 469/4.

³⁸ Dopis okrožnega šolskega nadzornika D. Pahorja okrajnemu izvršnemu NOO za Vipavo 3. 10. 1944, A ŠŠM f. 164/10.

³⁹ Poročilo okrajnemu NOO za Komen 20. 9. 1944, A IZDG f. 627/4.

⁴⁰ Poročilo okrajnega NOO za Komen 3. 10. 1944, A IZDG, f. 627/4.

Vipavi, v Dornberku, v Kromberku, v Štanju, v Tomaju, v Dutovljah, v Jamljah, v Sežani, v Štorjah, v Povirju in v Koprivi. Zaradi poškodovanega poslopja niso predvideli rednega pouka tudi v Zaloščah in v Tomačevici na Krasu. V Vojščici in v Selah pa so šolsko poslopje zasedli vaščani, ki jim je okupator požgal hiše.⁴¹

Spoštovanje prepovedi pouka v krajih s sovražnimi postojankami je bilo za nekatere učitelje težka in tvegana naloga, njena uveljavitev pa veliko politično in moralno zadoščenje za NOB. Zato se je nadzornik Pahor posebej obrnil na ajdovsko učiteljstvo, ki je na zahtevo tamkajšnjih oblasti 1. septembra 1944 pričelo novo šolsko leto, pouk pa naj bi pričeli 13. septembra 1944. Da bi preprečil pričetek pouka, je kot posrednika tja poslal učiteljico Zdenko Ferjančič, ki je v šolskem letu 1943/44 poučevala na ajdovski šoli, v šolskem letu 1944/45 pa na partizanski šoli v Skriljah. Pahor je tudi pisal šolskemu upravitelju Trojerju, naj odkloni poučevanje na šoli in naj se v primeru težav umakne v ilegalno.⁴² Podoben dopis je Pahor poslal še ostalim ajdovskim učiteljem: Mariji Bianchi, Ljudmili Feigel, Cvetani Paljk in Idi Pertot ter Ivanu Schelli.⁴³ Prosvetni odsek je porepovedal tudi solo v Štanjah, Pahorjeve ostre zahteve sta upoštevali le učiteljici Nada Brajnik-Jana in Darinka Jamšek-Hrobat, ki sta že od prejšnjega šolskega leta tesno sodelovali s prosvetnimi organi NOB, ter že omenjena Ferjančičeva, ki jo je nadzornik namestil na novo šolo. Učiteljice so odklonile poučevanje na ajdovski šoli. Na Pahorjeve nastope je kmalu odgovorilo tudi ajdovsko županstvo. Dne 22. septembra 1944 je Drago Bratina, učitelj in šolski upravitelj v Velikih Žabljah, na zahtevo ajdovskih šolskih oblasti poskušal posredovati med okrožnimi partizanskimi šolskimi oblastmi in slovenskim županstvom v Ajdovščini. Pahorju je pisno sporočil, da bi se ajdovsko občinsko zastopstvo rado z njim pogajalo zaradi ureditive šolskega vprašanja v Ajdovščini. Predlagal je sestanek na Ustjah.⁴⁴

Pahor je pogajanje ostro odklonil, ker bi kakršnokoli pogajanje s slovenskim županstvom pomenilo sodelovanje z nemškimi oblastmi. V odgovoru je odločno navedel, da ajdovskega občinskega zastopstva ne priznava in da se zato z njim ne bo sestal, poudaril je, da za ajdovsko učiteljstvo obstajata le dve možnosti, ali da odkloni sodelovanje na ajdovski šoli, ali pa da deluje z okupatorjem.⁴⁵ Ko je Pahor zavrnil vsako sodelovanje s slovenskim županstvom, je to na županovo odgovornost pričelo pouk. Namesto prejšnjega upravitelja Trojerja so za novega določili Ivana Schella iz Štanjah. Odprli so tudi solo v Štanjah. Tu so poučevali Bogomil Bratina, Marija Schell-Bolčina in Milena Schell.⁴⁶

⁴¹ Poročilo okrajnega NOO (OOF) za Komen 20. 9. 1944, A IZDG, f. 627/4. – Dopisa okrožnega šolskega nadzornika D. Pahorja 21. in 27. 9. 1944, A ŠŠM f. 164/9. Poročilo prosvetnega odseka za srednjoprimsko okrožje 12. 10. 1944, A IZDG f. 469/4.

⁴² Dopis okrožnega šolskega nadzornika D. Pahorja učitelju A. Trojerju 7. 9. 1944, A ŠŠM f. 164/3.

⁴³ Dopis D. Pahorja 11. 9. 1944, A ŠŠM f. 164/9.

⁴⁴ Dopis Draga Bratina, učitelja v Velikih Žabljah, šolskemu nadzorniku Dragu Pahorju 22. 9. 1944, A ŠŠM f. 164/9.

⁴⁵ Odgovor Draga Pahorja Dragu Bratini 27. 9. 1944, A ŠŠM f. 164/1.

⁴⁶ Zapiski pokrajske prosvetne konference okrožnih šolskih nadzornikov in prosvetnih referentov, 16. in 17. 10. 1944, Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fascikel 5.

Okožni šolski nadzornik je opozarjal tudi na problematično usmeritev vipavske šole. Tudi tu je imel okupator svojo postojanko in tudi tu je delovalo slovensko županstvo, ki so ga imenovali nemške oblasti, vendar je ilegalno sodelovalo tudi s partizanskimi oblastmi. Vipavske učiteljice, ki so poučevali v šolskem letu 1943/44, so bile aktivne pristašinje OF. Pod vtisom groženj poveljnika nemške postojanke v Vipavi, da bo tudi njih doletela enaka usoda kot Ferjančičeve sestre na Gočah, če ne bi pričele poučevati, so 10. oktobra 1944 pirčele pouk.⁴⁷ Ta dan so tudi pisno sporočile okrožnemu šolskemu nadzorniku, da ne morejo upoštevati njegovih zahtev o prepovedi pouka. Sporočile so tudi, da so na zahtevo nemških oblasti organizirale šolsko konferenco, na kateri so predstavniki teh oblasti zahtevali apolitičen pouk in na narodni podlagi. Predstavniki nemških oblasti so še obljubljali, da se v šolsko delo ne bodo umešavali. Učiteljice so še navedle, da so v enakih okoliščinah pričeli pouk tudi v Vrhopolu in v Budanjah.⁴⁸ Zaradi pomanjkljivih zvez okrožni prosvetni odsek ni bil seznanjen z dejanskim stanjem na omenjenih šolah. Pod vtisom podatkov, ki jih je dobil od vipavskih učiteljic, je nadzornik Pahor šole označil za sredinske. Novembra in decembra 1944, ko je bila zgornja Vipavska dolina osvobojena, so se razmere pojasnile. Razgovori med učitelji omenjenih šol in prosvetnimi oblastmi v okraju in v okrožju pa so pokazali, da je bilo mnenje o šolah neutemeljeno. Le na vrhpoljski šoli so dokazali zveze ene učiteljice z nasprotniki NOB. To učiteljico so tudi suspendirali. Tedaj se je pojasnila tudi tragedija z Goč. Dne 26. septembra so nemški vojaki odpeljali učiteljici Rozo Vovk, ki je poučevala v šolskem letu 1943/44, in Hajdo Ferjančič ter njuno sestro Zoro. Njihovo hišo so izropali in požgali. Tri sestre, ki so bile tudi aktivistke OF, so ustrelili pri skladisu smodnika pri Logu pri Vipavi. Trupla ustreljenih so našli šele med vipavsko svobodo. Smrt Ferjančičevih sester je bila hud udarec za partizansko šolstvo na Primorskem.⁴⁹

V kraju, kjer je veljala prepoved šolskega pouka, je nadzornik naročil, naj organizirajo šolske krožke. Vendar je Pahor v skladu s splošnim vzdušjem ob uspehih NOV in zaveznikov računal, da bo vojne kmalu konec in bodo tudi v kraju s sovražnikovimi postojankami organizirali legalen pouk. Zato krožkov ni tako goreče propagiral. Pahor je tudi za učitelje ilegalnih šolskih krožkov predvidel namestitvene dekrete.⁵⁰

Oblikovanje šolske mreže in nameščanje učiteljev so obremenjevali še drugi problemi. Prebivalci so v velikem zanosu, s katerim so ustavljali šole, želeti imeti predvsem strokovno usposobljene učitelje in so zavračali pomožne. Ohranjeni so dopisi krajevnega NOO iz Sela, kjer so namesto svojih pomožnih učiteljic prosili za poklicni učiteljici Vodopivec iz Dornberka, ki to leto nista poučevali, in za učitelja Mira Lojka iz Črnič.⁵¹ V Batujah so zavra-

⁴⁷ Porocilo Draga Pahorja 10. 10. 1944, A SSM f. 175.

⁴⁸ Poročilo učiteljic iz Vipave 10. 10. 1944, Arhiv Narodne in študijske knjižnice iz Trsta, f. 5. Prepis šolske kronike z Goč, Topografija NOB, GM, Goče.

⁴⁹ Poročilo oddelka za šolstvo pri predsedstvu SNOS in pokrajinskega šolskega nadzornika 30. 10. 1944, A SSM f. 175, Prim. S. Plahuta, Druga vipavska svetloba, Jadranski koledar, 198., Trst 198, str.

⁵⁰ Dopis krajevnega NOO 21. 9. 1944 in 27. 9. 1944, A SSM f. 164/9.

⁵¹ Dopis KNOO Selo, 3. 10. 1944, A SSM f. 164/9.

čali učiteljico z Raven nad Črničami.⁵² V Skriljah niso soglašali z namestitvijo učiteljice Romane Vidmar, ker je bila pomožna.⁵³ V Gornji Branici pa niso želeti Milke Vetrih.⁵⁴ Težave so bile še večje, ker so prebivalci povezovali vprašanje učiteljevih diplom z njihovim vzdrževanjem, če so prišli iz drugih krajev in niso imeli sredstev za preživljvanje. Da bi laže reševali ta problem, se je Pahor 20. avgusta 1944 obrnil na odsek za prosveto pri predsedstvu SNOS. Poudaril je, da odnos krajevnih gospodarskih forumov do vzdrževanja učiteljstva, ki nima lastnih sredstev za preživljvanje, onemogoča izvajanje sklepov pokrajinske konference in stališč osrednjih šolskih oblasti, da se pomožnemu učiteljstvu omogoči praktični študij ob delu. Šolsko vodstvo je namreč nameravalo nameščati pomožne učitelje skupaj ali blizu poklicnih učiteljev, da bi pri njih dobivali strokovno pomoč.⁵⁵ Pahor je opozoril še na vzdrževanje učiteljev v kraju, kjer splošno razpoloženje ni bilo naklonjeno NOB. Pri tem je podčrtal Col, ki v prvem šolskem letu ni imel partizanske šole. Ob načrtu, da se z novim šolskim letom organizira pouk povsod, kjer ni bilo sovražnih postojank, je oddelek za šolstvo v okrožju nameraval organizirati pouk tudi v tem kraju in na šolo namestil učitelja Jožeta Burgerja. Pahor je poudaril, da iz taktičnih razlogov ne bi smeli vzdrževalnine učiteljev v takih krajih naložiti prebivalstvu. Ker je materialni položaj običajno vplival tudi na ugled učitelja, je predlagal, naj bi vzdrževalnino prenesli na višje forme. Predlagal je celo, naj bi pri predsedstvu SNOS oblikovali poseben fond, iz katerega bi črpali sredstva za vzdrževanje učiteljev.⁵⁶ V poročilu pokrajinskemu šolskemu nadzorniku 22. septembra pa se je zavzemal, naj bi ta problem rešili v okviru pokrajinskega odbora OF.⁵⁷ Pahor je predvidel tudi možnost, da bi učitelji za svoje vzdrževanje dobili kredit.⁵⁸

Navodila za pričetek pouka

Sočasno z nameščanjem učiteljstva je oddelek za šolstvo pri okrožnem prosvetnem odseku opravil še druge naloge. Z vrsto pisnih navodil, ki jih je odposlal krajevnim NOO ter učiteljstvu, je dajal vsebinska in tehnična navodila ter učitelje pripravljal za šolsko delo. Dne 24. avgusta 1944 je z okrožnico zadolžil krajevne NOO in roditeljske svete, naj skrbijo za ureditev učilnic, za nabavo učnih pripomočkov in potrebščin, s čemer bi oskrbeli revnejše otroke, odpravili pa bi tudi zunanjé razlike med učencji. Krajevne NOO je opozoril še na vzdrževanje učiteljev. Okrožnico je ponovil 4. septembra.⁵⁹ Dne 14. septembra je opozoril, naj v kraju v skladu z odlokom predsedstva

⁵² Dopis Mira Lojka, učitelja v Črničah 27. 9. 1944, A IZDG, f. 164/9.

⁵³ Dopis prosvetnega referenta okrajnega NOO Ajdovščina 13. 3. 1944, A SSM f. 164/10.

⁵⁴ Vetrihova je nadomeščala Katarino Terčelj. Dopis okrožnega prosvetnega odseka, prosvetnemu odseku K NOO Gornja Branica, A SSM f. 164/9.

⁵⁵ Dopis okrožnega šolskega nadzornika D. Pahorja 20. 8. 1944, A IZDG, f. 469/4.

⁵⁶ Dopis D. Pahorja predsedstvu SNOS 20. 8. 1944, A IZDG, f. 469/4.

⁵⁷ Poročilo okrožnega šol. nadzornika Pahorja, pokrajinskemu šolskemu nadzorniku Zdešarju, 22. 9. 1944, A SSM f. 164/1.

⁵⁸ Dopis oddelka za osnovno šolstvo pri prosvetnemu odseku srednjeprimorskega okrožja predsedstvu SNOS 20. 8. 1944, f. 469/4.

⁵⁹ Okrožnica prosvetnega odseka KNOO (OOF) 24. 8. 1944, A GM, f. 27/2, A IZDG, f. 425/1.

SNOS prično oblikovati nove roditeljske svete.⁶⁰ Tri dni pred tem pa je na šole v okrožju že odposlal navodila za organizacijo pouka. Priredil jih je po osrednjih slovenskih predpisih. Upošteval pa je tudi lokalne posebnosti. Oddelek je sporočil, da se prične pouk 1. oktobra. V okrožju je predvidel desetdnevne trgovine počitnice. V zvezi z zahtevo osrednjih šolskih oblasti, da velja šolska obveznost od 7. do 15. leta starosti, v šolskem letu 1944/45 v okrožju niso predvideli prvega razreda z izjemo ponavljalcev. Tega določila pa potem niso upoštevali in so v tem šolskem letu organizirali pouk tudi za prve razrede. Navodila so nadalje določala ukrepe za neopravičene izostanke, materialne kazni, koledar šolskih praznikov in proslav, pravice do nadzora šolskega pouka in učiteljske dopuste. Drugi del navodil pa je določal šolsko dokumentacijo. Ta je obsegala razrednico z razpredelnico za vpisovanje zamud in odsotnosti in redovalnico. Učitelji so morali voditi šolski dnevnik, delovodnik prejete in odposlane pošte in pisati šolsko kroniko. Na koncu so navodila opozorila še na prireditve Naša šola v borbi in na proslave ob stoletnici rojstva Simon Gregorčiča.⁶¹ Dne 27. septembra pa je nadzornik opozarjal učitelje na ukrepe, v primeru, nendarne kapitulacije Nemčije in da bi ob osvoboditvi preprečili zmešnjave in nerede. Računajoč, da bodo učitelji prejeli okrožnico že po pričetku pouka, pa je od njih zahteval še natančne podatke o učencih in opozoril na roditeljske svete.⁶²

Posebno vprašanje so bili učni načrti. V šolskem letu 1943/44 so uporabljali Jerebov učni načrt, ki ga je Bevk predpisal za celotno pokrajino. Za šolsko leto 1944/45 je pokrajinsko šolsko vodstvo napovedalo nov načrt, ki bo enoten za vse slovensko narodno ozemlje. Učitelji so upali, da ga bodo prejeli še pred pričetkom pouka. Ko pa pričakovani načrt ni pravočasno prispl, je Pahor po Zdešarjevih navodilih pripravil začasna navodila za pouk in jih razposlal 4. oktobra 1944. Šole so navodila prejele že po izteku uradnih počitnic, vendar še pred pričetkom pouka. V navodilih je Pahor pripravil začasno razporeditev ur za posamezne predmete in razrede. Učiteljem je prepustil iniciativno pri pouku. Za pomoč jim je dal le nekatere nasvete za pouk slovenščine, računstva, zgodovine, zemljepisa in prirodopisa. Program naj bi izvajali z gesлом Gregorčičev planinski raj, s čemer bi se tudi šolstvo v okrožju priključilo širokim pripravam za praznovanje 100-letnice rojstva Simona Gregorčiča. Pahor je svetoval, naj na ta jubilej navežajo pouk zgodovine, zemljepisa, prirodopisa in tudi risanja, lepopisja in petja.⁶³ Pred pričetkom pouka je Pahor napovedal še okrajne učiteljske konference. Navodila so najavljalna tudi večerne tečaje za šoli odraslo mladino. Pričeli naj bi jih 3. novembra, pred tem pa naj bi pripravili po vseh popis mladine, ki je obiskovala le italijanske šole. Da bi zagotovili visoko udeležbo na tečajih, je predlagal, naj krajji med seboj tekmujejo.⁶⁴

⁶⁰ Okrožnica okrožnega prosvetnega odseka prosvetnim referentom 14. 9. 1944, A IZDG, f. 622/2.

⁶¹ Okrožnica oddelka za šolstvo pri okrožnem prosvetnem odseku 11. 9. 1944, A GM, f. 27/2.

⁶² Okrožnica oddelka za šolstvo pri prosvetnem odseku za srednjepromorsko okrožje 27. 9. 1944, A GM f. 27/2.

⁶³ Poročilo okrožnega šolskega nadzornika D. Pahorja pokrajinskemu šolskemu nadzorniku 22. 9. 1944, A SSM f. 164/1.

⁶⁴ Okrožnica okrožnega prosvetnega odseka 4. 10. 1944, A SSM f. 164/10.

Prireditve Naša šola v borbi

Zamisel o prireditvi, ki bi prikazala velike uspehe partizanskega šolstva, je nastala že med narodnim tekmovanjem, ko so šole, ki so v tekmovanju sodelovale, zbralle obsežno tekmovalno gradivo. Zaradi naglega spremnjanja svetovnih dogodkov in da bi osvoboditev prosvetnih delavcev ne presenetila, je okrajna pomočnica šolskega nadzornika za ajdovski okraj Pahorjeva že med letnimi počitnicami pripravila obsežen načrt prireditve, ki jo je poimenovala Naša šola v borbi. Okrožni šolski nadzornik Pahor je v vsebino načrta seznanil tudi pokrajinsko kulturnoprosvetno vodstvo.⁶⁵ To je predlog sprejelo in ga razširilo na vso pokrajino. Načrt prireditve je predvidel tri oblike

Sl. 3. Del načrtov za prireditve - Naša šola
Fig. 3. A part of the Plan for the Arrangement "Our School"

predstavitev partizanskega šolstva: razstavo, mladinski kulturni festival in predavanja. V njih naj bi vsestransko prikazali razvoj šolstva. Pahorjeva je predvidela, da bodo prireditve organizirali najprej v okrajnih središčih, nato v okrožnem. Razstava bi pokazala otroške izdelke, ob njih napredovanje učen-

⁶⁵ Poročilo okrožnega šolskega nadzornika Draga Pahorja 1. 9. 1944, A IZDG f. 469/4.

cev. Razstavili bi tudi fotografije učencev in učiteljev, še posebno tistih, ki so postali žrtev sovražnikovega nasilja. Prikazal bi tudi statične podatke o uspehu tekmovanj, o nabiralnih akcijah itd. Tabelično bi prikazali število odprtih šol, število učencev, izobrazbeno strukturo učiteljev, šolske prireditve itd. Označili bi tudi delo večernih tečajev ter mladinski in šolski tisk. Razstavo bi spremljali kulturni nastopi šolske mladine, ki bi jih organizirali isti dan v popoldanskih urah. Pri okrajni kulturni prireditvi, ki jo je Pahorjeva poimenovala Mladinski festival, bi vsaka šola predstavila po eno točko programa, del pa bi bil skupen. V scenariju prireditve je predlagala še predavanje o šolstvu v okraju, ki bi ga priredili na predvečer razstave in mladinskega festivala. Dala je tudi temeljne napotke za vsebino in obliko predavanja in poudarila, naj bo predavanje čim bolj izčrpano in dokumentirano, da bi bilo lahko kasneje podlaga za preučevanje partizanskega šolstva v okraju.⁶⁶ Navodila za predavanja so še predlagala označitev šolstva pod Italijo in posledic tega šolstva, poudarek naj bi bil na partizanskem šolstvu. Zato je Pahorjeva označila, naj bodo navedeni začetki tega šolstva, številčno stanje učencev, njihov šolski obisk, napredovanje, kulturno delo v šoli, nabiralne aktivnosti učencev v oblikah prostovoljnih prispevkov, posojila svobode, čaja, sadja itd., delo večernih tečajev za aktiviste. V poglavju Med regljanjem mitraljezov in pokanjem bomb pa naj bi predavatelj označil okupatorjeve vdore in njegova grozodejstva in zločine. Za padle učitelje naj predavatelji zberejo življjenjepisne podatke, opišejo naj tudi delo ilegalnih krožkov.⁶⁷

Načrt prireditve je predvidel, da bi prireditve organizirali v prvih desetih dneh po osvoboditvi, v vseh krajih naenkrat. Najboljše primere okrajnih prireditv bi vključili v okrožne prireditve. Tu naj bi na podoben način predstavili okrožno problematiko šolstva z razstavo, mladinskim festivalom in predavanjem. Za srednjepromorsko okrožje je Pahorjeva predvidela proslavo v Gorici, pokrajinsko prireditve pa v Gorici ali v Trstu.⁶⁸

Da bi se učitelji na prireditve čim bolj pripravili, je Pahorjeva zahtevala, naj do 10. oktobra že pripravijo osnutke predavanj in jih pošljejo v pregled. Za vodstvo prireditve in za priprave je predvidela okrajne odbore in okrožni prireditveni odbor. Načrt prireditve je pokrajinski prosvetni odsek potrdil, ga sprejel in predpisal za celotno pokrajino. S posebno okrožnico je z njim seznanil vsa primorska okrožja.⁶⁹ Po njegovem vzoru je sestavil tudi predlog prireditve za ljudskoprosvetno dejavnost.⁷⁰

V srednjepromorskem okrožju, kjer je bila dana pobuda za prireditve, se je okrožni prosvetni odsek pričel intenzivno pripravljati. Oblikovali so tudi delovni odbor. Vodila ga je avtorica načrta Minka Pahorjeva, Levin Šebek pa je v njem vodil poseben risarski center. Gradivo za prireditve so pripravljali v kulturnoprosvetnem centru. Izdelali so tabelarične prikaze razvoja partizanskega šolstva v okrožnem merilu, zbirali razne prispevke, pripravljali

⁶⁶ Načrt prireditve Naša šola v borbi 29. 8. 1944, A GM, f. 27/2.

⁶⁷ Navodila k načrtu Naša šola v borbi A GM, f. 27/2.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Dopis pokrajinskega šolskega nadzornika Pahorja pokrajinskemu šolskemu nadzorniku Zdešarju 13. 9. 1944, A SSM, f. 164/1.

⁷⁰ Okrožnica pokrajinskega prosvetnega odseka 13. 9. 1944, A IZDG, f. 622/2, A GM f. 27/2.

osnutke predavanj itd. Gradivo so hranili v skrivališču na Ravnah nad Črnicami. Med januarsko sovražno ofenzivo 1945 se je gradivo izgubilo.⁷¹

Na prireditve so se pripravljali tudi okraji. Tudi ti so imenovali prireditve odbore. Učitelji s šol pa so občasno poročali o zbiranju gradiva in o pripravljanju predavanj.

Ljudskoprosvetna dejavnost v srednjepromorskem okrožju poleti in v začetku jeseni 1944

Ljudskoprosvetna dejavnost v srednjepromorskem okrožju se je v poletnih mesecih 1944 temeljito organizacijsko preurejala in pripravljala na velike projekte, ki jih je načrtovala jeseni 1944 in ob osvoboditvi. Naslanjala jih je na praznovanje pomembnih obletnic septembrskih dogodkov: stoletnice rojstva Simona Gregorčiča, na pripravljanje pokrajinskega pevskega festivala in na prikaz ljudskoprosvetnega dela ob osvoboditvi.

Okrožno prosvetno vodstvo se je prvič sestalo na seji prosvetnega odseka 28. avgusta 1944. Preučili so načrt za enotno organizacijo ljudskoprosvetne dejavnosti na Slovenskem in razpravljali, kako bi ga uresničevali v okrožju. Največjo pozornost so posvečali kulturnoprosvetnim objektom, zlasti tistim, ki so bili pred vojno last okupatorja, po vojni pa naj bi v njih uredili kulturnoprosvetne domove. Veliko so razpravljali tudi o pevskih zborih, ki so bili najbolj organizirana in najbolj množična oblika ljudskoprosvetne dejavnosti. Sprejeli so pobudo, da bi v okrožju uresničevali Pirmikov načrt o vseprimorski organizaciji pevskih zborov. Zavzeli so se tudi za okrepitev gledaliških skupin in ustanavljanje okrajnih gledaliških družin. Odsek je podprt pobudo prosvetnega odseka pri predsedstvu SNOS o odpiranju vaških knjižnic in čitalnic in o zbiranju umetnikov in znanstvenikov v slovenski umetniški klub ter za načrtno vzgojo ljudskih talentov. Na seji je odsek sklenil, da se okrožje priključi primorskima načrtoma za praznovanje stoletnice Gregorčičevega rojstva, ki ga je vodil poseben pokrajinski odbor in za prireditve Kulturno delo med NOB, ki naj bi jo organizirali v vseh središčih ob osvoboditvi.⁷² Večjo razpravo so na seji posvetili političnim mitingom. Te kulturnopolitične prireditve so se velikokrat izrodile in je njihov propagandki namen prešel v zabavo. Zlasti plesi so vzbujali veliko kritiko. Podobno kot v drugih primorskih okrožjih je odsek zahteval omejitev plesov in njihovo ločevanje od kulturnega in političnega programa. S posebno okrožnico jih je kot obliko družabne prireditve omejil na dve uri. Tu je tudi zadolžil višestopenjske organe NOB naj predhodno pregledajo programe mitingov in tako zagotovijo njihovo kakovost.⁷³

Ljudskoprosvetno dejavnost v okrožju sta ovirala nenehna vojaška nevarnost in kronično pomanjkanje usposobljenih kadrov. Primanjkovala je tudi primerna glasbena in gledališka literatura, saj sta se ti dve dejavnosti, na podlagi izkušenj iz prejšnjega leta, najbolj razvijali. Že po tradiciji je bilo naj-

⁷¹ Dopis okrožnega šolskega nadzornika Pahorja pokrajinskemu šolskemu nadzorniku Zdešarju 13. 9. 1944, A SSM, f. 164/1.

⁷² Zapisnik 1. seje okrožnega prosvetnega odseka 28. 8. 1944, A GM f. 27/3.

⁷³ Okrožnica okrožnega odbora OP za srednjepromorsko okrožje 29. 8. 1944, A IZDG f. 621/3.

bolj razširjeno zborovsko petje. V okrožju so organizirali tudi tamburaški orkester in godbe na pihala. Organizacijo pevskih zborov so prilagajali Pirnikovemu načrtu. Tako so še pred preureditvijo primorskih okrožij v bivšem vipavskem okrožju pričeli snovati pevsko zvezo, ki je po upravnem preureditvu še nadalje povezovala pevske zbole in ajdovskega in vipavskega okraja. Vanjo je bilo vlanjenih šestnajst pevskih skupin iz ajdovskega in enajst iz vipavskega okraja. Zvezo so poimenovali po partizanskem junaku Janku Premrlu-Vojku. Za njeno predsednico so določili Vojkovo sestro Slavko Premrl-Lipo.⁷⁴ V okviru te zvezne so v okraju porazdelili tudi pevovodje in organizirali dva- ali trikrat tedenske pevske vaje. V mirenskem okraju je delovalo šest organiziranih pevskih družin, ki so imele že zbrane pevce za okrajno pevsko družino. V komenskem okraju pa so določili okrajnega pevovodja. Septembra 1944 je po vseh organiziral štiri pevske zbole in snoval okrajno pevsko družino. Velika ovira pri snovanju Pirnikovega načrta za organizacijo pevskih zborov je bilo pomanjkanje primernih pevovodij in primerne glasbene literature.⁷⁵ Še v večjih težavah kot pevski zbori so delovali v mirenskem okraju tamburaški zbor in godba na pihala, ki so ju snovali v Šempasu in na Vogrskem. Primanjkovali so glasbeni instrumenti in partiture zlasti partizanskih pesmi. Prosvetni odsek se je zato obračal na skladatelja Vinka Vodopivca, župnika v Kromberku, da bi pripravil potrebne priredbe.⁷⁶ Za partiture so prosili tudi prosvetni odsek pri predsedstvu SNOS in propagandni odsek IX. korpusa NOVJ.⁷⁷ Pomanjkanje notnega materiala za pevske zbole, zlasti dekliske, je znatno omilila ponatisnjena Pirnikova razširjena pesmarica Pesmi za mladence. Pesmarica je prvič izšla spomladi 1944 v Beli Krajini. Na Primorskem jo je Pirnik vsebinsko razširil in vanjo vključil pesmi, ki jih je v svojem načrtu predvidel za pokrajinski festival. Pirnik jo je pripravljal avgusta 1944 na Vipavskem, kjer je ostal po pedagoškem tečaju. Jože Trošt, risar v tehniki Javornik, je ob Pirnikovi pomoči napisal matrice. Pesmarico so razmnožili v tehniki Javornik. V srednjepomorsko okrožje so razposlali 450 izvodov.⁷⁸ Za moške zbole je bila zelo pomembna Gregorčičeva pesmarica. Tudi to je pripravil Makso Pirnik, ob stoletnici Gregorčičevega rojstva jo je izdal prosvetni odsek predsedstva SNOS in razposlal tudi v primorska okrožja.⁷⁹ Za otroške pevske zbole je Pirnik med bivanjem na Vipavskem sestavil še dve pesmarici, in sicer Otroške narodne pesmi, kjer je zbral priredbe otroških narodnih pesmi jugoslovanskih narodov, in Otroške pesmi. Obe pesmarici so razmnožili v tehniki Javornik.⁸⁰

Za uspenejše delo pevskih zborov so v okrožju organizirali vzgojo pevovodij. Pri tem jih je pomagal Makso Pirnik med bivanjem na Vipavskem.

⁷⁴ Poročilo okrajnega prosvetnega referenta za ajdovski okraj Leopolda Renerja, A SSM, f. 164/10.

⁷⁵ Poročilo prosvetnega odseka o kulturnoprosvetnem delu v septembri 1944 20. 10. 1944, A SSM f. 164/1.

⁷⁶ Dopus okrožnega prosvetnega odseka V. Vodopivcu, 6. 9. 1944 A IZDG, f. 622/2.

⁷⁷ Dopus prosvetnega odseka pri predsedstvu SNOS 7. 9. 1944, A SSM f. 164/10. Odgovor vodje oddelka za ljudsko umetnost pri okrožnem prosvetnem odseku 13. 9. 1944, A SSM, f. 168/4.

⁷⁸ Poročilo odseka za kulturo in prosveto v delu v septembri 1944 20. 10. 1944, A SSM f. 164/10.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Plahuta Slavica, Razvoj in delo partizanskih tehnik na Vipavskem, Gor Ltk, št. 8. 1981, str. 125–127.

Na več sestankih z zborovodji vipavskega, ajdovskega in mirenskega okraja je načrtno posegel v glasbeno življenje na tem območju. Zaradi prepozno prejetih vabil za prvi pevovodski tečaj pri propagandnem odseku IX. korpusa, kamor bi okrožje moral poslati štiri tečajnike, izbrani pevovodje Slavko Vouk, z Goč, Franc Sedmak s Planine in Leopold Lojk iz Črnič niso mogli na tečaj. Njihov odhod je ovirala tudi sovražna ofenziva.⁸¹ Velike težave so nastale pri organiziranju godb na pihala. Na območju Ozeljana in Šempasa so zbrali le šestnajst instrumentov in kapelnika Franca Brankoviča. Toda že 2. septembra je predsednik KNOO opozoril, da je splošna mobilizacija v NOV pobrala kapelnika in večino članov godbe.⁸² Godba je razpadla, Brankovič pa se je priključil pihalni godbi IX. korpusa NOVJ.⁸³ Godbi na pihala, ki se je snovala na Vogrskem, pa so primanjkovali instrumenti. Da bi jih nabavili, bi bili potrebovali 25.000 lir, teh pa v okrožju niso mogli zbrati.⁸⁴

Gledališka dejavnost ni bila tako množična in tudi ne tako uspešna kot glasbena. Še najbolj je bila razširjena v mirenskem okraju, zlasti v vseh severno od ceste Gorica – Ajdovščina. Tu so snovali krajevne igralske družine in predvideli igralce v okrajno gledališko družino. Vodstvo okrajne gledališke družine so zaupali navdušeni kulturni delavki in pevki Rožici Kozem iz Prvacine, ki je tesno sodelovala z okrajno prosvetno referentko Peričevo. Na Vipavskem in na Krasu se gledališka dejavnost ni tako uspešno širila. Okrožna prosvetna referentka Vižintinova je sporočila, da v okrožju ni bilo pogojev za organizacijo okrožne gledališke skupine.⁸⁵

Prireditvena dejavnost je bila v poletnih mesecih skromnejša, ovirala jo je tudi nenehna okupatorjeva vojaška dejavnost. V okrožju so morali odpovedati tudi več mitingov.⁸⁶ Zelo je to dejavnost prizadel okupatorjev vdor na prireditve v Velikem dolu na Krasu. Okupator je tedaj požgal šolo in pobil več ljudi, nekaj vaščanov je tudi interniral.⁸⁷

Prireditvena dejavnost se je povečala septembra 1944. Posvečena je bila predvsem praznovanju septembrskih obletnic: obletnici bazoviških žrtv, obletnici kapitulacije Italije, obletnici proglašitve priključitve Primorske k Sloveniji in nato k Jugoslaviji. Največja proslava v okrožju, če izvzamemo politične prireditve ob volitvah in pokrajinsko zborovanje, namenjeno popularizaciji sporazuma Tito Šubašić 31. julija 1944 med Šmarjami in Branico, je bila spominska prireditve ob štirinajstletnici bazoviških žrtv. Priredila sta jo POOF in Štab IX. korpusa, pri pripravah je sodelovalo tudi srednjepomorsko okrožje.⁸⁸ Med proslavo so proglašili 18. SNOB Bazoviško za udarno. Sestri bazoviškega junaka Ferda Bidovca Slavka Bidovec in Janka Premrla-Vojka Slavka Premrl sta brigadi poklonili zastavo. Veličastne prireditve se je ude-

⁸¹ Dopus odseka za prosveto pri okrožnem NOO za srednjepomorsko okrožje 17. 10. 1944 pokrajinskemu odboru OF, A SSM f. 164/10.

⁸² Poročilo predsednika K NOO Šempas 2. 9. 1944, A SSM f. 164/10.

⁸³ Prim. Plahuta Slavica, Glasbena dejavnost na Primorskem, 1941–45, Jadranski koledar, 1983, Trst 1982, str.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Poročilo prosvetnih referentov Oseka, Šmihela in Vitovlj, 15. 9. 1944, A IZDG, f. 622/2. Poročilo o kulturnoprosvetnem delu v mesecu septembri 1944, 20. 10. 1944, A SSM f. 164/1.

⁸⁶ Poročilo o ljudskoprosvetnem delu v srednjepomorskom okrožju 21. 9. 1944, A SSM f. 164/10.

⁸⁷ Poročilo o kulturnoprosvetnem delu v mesecu septembri 1944 20. 10. 1944, A SSM f. 164/1.

ležilo okrog tisoč obiskovalcev. Slavnostni govorniki so bili dr. Joža Vilfan in Mara Samsa v imenu POOF, namestnik komandanta IX. korpusa Peter Stanček-Skala in Jože Štrukelj, Drago Pahor in Ivan Barišič v imenu srednjeprimorskog okrožja. Politični del prireditve so povezali z večjo kulturno prireditvijo. Na proslavi je pel tudi pevski zbor iz Gabrij in ob Pirnikovi pomoči Vipavcem prvič predstavil pesem Smrt v Brdih.⁸⁹

Povsod v pokrajini so počastili prvo obletnico sklepa VP OF slovenskega naroda o priključitvi Primorske k Sloveniji. Okrožni prosvetni odsek je že 7. septembra 1944 z okrožnico naročil krajevnim odborom OF, naj v zvezi z mednarodnim položajem, ko so med drugim pričakovali izkrcanje zaveznikov na Jadranu, obletnica izzveni kot mogočen plebiscit naroda za združeno Slovenijo v Jugoslaviji. Za počastitev praznika so predlagali kresove, napisne akcije, politične mitinge, manifestacije s povorkami in zastavami, če bi vojaške razmere to dopuščale. Okrožni prosvetni odsek je tudi predlagal okvirni program in govor na prireditvah.⁹⁰ Proslave so bile v številnih krajih okrožja. Z njih so odpošiljali pozdravne resolucije Titu in političnim in oblastnim organom NOB na Slovenskem.⁹¹

Septembra so pričeli tudi pripravljati proslave ob stoletnici Gregorčičevega rojstva. Pri pripravah sta sodelovala tudi člana pokrajinskega pripravljalnega odbora za počastitev Simona Gregorčiča Mara Samsa in Makso Pirnik, ki sta med pripravami imela svoj delovni sedež v Lepenah pri Šempasu.⁹²

Dne 3. avgusta je IO OF slovenskega naroda razpisal Tekmovanje zmag. V srednjeprimorskem okrožju to tekmovanje ni imelo takega odmeva kot Narodno tekmovanje. Okrožje je bilo dejavno predvsem pri mobilizaciji v NOV, pri vzpostavljanju TOOF, pri izgradnji ljudske oblasti in pri delu množičnih organizacij.⁹³

Manjši odmevi sta imeli tudi pobudi učiteljice Erne Sotlar-Puntar s Planine, ki se je 4. septembra v imenu okrajnega prosvetnega odseka obrnila na krajevni odbor OF v ajdovskem okraju, naj tekmujejo pri zbiranju narodnega blaga,⁹⁴ in Mare Furlani, učiteljice iz Spodnje Branice, ki si je v dogovoru z okrajnim prosvetnim referentom prizadevala, da bi v okrožju vzbudila zanimanje za telesno kulturo.⁹⁵ Načrtovala je posebne tečaje za učitelje telovadbe in organizacijo tega pouka v šolah. Na tečaj naj bi prišle najboljše telovadke, seznanile naj bi se z raznimi vajami in s slovenskim nevojaškim povlejanjem. Furlanijeva je računala tudi na skupne nastope, najboljše telovadce pa je nameravala vključiti v baletne tečaje. Njenih pobud niso uresničili, pač

⁸⁹ Dopus pokrajinskega odbora OF okrožnemu OOF za srednjeprimorsko okrožje 31. 8. 1944, A IZDG f. 543.

⁹⁰ Prim. Dopus referata za umetnost in ljudsko prosveto Partizanskemu dnevniku In maščevana bo Bazovica 14. 9. 1944, A SSM f. 164/10.

⁹¹ Samsa Mara, ob štirinajst obletnici Bazovice, Partizanski dnevnik, št. 2465, 15. 9. 1944.

⁹² Navodila prosvetnega odseka za srednjeprimorsko okrožje, 7. 9. 1944, A GM f. 27/3.

⁹³ Pozdravne resolucije krajev, A SSM, f. 164/10.

⁹⁴ Prim. Plahuta Slavica, Kako je OF počastila 100-letnico rojstva Simona Gregorčiča, Jadranski koledar 1984, Trst, 1983, str. 137–146.

⁹⁵ Vizintin Nežica, Srednjeprimorsko okrožje v znamenu tekmovalja, Primorski dnevnik, št. 279, 22. 10. 1944.

⁹⁶ Okrožnica okrajnega prosvetnega odseka, 4. 9. 1944, A GM, f. 32/8.

⁹⁷ Dopisovanje med okrajnim prosvetnim referentom in učiteljico Maro Furlani, A SSM f. 168/14.

pa je med pripravami Gregorčičevih proslav vadila posebno baletno točko pri pesmi Bratje v kolo se vstopimo.⁹⁸

Dne 1. oktobra se je pričelo šolsko leto 1944/45. Prosvetni organi so potlej posvečali največjo pozornost pouku, intenzivno so se pripravljali tudi na osvoboditev. Kulturnoprosvetno delo v okrožju pa je zelo prizadel spor med prosvetno referentko Vižintinovo in okrožnim nadzornikom Pahorjem.

ATTIVITÀ CULTURALE-EDUCATIVA NELLA CIRCOSCRIZIONE DEL LITORALE CENTRALE

Parte 3^a: Situazione nella circoscrizione durante l'estate e all'inizio dell'autunno 1944

Riassunto

Il presente contributo è la terza continuazione della discussione sull'attività culturale-educativa nella circoscrizione del Litorale centrale. Vi si tratta della sua organizzazione e del suo sviluppo durante l'estate e all'inizio dell'autunno 1944 quando si stava organizzando il secondo anno della scuola partigiana (1944–45) e la seconda stagione dell'attività nel campo dello sviluppo della cultura popolare. Durante l'estate del 1944 le circoscrizioni si erano amministrativamente riordinate. Dalle precedenti circoscrizioni della Valle del Vipacco, del Goriziano e del Carso si formò la circoscrizione del Litorale centrale. Il responsabile culturale di questa divenne Nežica Vižintin–Janja. I responsabili culturali erano previsti anche negli organi dell'autorità di grado inferiore. Lo sviluppo dell'istruzione nella circoscrizione era guidato dall'ispettore scolastico circoscrizionale Drago Pahor e dai collaboratori distrettuali.

Da parte delle nuove direzioni la maggior cura veniva dedicata all'istruzione. Queste si occupavano anche dell'attività culturale di massa e dell'istruzione generale della popolazione. Durante l'estate e l'autunno del 1944 vi fu una intensa preparazione al nuovo anno scolastico. Volendo che la scuola partigiana del Litorale si affermasse oltre che nel campo educativo anche in quello più specificamente professionale e che questa si avvicinasse quanto più possibile al livello della scuola in Slovenia centrale, la nuova dirigenza si teneva a contatto con i maestri, istruendoli professionalmente e politicamente nelle conferenze, e organizzò pure un centro culturale (OPO–13) dove si riunivano e operavano i membri del settore dell'istruzione e dove si stava formando una biblioteca pedagogica. Furono organizzati pure corsi per gli attivisti del Fronte di liberazione.

L'ispettore scolastico nominava i maestri partigiani secondo un piano prestabilito creando una rete scolastica anche in previsione della futura sistemazione delle scuole nella circoscrizione dopo la fine della guerra. Preparava per i maestri le direttive per l'organizzazione della scuole e dell'insegnamento. In attesa della Liberazione, durante le vacanze si incominciò a preparare la grande manifestazione dal titolo «La nostra scuola nella lotta», con cui si intendeva rilevare come era nata e come si sviluppava la scuola partigiana nella circoscrizione.

Anche nell'ambito dell'attività culturale di carattere popolare prevalse l'impegno per uno sviluppo programmato e qualitativo di tutte le forme di questa attività. Il maggior successo veniva conseguito nel canto corale e nell'attività teatrale. Veniva dedicata una particolare cura alla qualità delle manifestazioni. Nella stamperia clandestina Javornik furono riprodotti numerosi spartiti musicali.

⁹⁸ Plahuta Slavica, Kako je OF počastila 100-letnico rojstva Simona Gregorčiča, Jadranski koledar, 1984, Trst, 1983, str. 137–146.

SLOVENSKA NARODNOSTNA MANJŠINA NA GORIŠKEM
Prispevek k analizi socialne in politične zgodovine pripadnikov slovenske
narodnostne manjšine v obdobju 1947–1954

Miran Komac

Prolegomena

Ena izmed možnih definicij »tipične narodnostne manjšine« (kar slovenska narodnostna manjšina nedvomno je) je lahko sledeča: slovensko narodnostno manjšino predstavlja tisti del slovenske avtohtone populacije lokalnega prebivalstva, ki je ostal, potem ko je največji del slovenskega naroda oblikoval svojo državo v skupnosti z drugimi južnoslovanskimi narodi, izven njenih meja in živi v bolj ali manj strnjeni obliki na obmejnem ozemlju italijske države ter se od večinskega naroda, na ozemlju katerega države živi, razlikuje po jeziku, zgodovinskem spominu, narodnostnem značaju, kulturi in določenih širše družbenih vrednotah ter stremi k ohranjanju omenjenih etničnih posebnosti.

Poleg tega »fizičnega« dela ima ta definicija tudi svoj »vsebinski« del; ta temelji na posledicah, ki jih je imelo (in jih še vedno ima) na oblikovanje te populacije v narodnostno manjšino dialektično prepletanje dveh procesov: etničnosti⁶ in manjšinskosti (kot pripadnost tuji etnični družbeno socialni in politični državni tvorbi).

Narodnostna manjšina je resda del slovenskega naroda, ki živi v sosednji deželi, vendar se zaradi dialektičnega prepletanja etničnih prvin z vplivi (pričiski), ki prihajajo tako od večinskega naroda kot tudi od matičnega naroda (ti vplivi so gospodarski, družbeni, politični, ideološki in kulturni), spreminja v razmeroma samostojno narodnostno tvorbo. Narodnostna manjšina ni niti avtentični posnetek matičnega naroda (čeprav jo z njo družijo jezikovne, kulturne in nekatere druge antropološke značilnosti), niti zrcalna podoba družbene, socialne in ideološke stratifikacije večinskega naroda (čeprav jo z njim družijo prostor, gospodarsko-politične pa tudi nekatere ideološke, kulturne in zgodovinske značilnosti).

Narodnostna manjšina je prav zaradi prepletanja teh značilnosti ter v prvi vrsti **narodnostnih** (avtohtonih) in sprejetih karakteristik neke vrste idiosinkratičen narodnostni organizem, katerega razvoja torej ne določajo sa-

⁶ etničnost: elementi narodnostne samobitnosti; tiste značilnosti slovenske narodnostne manjšine, ki jih je le-ta v času konstituiranja te populacije kot narodnostne manjšine »prinesla« v novo stvarnost in ki po eni strani podajajo okvir narodnostne identifikacije, po drugi strani pa predstavljajo objektivne elemente, s pomočjo katerih je možno določeno populacijo klasificirati »od zunaj«.

mo zunanje, temveč tudi notranje, v procesu dvotirne socializacije izoblikovane zakonitosti.

Manjšinskost pojmemojemo kot proces, v katerega je bila določena avtohtonoma populacija, etnično različna in številčno šibkejša od narodne populacije, ki predstavlja večino populacije države, kateri je bilo dodano »etnično«, vključena brez pravice odločanja o državni pripadnosti.

S tem se prične proces, ko se v okviru enotnega državnega, političnega in ekonomskoga prostora ohranjata dve narodni (oz. narodna in narodnostna) identiteti, pri čemer narodnostni vzorci večinskega naroda, posredno ali neposredno, močno vplivajo na prestrukturiranje in hierarhično razvrščanje narodnostno manjšinskih identifikacijskih pokazateljev.

Manjšinsko torej ni staticno dvokomponentno stanje odnosov med večinskim narodom in manjšino, ampak aktivno prepletanje splošnega (v smislu obče veljavnega za vse člane točno določene ekonomske – družbene – politične – državne skupnosti) in posebnega (kot ohranitve vsaj najpomembnejših elementov narodnostnega), pojmovanega iz obeh zornih kotov – s stališča večinskega naroda na eni ter manjšine na drugi strani.

Vsebina manjšinskoosti pa s tem še ni izčrpana. Upoštevati moramo še izredno pomemben faktor, ki se kaže v odnosu med **narodnostno manjšino in njenim maticnim narodom**. Prav ta element lahko mnogokrat determinantno vpliva na ohranjanje najpomembnejših elementov »etničnega«.

Predmet naše analize v nadaljevanju bo prav poiskus operacionalizacije opisanega pojma »manjšinsko« v prostoru in času. Iz zgoraj zapisane skice procesov je mogoče izluščiti tudi naslove posameznih razdelov, na katere smo pričujoči prispevek razdelili in so takole opredeljeni:

- I. Odnosi/procesi med večinskim narodom in narodnostno manjšino
- II. Relativizacija odnosov/procesov manjšinskoosti (manjšina kot integralni del teritorija)
- III. Odnosi/procesi med matico in narodnostno manjšino

I. Odnosi/procesi med večinskim narodom in narodnostno manjšino

Globalno je mogoče te procese razdeliti na t.i.m. konjunktivne in disjunktivne.²

V sklopu **konjunktivnih procesov** (lahko bi jih opredelili tudi kot integrativne procese v širšem pomenu), to je tistih, ki kakorkoli povezujejo, sodijo vsaj: integracija, asimilacija in kulturni pluralizem. Definicij, ki analizirajo citirane procese, je seveda veliko; njihov popis bi zagotovo presegel zamišljeni okvir zapisa. Vprašanje pa je, če bi takšen popis sploh dosegel svoj namen, saj je znano, da je prav glede pojmov integracija in asimilacija, ko ju skušamo aplicirati na področju **avtohtonih narodnostnih manjšin**, še veliko nedoreče-

² O analizi teh procesov velja opozoriti na izredno zanimivo razpravo/polemiko v reviji Teorija in praksa, predvsem v člankih: Peter Klinar: Dileme, ki zbujujo razmišljanja. Teorija in praksa 1987, let. XXIV, 10-11, str. 1405; Zdravko Mlinar: Od naključnosti k zakonitosti. Teorija in praksa XXIV, 1987, 10-11, str. 1415.

nega. Te »specifične« definicije so namreč izpeljane iz osnovne definicije, ki jo poznamo iz sociologije, in sicer tako, da je enostavno prenesena na specifično področje narodnostne problematike.^b Tudi poizkusi »transplantacije« dognanj s področja proučevanj migracij niso redki. Kakorkoli že, mi bomo obravnavali konjunktivne procese v njihovem izhodiščnem pomenu besede: kot procese, ki etnično različne populacije združujejo, povezujejo. Seveda ob upoštevanju dejstva, da je mogoče te procese analitično razdeliti na dva dela: »na tiste procese, ki imajo kot končni cilj enotnost in homogenost ali monolitnost neke družbe s prevladovanjem značilnosti dominantne skupnosti na vseh področjih, in na tiste, ki dopuščajo neko raznolikost na nekaterih družbenih področjih brez vsiljevanja dominantnih značilnosti.«^c

Nasprotje tem procesom predstavljajo **disjunktivni procesi**, to je tisti, ki naj bi etnične skupine razdruževali, ločevali. Sociologi uvrščajo mednje: etnično stratifikacijo, segregacijo, diskriminacijo, konflikte in nasprotovanja. Splošno znanje o slovenski narodnostni manjšini nas opozarja, da so se odnosi med večinskim narodom in manjšino bolj nagibali na »to stran tehtnice«. Zato je nujen uvodni kroki o posameznih pojmih.

Pod pojmom **etnična stratifikacija** gre razumeti takšno obliko (oziroma eno izmed oblik) družbene stratifikacije, pri kateri je pripadnost točno določenim etničnim skupinam temeljni kriterij za pridobivanje (ali ohranjanje pridobljenih) družbenih pozicij, z vsemi prednostmi (ali neugodnostmi), ki jih te pozicije prinašajo.

Če problematiko etnične stratifikacije še nadalje analiziramo, lahko zasedimo dva globalna trenda: prvič, celotna etnična manjšina se nahaja na dnu družbene lestvice, kar bi lahko ponazorili s sledečo shemo:

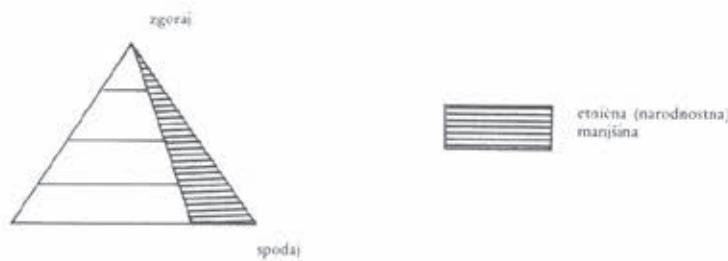
V takšnih primerih se pogosto dogaja, da večinska (dominantna) skupina s precejšnjo luhkoto izvaja proces asimilacije; prav tako pa se lahko zgodi, da določena manjšina »izgine« preprosto zato, ker predstavlja družbeno (ekonomske) sloj, katerega družbeni pomen z razvojem ekonomskih odnosov rapidno pada (npr. ruralna populacija). Obstajajo pa tudi drugi primeri, ko »skuša dominantna skupina ohraniti takšno etnično stratifikacijo, ker ustreza funkciranju sistema in od katere ima določene koristi. V tem primeru je za družbo značilna majhna vertikalna mobilnost med posameznimi stratosi, med katerimi obstajajo etnične bariere. Vendar pa je najpogosteje mogoče opaziti

^b Glej o tej problematiki prispevek Petra Beltrama Nekateri vidiki razvoja narodnostne identitete pripadnikov narodnosti v SFR Jugoslaviji. Razprave in gradivo št. 16, 1983.

^c E. Susić, D. Sedmak: Tiha asimilacija. Trst 1983, str. 23-24.

nekakšen vmesni pomen: na eni strani proces asimilacije za tiste, ki želijo družbeni vzpon, saj morajo zavreči lastno etnično pripadnost, na drugi strani pa proces diskriminacije (javno izražene ali latentne) do tistih, ki ostajajo povezani s svojo etnično skupino².

drugič, etnična manjšina je notranje stratificirana (diferencirana); manjšina reproducira skoraj enako različnost in kompleksnost kot širša družbena skupnost, vendar je za to »reprodukcijski« značilna neka posebnost: pripadniki manjšine zelo težko dosežejo najvišje družbene stopnje, oziroma jih (v najboljšem primeru) doseže zanemarljivo majhno število. Istočasno je mogoče opaziti, da je njihova stratifikacijska piramida mnogo širša pri dnu, kar je posledica neenakih možnosti družbenega vzpona pripadnikov večinskega naroda, oziroma manjšine.³

Etnična segregacija pomeni poudarjeno stopnjo disjunktivnih procesov med večinskim narodom in narodnostno (etnično) manjšino ter odseva procese etnične stratifikacije. Zato je mogoče segregacijo opredeliti kot obstoj posebnega sistema, v katerega je narodnostna manjšina vključena, ki je relativno ločen od sistema večinskega naroda. Bistvo posebnega sistema, v katerem živijo narodnostne manjšine, je v njegovi socialni ločenosti, včasih tudi prostorski ločenosti od sistema večinskega naroda. S socialno segregacijo, ki »v bistvu pomeni statusno ločitev, dominantna večina nadzoruje obstoječi sistem etnične stratifikacije. Dopusča koncentriranje napetosti med njo in (...) manjšino, medsebojno oddaljevanje, neintegriranost manjšine v sistem, pojave socialne dezorganizacije in patologije znotraj nje itd., ker pač razpolaga z močjo in s privilegiji«.⁴

Diskriminacija je nekakšen logičen »dodatek« dosedaj opisanih procesov. Predstavlja dejanje neenakopravnega ravnanja, oziroma obravnavanje pripadnika narodnostne manjšine ali pa narodnostne manjšine kot celote. In to tako v zadovoljevanju njegovih občih, kot tudi posebnih interesov.

V odnosih med večinskim narodom in narodnostno manjšino, v medsebojnem prepletanju njunih (pogosto različnih) interesov, pride do **konfliktov**.

² E. Sussi: Dimensioni fondamentali, v: Anna Maria Boileau, Raimondo Strassoldo, Emilio Sussi: Temi di sociologia delle relazioni etniche. Quaderni dell' ISIG, Gorizia 1975, str. 73.

³ E. Sussi: Loc. cit.

⁴ P. Klinar: Mednarodne migracije. Maribor 1976, str. 197-198.

Le-ti se sproščajo in razrešujejo lahko preko konjunktivnih, kot tudi disjunktivnih procesov. Znano je, da sociologija vrednoti konflikte v pozitivnem in negativnem smislu, to je, da učinkujejo le-ti funkcionalno in disfunkcionalno. V tej luči je »mogoče ocenjevati konflikte med (...) manjšino in dominantno večino. Med funkcionalno pozitivne učinke, ki prizadenejo manjšine, sodijo: utrjevanje njihove kohezivnosti, sproščanje napetosti med obema subjektoma, postopno priborjenje nekaj pravic manjšine, njen višji status, skratka: s konflikti se razrešujejo problemi (...) manjšine.

Disfunkcionalno učinkovanje konfliktov na (...) manjšino pa se kaže v tem, da zaostreni konflikti manjšino lahko notranje razbijejo in razkrojijo, da jo potisnejo v agresijo, da postaja delovanje njenih institucij omejeno in ne-popolno⁵.

In ne nazadnje imamo opraviti še s procesi **nasprotovanja**, ki jih navadno opredeljujejo kot procese, pri katerih skušajo posamezniki ali družbene skupine preprečiti drug drugemu, da bi dosegli svoje cilje, oziroma da bi uveljavili svojo voljo.

Nekateri štejejo 'nasprotovanje' za »olikano in vljudno« obliko konfliktov, ker gre v bistvu za sovražnost in antagonizme brez direktnega napadanja nasprotnika, vsaj takšnega napadanja, ki bi grozilo s fizičnim uničenjem ali onesposobljenjem⁶.

Da bi lahko ugotovili, v katerega izmed opisanih procesov (odnosov) med večinskim narodom in manjšino bi veljalo »uvrstiti« relacije med pripadniki italijanske večine in slovenske manjšine, je potrebno najprej nekoliko bolj podrobno popisati odnos italijanske države (v širšem pomenu besede) do problemov obstoja in razvoja slovenske manjšine, oziroma zahtev po razreševanju le-teh.

Tako postavljeni vklapljanje stvarnosti v »teoretični model« zahteva izdelavo dokaj natančne kronologije dogajanja na obravnavanem teritoriju. Seveda bi takšen pristop zahteval opravila več kot enega raziskovalca. Ker je naš namen predvsem ovrednotiti zgodovinske procese, bo konkretnih zgodovinskih podatkov mnogo manj, kot jih zahteva »čisti« zgodovinski pristop.

Celotno problematiko smo sistematizirali takole: a) nacionalizem večinskega naroda in slovenska manjšina; b) odpravljanje posledic fašistične raznoredovalne politike; c) raba jezika v upravnih organih in sodstvu; č) odnos do šolstva pripadnikov slovenske manjšine.

Poleg tega velja dodati, da smo se pri navedbi podatkov omejili na prvo obdobje po II. svetovni vojni. Vzrok gre primarno iskat v mnogo bolj zaostrjenih odnosih med etničnima skupnostma, kar seveda lahko močno olajša končno »klasifikacijo« procesov.

a) Nacionalizem večinskega naroda in slovenske manjšine

V tem kontekstu gre nacionalizem pojmovati v negativnem pomenu besede: kot agresiven, superioren in sebičen vidik političnega obnašanja pripad-

⁵ P. Klinar: Op. cit., str. 204.

⁶ Jože Goričar: Temelji obče sociologije. Ljubljana 1972, str. 114.

nikov večinskega naroda, ki se je nemalokrat kazal v šovinističnih izpadih do pripadnikov slovenske manjšine.

Vzroke te šovinistične variante nacionalizma, ki se je v najbolj očitni obliki (zaradi številčne šibkosti manjšine) kazal v mestu Gorica, je potrebno iskati v:

- miselnosti pretežnega dela večinskega naroda o »teritorialni segregaciji« pripadnikov te ali one etnične skupine. Ta miselnost je izvirala iz prepričanja, da so urbana jedra središča italijanstva, medtem ko je za slovensko skupnost »rezervirano« predvsem ruralno okolje izven »mestnega obzidja«;
- kataliziranju nostalgijske po izgubljenih ozemljih Istre in Dalmacije v drugi svetovni vojni;
- miselnosti, da je slovenska manjšina najprimernejši objekt za kaznovanje Slovanov za vse deviantne pojave, ki so jih ti, preko partizanske vojske, storili na tem teritoriju ob koncu II. svetovne vojne; in nenačudnje v
- prepričanju, da je negativen odnos do slovenske manjšine v določenem pomenu besede le kompenzacija za podoben negativni odnos slovanskega življa (predvsem Hrvatov) do pripadnikov italijanske manjšine v Jugoslaviji.

Ko je italijanska država ponovno prevzemala upravljanje tega teritorija (september 1947) iz rok Zavezniške vojaške uprave, so začeli progoni proti pripadnikom slovenske manjšine. Organizatorji teh tragičnih dogodkov so bili lokalni nacionalisti, »bivši« fašisti in del istrskih beguncev.^c

Kolikšna škoda je s tem nastala, ne bo mogoče nikoli v celoti odkriti. Da pa je bila materialna škoda zelo velika, nam pričajo prijave oškodovancev,^c ki jih je zbrala DFS. Iz teh prijav je razvidno, da je bilo oškodovanih najmanj 78 oseb slovenske narodnosti, katerim je bila povzročena škoda v višini 39.830.898.– lir. Prijave so bile odposlane italijanski vladi v Rim, od katere so oškodovanci zahtevali povračilo škode, ker je vlada odgovorna za škodo, ki je ni znala ali ni hotela preprečiti.

To izhaja iz dejstva, ker organi javne varnosti niso nudili pomoči napadenim Slovencem, ko so ti iskali pri njih zaščito, ker niso italijanske oblasti ničesar ukrenile proti napadalcem, čeprav so jim bila znana njih imena, temveč so celo ovirale privatno iniciativo pri identificirjanju in pregnou zločincev, in ker niso ničesar ukrenile, da bi se protipravno zasedena stanovanja, ki so

^c O teh dogodkih, kakor tudi o nacionalističnih in neofašističnih pojavih na obravnavanem teritoriju, glej delo: *Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-75. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, Vol. I in II, Trieste 1977.

Časnik »Soča« je ob teh dogodkih zapisal: »Cisto po vojaškem načrtu so od tukaj odhajali na ropanja, na fašistične pohode v razne smeri mestne četrti. Imena d-uržin v glavnem niso imeli, temveč samo številke hiš. Te tolpe so dirigirale perice z Livade in sladoledar De Rocco, oz. njegova mladoletna hči.« Vir: Soča, 23. september 1947, str. 3.

^c Prijave odškodovancev je mogoče najti v arhivu INV, fasc. 258, ovoj V.

bila med demonstracijami izropana in izpraznjena, vrnila njihovim legitimnim slovenskim lastnikom.⁷

Odgovor na te prijave je italijanska vlada poslala (preko goriške prefekture) 20. aprila 1948. V njem navaja (z istočasnim vrčilom vseh 78 prijav), da oblasti niso krive za materialno škodo, ki so jo utrpeli posamezni Slovenci, ter istočasno priporoča, naj oškodovanci zoper povzročitelje škode sprožijo postopke pred rednim sodiščem.^d

Ti teroristični napadi so se nadaljevali, čeprav v omejeni obliki in prostorsko vedno samo v mestu Gorica, vse do leta 1953. Navedimo jih:

13. februar 1949

napad neofašistov in nacionalistov na udeležence Prešernove proslave, ki naj bi se vršila v dvorani Petrarca, nekoč last slovenskih organizacij. Zaradi tega napada, ki ga je italijanska policija mirno opazovala, je prireditev odpadla.

23. februar 1949

odvržena je bila bomba proti prostorom, kjer se je vršila prireditev Slovenskega planinskega društva.

19. september 1950

tretji bombni napad na trgovino Koren.

2. februar 1953

zaostrovanje obmejne situacije med Jugoslavijo in Italijo je vplivalo na povečanje fizičnega in psihičnega pritiska na pripadnike slovenske manjšine. Poleg odvzemanja potnih listov Slovencem in prepovedi kulturnih prireditev v vseh ob meji, beležimo na ta dan tudi dva bombna atentata: eksplozija peklenškega stroja pred glavnim vhodom slovenske strokovne šole v ulici Randaccio 22 in podoben atentat na lesno skladišče Severina Hvale v ulici Brigata Pavia.

⁷ Iz spomenice glavnega odbora DFS z dne 5. aprila 1948, poslane Organizaciji združenih narodov. Ta spomenica je bila poslana v vednost tudi širim velesilam in Jugoslaviji po veleposlanikih držav, ki so bili akreditirani pri italijanski vladi v Rimu.

^d V dokumentu z naslovom »Goriško pod Italijo« (Arhiv INV, fasc. 258) beremo: »Posebna delegacija Slovencev, ki je prisla protestirat zaradi divjanja proti Slovencem v Rim in je bila sprejeta od ministrskega predsednika De Gasperija 18. 9. 1947., je dobila obljubo, da bo posebna komisija, na čelu katere je bil imenovan državni podtajnik on. Marazza, preučila položaj in predlagala potrebne ukrepe za povrnitev škode. Oškodovani Slovenci so na posebnih formulirjih prijavili nasilstvo in škodo goriški prefekturi in Predsedstvu vlade v Rimu. V rimskem parlamentu so nekateri italijanski poslanci ozigosali postopanje italijanskih oblasti, ki niso ničesar ukrenile, da bi zajezile in ustavile divjanje proti goriškim Slovencem. Tudi on. Marazza je prišel s svojo komisijo v Gorico in pregledal situacijo, toda od vsega tega ni noben goriški Slovenc imel niti najmanjše koristi. Nobenemu še niso izplačali nobene odškodnine za napravljeno škodo. Noben izmed teroristov, ki so v dneh od 11. do 18. 9. odprto in javno razbijali ter ropali po vseh ulicah Gorice, ni bil klican na odgovornost ali kaznovan, česarovo vse mesto vezanje. Po enoletnem presledku so klicali posamezne Slovence, ki so prijavili nasilstvo in škodo, na goriško sodnijo, kjer so jih v strahovalnem tonu tako zasljevali, kot da bi oni sami razbijali svoja lastna stanovanja in trgovine. Zasljevalni uradniki na sodniji so svarili Slovence, naj se zavedajo, da žive v Italiji in da bo zaradi njihovih prijav trpel napadalec in naj zato pomislijo posledice, ki bodo iz tega nastale. Štiri leta po večdnevnih devastacijah moramo ugotoviti dejstvo, da ni noben slovenski škodovanec prejel odškodnine in da se nobenemu izmed znanih napadalcev in roparjev ni skrivil niti las.«

26. november 1953

odvržena bomba proti stanovanju Bogomila Paulina, občinskega svetovca Demokratične fronte Slovencev v ulici XX. Settembre. Napadalci niso bili nikoli »odkriti«. Še več, italijanska stran je večkrat poskušala ironizirati te bombne napade, če da se »lastniki pritožujejo, da neki elementi želijo izkoristiti ta dejanja v politične svrhe«,⁴ ali pa jih obtožujejo, da uganjajo »vittimismo« (se delajo kot neupravičeno preganjane žrtve); ali pa celo trdijo, da Slovenci sami organizirajo materialno neškodljive atentate proti lastnim trgovinam.

Da je bil odnos italijanskih upravnih in političnih oblasti do slovenske manjštine v obravnavanem obdobju skrajno negativen in diskriminatoren, nam ne kaže samo povsem tolerantni odnos oblasti do organizatorjev terorističnih akcij, ampak se le-ta kaže, kakor smo že ugotovili, tudi na drugih področjih, med katerimi gre najprej omeniti

b) (Ne)odpravljanje posledic fašistične raznarodovalne politike

Prvi primer predstavlja neprestano zavračanje zahteve slovenskih organizacij po vrnitvi poitalijančenih priimkov v prvotno obliko slovenski manjšini kot celoti. Kakor je znano, so italijanske oblasti pričele poitalijančevati priimeke tedaj, ko so bili z odlokom št. 494 z dne 7. aprila 1927 razširjeni na Julijsko krajino in Zadarsko pokrajinu odlok št. 17 z dne 10. januarja 1926, ki je bil prvotno izdan samo za Južno Tirolsko, ter izvršni predpisi z dne 3. avgusta 1928.⁵ Tudi po vojni se situacija v tej zadevi ni spremenila, saj so italijanska vlada z noto notranjega ministrstva št. 8.300.11 z dne 24. junija 1948 podaljšala veljavnost omenjenih fašističnih predpisov, vendar je istočasno podala možnost vrnitve slovenskih priimkov v prvotno obliko, vendar samo v primeru, če Slovenci to izrecno zahtevajo z ustreznimi prošnjami.

Tako se je dogajalo, da sta se istočano odvijala oba procesa: spreminjaњe slovenskih priimkov v italijansčino na podlagi omenjene fašistične zakonodaje, katere so se posluževali predvsem istrski begunci, ki so hoteli izbrisati svoje slovansko poreklo; po drugi drugi strani pa so se Slovenci posluževali določil note notranjega ministrstva in zahtevali vrnitev priimkov v prvotno obliko. Število Slovencev, ki so se poslužili teh določil, pa je bilo (vsaj do konca leta 1953) izredno majhno, kar je glede na opisano splošno protislovensko razpoloženje razumljivo, čeprav bi verjetno veljalo vsaj obrabno razmišljati tudi o stopnji razvitosti nacionalne zavesti.

Dodajmo še, da je na tako skromen obseg zahtev za vrnitev poitalijančenih priimkov v prvotno obliko vplivala tudi politika političnih organizacij

⁴ Aide-memoire italijanskega poslanstva v Beogradu italijanskemu memoarju z dne 17. junija 1950 št. 1336, ki ga je Italija posredovala kot odgovor na jugoslovanski memorandum z dne 23. marca 1950.

Zelo podobno so te napade ocenjevali (in jih še vedno) lokalni neofašisti. Glej o tem na primer delo: Eno Pascoli, *Acqua azzurra d'Isonzo e sangue rosso d'Italia: ricordi e documenti per la città dal filo spinato. Gorizia*, Editrice Cartolibreria Centrale 1982.

⁵ Glej o tem podrobnejše: Lavo Čermelj: *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*. Ljubljana, Slovenska matica 1965.

pripadnikov slovenske manjštine (predvsem levičarskih), ki razen »plašno načelno« ni spodbujala razreševanja te problematike, boječ se očitkov od strani italijanskih levičarskih organizacij, da podžigajo agresivni »slovenski nacionalizem«.

Ta ugotovitev asocira na »zanimivo« obnašanje slovenske urbane populacije, ki bi jo lahko poimenovali kot **narodnostno manjšinsko meščanstvo**. Na podlagi lastnih opazovanj ter pogovorov s še nekaterimi analitiki manjšinske problematike se je izkristaliziralo spoznanje o selektivnem izražanju narodnostne identitete kot bistveni značilnosti narodnostnega meščanstva. Ta »selektivnost« se najbolj plastično kaže v komuniciranju v vsakdanjem življenju, ko pripadnik narodnostnega meščanstva v stikih s pripadniki večinskega naroda (npr. v trgovinah) praviloma ne uporablja materinega jezika, čeprav na podlagi verodostojnih informacij ve, da sogovornik vsaj razume slovenski jezik.

Druga pojarna oblika pa je povezana s problematiko priimkov ter se izraža v rabi različnih oblik priimkov ob različnih priložnostih.

Mnogi pripadniki manjštine (med temi ne manjka tistih iz najvišje manjšinske politične strukture) so do dandanes ohranili poitalijančeno obliko priimka, ki jo seveda uporabljajo v vsakdanjem življenju. Toda v stikih z matično domovino ali znotraj manjšinskega delovanja dosledno uporabljajo slovensko obliko priimka, ki je uradno seveda neveljavna. Prav zanimivo je, da sprejemajo vse strukture matičnega naroda to (ne)realnost brez zadržkov. Ne glede na to, da opisanega dualizma nismo poglobljeno raziskovali, velja kljub temu postaviti hipotezo, da narodnostna identiteta oziroma njene pojavnne oblike niso nekaj premočrtrega, v različnih okoliščinah ponavljajoče se pojavnje oblike.

Vse vzroke takšnega obnašanja je izredno težko ugotoviti. Pomemben delež k temu nedvomno prispeva izredno močan pejorativni odnos do slovenskega življa v urbanih sredinah, ki se navadno obravnavajo kot centri italijanske civilizacije, v katerih ni prostora za »balkanizirani svet«. Po drugi strani pa ne gre prezreti, da imamo opraviti s specifičnim narodnostnim sindromom, ki ga je mogoče, v drugačnih okoliščinah, zaslediti tudi v okviru matičnega naroda. Ali je ta značilnost celo del slovenskega narodnega (narodnostnega) značaja?

Kljub temu pa ostaja več kot očitno dejstvo, da se je italijanska oblast v prvem povojnem obdobju do Slovencev glede tega vprašanja v primerjavi s podobnimi težavami Nemcev na Južnem Tirolskem obnašala mnogo bolj diskriminаторno. To je razvidno že iz objav o ugoditvi teh zahtevam v italijanskem uradnem listu. Medtem ko odloki za nemške prosilce nosijo naslov »vrnitev priimka v nemško obliko« (*Ripristino di cognome nella forma tedesca*), nosijo podobni odloki za slovenske prosilce naslov »vrnitev priimka v prvotno obliko« (*Restituzione di cognome nella forma originaria*).

Dodajmo še, da je bila še z zakonom št. 935 z dne 31. oktobra 1966 dejansko ukinjena prepoved o podeljevanju slovenskih imen otrokom. In-

teresantno je, da je omenjeni fašistični zakon iz leta 1926 še vedno v veljavi!*

Drugi primer predstavljajo procesi proti Slovencem, bivšim pripadnikom jugoslovanskih vojaških enot, ter procesi proti demokratičnim Slovencem, ki so se vršili kljub določbam odloka začasnega šefa države št. 96 z dne 5. septembra 1946, ki prepoveduje preganjanje borcev proti nacifašistom.⁵ Najbolj indikativen (glede na vsebino razsodbe) je bil proces, ki se je vršil pred apelacijskim sodiščem v Benetkah 26. julija 1950 proti Alojzu Tomšiču, Jožefu Cijanu, Karlu Batističu, Vladimiru Pahorju in Alojzu Devetaku. Le-ti so bili namreč obtoženi, da so v Sovodnjah ubili pet italijanskih vojakov, in ropa, češ da so prisili kolona Pietra Donatella (kolon Ente Rinascita Tre Venezie), sicer fašista, da zapusti Sovodnje.

Že v samem preiskovalnem postopku je bilo ugotovljeno, da v Sovodnjah ni bil ubit noben italijanski vojak, prav tako jih niso mogli naprtiti ropa, zato se je proces sprevrgel v politični proces proti narodnoosvobodilnemu gibanju (katerega opredeljujejo kot separatistično gibanje) in proti Slovencem, ki jih klasificirajo kot netolerantne antiitalijane. Sicer pa je to razvidno tudi iz same obrazložitve razsodbe.⁶ Kljub temu pa jih je sodišče obsodilo »le zaradi zasebnega nasilja« ter jim prisodilo po dve leti zapora. Na podlagi amnestije iz leta 1950 so bili oproščeni obtožbe.

V sklop tovrstnih preganjan proti Slovencem sodi tudi aretacija dr. Avgusta Sfiligoja, predsednika Slovenske demokratske zvezze, 31. julija 1950. Aretacijo je odredilo Vrhovno vojaško sodišče v Rimu pod pretvezo, da dr. Sfiligoj ni odsedel celotne kazni, ki mu jo je naložilo Posebno fašistično sodišče leta 1941. Takrat je to sodišče obsodilo dr. Sfiligoja na 30 let ječe ter bi moral po mnenju sodišča, ki je odredilo njegovo ponovno aretacijo, odsedeti še 17 let, kolikor mu je preostalo naložene kazni, ko je bil po zlomu fašizma leta 1943 skupaj z ostalimi političnimi jetniki izpuščen iz zapora.

Ne glede na to, da ga je prizivno sodišče v Benetkah 19. 12. 1950 oprostilo vsake krivde, saj je priznalo krivično obsodbo fašističnega sodišča in obenem z obžalovanjem ugotovilo, da je bilo prav v tem procesu izvršenih pet umorov, je med pripadniki Slovencev v Italiji ostal strah, da bo tudi itali-

⁴ O problematiki poitaliančevanja v obdobju med obema vojnama v Furlaniji-Julijski krajini velja omeniti delo Paola Parovela: *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella «Venezia Giulia» dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istrija ed i dati dei primi 5.300 decreti*. Trieste, Eugenio Paravel, 1985.

⁵ Decreto legislativo del Capo provvisorio dello Stato 6. settembre 1946 n. 96 (v Gazz. Uff. 19. settembre 1946, n. 212) »Divieto di emissione di mandati ed ordini di cattura o di arresto nei confronti dei partigiani o patrioti per l'attività nella lotta contro il nazi-fascismo».

Art. 1 – Non può essere emesso mandato od ordine di cattura o di arresto, e se è stato emesso dev'essere revocato, nei confronti dei partigiani, dei patrioti e delle altre persone indicate nel comma secondo dell'articolo unico del decreto legislativo Luogotenenziale 12 aprile 1945, n. 194 (1), per i fatti da costoro commessi durante la occupazione nazi-fascista e, successivamente, fino al 31 luglio 1945, salve che, in base a prove certe, risultati che i fatti anzidetti costituiscano reati comuni.

⁶ Sentenza nella causa a procedimento formale contro Tomšič Luigi, Cijan Giuseppe, Batistič Carlo, Pahor Vladimiro, Devetak Luigi. La Corte di Assise di Venezia, 26 luglio 1950. Vir: Arhiv INV, fasc. ZO-53 (arhiv Bogomila Vižintina).

janska povojna vlada uporabljala proti njim podobne postopke, če bi le-ti služili uresničevanju ciljev italijanske politike na tem obmejnem prostoru.⁷

Nekakšno logično posledico do sedaj navedenega odnosa italijanske države do slovenskih partizanov in protifašistov predstavlja tudi obnašanje Italije do povračila dolgov za škodo, ki so jo povzročile partizanske enote za časa narodnoosvobodilne borbe posameznikom. Italija se je z zakonskim odlokom št. 517 z dne 19. aprila 1948⁸ obvezala, da bo te dolgove poravnala, ne glede na »obliko« njihovega nastanka in ne glede na to, katera partizanska enota (po nacionalni pripadnosti) je ta dolg »povzročila«.

Na podlagi tega dekreta so tudi mnogi Slovenci vložili⁹ v zakonitem roku (26. 11. 1948) vloge za povračilo škode, povzročene ob delovanju partizanskih enot, ki so operirale na tem ozemlju. Vendar zakladno ministrstvo v Rimu vsaj do konca 1951 ni pozitivno rešilo niti ene vloge, medtem ko so znani primeri negativnega odgovora. »Znani so mi trije primeri, ko je Zakladno ministrstvo zavrnilo tri različne prošnje in sicer z naslednjo obrazložitvijo:

1. prošnja [...] che la sua istanza non può essere presa in considerazione, in quanto il decreto legislativo 19. 4. 1948 N. 517 non prevede il rimborso di debiti assunti da formazioni partigiane non italiane.

2. prošnja: [...] si comunica che questo Sottosegretariato non può adottare alcun provvedimento in merito, in quanto gli atti scritti non risultano rilasciati dalle autorità partigiane italiane.

3. prošnja: [...] si comunica che la Commissione consultiva (t.j. posvetovalna komisija pri Zakladnem ministrstvu, ki je bila zgoraj že omenjena) di cui all'articolo 10 del D. L. 19. 4. 1948 N. 517 ha ritenuto non accoglibile l'istanza stessa in quanto attinente a prestazioni effettuate a formazioni partigiane di altro Stato¹⁰.

⁷ Sam dr. Sfiligoj je k svoji aretaciji dodal še sledeče: »Aretacijo pa naj bi odredil sam De Gasperi, kakor sem zaupno zvedel leto dni pozneje! Nekaj resnice bo na tem, ker vem, da je De Gasperi šele na tretje pismo Dr. Rinaldini-ja iz Trsta odgovoril, da me bodo izpustili na začasno prosto kretanje in dovolili revizijo procesa, ki sem jo takoj zahteval. V mojo korist so pritisnili tudi Amerikanci! Prijeli so me, češ da moram odsedeti še sedemnajst let in pol zapora od tridesetih, ki mi jih je naložilo posebno fašistično sodišče na procesu v Trstu decembra 1941. Fašistično sodišče me je dolžilo, da sem izdal v korist Jugoslavije trojno utrdbeno črto, ki da se je raztegal na Trbiža do Idrije. Šlo je za smrtno kazen in šele na procesu je po zasliševanju obtožencev in prič državni pravnik umaknil člen, ki je določal smrtno kazen, če da črte nisem izdal v podrobnosti, ampak samo generično! Decembra istega leta 1950 je prizivno sodišče iz Benetk fašistično sodbo v pogledu špionaze popolnoma razveljavilo in mene oprostilo, ker nisem tega zagresil, saj utrdbene črte niti bilo ni! [...] Oproščen sem bil še drugih dolžitev, ker je sodišče priznalo, da sem se boril proti fašizmu. Vsi smo bili prepričani, da je pri stvari šlo za akcijo proti Slovenski demokratski zvezzi, zaradi tega je dr. Kacin takoj poslal na pristojno место ostro protestno pismo, ki so ga podpisali številni drugi Slovenci! (dr. Avgust Sfiligoj: Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969, Gorica, samozaložba 1969, str. 38).

⁸ Decreto legislativo 19 aprile 1948 n. 517. Norme per l'assunzione e la liquidazione, da parte dello Stato, dei debiti contratti dalle formazioni partigiane, ai fini della lotta di liberazione. (Gazz. Uff. 25 maggio 1948, n. 120.)

⁹ Iz dopisa dr. [Josip] Grudna Bogomila Vižintinu z dne 10. septembra 1951 je razvidno, da je vloge vložilo najmanj 310 oseb, v skupnem odškodninskem znesku 5.112.246 lit. (Arhiv INV, fasc. ZO-53.)

¹⁰ Iz dokumenta z naslovom »Promemoria», ki ga je dr. Josip Gruden, vodja pravne pisarne pri DFS v Gorici, poslal 10. septembra 1951 Bogomilu Vižintinu. (Arhiv INV, fasc. ZO-53.)

Da pomeni takšna razlaga omenjenega zakona točno določeno politično diskvalifikacijo, je razvidno iz zakonskega odloka št. 518 z dne 21. avgusta 1945,¹ ki je omenjen tudi v 1. členu odloka št. 517 z dne 19. aprila 1948. Omenjeni odlok namreč ne govori o kakršnih koli posebnih italijanskih partizanskih enotah, ampak samo o pridobitvi statusa partizana. In da bi bil paradoks še večji, so vsem pripadnikom slovenske manjšine na Goriškem, ki so se borili v enotah 9. korpusa, prav na podlagi tega zakona (člen 2)^m priznali status partizanov!

Zatorej gre pritrdiriti dr. Grudnu, ki ugotavlja, da »bistvo razloga, zakaj Zakladno ministrstvo zavrača prošnje [...], ni v tem, kar navajajo posamezne obrazložitve, temveč v tem, kar zamolčijo, ampak si posamezni funkcionarji samo misijo in eventualno tudi ustno povedo, namreč, da borba IX. korpusa ni bila »fatta ai fini della lotta di liberazione (nazionale)«. Beseda »nazionale« pa ne eksistira v zakonu, temveč je takšna širša interpretacija nastala šele na podlagi kazenskega procesa »Porzus« in druge politične in časopisne gongje«.¹⁰

V sklop (ne)odpravljanja posledic fašistične raznarodovalne politike sodi tudi **zavračanje vračanja društvene imovine Slovencem v Italiji**, ki jim je bila nasilno odvzeta v dobi fašizma. Obe slovenski politični organizaciji (Demokratična fronta Slovencev in Slovenska demokratska zveza) sta v mnogih resolucijah in memorandumih zahtevali, da se tovrstne fašistične krivice popravijo. V eni izmed teh resolucij beremo: »V naslednjem navajamo le par primerov, ki se dajo popraviti brez posebnih težkoč [...].

Trgovski dom v Gorici, danes znan pod imenom Ljudski dom, je krasna stavba, ki se ponosno dviga pri ljudskem vrtu v središču mesta. Zgrajen je bil leta 1904 od »Trgovsko-obrtne zadruge r.z.z.n.j. v Gorici, ki je bila devet let preje ustanovljena na ta način, da je nudila svojim članom možnost z nizkimi tedenskimi ali mesečnimi plačili zadružnega deleža, ki je znašal tedaj 3000.—kron, postati član zadruge. Tako se lahko mirno trdi, da je zrastel Trgovski dom v resnici iz ljudskih žuljev. V tem domu, ki je razpolagal z malo, a lepo gledališčno dvorano in s telovadnicami, so imela svoj sedež številna slovenska kulturna in gospodarska društva, kar je italijanske šoviniste seveda hudo bolelo. Zato je fašistični režim, ki je že leta 1930 zasedel stavbo za sedež federacije svoje stranke, dve leti pozneje imenoval Trgovski-obrtni zadrugi svojega komisarja-likvidatorja v osebi ing. Faleschinija, z nalogom, da pripravi »legalen« teren za prevzem ali odkup stavbe v korist fašistične stranke. Komu niso znane ustrahovalne metode minulega režima, katerih se je ista v tem primeru tudi v polni meri poslužil, tako da je konec leta 1933 primoral lastnika Trgovskega doma, da so ga prodali Federaciji fašistične stranke v Gorici za 400.000.— čeprav je bil v tistih časih cenjen na 1.200.000.— lir.

¹ Decreto legislativo 21 agosto 1945. N. 518: Disposizioni concernenti il riconoscimento delle qualifiche dei partigiani e l'esame delle proposte di ricompensa.

^m Clen z zakonskega odloka z dne 21. avgusta 1945, n. 518 »Per coloro che, essendo cittadini italiani, abbiano fatto parte di movimenti partigiani di altri Stati, è istituita una analoga commissione, avente sede in Roma«.

¹⁰ dr. Josip Gruden: Loc. cit.

Slovensko Alojzijevišče v Gorici. Ker so bile metode fašistične stranke v glavnem vedno ene in iste, kadar je šlo za to, da se primorskim Slovencem kaj odvzame, se tudi usoda Slovenskega Alojzijevišča v Gorici ne razlikuje mnogo od one, ki je doletela »Trgovski dom«.

»Slovensko Alojzijevišče« je dijaški zavod v Gorici, ki je bil ustanovljen leta 1893. Dve leti pozneje si je kupilo to društvo svojo lastno hišo v sedanji ulici Don Bosco, kjer dobiva že čez pol stoletja zavetišče revno slovensko dijaštvu. Fašistični režim, ki je bil proti Slovencem v vsakem oziru skrajno nestrenjen, je pokazal svoje sovraštvo do nas tembolj, ko je šlo za vprašanje slovenskega šolstva in s tega vidika je torej razumljivo, da mu je bil ta zavod trn v peti. Zato je bil leta 1930 z dekretom goriškega prefekta tedanji odbor »Slovenskega Alojzijevišča« razpuščen, češ da je njegovo delovanje nasprotno »javnemu redu«. Zavodu je bil postavljen komisar kateremu je sledilo še par drugih in po njihovih zaslugah je prišel zavod v vedno večje dolbove, dokler ni dobil poslednji komisar mons. Buttò leta 1936 nalog, da likvidira imovino zavoda, kar je napravil na ta način, da je prodal poslopje zavoda, ki je bilo vredno najmanj 1.500.000.— lir vojaški oblasti za 250.000.— lir. Novi lastnik je iz kulturnega zavoda napravil vojaško kasarno. ZVU je leta 1946 zavod vrnila stari upravi in tako je našlo v šolskem letu 1946/47 v svojem starem domu zatočišče 42 slovenskih srednješolcev. Takoj po 16. septembру 1947 pa je zahtevala vojaška oblast iz Vidma, da se zavod da vnovič na razpolago vojaškemu erarju, čigar last je postala stavba na podlagi omenjene pogodbe, in le izjemoma so dovolili, da se izpraznитеv zavoda zavleče do konca šolskega leta 1947/48.

Slovensko sirotišče in drugi prostori slovenskih organizacij v Gorici. Tudi Slovensko sirotišče v Gorici je bilo ustanovljeno konec prejšnjega stoletja in je do konca leta 1934 služilo svojemu namenu, namreč da je nudilo zavetišče slovenskim sirotom. Fašistični režim je postavil tudi temu dobrodelnemu zavodu komisarja, ki je oddal stavbo zavoda v najem vojaštvu in zasebnim strankam. ZVU je sicer nudila stavbo prejšnjemu odboru društva, ki jo je posvetil zopet njenemu prvotnemu namenu, toda po prevzemu oblasti s strani italijanske uprave je goriški stanovanjski urad naselil 2/3 celotnega poslopa z begunci iz Istre, čeprav bi jih lahko kje drugje spravil pod streho. Podporno društvo »Dijaška matica«, ki ni imela v Gorici od leta 1945 svoje lastne stavbe, je vzdrževala v Gorici od leta 1945 do septembra 1947 Dijaški dom za okrog 1.100 dijakov iz okolice. Takoj po prihodu italijanskih oblastih v Gorico pa je vojaška oblast zahtevala od najemodajalca, da je odpovedal »Dijaški matici« najemno pogodbo in tako se je zgodilo, da je morala ta v teku enega tedna izprazniti prostore, katere je imela v najemu, in v nje so se vselili karabineri.¹¹

Glede na to, da Italija ni nikoli sprejela kakršnegakoli zakonskega določila, ki bi predvidevalo postopek za vrnitev za časa fašizma odvzete imovine,ⁿ so se morale stranke, ki so zahtevali vrnitev imovine, poslužiti zakonskih določil civilnega zakonika, ki pa seveda niso predvidevale izjemnih razmer, ki

ⁿ Iz spomenice Demokratične fronte Slovencev, poslane Poslanskemu klubu Demokratične fronte v Rimu, 3. julija 1948.

so vladale za časa fašističnega režima. Brez takšnih določil pa so bili vsi poskusi slovenske manjšine že vnaprej obsojeni na neuspeh.

Pravda za Trgovski dom v Gorici je pokazala prav vse omenjene elemente, kar je razvidno tudi iz razsodb sodišča v Benetkah št. 9484 z dne 5. 7. 1950 in št. 163/153 z dne 13. 4. 1953.⁹

Končalo pa se je dokaj tragično tudi za formalnega nosilca tožbe, Jožeta Klanjščka, ki (morda) tudi zaradi tega ni dobil zahtevanega italijanskega državljanstva in je bil z odlokom notranjega ministra Scelbe z dne 18. 4. 1953 (Gazz. Uff. 7. 5. 1953) izgnan iz Italije.

Zadnje področje iz obravnavanega sklopa (ne)odpravljanja posledic fašistične raznarodovalne politike obsega **obnovo »slovenskih« občin**, to je tistih občin v goriški pokrajini, v katerih so pripadniki slovenske manjšine v večini, kar jih je omogočalo, da so tudi upravno-politično obvarovali prostor, na katerem so živeli. Fašistična raznarodovalna politika seveda ni dopuščala nikakršnega etnično samostojnega političnega upravljanja, zato je te »slovenske« občine kratkomalo ukinila, oziroma njihov teritorij priključila občinam z italijansko večino, v okviru katerih so Slovenci izgubili vsakršno možnost institucionalne uveljavitev.

Po letu 1947, ko je italijanska država po nekajletnem premoru ponovno pričela upravljati obravnavani teritorij, so politične organizacije Slovencev v Italiji zahtevali obnovo v času fašizma ukinjenih občin, in sicer:

- Števerjan (priključen k občini Kojsko z odlokom št. 2248 z dne 24. 11. 1927)
- Podgora (priključena k občini Gorica z zakonom št. 1 z dne 2. 1. 1927)
- Standrež (priključena k občini Gorica z zakonom št. 1 z dne 2. 1. 1927)
- Sovodnje (priključena k občini Miren z odlokom št. 2249 z dne 24. 11. 1927)
- Doberdob (občina je bila do ustanovitve Goriške pokrajine vključena v Tržaško pokrajino)¹⁰

Italijanske oblasti so z obnovitvijo teh pomembnih upravnih institucij, v okviru katerih bi lahko prišlo do uresničevanja obeh nivojev življenja pripadnikov slovenske manjšine (kot pripadnikov italijanske družbe nasploh in kot članov slovenske manjšine še posebej), močno zavlačevalo ali pa so njihovo obnovo celo zavračale. Tako so bile šele leta 1951¹¹ obnovljene občine Dober-

⁹ V poslanski zbornici je bil sicer vložen t.i.m. »Michelli-jev osnutek zakona«, ki naj bi normiral vračanje zaplenjene in odvzete imovine, vendar ni nikoli prišlo do parlamentarne razprave.

¹⁰ Razsodbe sodišča v Benetkah je mogoče najti v Arhivu INV, fasc. 259, ovoj V.

¹¹ Glej o tem podrobnejše: Lavo Čermelj: Politično-upravna razdelitev Julijiske krajine v razvojem pogledu do 31. maja 1927. Trst, Luč 1927, zv. I. (in dodatka v zv. II. 1928, ter III. 1928). Peter Pavlovič [Lavo Čermelj]: Julijiska krajina in Zadrska pokrajina. Imenoslovje in politično upravna razdelitev. Ljubljana 1941. – Lavo Čermelj: Julijiska krajina, Beneška Slovenija in Zadrska pokrajina, Beograd 1945.

¹² Legge 3 gennaio 1951, n. 17. Sistemazione di circoscrizioni territoriali di confine in provincia di Gorizia.

Vir: Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, 1951, n. 25 (31 gennaio 1951).

dob, Sovodnje in Števerjan, medtem ko sta Podgora in Standrež (na področju katerega so zgradili največje naselje za istrske begunce na Goriškem) ostali v okviru občine Gorica.

Ob tem je potrebno ugotoviti, da so na takšno obnašanje italijanskih oblasti gotovo vplivale tudi širše mednarodne okoliščine, ki so se na specifičen način katalizirale na obravnavanem teritoriju, pri čemer je (vsaj zdi se tako) slovenske narodnostne manjšina potegnila »najkrajši konec«.

c) Raba slovenskega jezika v javnosti (upravi, sodstvu, izvoljenih organih in toponomastiki)

Tudi na tem področju beležimo močno odklonilen odnos upraviteljev do zahtev slovenske manjšine. Tovrstne zahteve, ki jih je manjšina izoblikovala že kmalu po dejanski priključitvi tega ozemlja k Italiji, lahko strnemo v sledeče točke:

- dvojezičnost v uradnih spisih in občinskih objavah;
- dvojezični napis na vseh tistih javnih mestih (uradih in ustanovah), na katerih komunicirata obe etnični skupini;
- uvedba tolmača na sejah goriškega občinskega sveta in
- zahteva, naj imajo svetovalci v občinskem svetu pravico postavljati svoje pisne in ustne predloge v svojem materinem jeziku.

Odgovori na te zahteve so bili presenetljivo podobni tistim, ki jih še danes zasledimo na relaciji med upravljačo večino in manjšino. Registrirati je bilo mogoče takšne, ki so bili skoraj identični s fašističnimi med obema vojnami: »siamo in Italia e dobbiamo parlare italiano«; preko takšnih, ki trdijo, da je dvojezičnost le »tehnična« zadeva, saj vsi Slovenci obvladajo italijanščino in bi bilo zato nesmiselno posiljevati italijansko večino z jezikom, ki ga ne pozna; pa do sugestij, po katerih naj bi Slovenci uporabljali slovenščino v javnosti samo v okoliških občinah, medtem ko naj bi raba slovenščine v samem mestu Gorica pomenila napad na njeno izključno italijanskost in svetost (Gorizia italiana; Santa Gorizia). Velja dodati, da veljajo te ugotovitve za celotno italijansko večino, ne glede na strankarsko pripadnost, torej vključno s komunisti in socialisti, o čemer bomo še govorili.

Lokalni oblastniki so se, v skladu s takšnimi stališči predstavnikov večinskega naroda, izvili iz te situacije na dokaj preprost, a učinkovit način: lokalne oblasti nimajo nikakršnih pooblastil, da bi razpravljale in odločale o tej problematiki, saj le-ta sodi v izključno pristojnost centralnih oblasti. Takšen odnos se je ohranil vse do dandanes, z rahlimi odstopanjimi, ki temeljijo predvsem na simpatijah posameznih uprav do reševanja tozadevne problematike slovenske narodnostne manjšine.

In končno je potrebno še skicirati odnos italijanskih oblasti do

č) Šolstva pripadnikov slovenske narodnostne manjšine

O tozadevni problematiki je mogoče najti, predvsem v časopisujo, številne članke, iz katerih je mogoče razbrati izredno skrb in bojazen pripadnikov slovenske manjšine do obstoja in razvoja tega medija socializacije. Dogodki,

ki so se na obravnavanem teritoriju in obdobju zvrstili na področju šolstva, nedvomno potrjujejo te občutke.

Znano je, da je italijanska država, po priključitvi tega ozemlja k Italiji, prvezela šolsko strukturo, ki se je oblikovala v obdobju ZVU. Vse od tedaj, pa do leta 1961, ko je bil sprejet zakon za slovenske šole v Italiji, italijanska država ni sprejela nobenega normativnega akta, s katerim bi ustvarila pravno podlago za razvoj tega šolstva. Izjemo predstavlja le okrožnica šolskega pro-vedorja za goriško pokrajinou z dne 18. novembra 1947, ki obvešča vodstveni kader, da je potrebno v vseh komunikacijah, aktih in naslovih, ki se nanašajo na te šole, uporabljati dikcijo šole (Istituti) s slovenskim izobraževalnim (istruzione) jezikom.⁹

Takšen odnos italijanskih oblasti je dajal celotnemu manjšinskemu šolskemu sistemu občutek začasnosti, čeprav je prav tako res, da so italijanske oblasti z operacijsko-tehničnimi odloki (nameščanje delavcev, urniki, zaključni izpit, itd.) praktično neprestano dokazovale stalnost institucije slovenskega šolstva.

Seveda pa so nekateri izmed omenjenih tehničnih odlokov prav drastično posegli na področje slovenske šole. Med temi velja omeniti odlok prosvetnega ministrstva z dne 25. novembra 1949 št. 5113/76; v zgodovini slovenske manjšinske šole bolj poznan kot »izgon otrok optantov iz slovenskih šol«. Ta odlok se glasi: »Prosvetno ministrstvo dovoljuje z odkom št. 110/76 z dne 13. januarja t.l. za šolsko leto 1949/50, da so učenci, sinovi optantov za italijansko državljanstvo, izjemoma lahko vpisani samo v zadnje razrede raznih osnovnih in srednjih slovenskih šol (peti razred ljudske šole, tretji obrtne, tretji srednje, peti gimnazije, tretji liceja ali četrtri razred učiteljišča), ki delujejo v tej pokrajini.

Učencem, ki obiskujejo ostale razrede, pa je vpis prepovedan in gg. naj poskrbijo za njihovo odstranitev do 18. januarja t.l. Ti učenci lahko prestopijo na odgovarjajoče šole z italijanskim učnim jezikom«.¹⁰

Pobudnik tega odloka naj bi bil, po nekaterih virih, takratni goriški prefekt Palamara,¹¹ seveda ob podpori in sugestijah dobršnega dela lokalne italijanske večine. Tvorci tega odloka so izhajali iz stališča, da so se vsi tisti Slovenci, ki so iz različnih razlogov optirali za italijansko državljanstvo, izjavili za italijansko govoreče, s tem pa so istočasno priznali, da so Italijani. Italijanom naj bi bil vstop v slovenske šole prepovedan.

Reakcija pripadnikov slovenske manjšine, oziroma njenih političnih organizacij, tako DFS kot tudi SDZ, je bila zelo silovita. Vendar je bilo vsako dokazovanje, da je absurdno izenačiti zgolj jezikovno opredelitev z etnično pripadnostjo, zaman; zaman so bile poslane tudi številne resolucije in protest-

⁹ O tem odloku, njegovem pomenu in vsebinskih nedorečenostih, prim. Daniele Bonamore: *Disciplina giuridica delle istituzioni scolastiche a Trieste e Gorizia*. Milano 1979, str. 306-307.

¹⁰ Povzeto po »Soča« 21. januarja 1950, str. 1.

¹¹ Dr. Avgust Sfiligoj opisuje v svoji že citirani knjigi zanimivo »anekdoto« o prefektu Palamari v zvezi s slovensko manjšino na Goriškem: »Kar vas je italijanskih državljanov, imate pravico do vsega, kar vam pritiče; dokler pa sem jaz tu v Gorici, se vaše število ne bo povečalo niti za enega samega državljanja.«

ne izjave; »joka in prošnje tega našega naraščaja se ni usmilil niti sam De Gasperi, ko so mu nekatere dijakinje pisale in prosile, naj jim dovoli vsaj dokončati šolsko leto!«¹²

Koliko otrok je moralo tedaj kar sredi šolskega leta prestopiti na ustreerne italijanske šolske ustanove, ni točno znano. Različni viri navajajo namreč različne podatke: tako, na primer, je v krogih DFS dolgo časa krožilo število 50 otrok,¹³ medtem ko so predstavniki SDZ izračunali, da je moralo slovensko solo zapustiti kar okrog 150 otrok.

Bodi temu tako ali drugače, nedvomno drži, da je omenjeni odlok, v povezavi s še nekaterimi procesi »nedržavnega« značaja (o tem nekoliko kasneje) močno vplival na okrnitev ter celo ukinitev nekaterih šol na Goriškem, predvsem tistih v Tržiču in Ronkah.

In še tale pripomba: mnogi pripadniki slovenskega srednjega sloja niso pošiljali svojih otrok v slovenske šole, o čemer je mogoče najti zajedljive zapise tako v listu »Demokracija«, kot tudi v tedniku »Soča«.

Vsi do sedaj opisani procesi nam nedvomno kažejo na dokaj jasno začrtano etnično mejo med obema etničnima skupnostma; za mnoge odnose med njima pa nedvomno velja, da jih je mogoče, sociološko gledano, uvrstiti v sklop tako imenovanih »disjunktivnih procesov«, saj je mogoče opaziti tako elemente etnične stratifikacije in segregacije, pa tudi diskriminacije, konflikte in nasprotovanja.¹⁴

Vzrokov za takšno obnašanje večinskega naroda, oziroma njegovih političnih predstavnikov, je gotovo več ter bi jih bilo mogoče obravnavati tako s sociološkega, kot tudi psihološkega zornega kota. Vendar ne glede na to, s katerega izmed omenjenih zornih kotov pristopimo k analizi, velja, da jih ni mogoče obravnavati zgolj lokalistično, brez iskanja povezav z nekaterimi širšimi družbenimi in političnimi procesi, kar je mogoče vse prepogosto opaziti v dosedanjih raziskavah. Vse pre malo je bilo do sedaj narejenega v iskanju korelacij med položajem slovenske manjšine in določenimi posledicami druge svetovne vojne, od katerih so še posebno težo imela (pri tas tabu teme) vprašanje fojb, deportirancev v Jugoslavijo takoj po II. svetovni vojni ter množični odhod italijanskega življa iz Dalmacije, Istre in Slovenskega Primorja v letih po drugi vojni. In ne nazadnje ni mogoče mimo določene oblike reprezentete (čeprav vedno odločno zanikane) pri obravnavanju manjšinske problematike. Arhivski fondi nam dajejo slutiti, da tudi italijanski narodnosti v Jugoslaviji ni bilo samo z rožicami postlano!

¹² Dr. A. Sfiligoj: Op. cit., str. 33.

¹³ V dokumentu z naslovom »Stanje Slovencev v Italiji v zvezi s šolstvom, prosvetno-kulturnim delom in deželno avtonomijo« (Arhiv INV, fasc. 258, ovoj VI) obstoji poimenski seznam vseh 50 otrok, ki so morali zapustiti slovenske šole.

¹⁴ Tipologizacij diskriminacije slovenske manjšine je lahko več vrst. Ob listanju časnika »Demokracija« se nam pot glavne oblike diskriminacij kažejo: i) razlačanje slovenske posesti; ii) odpuščanje iz služb; iii) odrekanje delovnih knjižic optantom; iv) odvzemanje državljanstva optantom; v) uporabljanje fašističnih zakonov glede uporabe jezika v krajih, kjer živijo Slovenci; vi) prepoved občinskim svetom v narodnostno mešanih občinah, da poslujejo v slovenskem jeziku.

Klub temu se zdi izjava De Gasperija, ki jo je podal ob obisku v Gorici 5. XI. 1952, le preveč demagoška: »[...] la minoranza slovena deve ringraziare il Signore di trovarsi da questa parte, in condizioni di libertà e di democrazia. Chiediamo che gli italiani in Jugoslavia abbiano gli stessi pieni diritti di cui godono da noi gli Sloveni«.¹⁴

Da je bilo realno stanje le precej daleč od De Gasperijevih trditev, je razvidno tudi iz poizkusov sprejetja posebnega zaščitnega zakona, ki je zaposloval predvsem predstavnike Slovenske demokratske zveze. Prvi predlog je SDZ oblikovala že 15. decembra 1949 ter ga pod naslovom »Richiesta secondo l'art. 50 della Costituzione di emanazione di norme legislative di tutela della minoranza slovena in Italia ai sensi dell' art. 6 della Costituzione«¹⁵ posredovala predsedniku senata; drugi predlog pa datira v leto 1955 (12. februar 1955), ko je isti naslovnik dobil zahtevo z naslovom »Richiesta secondo l'art. 50 della Costituzione di emanazione della legge di tutela del gruppo etnico sloveno nella provincia di Gorizia ai sensi dell' art. 6 della Costituzione«.¹⁶

II. Relativizacija odnosov/procesov manjšinskoosti (manjšina kot integralni del teritorija)

a. V uvodu k temu poglavju smo zapisali, da se nam »manjšinskost« kaže tudi kot proces, ko se v okviru enotnega državnega, političnega in ekonomskega prostora ohranjata dve narodni (oz. narodna in narodnostna) identiteti, pri čemer narodnostni vzorci večinskega naroda, posredno ali neposredno, močno vplivajo na prestrukturiranje in hierarhično razvrščanje narodnostno manjšinskih identifikacijskih pokazateljev.

Ta ugotovitev navaja na sklep, da je narodnostna identiteta le ena izmed identitet pripadnikov manjšine. Če je temu tako, potem bi bilo mogoče celo zaključiti, da druge identitete ne sodijo v sklop »narodnostnega«. Mislim, da temu ni tako, saj pojem narodnostne manjšine (kot smo jo opredelili v uvodu) prav implicira idiosinkratičnost, to je, prepletanje ali pogojevanje etničnega (narodnostnega) z ostalimi identitetami.

Poleg tega ima pripadnik manjšine kot državljan določene države opraviti z množico pravic in dolžnosti ter se sooča s procesi, ki le posredno vplivajo na narodnostno identiteteto; npr.: organizacija delovnih procesov, obseg prostega časa, izpolnjevanje davčnih obveznosti, itd. Sem sodijo tudi številni osebni interesi, za katere ni nujno, da se realizirajo le v okviru narodnostne manjšinske organiziranoosti. To seveda nikakor ne pomeni, da ne stremijo k spremenjanju le-teh, kar bi v končni fazi lahko pripeljalo tudi do drugačnega izgrajevanja narodnostne identitete.

Torej, pripadnost državi pomeni tudi obveznost, sprejemati vsedržavno veljavne načine vodenja politike (kot družbene dejavnosti). V tem procesu se interionizirajo mnogi elementi splošno veljavne politične kulture, ki v okviru

¹⁴ Arhiv INV, fasc. 259, ovoj I.

¹⁵ Arhiv INV, fasc. 258, ovoj VII.

¹⁶ Arhiv INV, fasc. 258, ovoj VII.

O obeh zakonskih pobudah velja konzultirati še delo Dr. Avgust Sfiligoj: Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947-1969, Gorica 1969.

manjšine mnogokrat dobijo etnični poudarek. Seveda ne gre za avtomatično prevzemanje ali zgolj imitacijo, ampak gre pogosto za specifično transformacijo, v okviru katere stopajo v ospredje številni znotrajetnični odnosi, pa tudi residui zgodovinskega razvoja ter mnoge projekcije identifikacije v prihodnosti.

Ta misel nas navaja na verjetno najpomembnejšo substanco relativizacije procesov (odnosov) manjšinskoosti, na katero pri proučevanju slovenske manjšine, kot *avtohtone manjšine*, zelo pogosto pozabljamo ali odrivamo na obrobje proučevanja. Mnoge vrednote, stališča, razmišljanja in načine obnašanja pripadnikov manjšine navadno pripisujemo procesu akomodacije ali celo asimilacije, pri čemer pozabljamo prav na avtohtonost. Z drugimi besedami, pozabljamo, da so pripadniki manjšine sooblikovalci in soustvarjalci večstotletnega celotnega zgodovinskega razvoja področij, ki jih poseljujejo, da so torej mnoge vrednote, ki so podobne vrednotam na tem teritoriju živečega večinskega naroda, plod skupnega razvoja, skupne zgodovinske usode in ne zgolj enostranskega prevzemanja. Prav zato utegne biti mišljenje, na primer, slovenskega kmeta tako podobno mišljenju italijanskega ali furlanskega kmeta, mišljenje slovenskega meščana mišljenju italijanskega; prav zato je miselnost Slovenca Goričana ali Tržačana tako zelo podobna miselnosti Italijana Goričana ali Tržačana. Podobnih primerov bi gotovo našteli še mnogo več.

Interesantno je, da so nekatere raziskave, opravljene v širšem zamejskem prostoru med pripadniki različnih, tamkaj živečih etničnih skupin, pokazale precej drugačne rezultate. Tako je na primer iz raziskave, rezultati katere so bili objavljeni v knjigi »Dominanza e minoranza«, razvidno, »da je kar polovica vseh Slovencev prepričanih, da obstajajo bistvene razlike v mišljenju med njimi in Italijani, oziroma jih le tretjina anketiranih meni, da obstajajo bistvene podobnosti v razmišljaju med obema etničnima skupnostma«.¹⁷ Vendar se zdi, da ti podatki ne morejo zanikati zgoraj zapisane trditve o izredno visoki stopnji podobnosti različnih etničnih skupin, saj rezultati omenjene raziskave temelijo na samooperidelitvah anketiranih; niso pa jim dodane ugotovitve, pridobljene s pomočjo socio-antropoloških tehnik.

Sicer pa je zavestno zanikanje podobnosti v mišljenju z drugo etnično skupnostjo gotovo tudi razumljivo, saj se pogosto trdi, da sodi različnost miselnosti in obnašanja med elemente narodnostne identitete; priznavanje sorodnosti bi prav lahko pomenilo zanikati pomembne postulate narodnostne posebnosti.

Zanemarjanje skupnih ali podobnih vrednot, ki so rezultat skupnega zgodovinskega razvoja, kar je gotovo vsaj deloma tudi posledica nekritičnega prevzemanja spoznaj različnosti znanstvenih disciplin s področja etničnih migracij, lahko v mnogočem razvrednoti zgodovinsko vlogo in pomen same manjšine ter jo zavestno postavlja v podrejeni položaj na tistih področjih, kjer si manjšina tega ne »zasluži«.

Nedvomno drži, da so vplivi in posledice nekaterih medijev socializacije (npr.: mediji množičnega komuniciranja, mešani zakoni) tako močni, da je

¹⁷ Anna Maria Boileau, Emidio Sussi: Dominanza e minoranza. Udine 1981, str. 76-77.

mogoče govoriti tudi o elementih akulturacije in asimilacije. Vendar smo prepričani, da bi mogli elementi enakosti med manjšino in večino dobiti tudi drugačen prizvok, če bi pravilno ovrednotili pomen avtohtonosti na eni strani ter istočasno opustili zavestno ali podzavestno prisotno miselnost, da je nekakšna idealna usmeritev razvoja manjšine absolutno zmanjševanje »razkraka« med manjšino in matičnim narodom.

b. Relativizacijo procesov (odnosov) manjšinskega je mogoče opazovati (ozioroma logično nadaljevati iz dosedaj opisanega) tudi na drugih področjih, pričenši z ekonomskimi odnosi. V skladu z metodo, ki smo jo uporabili v dosedanji analizi, bi bilo smotrno podati prikaz osnovnih kontur splošnega gospodarskega stanja na obravnavanem teritoriju in časovnem obdobju ter v okviru teh položajev pripadnikov manjšine.

Mirovna pogodba, ki je stopila v veljavo 15. septembra 1947, je razdelila Goriško pokrajino med dve državi tako, da je večji del podeželja (33 bivših občin s približno 140.000 prebivalci) pripadel Jugoslaviji, glavno mesto Gorica in še ostalih 8 občin z okrog 72.000 prebivalci pa Italiji. Takšna razdelitev je imela poleg ostalih posledic, ki jih je zapustila vojna, katastrofalne posledice na gospodarski razvoj Goriške pokrajine, saj je bila razbita kot gospodarska celota; zaradi tega je Goriška pokrajina doživljala skoraj popoln gospodarski zastoj vse do konca leta 1954.⁷ Zaradi životarjenja vseh panog gospodarstva, od kmetijstva do industrije, se je število brezposelnih v tem obdobju gibalo med 11.000 – 13.000, kar je predstavljal več kot 10% vsega takratnega prebivalstva Goriške pokrajine.

Brezposelnost sta povečevala dva pomembna faktorja: prenehanje upravljanja tega teritorija s strani ZVU ter odpust vseh delavcev, ki so bili na takšen ali drugačen način povezani z delovanjem ZVU, pa tudi (predvsem) naseljevanje beguncov italijanske narodnosti s tistih področij »rapalske« italijanske države, ki so po letu 1945 oz. 1947 prešla pod jugoslovansko upravo oz. suverenost. Število le-teh naj bi se na celotnem ozemlju Goriške pokrajine gibalo okrog 12.500; od tega števila se jih je v goriški občini naselilo kakih 4.000.²²

Takšnega stanja niso uspeli spremeniti niti nekateri ukrepi italijanskih oblasti (npr.: ustanovitev proste cone, ki je začela delovati 1. decembra

⁷ Glej o tem, na primer, publikacije: – Gorizia 1948–1956. Otto anni di amministrazione democratica. A cura del Comune, Gorizia 1956. – Gorizia 1957–1960. Quattro anni di amministrazione democratica. A cura del Comune, Gorizia 1961. – Indici della vita economica della provincia di Gorizia, anni 1952–1957. Ufficio provinciale di statistica, Gorizia 1958.

²² Problematika »beguncov« je v našem zgodovinopisu še vedno neke vrste tabu tema, čeprav gre za proces, ki ni globoko modificiral samo družbeno-političnih in etničnih odnosov v Dalmaciji, Istri in Slovenskem Primorju, ampak so njegove posledice pustile precejšnjo sled tudi na razvoj slovenske manjšine v Italiji. Nasprotno temu pa obstaja o tej problematiki precejšnja bibliografija v italijanskem jeziku, za katero ni mogoče trditi, da je v celoti strokovno-objektivna. Zelo popoln pregled »begunske problematike« (opazovane seveda s stališča italijanskega zgodovinopisja) pa nedvomno predstavlja delo: Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trasi: *Storia di un esodo. Istria 1945–1956. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste 1980.

²¹ 1948),^{23b} niti različni poskusi gospodarskega sodelovanja med obema državama.^{23c}

Seveda pa je potrebno dodati, da so prav ugodnosti, ki so izvirale iz zakona o prosti coni (po letu 1951), ter še posebej pričetek postopne normalizacije odnosov med obema državama po letu 1954, ki je v mnogočem vrnila Gorici nekdajno vlogo trgovskega središča, v mnogočem pripomogli, da se je gospodarsko stanje v petdesetih letih pričelo postopno izboljševati.

Ko apliciramo te osnovne okvire gospodarskega položaja na pripadnike slovenske manjšine (kot pripadnike italijanske države), postane jasno, da veljajo ta osnovna dejstva tudi zanje. Tako je brezposelnost pestila tudi slovenske delavce,^{24c} slovenski kmetje so le težko prodajali svoje pridelke, obrtniki in trgovci pa so bolj ali manj životarili.

Tem objektivnim dejstvom je potrebno dodati še dodaten negativni element, ki se kaže v diskriminiranju slovenskega delovnega življa zaradi narodnostnega faktorja. O teh procesih sicer nimamo točnih podatkov, vendar pa gre verjeti nekaterim zapisom o negativnem vplivu etničnega elementa na zaposlovanje predvsem delavcev. Toda kljub tem deviantnim pojavom ni mogoče zanikati dejstva, da je ekonomska politika za vse subjekte določene družbe globalno enaka. Težave na tem področju se pričnejo tedaj, ko določena ekonomska strategija in taktika puščata ob robu tiste sektorje proizvodnje, na katere je narodnostna manjšina živiljenjsko navezana – v primeru slovenskih manjšin je bilo to kmetijstvo. Možno bi bilo sicer (na nekaterih področjih celo obvezujoče), da bi država večinskega naroda morala s posebno pozornostjo skrbeti za ta sektor »kot temelj obstoja manjšine«, vendar je po drugi stra-

^{23b} Zakon št. 1438 z dne 1. decembra 1948 (Istituzione della zona franca da parte del territorio della provincia di Gorizia) – Gazz. uff. 23. decembre 1948, št. 298.

^{23c} V okviru podjetij, zgrajenih na podlagi sredstev iz zakona o »prosti coni«, se je zaposlilo sledeče število delavcev: 9 (1948), 320 (1949), 176 (1950), 47 (1951), 202 (1952), 499 (1953/55), skupaj torej 1.253 delavcev.

^{24c} V luči analize pospeševanja gospodarskega razvoja tega področja je potrebno upoštevati še sledeče zakone: Legge 3. 8. 1949, n. 519 (legge Tupini) art. 20; Legge 27. 10. 1950, n. 910; D. P. 47 del 13. 5. 1950; Legge 18. 10. 1955, n. 968.

^a V mislih imamo tri sporazume. In sicer: a) Protokol izmed Federativne narodne republike Jugoslavije i Republike Italije o razmeni robe za period od 4. avgusta 1949 do 3. avgusta 1950. godine, sa robnim listima i razmenjenim pismima, Rim, 4. avgusta 1949 (sporazum je bil večkrat podaljšan). – b) Sporazum o trgovini i privrednoj saradnji izmed Federativne narodne republike Jugoslavije i Republike Italije, sa protokolom o pregovorima, robnim listama i razmenjenim pismima, Rim, 28. novembra 1947. Zbirka DSIP. – c) Sporazum o malognaničnom prometu izmed Federativne narodne republike Jugoslavije i Republike Italije, sa prilozima od I. do IV. Videm, 3. februar 1949. Dodatak Službenog lista, 1956, br. 7. str. 1 – Medunarodni ugovori SFRJ, 1956, sv. br. 68, str. 5.

^b Kolikšna brezposelnost je vladala znotraj slovenske manjšine, je zelo težko ugotoviti. Iz neke analize slovenskega gospodarstva na Goriškem za leto 1953 je razvidno prav to dejstvo: »Podatki o brezposelnih slovenskih delavcih imamo le za občini Sovodnje in Doberdob. V Sovodnjah je okoli 160 in v Doberdobu okrog 270 brezposelnih. Ni pa podatkov za slovenske brezposelne zlasti med mladino v Gorici in v števerjanskih občini, tako da ni mogoče ugotoviti, ali je sorazmerno večje število brezposelnih Slovencev kot pa Italijanov. Delovni centri za brezposelne so bili poleg italijanskih krajev odprtih tudi v občinah Doberdob in Sovodnje kot vsako leto v zimskih mesecih.«

ni prav tako res, da bi to prav lahko pomenilo ohranjanje arhaičnosti, »rezervatni« tip manjšine.

Ko govorimo o ekonomiji in določeni narodnostni manjšini, navadno ugotavljamo, da je »samostojna« narodnostno manjšinska ekonomska baza pogoj za uspešno izgrajevanje narodnostno manjšinske »nadstavbe«. Samostojnost je seveda le narodnostnega značaja, kar bi pomenilo, da določene ekonomske aktivnosti posedujejo ali vodijo narodnostno osveščeni pripadniki manjšine (to narodnostno pripadnost tudi izražajo) ali narodnostno manjšinske organizacije.

Ta teza se je tako zasidrala v razmišljanjih o narodnostnih manjšinah, da vsekakor zahteva krajski komentar. V dosedanjem razpravi smo ugotovili, da je izredno težko govoriti o čisti narodnosti ekonomiji, temveč bi bilo precizneje govoriti o ekonomskih sektorjih, v katerih so pripadniki manjšine bolj ali manj prisotni.

Tudi odnos do proizvajalnih sredstev ni tipično manjšinska značilnost, ampak je mogoče govoriti le o transferu obče uveljavljenih političnih zakonitosti. Res je sicer, da določeni način produkcije v mnogočem pogojuje način razmišljanja, obliko zavesti in kulturnih vzorcev določene populacije; toda v dosednjem delu smo že večkrat ugotovili, da so bili le-ti značilni za širši prostor in ne samo za slovensko narodnostno manjšino. Ko opazujemo »narodnostno ekonomiko« z vseh zapisanih nivojev, se nam zazdijo razmišljanja o relaciji samostojna ekonomska baza – narodnostna identiteta dokaj nedorečena ter kot problem, o katerem bo še potreбno razmišljati.

S tem pa ne zavračamo koncepta »samostojna narodnostna ekonomika«, le v drugačno funkcijo ga postavljamo. Njegovo smotrnost vidimo predvsem tam, kjer ni bila izvršena celovita »interna samoodločba« narodnostne manjšine, kjer prevladujejo na relaciji večinski narod – manjšina disjunktivni procesi, kjer je manjšina ogrožena kot narodnostni subjekt.

V tej luči je potrebno obravnavati tudi konkretnе podatke, ki jih navajamo v nadaljevanju. Slovenska manjšina je do konca leta 1953 uspela organizirati oziroma ohraniti le sledeče gospodarske inštitucije:

- **Goriška nabavna in prodajna zadruga** z o.j. v Gorici (sedež in skladisče: Gorica, ulica G. B. Formica št. 46) s poslovalnicami:
  1. Gorica, ulica Don Bosco št. 41 (trgovina Bressan pri pevskem mostu)
  2. Štandrež (trgovina F. Nanut)
  3. Sovodnje
  4. Gabrje
  5. Vrh Sv. Mihaela
  6. Podgora, zadružna gostilna (Štefan Bregant)
- **Kmečka banka**, ul. Carducci 14^{ad}
- **Zavarovalnica za govejo živino v Štandrežu**
- **Zavarovalnica za govejo živino v Sovodnjah**

^{ad} Glej o tem podrobnejše v delu: Marko Waltritsch: Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem. Gorica, Kmečka banka 1982.

- 23
- **Kmečka hranilnica in posojilnica v Doberdobu**
  - **Kmečko-delavska hranilnica in posojilnica v Sovodnjah**
  - **Vinarska zadruga na Oslavju** (le-ta je bila bolj fiktivnega kot dejanskega značaja)
  - **Založniško podjetje »Sigma«**
  - Skoraj zadružno obliko pa sta imela »Sirotišče« in »Alojzijeviče«
  - **Katoliško tiskovno društvo**

Omenimo naj, da je do leta 1949 delovala tudi slovenska hranilnica in posojilnica v Pevmi, ki pa so jo domačini, zaradi gospodarske krize, v tem letu, točno petdeset let po njeni ustanovitvi, sami razpustili.

Več vzrokov je vplivalo na to, da je bilo tudi na področju slovenskih gospodarskih inštitucij stanje zelo slabo. Najpomembnejšega smo že omenili: posledice fašistične raznarodovalne politike ter težka vsespolna gospodarska kriza po vojni, ki ni omogočala obnovo slovenskega gospodarstva, nadalje močne ovire, ki so jih postavljale lokalne politične in upravne oblasti, in ne nazadnje tudi precej tradicionalen pristop (v smislu uvajanja že preizkušenih oblik delovanja) k tej problematiki znotraj same manjšine, ki je predstavljal oviro za širši razvoj slovenskega zadružništva.

Ne nazadnje naj omenimo, da so na zaostajanje razvoja organiziranih gospodarskih oblik, predvsem zadružnih, vplivali tudi nekateri ne ravno politično lucidni primeri razreševanja imovinskih zadev tistih zadrug, ki so nastale v obdobju ZVU s strani Jugoslavije. Tipičen primer teh postopkov, ki je imel tudi precejšnje politične posledice, predstavlja problem »Nabavne in prodajne zadruge za vzhodna Brda«.^{ac}

Klub vsemu pa se zdi prav nenavadno, da so bili doseženi tako skromni rezultati na področju organiziranja »krovnih« narodnostnih gospodarskih organizacij, predvsem v tistih sektorjih proizvodnje, v katerih so bili Slovenci udeleženi s precejšnjim kapitalom. Primarno gre sem šteti kmetijstvo, saj so Slovenci posodovali, v primerjavi z italijanskim prebivalstvom, kakor smo že ugotovili v prvem delu, precejšnje količine zemlje. Zdi se, da so prav na tem področju prisile v celoti do izraza vse pomanjkljivosti vodstvenega kadra v obeh političnih strujah, ki sta vse razpoložljive sile usmerili v političen boj, medtem ko jima je zmanjkal moči in sil za poglabljanje različnih vidikov narodnostno manjšinske identitete.

Zaradi tega se kmetje, pripadniki slovenske manjšine, vključujejo, tudi ob priporočilih slovenskih političnih organizacij, v italijanska strokovna združenja. Nekako do leta 1950 se slovenski kmetje včlanjajo pretežno v levicarsko organizacijo Confcoltivatori, po tem letu pa stopa med slovenske kmete nova gospodarska organizacija: Coltivatori diretti. Glede na to, da je ta organizacija bila (in je še vedno) nekako pod okriljem Krščanske demokracije, ki je tedaj preprtičljivo vladala v Italiji, je ta organizacija imela »poldržavni« značaj: dobivala je državne podpore in posojila za nakup plemenske živine. V goriški pokrajinski federaciji so Slovence zastopali Jožef Štekar iz Steverjana, Franc Lupin iz Štandreža ter France Pahor iz Sovodenj.

^{ac} Glej o tem v: »Glavni odbor DFS v Italiji Zveznemu finančnemu ministrstvu F.L.R.J.«, Beograd (22. 3. 1950). Arhiv INV, fasc. 53. (Arhiv Bogomila Vižintina.)

Tako je Krščanska demokracija na dovolj subtilen način pokazala, kako je mogoče ustvarjati politične zaveznike, za razliko od levičarskih strank (predvsem KPI), ki so po letu 1948 njihovo strokovno organizacijo večkrat spremenili v forum za razglabljanje o upravičenosti resolucije informbiroja.⁴⁷

c. V okviru relativizacije pomena koncepta »manjšinstva« je potrebno spregovoriti še o enem nivoju, ki je posebej pomemben: **narodnostna manjšina in politika.**

Priklučitev tega ozemlja k Italiji, ki je izbrala za politično ureditev sistem parlamentarne demokracije, znotraj katere so imeli, na podlagi precej »širokogrudnega« pojmovanja demokracije, možnost za politično organiziranje celo bivši visoki predstavniki italijanskega fašizma, je omogočil formalno legalizacijo (v smislu oblikovanja ideološko različnih političnih strank) zgodovinsko izoblikovanih različnosti znotraj manjšine.

Torej, splošno veljavni način vodenja politike je determiniral tudi družbeno-politične procese znotraj manjšine, določal je poti uveljavljanja občih in partikularnih interesov pripadnikov manjšine ter nenazadnje sredstev za doseg le-teh. Da ne bo pomote: italijanski sistem političnega odločanja ni vzpostavil različnosti, ampak je zgolj omogočil, da se rezultati političnega razvoja manjšine v različnih zgodovinskih obdobjih (obdobje do nastopa fašizma, doba fašizma, čas narodnoosvobodilne borbe in nenazadnje Zavezniške vojaške uprave) katalizirajo v forme, ki so najbolj primerne in učinkovite za realizacijo različnih interesov v novem sistemu.

Obravnavano problematiko je potrebno seveda močno zožiti, če želimo slediti začrtani smeri. Tako se bomo omejili le na politične organizacije slovenske manjšine, ki so predstavljale nekakšen skupni imenovalec različnosti razrednega in nacionalnega na obravnavanem teritoriju. Še posebej pa se bomo osredotočili na vodstvene strukture posameznih strank, ki so oblikovalle in vodile »narodnostno manjšinsko politiko«.

Že v prvem delu smo ugotavljali, da je v obstoječi socialni strukturi slovenske manjšine izredno pomembno vlogo igrala **slovenska inteligencija**. To vlogo je ohranila tudi v obdobju po koncu vojne, oziroma je le-ta postala odločujoča pri političnem organiziranju manjšine. Splošni tokovi, ki so se na poseben način na obmejnem prostoru še bolj potencirali, so globoko zarezali v inteligenco slovenske manjšine.

V novih razmerah so osnovne značilnosti inteligence (glej 1. del) odločilno vplivale na »strankarsko politično« organiziranost slovenske manjšine. Prav tako lahko ugotovimo, da so te značilnosti imele večje posledice za razvoj »levičarskih« organizacij (Demokratična fronta Slovencev – DFS), oziroma njena vodstvena kadra, kot pa na ideološko »drugopolno« politično organizacijo (Slovensko demokratično zvezo – SDZ).

Da bi bile te posledice vidne v vsej svoji globini, je potrebno opozoriti na dodatni element: vlogo in pomen »**novega vodstvenega kadra**«, ki se je izoblikoval v času NOB ter je vsaj v prvem obdobju po vojni (čas Zavezniške

⁴⁷ O tem je mogoče najti več zapisov v glasilu DFS »Soča« v letih 1948–1954.

vojaške uprave) odigral odločilno vlogo v političnem organiziraju pripadnikov slovenske manjšine.

Temu sloju se pridruži del lokalnega izobraženstva (npr. Damir Feigel, dr. Karel Podgornik, dr. Lambert Mermolja, dr. Dinko Puc), vendar se zdi, da je ta del inteligence imel predvsem nekakšno moralno vlogo, medtem ko so strukture, ki so izšle iz NOB, ohranile odločujoč vpliv na organizacijskem ter v končni fazi tudi na področju odločanja. Toda že v letu 1947 se pričenjajo znotraj tega sloja precejšnje kadrovske spremembe, ki trajajo tja do leta 1950. Te kadrovske spremembe so bile posledica:

- a) **odhodov nekaterih vodilnih aktivistov** in levo usmerjenih kulturnih delavcev na nove delovne dolžnosti (Julij Beltram, Živa Fornazarč, Andrej Budal, France Bevk, dr. Dinko Puc);
- b) **izgonov iz Italije.** Italijanske oblasti so nekaterim vodilnim aktivistom in zavednim Slovencem, ki so delovali v okviru Demokratične fronte Slovencev ter so za časa fašizma emigrirali in se po končani vojni vrnili na svoje domove, odrekali italijansko državljanstvo. Proti tem osebam so nato uporabili določila fašističnega zakona o »nezaželenih osebah«, ki je predvideval izgon iz Italije. Izgnancem, ki ne bi hoteli v Jugoslavijo, so grozili z izseljeniškim taboriščem. Glede na to, da so iz Italije izgnali samo osebe, ki so delovale v demokratičnem gibanju (medtem ko so imeli pravico bivanja v Italiji tuji državljeni, ki so odobravali vladno politiko), je upravičen sklep, da so ti izgoni imeli točno določeno politično ozadje. Kakorkoli že, ti izgoni so povzročili precejšnje vrzeli v kadrovski strukturi DFS, saj so bile do leta 1950 izgnane naslednje osebnosti:⁴⁸
- Udovič Rudi, zaposlen v Gorici kot urednik Soče. Izgnan 28. 3. 1949.
- Vizintin Bogomil, sekretar DFS. Izgnan 20. 5. 1949 skupaj z ženo Franciško in štirimi otroki.
- Kandus Rozi, dopisnica Primorskega dnevnika v Gorici. Izgnana 22. 11. 1948.
- Zoržut Ludvik, zaposlen kot dopisnik Soče. Še posebej se je odlikoval kot raziskovalec slovenske etnične meje (skupaj z dr. Avgustom Sfiligojem). Izgnan 20. 4. 1949 skupaj z ženo in otroki.
- Cotič dr. Devetak Ursula, članica DFS. Izgnana 25. 6. 1949.
- Kumini Lidiya, članica DFS. Izgnana 18. 7. 1949.
- Kralj Katarina, izgnana 17. 8. 1949.
- Komin Marija, izgnana 29. 12. 1948.
- Kokuti Lucijan, izgnan 17. 3. 1949.
- Širca Alojz, izgnan 18. 12. 1948.
- Lapuh Ivan, izgnan 18. 12. 1948.
- c) in nenazadnje je potrebno opozoriti še na zadnjo posledico, ki se kaže v odhodih (opcijah) nekaterih zavednih Slovencev, sicer italijanskih državljanov, v Jugoslavijo.

⁴⁸ Glej o tem podrobnejše: Arhiv INV, fasc. 258, ovoj VI.

Končni rezultat delovanja vseh treh opisanih relacij se je pokazal v kadrovski ošibiti vodilnih struktur znotraj DFS, saj starejši »liberalni intelektualci« zaradi starosti in številčne šibkosti niso uspeli popolnoma nadomestiti prejšnjih voditeljev, medtem ko novo nastajajoči vodilni kader ni bil vedno sposoben nadaljevati in poglabljati osnovnih smernic politike DFS. To dejstvo se da še najbolje preveriti na upadanju volilnih rezultatov DFS po letu 1950, na kar niso vplivali samo objektivni, ampak tudi subjektivni razlogi, kar je razvidno tudi iz tega pasusa poročila z naslovom »Opštinski izbori u Gorici 1952 g.: »Menimo, da so na upadanje [volilne op. M. K.] moči DFS v primerjavi z letom 1948 in na relativno stagnacijo v primerjavi z letom 1951, vplivali tako objektivni kot tudi subjektivni razlogi. Administrativne volitve leta 1948 so se odvijale le leto dni po priključitvi Gorice k Italiji, ko so se Slovenci še vedno živo spominjali italijanskih progonov v Gorici meseca septembra leta 1947. Takšna situacija je bila vsekakor ugodnejša za DFS kot stranko, ki je izšla iz NOB s svežimi tradicijami protiokupatorske borbe, kot pa za SDZ, v katerem vodstvu sedijo ljudje, obremenjeni z kolaboracionizmom iz obdobja vojne. V naslednjih letih in še posebej v zadnjem letu, pa se je kampaniji proti DFS in socialistični ureditvi v FLRJ pridružila [poleg SDZ, op. M. K.] tudi močna aktivnost cerkve in slovenskih duhovnikov ter klerikalnih eksponentov. Tudi zlom z Informbirojem je odtegnil manjšo skupino zaslepiljenih slovenskih volilcev.

Menimo pa, da so subjektivni razlogi znotraj same DFS mnogo bolj vplivali na stagnacijo v njenem razvoju. Proti objektivnim razlogom so delovali namreč tudi nasprotni elementi, ki bi bili ob dobro politični aktivnosti lahko celo prevladujoči. Tu mislimo predvsem na vse številnejše obiske Slovencev iz Gorice in goriške pokrajine v Jugoslaviji, posebno LR Sloveniji, ki so nastopili kot posledica liberalnejšega izdajanja viz pripadnikom naše manjšine v toku zadnjega leta in pol. To je omogočilo, da se [pripadniki manjšine, op. M. K.] neposredno seznanjajo z dejanskim stanjem v naši državi, od koder se vračajo z zelo dobrimi vtisi. Mislim, da je bila politična aktivnost DFS v zadnjih letih nezadovoljiva, saj se je omejevala na praktičistične drobne, čeprav mnogokrat pomembne naloge. Ni pa bilo dovolj principelne in vztrajne politične akcije, ki bi vzvalovila mase, kot je bilo to na primer s peticijo DFS De Gasperiju 1949. leta, kateri pa ni sledila odgovarjajoča politična borba na terenu.

Še posebej se je v političnem delu zapostavljalo samo mesto, kar se je odrazilo tudi na sedanjih volilnih rezultatih.¹⁵

III. Odnosi/procesi med matico in manjšino

Pravica manjšin za sodelovanje z matičnim narodom še vedno čaka na mednarodno pravno priznanje. Jasno je, da je konkretizacija te pravice bolj ali manj odvisna od širih, medsebojno se prepletajočih procesov (odnosov):

¹⁵ Vir: Arhiv INV, fasc. 258, ovoj IV. Tekst, napisan v srbohrvaškem jeziku, je nepodpisani, tako da je nemogoče ugotoviti, kdo je v resnici njegov avtor. Vendar nam nekateri drugi indici kažejo, da je njegovo provenienco treba iskati v jugoslovanskih diplomatskih oz. upravno-političnih strukturah.

prvega predstavljajo procesi in interesi v širše pojmovanih mednarodnih odnosih, ki v specifičnih smereh njihovega razvoja zadevajo področje, na katerem manjšina živi. Za obravnavano področje vsekakor velja, da predstavlja, v določenem pomenu stično območje med dvema evropskima vojaško-političnima blokoma, kar v precejšnji meri vpliva na smeri razvoja tega teritorija.

Drugič, obseg in globina sodelovanja med manjšino in državo matičnega naroda kaže na stopnjo demokratizacije države, v kateri manjšina živi. Uresničevanje te pravice manjšine je v polni meri mogoče samo v državi z doseženo precejšnjo stopnjo demokratizacije, v kateri posamezniki in družbene skupine lahko svobodno razvijajo vezi s subjekti drugih držav ter z organizacijami, ki delujejo v mednarodni skupnosti. Tudi to potrjuje stališče, da dejanski položaj in pravice manjšine izražajo stopnjo demokracije v družbi, v kateri manjšina živi. Prav odsotnost demokratičnega odnosa do manjšine mnogokrat vodi manjšino v odtujevanje manjšine od države večinskega naroda ter njeni »pretirano« približevanje (identifikacijo) državi matičnega naroda. Po drugi strani pa prav ta nedemokratični odnos do manjšine pogosto povečuje interes matice za položaj in razvoj manjšine, kar lahko vodi v specifične mednarodne konflikte.

Tretjič, ne gre prezreti stopnje razvoja odnosov med državo večinskega in državo matičnega naroda, še posebej na tistih področjih, ki so vitalnega pomena za razvoj manjšine, med katerimi gre še posebej omeniti odprt razvoj obmejnih področij na obeh straneh meje.

In čeprav nazadnje, vendar verjetno najbolj pomembno, velja ugotoviti, da odnose med matico in manjšino pogojuje pripravljenost matice oziroma njenih upravno-političnih struktur za sodelovanje z manjšino. Trditev se zdi sicer nekoliko kontradiktorna, vendar nedvomno drži, da je odnos matice do manjšine prvenstveno odvisen od »funkcije«, ki jo matica pripisuje manjšini, ter od razvoja političnih procesov znotraj matične države.

Vsekakor ni dovolj, da matica pripisuje manjšini zgolj funkcijo »mosta« med narodi, saj je »most« močno statična kategorija, ali kakor se je o tem pojmu nekoč zelo plastično izrazil eden izmed pripadnikov manjšine – most je nekaj, po čemer hodiš – skratka objekt in ne subjekt lastnega razvoja. Da bi manjšina tudi na tej relaciji lahko nastopala kot subjekt, kot oblikovalec lastnega razvoja, je v prvi vrsti odvisno od tega, v kolikšni meri se znotraj pojma »pomoč in skrb matice za manjšino« zmanjšujejo elementi tutorstva veča pa pripravljenost matice, da sprejema manjšino v njeni politični celovitosti, mnogokrat povsem drugačni od politične stvarnosti v matični državi. Sveda pa bi bilo nerealno pričakovati, da bi bil v odnosih med matico in manjšino prisoten izključno etnični element, saj je znano, da tudi odnos določenih delov manjšine do matice ne temelji zgolj na etničnih temeljih, ampak se pogosto prepletajo s političnimi usmeritvami; med temi se zelo pogosto pojavljajo tudi skrajno radikalne, saj zanikajo celo družbenopolitično stvarnost v državi matičnega naroda.

Glede na to, da bi konkretizacija odnosov med državo matičnega naroda (Slovenijo) in slovensko narodnostno manjšino v Italiji zahtevala posebno obravnavo, bomo na tem mestu podali samo nekaj izhodišč, ki jih je mogoče zaslediti med obema partnerjema v obravnavanem obdobju:

1. sodelovanje med matico in manjšino je bilo močno selektivno, kar pomeni, da je matica sodelovala in podpirala samo tiste dele manjšine, ki so bili »najbližji« trendom gospodarskega in političnega razvoja v Sloveniji in Jugoslaviji. Seveda je potrebno dodati, da so na takšen razvoj sodelovanja vplivali odnosi znotraj manjšine same, saj se je dovršen del manjšine opredelil proti družbeno-politični stvarnosti v matični državi; poleg političnih emigrantov, ki so postali »del manjšine«, gre sem šteti še del katoliško usmerjene slovenske populacije, pa tudi »levičarske«, še posebno v obdobju informbiroja;
2. matica se je do tistega dela manjšine, s katerim je sodelovala, obnašala pokroviteljsko, obravnavala ga je kot objekt, saj je skoraj v celoti dirigirala njene notranje odnose in politiko do ostalih delov manjšine ter odnos do države večinskega naroda še posebej, in
3. manjšina, oziroma njen določeni del, kateremu skuša matica pripisati značaj vsemanjšinskega pomena, igra v tem obdobju **medij za realizacijo točno določenih političnih ciljev matične države v politiki »zahodne meje«.** V tej zvezi postanejo mnogo bolj razumljivi, na primer, politični napotki manjšini o (ne)sklepanju političnih zaveznih s točno določenimi strankami večinskega naroda.

Zaključek

Predvsem iz zadnjega dela prispevka, v katerem so bili odnosi/procesi le skicirani, je bilo mogoče zaslutiti nekoliko nenaden zaključek članka. Vzrok gre primarno iskati v težavah, pripraviti za objavo prispevek, ki je del širše celote. Druga posledica pa se kaže v določenih nedorečenostih in morda celo nejasnostih, ki bi jih bilo mnogo manj, če bi imel bralec na vpogled integralni tekst.*

Izhodišče raziskovalne naloge predstavlja navidezno vsakdanje vprašanje »kaj se dogaja znotraj manjšine?«, ki pa se pokaže kot ključno tedaj, ko plediramo k oblikovanju manjšine kot subjekta lastnega razvoja. Pri takšni konceptualizaciji pa postane obstoječa in prevladujoča triangularnost odnosov matični narod/država – narodnostna manjšina – večinski narod/država le eden izmed možnih okvirov razmišljanja.

Iz opredelitev narodnostne manjšine, kakor smo jo oblikovali v uvodnem razmišljanju, je namreč razvidno, da gre za družbeno skupino, ki je tako horizontalno kot tudi vertikalno strukturirana. Za to razpravo pa je še posebej pomembna ugotovitev, da izvirajo iz te strukturiranosti dvovrstne relacije, ki se odvijajo tako znotraj manjšine, kot tudi na relaciji manjšina – zunanjje okolje.

Na teh temeljih je bila izdelana hipoteza, da je družbenopolitične procese znotraj manjšine mogoče uspešno analizirati ob ugotovitvi, da se kot ob-

* Celoto, iz katere je pričujoči tekst povzet, predstavlja raziskovalna naloga z naslovom Razvoj družbeno-političnih procesov znotraj slovenske narodnostne manjšine v Italiji po letu 1945: (oz. 1947) / Miran Komac. – Ljubljana: INV, 1985. – 269 f., ki sem jo opravil v letih 1982 – 1985.

jeaktivno dejstvo pojavlja določena narodnostna skupnost (v našem primeru slovenska narodnostna manjšina) s posebnimi konstitutivnimi elementi (etničnimi), ki je del širšega družbenega, političnega in kulturnega prostora (v našem primeru italijanske države), s katerim je na specifičen način povezana (manjšinskost); to je okvir, ki določa posamezniku etnično poreklo, oz. prirojeni socialni status (narodnostna pripadnost), na podlagi katerega le-ta skozi proces interiorizacije elementov etničnega in manjšinskosti (proses socializacije) ter ob delovanju osebnih psihičnih karakteristik zavestno opredeljuje kot pripadnik določene etnične skupine (v našem primeru kot pripadnik slovenske narodnostne manjšine v Italiji) – (narodnostna identiteta) kot bistvene sestavine političnega obnašanja pripadnikov slovenske narodnostne manjšine, kar smo poimenovali z izrazom narodnostno manjšinska politična sub-kultura.

Vsi temeljni pojmi, zapisani v evolucijskem zaporedju (etničnost, manjšinskost, narodnostna pripadnost, socializacija, narodnostna identiteta in politična sub-kultura), predstavljajo naslove posameznih vsebinskih sklopov, na katere je celotna naloga razdeljena.

Operacionalizacija zamišljenega koncepta je opravljena z analizo družbenega in političnega dogajanja na Goriškem, s posebnim poudarkom na obdobju 1947–54. Tako je bilo možno, poleg ostalih virov, s pridom uporabiti del arhivskega gradiva, ki ga hrani Inštitut za narodnostna vprašanja.

LA MINORANZA NAZIONALE SLOVENA NEL GORIZIANO. CONTRIBUTO ALL'ANALISI DELLA STORIA SOCIALE E POLITICA DEGLI APPARTENENTI ALLA MINORANZA NAZIONALE SLOVENA NEL PERIODO 1947–1954

Riassunto

Ne presente contributo si sottolinea fondamentalmente il concetto della cosiddetta condizione minoritaria, intesa come processo in cui fu coinvolta una popolazione autoctona, etnicamente diversa e numericamente più debole della popolazione nazionale che rappresenta la maggioranza della popolazione dello stato a cui fu aggiunta la minoranza nazionale, inserita senza la possibilità di decisione in merito all'appartenenza allo stato.

La condizione minoritaria viene trattata come processo dinamico dei rapporti tra le due componenti:

a) Tra la maggioranza nazionale e la minoranza, che si manifesta nell'attivo intrecciarsi dell'aspetto generale (nel senso del generalmente valido per tutti i membri della comunità economica-politica-statale esattamente definita) e di quello particolare (la conservazione almeno dei fondamentali elementi di carattere «etnico»), inteso da entrambi i punti di vista – dalla posizione della maggioranza nazionale da una parte e della minoranza dall'altra;

b) tra la minoranza nazionale e la madrepatria. Queste relazioni possono spesso influire in modo determinante sulla conservazione dei fondamentali elementi costitutivi della minoranza nazionale.

A questi due concetti si aggiungono alcune considerazioni dal titolo «la relativizzazione dei rapporti/processi della condizione minoritaria» ove si sottolinea in modo particolare il fatto secondo cui gli appartenenti alla minoranza cooperano alla creazione e alla formazione del pluriscolare sviluppo delle aree in cui vivono, e che i numerosi valori simili a quelli della maggioranza vivente nel territorio sono il risultato di uno sviluppo comune, di un comune destino storico e non (solo) di una unilaterale acquisizione da parte della minoranza, dei valori della maggioranza.

JANEZ MIHAEL LIECHTENREITTER (1705 – 1780)

Drobci o slikarju in njegovem delu

Verena Koršič-Zorn

Janez Mihael Liechtenreitter¹ je eden pomembnejših slikarjev 18. stoletja na Goriškem. Arhivski viri o njem kot tudi seznam njegovih del so do danes skromni, temu primerna je tudi literatura. Slikarjeva osebnost je sicer zamikala že več umetnostnih zgodovinarjev in drugih piscev o umetnosti, a podatki in ugotovitve se največkrat ponavljajo in si včasih celo nasprotujejo.

Netočnosti zasledimo že takoj na začetku. Iz prvih omemb² izhaja, da je bil Liechtenreitter slikar 17. stoletja. Napaka se ponavlja tudi v kasnejših zapisih.³ Podatek prav gotovo izvira iz naslonitve na zgodovinarja Della Bona, ki je napačno prebral letnico (1669 namesto 1769 in se tako uštrel za celih 100 let) na hrbtni strani slike sv. Roka v istoimenski cerkvi v Gorici; to sliko je namreč Liechtenreitter l. 1769 restavriral.⁴

R. M. Cossàr je prvi zbral nekaj več podatkov o slikarju.⁵ V kasnejši italijanski literaturi ni podanih bistvenih novosti. Preseneča pa dejstvo, da Liechtenreitterjeve freske na Gočah niso nikjer omenjene.

Večkrat naletimo na podatek, da je bil umetnik rojen v Passauu, pa spet, da je njegov rojstni kraj Gorica. Včasih se celo isti pisec v dveh različnih člankih odloči prvič za Gorico, drugič za Passau, ne da bi svojo izbiro utemeljil.⁶ Tudi na rojstno letnico 1706 so sklepali po podatku iz mrliske knjige, kjer je zapisano, da je slikar umrl l. 1780 v štiriinsedemdesetem letu starosti.⁷

Iz dosedanjih raziskav je razvidno, da je slikar prvič omenjen v dnevniku goriškega kronista Mateja Dragonja (Dragogna), ki si je zabeležil poroko svoje hčerke Doroteje z Janezom Mihaelom 24. junija 1737 in ga označil kot umetnika po rodu iz Passaua.⁸

¹ Za variante tega priimka glej PSBL, 9. snopič, Gorica 1983, str. 288. Oblika Liechtenreitter pa do sedaj ni bila še zabeležena. Tako je namreč slikar vpisan v krstnih knjigah v Passauu.

² G. bar. F(ormentini). I pittori goriziani, Corriere di Gorizia, 28. marca 1893, anno I, n. 25; F. di Manzano, Cenni biografici dei letterati ed artisti friulani dal secolo IV al XIX. Ristampa anastatica della edizione di Udine 1884-87. Bologna 1966, str. 112.

³ Npr. Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Leipzig 1907-50, XXIII, str. 192. Tu je Janez Mihael omenjen celo na drugem mestu in ne v sklopu slikarske rodbine iz Passaua, Gorica pa je označena kot njegov rojstni kraj.

⁴ R. M. Cossàr, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, Pordenone 1948, str. 101.

⁵ R. M. Cossàr, op. cit., str. 213-19 in passim.

⁶ M. Medeot, Un pittore goriziano sconosciuto. Carlo Michele Liechtenreiter, Voce Isontina 6. IV. 1974; (M. Medeot), G. Michele e Carlo Lichtenreiter. Due ritrattisti goriziani, Voce Isontina 12. IV. 1975.

⁷ Liber Mortuorum III v goriški stolnici.

⁸ R. M. Cossàr, op. cit., str. 214.

Dokumenti iz škofijskega arhiva v Passauu pa so razčistili domneve in dvome. Janez Mihael Liechtenreitter se je rodil 23. oktobra 1705 v Passauu. Njegov oče je bil passauski meščan slikar Bernhard, mati pa Marija Julijana Resch (njen oče je bil passauski *Stadtzimmermeister*). Poročila sta se 20. februarja 1696 v Passauu. Izmed njunih otrok se je poleg Janeza Mihaela posvetil slikarstvu tudi sin Anton, ki je deloval v rodnem mestu, kjer je tudi umrl 4. julija 1750.⁹ Verjetno je bil tudi slikar Franc Liechtenreit (Passau 1700 – Praga 1775)¹⁰ njun sin. Janez Mihael je umrl v Gorici 5. marca 1780 in bil pokopan pri cerkvi sv. Roka. Ne moremo še presojati, kako širok je bil krog njegovih naročnikov. Vendar lahko sklepamo, da je umetnik užival precejšen sloves, saj so njegove slike priše celo v stiški samostan.¹¹

V slovenski umetnostnozgodovinski literaturi je Janez Mihael redkokdaj in le mimogrede omenjen.¹² Prav gotovo pa mu bo v prihodnje z dopolnjevanjem seznama njegovih del in s poglobljenimi raziskavami odkazano vidnejše mesto v slovenski zgodovini umetnosti.

Namen tega zapisa ni, ustavljati se ob posameznih Liechtenreitterjevih delih¹³ in ob njemu več ali manj posrečeno pripisanih slikah,¹⁴ pač pa le opozoriti na pomembno poslikavo cerkve na Gočah. V tej izredno zanimivi vasi ob robu Vipavske doline se torej hranijo edine do sedaj znane Liechtenreittereve freske. V cerkvi, posvečeni sv. Andreju, so v štirih štukaturnih okvirih razvrščeni prizori s podobami svetnikov: na stropu prezbiterija Poveličanje sv. Andreja, na stropu ladje pa od oltarja proti vhodu Ježušek s sv. Antonom Padovanskim, sv. Franciškom Ksaverijem in sv. Jožefom, Brezmadežna, v zadnjem okviru pa sv. Florijan s sv. Marijo Magdaleno in sv. Marjeto Kortonsko.

Kompozicijsko najbolj razgibana je freska sv. Andreja. Svetnik se dviga v nebo, objemajoč z desno roko križ lastnega mučeništva, angela pa ga z zanosom podpirata. Levo sedi med oblaki sv. Urh v škofovski opravi, s škofovsko palico v levici in ribo v desnici, desno pa sv. Lenart, s pogledom uprtim proti zemlji. Ob spodnjem robu leži bolna žena, desno stran pa zapolnjujeta jetnika. Vrhni del kompozicije poživljata angelčka s palmovo vejo in lovoročnim vencem, izza oblakov pa gleda trinajst angelskih glavic. Na skrajnem spodnjem robu freske se je slikar podpisal »Michael Liechtenreitt pinxit anno D. 1759«.

⁹ Na prošnjo mi je iz škofijskega arhiva v Passauu (pismo dat. 5. 9. 1984) dr. H. W. Wurster poslal navedene podatke, za katere se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

¹⁰ V Gorici je zastopan s *Sremanjem s križem* v z. levem stranskem oltarju v cerkvi sv. Ignacija; njegova slika sv. Janeza Nepomuka pa je bila v seznamu umetniške zbirke viteza Karla Strahla.

¹¹ M. Zadnikar, *Stiški samostan*, II. izd., Ljubljana 1971, str. 19-20. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 18. zv.).

¹² Npr. V. Steska, *Pregled naše umetnosti*, v: *Mladika* 1924, str. 221 (navaja Kukuljeviča in Costo, *Reiseerinnerungen*). Nekaj podatkov je zgrešenih, nekatere pa bi bilo treba preveriti. Točna je samo navedba freski na Gočah; M. Zadnikar, op. cit.; S. Vrišer, *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976, str. 169; S. Mikuž, *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine*, Ljubljana 1978, str. 18, 288, 289, 306; Krajevni leksikon Slovenije I, str. 22; PSBL, 9. snopč, Gorica 1983, str. 288-89.

¹³ Gl. npr. S. Tavano, *Dal Seicento all'Ottocento*, v: Cormons: *quindici secoli d'arte*, S. Tavano-A. e G. Bergamini, Udine 1973, str. 112-16; M. Malni Pascoletti, *La pinacoteca di Palazzo Attems*, v: *Studi Goriziani* XLV, 1977, str. 55-57.

¹⁴ M. Medeot, cit. članka.

Sl. 1. Poveličanje sv. Andreja. Tu se je Liechtenreitter podpisal
Fig. 1. The Glorification of Saint Andrew. The Painting Bears the
Author's signature

V ladji sledi freska z Ježuščkom, ki sedi na oblačkih in z desnico poklana lilio sv. Antonu Padovanskemu, levico pa polaga na glavo sv. Jožefu s cvetočo palico v levici. V sredi spodaj sedi sv. Frančišek Ksaverij z odprto knjigo na kolenih in lilio v levi roki. Kompozicijo dopolnjujejo tri angelske glavice.

Sl. 2. Ježušček s sv. Antonom Padovanskim, sv. Jožefom in sv. Frančiškom Ksaverijem

Fig. 2. Little Jesus Christ with Saint Anthony of Padua, Saint Joseph and Saint Francis Xavier

Sl. 4. Sv. Florijan s sv. Marijo Magdaleno in sv. Marjeto Kortonsko
Fig. 4. Saint Florian with Mary Magdalene and Saint Margaret of Cortona

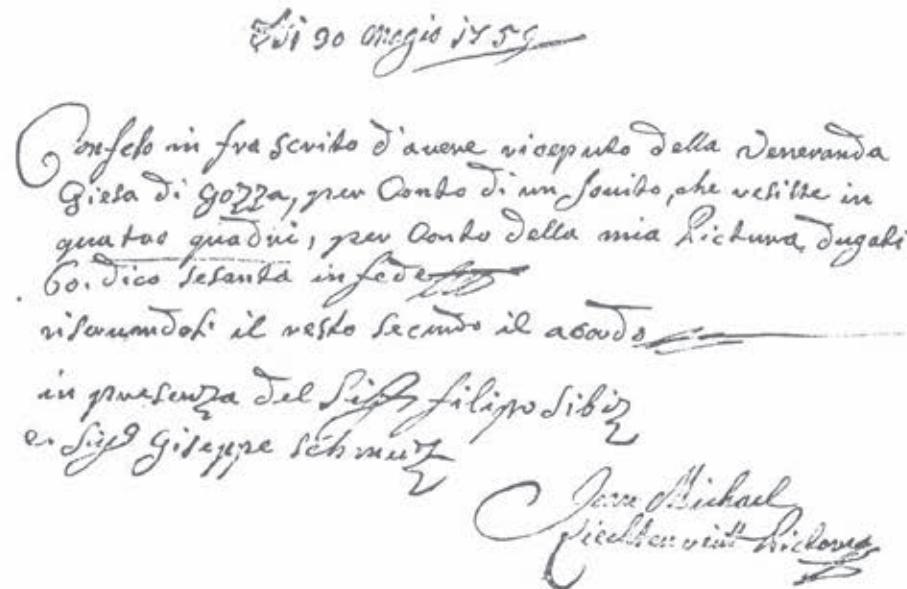

Sl. 3. Brezmadežna
Fig. 3. Mary Immaculate

Osrednja freska prikazuje Brezmadežno, ki z levo nogo tepta kačji rep. Ob njej стоji angelček in zabada spodnji del križa v kače žrelo. Marijo obkrožajo angeli in angelske glavice, ki se kopljajo v svetlobi njenega sijaja. Zgornji del kompozicije zapolnjuje figura Boga Očeta z zemeljsko oblo, nad njim pa lebdi sv. Duh v podobi goloba.

Na tretji stropni freski v ladji je upodobljen sv. Florijan, ki prazni svoje vedro na gorečo hišo. Na realistično nakazanem pasu zemlje, prekrite s skalami, pa sta levo sv. Marija Magdalena in desno sv. Marjeta Kortonska.

V župnijskem arhivu na Gočah je ohranjen tudi dokument v zvezi s plačilom za poslikavo cerkve.¹⁵

Sl. 5. Liechtenreitterjevo potrdilo o prejemu plačila za poslikavo cerkve na Gočah (1759)
Fig. 5. Liechtenreitter's payment receipt for painting the church at Goče (1759)

Slikarije so izdelane v pravi fresko tehniki. Dnevnice so še dobro vidne. Ponekod so barve slabo obstojne, zato se vsiljuje domneva, da so bile freske izdelane v poletnih mesecih, ko se omet hitro suši.¹⁶ Barvna lestvica je svetla, kar je v popolnem nasprotju z ostalimi Liechtenreitterjevimi znanimi deli in se tudi ne ujema v celoti z ugotavljanjem nekaterih umetnostnih zgodovinarjev,¹⁷ ki umetnika uvrščajo med tenebrozne slikarje (čeprav nekateri priznavajo, da so slike sčasoma potemnele in tako spremenile prvotni videz).

¹⁵ Besedilo dokumenta pravi:

Adi 30 maggio 1759

Confeso infra scrito d'auere ricevuto della veneranda giesa di Goza, per conto di un scrito, che resiste in quattro quadri, per conto della mia pictura, dugati 60. dico sesanta in fede, riseruandosi il resto secondo il accordo.

in presenza del sig. Filipo Sibiz
e sig. Giuseppe Schmuz

Joan Michael
Liechtenreitter Pictor

¹⁶ Pismera izjava (pismo dat. 10. avg. 1984) Franca Kokalja, ki je freske restavriral. Prof. Kokalj pripisuje Liechtenreitterju tudi dve sliki v župnišču na Gočah: Sv. Notburga in Marija rešuje iz vic (ki sta bili restavrirani l. 1974).

¹⁷ S. Tavano, Il Castello di Gorizia, Gorizia 1978, str. 118.

Do danes je znanih premalo Liechtenreitterjevih del in še ta se med seboj tako razlikujejo (tudi večkratne restavracije so spremenile njihov prvotni izraz), da bi bilo težko priti do zadovoljivih zaključkov o njegovem delu. Gotovo pa je, da je bil slikar bodisi kompozicijsko kot barvno razpet med sever in jug.

Zakaj in kako je Janez Mihael Liechtenreitter prišel iz rodnega mesta v naše kraje (mogoče ga je kaka plemiška rodbina priporočila za delo na Goriškem),¹⁸ kje se je umetniško izoblikoval, kako se je vživel v svojevrsten položaj goriškega mesta, kakšen je njegov delež in možen vpliv na domače umetniško ustvarjanje, to so le nekatera vprašanja, ob katerih bi bilo vredno poglobiti raziskave.

GIOVANNI MICHELE LIECHTENREITTER (1705–1780)

Spigolature sulla sua vita e la sua opera

Riassunto

Giovanni Michele Liechtenreitter è uno dei più notevoli pittori del Goriziano del sec. XVIII. Le fonti d'archivio relative alla sua persona sono piuttosto scarse, come pure l'elenco delle sue opere. I dati relativi alla sua vita spesso si ripetono e spesso risultano anche in contrasto tra di loro.

Nel presente articolo si vorrebbe far richiamare l'attenzione soprattutto alla data precisa della sua nascita e agli affreschi di Goče. Liechtenreitter nacque il 23 ottobre 1705 a Passau e morì a Gorizia il 5 marzo 1780. Nella bibliografia slovena della storia dell'arte viene menzionato solo di sfuggita come autore di pale d'altare e degli affreschi di Goče. Nella storia dell'arte italiana vengono menzionate solo le sue pale, mentre sono ignoti gli affreschi di Goče. Questi furono terminati nel 1759. Nei quattro riquadri di stucco sul soffitto del presbiterio e della navata sono disposte le seguenti scene: La glorificazione di S. Andrea; Gesù con S. Antonio di Padova, S. Francesco Saverio e S. Giuseppe; L'Immacolata; S. Floriano con Maria Maddalena e S. Margherita da Cortona.

ŽIVLJENJE IN DELO IVANA LAHARNARJA

Iris Podgornik

Uvod

»Kdor se bo kedaj intenzivneje bavil s kulturno zgodovino Tolminskega, bo zadel v tej gorati in na videz zapuščeni deželici na toliko samoniklih kulturnih delavcev, da bo moral priznati, da ga ni skoro dela naše domovine, ki bi mogel pokazati v 2. polovici 19. stoletja toliko podrobnega kulturnega dela, kakor ravno naša Tolminska.

Politični boji našega stoletja so ta kulturni razmah nekoliko omejili in mu dali drug tok politične in prosvetne izobrazbe. Tudi tega dela za ljudstvo, ki so ga vršila razna politična in izobraževalna društva, ne smemo podcenjevati, zgodovinarja bolj privlačno lice starega patriarhalnega značaja. V tej dobi bo srečal po večjih farah župnike -, prave verske in narodne buditelje, kar kor Jakšeta, Kraglja, Carlija, Jerama in druge, v tej dobi bo videl Rutarja, ki nabira po trgih in vaseh svoje topografske in zgodovinske drobtine za zgodovino Tolminskega, srečal bo Kraglja, ki nabira podatke za svoje delo o tolminskem šolstvu in arhidiakonatu, naletel bo na Klavžarja, ki ustanavlja živinorejska in gospodarska društva, videl bo idrijskega Tavčarja, ki izvršuje slike za stranske oltarje tolminske cerkve, videl bo Raspeta in Stravsa po cerkvah idrijske doline, ko izvršujeta nove oltarje in slike, nameril se bo na Gregorčiča in druge, ki postavljajo temelje prvim čitalnicam, zadel bo na celo vrsto Tolmincev, ki izven svojih gora izvršujejo svojo kulturno naloge, na dve tipični osebnosti goriške »univerze« Kraglja in Ivančiča, na Gregorčiča, goriškega lirika, Pagliaruzzija, goriškega epika, na Rutarja, goriškega zgodovinarja itd.

Zadel bo pa še na druge može, ki so orali ledino na onem kulturnem polju, ki je bilo tedaj najbolj zanemarjeno, na polju cerkve in narodne glasbe. Ilovar, Harmel, Volarič, Fajgelj, Kokošar, to so pionirji petja in glasbe v tolminskih hribih, prva dva sicer bolj s praktičnim delom nego s peresom. Kar kor nalač jih je usoda razvrstila v dva poglavitna dela Tolminske; Ilovarja in Harmela v dolino Idrijce, Volariča in Fajglja vsaj početkom v soško dolino. Ti so potem počasi s svojim delom očistili cerkvene kore stare navlake in vzgojili nov rod v ljubezni do prave glasbene umetnosti.¹

V tej šoli se je rodil in iz tega ozračja je zrastel Ivan Laharnar – organist, zborovodja in skladatelj, ki so ga z ene strani oblikovala prizadevanja po

¹ St. Stanič: Janez Laharnar. Ob štiridesetletnici njegovega dela, Mladika 3 (1922), str. 115–116.

obnovi cerkvene glasbe, z druge pa bohotna čitalniška pevska rast na Tolminskem.²

Gorjan³ po rodu, se vse dolgo življenje ni ločil od rojstne vasice. Živel je v času, ko se je Šentviška gora prvič v zgodovini vsaj nekoliko izvila iz kulturne otopelosti. Doživiljal je njen vzpon v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja, njen vrh na prelomu stoletja in nazadnje tudi njeno zamiranje v času italijanske okupacije. Laharnarjeva življenska pot se je izteklila prav tedaj, ko je njegov kraj še poslednjič trepetal pod okupatorjevimi razdejanji, tik pred koncem 2. svetovne vojne.

Neka močna vez je Laharnarja vseskozi priklepala na to okolje, v zavetju katerega je rasel in živel in mu je pomagalo zoreti poustvarjalno in ustvarjalno. Njemu je posvetil vse svoje delo.

Med zbiranjem podatkov o Ivanu Laharnarju sem obiskala tudi Šentviško planoto in njen vrh, Šentviško goro, ki je ohranila vlogo osrednje vasi in dala ime vsej planoti. Tedaj sem vsaj nekoliko doumela, kaj je bila ta vez, ki Laharnarju ni dovolila, da bi zapustil svoje okolje, pa čeprav le za kratek čas. Nenavadna lepota in domačnost planote na mestu, kjer Tolminska prehaja v cerkljansko hribovje, ni prevzela le mene. Gotovo se vtišne v zavest vsakogar, ki je imel kdajkoli tudi le najmanjo priložnost, da jo spozna. Ciril Drekonja, ki ga je na ta kraj vezal učiteljski poklic, je to lepoto takole opisal:

»Lepa je Šentvidskogorska planota.⁴ Tu se vrsti hribček za hribčkom, vmes pa leže zelene dolinice. Po holmih so senožeti, med njimi počivajo lipovi gaji, gozdi se spuščajo z večjih gričev v dolinice med travnike. Med polji in gozdi se vijejo mehke steze. Ob vznožju hribčkov so gospodarska poslopja kmetov – samotarjev, do njih vodijo vozne poti. Vasi so zajete v gozdne nasade, ki se širijo daleč v polja in ta ozek stik z naravo je vtišnil pečat tudi na čud ljudi, da so odprtii in ljubeznivi. V gozdovih se bratijo bukve s smrekami. Ob pogledu na polja in gospodarska poslopja dobi človek vtis, da je tu doma več sreče in blagostanja kot pa v sosednjih tesnih dolinah . . . Tiha idila se razprostira nad njo. Mir vlada tu.«⁵

Zivljenje in delo

Na zgornjem koncu vasi Šentviška gora, nedaleč od gotske cerkve sv. Vida, stoji Laharnarjeva domačija, ki ji vaščani še danes rečajo Špičkova. Tu se

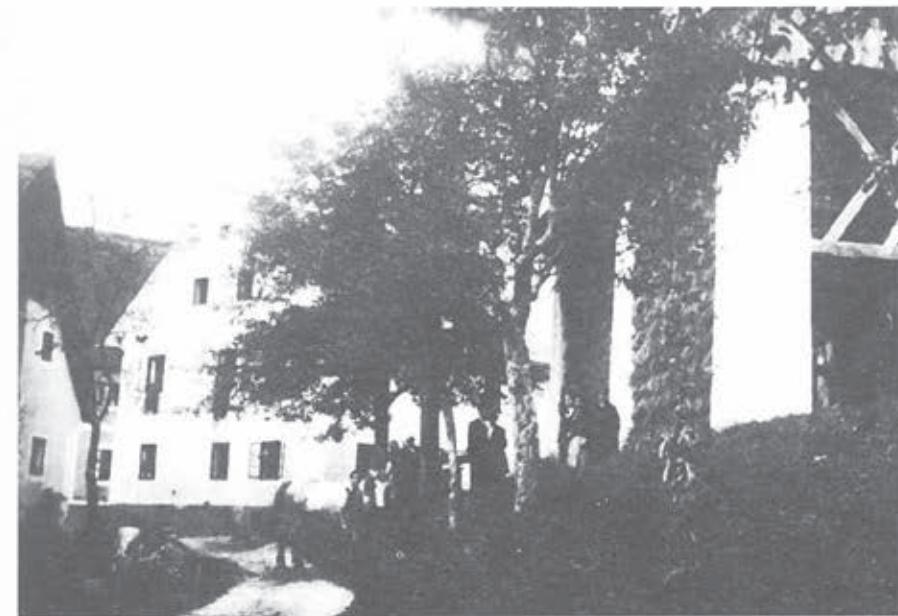
² Čitalnice na Tolminskem so tedaj razgibale ne le družbeno – narodnostni, ampak tudi kulturni obraz vsega zahodnega dela Slovenije. Kultурно-politični večeri čitalnic so med drugim zahtevali tudi pesmi, pevcev, zborov. In prav te zahteve so iskale in oblikovali pevce, vižarje, folkloriste in naposled skladatelje, ki so ustvarjali in oblikovali pevsko rast do tolinske višine, kakor jo je imela le malokatera slovenska dežela. Ta pevski log je zvenel od ustanovitve Narodne čitalnice v Tolminu leta 1862 pa tja do nastopa fašizma.

³ »Gorjan« je naziv za prebivalca Šentviške gore.

⁴ V literaturi jo imenujejo Šentvidskogorska planota (S. Rutar, C. Drekonja) ali Šentviška gora (A. Melik), domačini in sosedje pa ji na kratko rečajo Planota. Prim. še: Branko Marušič: Šentviška planota, Lj. 1980; Fervidus [= Ludvik Zoržut]: Na Planoti med Idrijo in Bačo, v: Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1968, str. 145–155.

⁵ Ciril Drekonja [pseudonim Ciril Ivanov]: Šentviškogorska planota, Koledar Goriške matice 1930, str. 70–73.

je 6. maja 1866⁶ rodil Ivan⁷ Laharnar kot edini sin⁸ Franca in Marijane Laharnar, rojene Lapanja. Oče je bil izučen krojač, mati gospodinja. Starša sta se največ ukvarjala s kmetijstvom, poleg tega pa sta vodila še skromno prodajalno, krčmo in tobakarno.

Sl. 1. Predel Šentviške gore z Laharnarjevo domačijo
Fig. 1. An Area of Šentviška gora with Laharnar's Home

Ko je mali Ivan začel obiskovati domačo dveletno ljudsko šolo, v kateri so takrat poučevali še duhovniki, je njegov glasbeni talent opazil domači župnik Franc Ilovar. O svojih prvih stikih s svetom glasbe je Laharnar zapisal: »V osmem letu starosti sem že služil pri sveti maši domačemu župniku č.g. Francu Ilovarju, ki si je leta 1879 kupil harmonij in začel poučevati pevski zbor. Seveda sem bil tudi jaz ud tega zbora, pomagal g. župniku prepisovati

⁶ V literaturi večinoma beremo, da se je rodil 7. ali 4. maja, le nekateri članki in spominska plošča na rojstni hiši navajajo točen datum. V krstni knjigi, ki jo hrani župnišče na Šentviški gori, stoji zapisano, da so ga 7. maja 1866 krstili. Sporni rojstni datum ni nič nenavadnega: kmetom se verjetno ni zdel važen. Tudi skladatelj sam ga ni vedel natančno, kar je razvidno iz življenjepisa, ki ga je 30. 6. 1914 poslal Stanku Premrlu, uredniku CG, in ga hrani Glasbena zbirka NUK v Laharnarjevi mapi.

⁷ Skladateljevo ime se največkrat pojavlja v treh različicah: Ivan, Janez in v krstni knjigi Joanes. Odločila sem se za prvo, ker jo najpogosteje srečujemo in jo navaja tudi Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1932, 4. zvezek.

⁸ Po sedmih letih se je zakoncem rođila še hčerka Jožefa.

note ter se vadil v petju in igranju na orgle in harmonium.⁹ V tem času je Laharnar dobil v roke tudi prve knjige, iz katerih je spoznaval osnove glasbene teorije. Ilovar si je namreč že takrat na tihem želel, da bi postal mladi Laharnar farni organist.

»Župnik Ilovar je bil vnet glasbenik in navdušen cecilianec. Razumel je in občutil dušo novega cerkvenega petja. Vendar se ni omejil samo na gojitev bogoslužne glasbe, temveč je pričel poučevati kmalu po prihodu na Goro tudi narodno petje. Sicer pa mu je tudi kraj nudil pripravno in bogato polje. Ljudstvo je tam že od nekdaj nagnjeno k petju in dobri posluhi niso redki. Novi župnik je zbral dekleta in mladencič ter jih pričel poučevati v cerkvenem in narodnem petju. Poznal je sicer dobro glasbeno teorijo, ali v igranju harmonija se je vadil sproti. Posvetil se je delu z izrednim ognjem, da je hodil klicat po hišah mladencič in dekleta, ki niso prišli k vaji.«¹⁰

»S pevskim zborom je postopal jako strogo. Zahajal je k raznim prireditvam v Ljubljano in se vračal ves navdušen: 'Tako je treba peti, tako Foerster igra, vi le kričite, ne poznate pp, kvarite si glasove, . . .' Pevci so se ga v resnici bali in ko smo nastopili s kako težko skladbo na koru, smo že prej žeeli, da bi on imel mašo, ker če je prišel na kor, ni bilo gotovo, da bi tam ne vzrojil. Pevski zbor je poučeval skoraj skozi vse svoje bivanje na Šentviški gori (nad 13 let) in dosegel velike uspehe. Peli smo celo Palestrinovo Missa brevis, 12 velikih latinskih maš od raznih skladateljev, veliko vlog iz Laudatio, Cerkvenega glasbenika in Musica sacra. Zraven tega še mnogo slovenskih in narodnoslovenskih pesmi. Ta zbor je bil svojčas med prvimi na Goriškem.«¹¹

»Še več kakor v znanju, je Ilovar zmogel dati mladenciču z zgledom lastne gorečnosti in z vzpodbudo. Bil je to mož močne volje, sam se je učil in izpopolnjeval ter obenem vadil zbor in nadobudnega Laharnarja. Učitelj je imel voljo, ali učenec je bil obdarovan z nadarjenostjo. Tako se je zgodilo, da je župnik Ilovar kmalu dopolnil svoje delo.«¹²

Učenec je dohitel učitelja, toda njegova ukažljnost še ni bila potešena. Želel si je prave glasbene šole.¹³ »Leta 1880 me pelje oče v orglarsko šolo v Ljubljano. Gospod Ant. Foerster me preskuša v znanju ter izjavi: 'obžalujem, da tega dečka sedaj ne morem sprejeti med učence, ker orglarska šola je pričela že pred enim mesecem', ter zabileži, da prihodno leto bom prvi na vrsti.«¹⁴

Iz težav je pomagal župnik v bližnji vasi Šebrelje, Adolf Harmel, s katerim je Laharnarja seznanil Ilovar. »Preskuša me in pravi mojemu očetu: 'Kaj boš fanta pošiljal v šolo; k meni naj hodi, bo zagotovo toliko, če ne več dobil kot v orglarski šoli!' S tem sem dobil res dobrega in vestnega učitelja, ki je bil znan kot izvrsten glasbenik in vnet cecilianec.

⁹ V Laharnarjevem pismu uredništvu CG, pisanem 30. 6. 1914.

¹⁰ Ciril Drekonja: Janez Laharnar, Nas glas 4 (1928), str. 56–57.

¹¹ Janez Laharnar: Prvi gorski slavci, Koledar Gorjancev družbe 1928, str. 114–115.

¹² Čeprav v literaturi (Stanko Trobina: Slovenski cerkveni skladatelji, Maribor 1972, str. 127; Ivo Jelerčič: Pevsko izročilo Primorske, Trst 1980, str. 83) navajajo, da je Laharnar nekaj časa obiskoval orgelsko šolo v Ljubljani, to ne drži. Glasbeno se ni nikoli redno šolal.

¹³ V Laharnarjevem pismu uredništvu CG, 30. 6. 1914.

Leta 1881, kot 15-leten dečen, sem začel hoditi v šolo k njemu. Čeravno je pot precej dolga in neprikladna, vendar sem po njej veden korakal skozi tri leta, najmanj vsak mesec enkrat. Gospod Harmel me je učil po A. Foersterjevi knjigi 'Nauk o harmoniji in generalbasu'¹⁵ – harmonije, po drugih nemških knjigah pa glasbene teorije, korala, glasbene zgodovine in pevovodstva.¹⁶

»Harmel je bil pri učenju jako natančen, pa vseeno prijazen.¹⁷ »Bil je mož, ki je raje grajal kakor pritrjeval, hvalil ni nikoli. V občevanju mrk in nepriliznjen, je odražal resnost in trdoto. Vse te lastnosti niso ostale v mladem gojencu brez sledi.¹⁸ »Rekel mi je večrat: 'Dokler čisto ne znaš, ne smeš priti.' Pri njem sem bil vedno dobrodošel; pripetilo se je, da je celo zapustil fino družbo ter se umaknil v učilnico in me poučeval. Zabičal mi je: 'Na sv. Vida pridem k vam, le glej kako in kaj boste peli. Tako poje naš zbor,¹⁹ ta skladba je prikladna, le glej, da ne boste mazali.' In ko je na praznik prejel vodstvo našega kora, so pevci po zelo dobrem uspehu govorili: 'Kako lahko je peti pod vodstvom tega gospoda.' Če sem bil na kakem mestu negotov, je hitro on popravil.²⁰

»Kar je bil očetu obljudil, to je tudi izpolnil. V teku enega leta je Laharnar napredoval, kakor bi prej ne bil mislil. Močna osebnost župnikova je vplivala ojačevalno na mladega glasbenika in ga vodila po poti do izpopolnitve še višje, na vrh glasbenega ustvarjanja. Harmel ga je spodbudil, da je prisluhnul pristnim zvokom iz domačih gajev, da je uho nastavil narodni pesmi in začel sam ustvarjati.²¹

Laharnarjevo skladanje se je torej pričelo pri Harmelu. »Še čisto mlad je bil takrat Laharnar, ko se je udeležil z Gorjani veselice v Šebreljah, na kateri je nastopal tudi Harmelov zbor. Na sporedu²² je bila tudi nova Volaričeva skladba Vesela družba. Ko je zbor odpel, je Harmel rekel Laharnarju: 'Janez, sedaj pa že znaš toliko harmonije, da bi lahko napisal kaj takšnega. Le pogum, pa pošlji mi v pogled.'²³ Po dobrem tednu je prinesel Laharnar svojemu nekdanjemu učitelju prvi proizvod lastnega duha – pesem *Vina brž na mizo*,²⁴ zloženo v tempu mazurke kakor Vesela družba. Čez tri tedne je Soča objavila spored prireditve v Idriji²⁵ in tu je bila prvič najavljenja Laharnarjeva skladba in v Idriji zapeta.²⁶ Ob tej priložnosti mu Harmel reče: 'Treba je še dosti poprave, zato ne prevzemi se. Preden daš kaj iz rok, mora biti dovršeno.' 'Saj ste jo vi tja poslali,' odgovori Laharnar. Harmel pa se nasmehne in prvi: 'Le priden bodi!'²⁷ Po treh letih pa mi reče Harmel: 'Naprej s teboj ne morem, ker nisem podkovana v kontrapunktu, priporočil pa sem te g. Kokoko-

¹⁴ To delo »Nauk o harmoniji in generalbasu, o modulaciji in kontrapunktu, o imitaciji, kanonu in fugi s predhajajočo občo teorijo za učence orglarske šole«, Ljubljana 1881, se nahaja v skladateljevi zapisu na Šentviški gori.

¹⁵ Janez Laharnar: Prvi gorski slavci, prav tam.

¹⁶ Ciril Drekonja: Janez Laharnar, prav tam.

¹⁷ Doma v Šebreljah je imel Harmel dober zbor, s katerim je nastopal tudi na raznih veselicah.

¹⁸ Spored besede v Šebreljah je objavila Soča, 13. 9. 1884, st. 37, 2. natis.

¹⁹ Janez Laharnar: Prvi gorski slavci, prav tam.

²⁰ Rokopis te skladbe ni ohranjen.

²¹ Sporeda idrijske prireditve zaradi pomanjkljivih podatkov nisem našla.

šarju, ki je prišel sedaj za kaplana v Cerkno, ta je večji mojster od mene in ta te bo lahko naprej učil.²¹

Tako je Laharnar dobil tretjega učitelja, Ivana Kokošarja, glasbenika, ki je pozneje zaslovel kot skladatelj in zbiralec goriških ljudskih pesmi: »Hodil sem h g. Kokošarju v Cerkno tri leta. Učil me je na podlagi že prej imenovane A. Foersterjeve knjige: modulacije, kontrapunkta, kanoničnih oblik in starih tonovih načinov. Po drugih nemških knjigah pa sestave orgel in drugega, kar je dobremu organistu potrebnega. Skupaj sva študirala glasbeno literaturo največjih klasičnih mojstrov, kakor Bacha, Mendelssohna, Beethovna, Witta, Palestrine, itd.²²

»Učitelj je navajal mladeniča h kritičnemu presojanju glasbenih del in samostojnemu ustvarjanju s tem, da mu je dajal naloge, v katerih je moral ocenjevati vrednost skladbe in iskati napake. Tako se je vzgajal Laharnar k samostojnosti v sodbi in v kritičnem gledanju, katera je predpogojo za vsakogar, ki hoče ustvarjati, kajti brez vaje v vrednostnem presojanju ni mogoče ocenjevati in soditi lastnih del.²³

Mladi glasbenik ni bil le nadarjen, ampak tudi veden učenec in učitelji so ga imeli radi. Iz hvaležnosti in spoštovanja je vsakemu v spomin zložil skladbo in jim posvetil eno svojih večjih del:

- Ilovarju je ob slovesu od Šentviške gore 24. 11. 1889 napisal pesem »V kraje druge Bog vas kliče« ter mu posvetil svoje prvo delo, mašo »V ponižnosti klečimo«;
- ob Harmelovem slovesu 20. 11. 1889 je zbor pel Laharnarjevo skladbo »Tam doli za gorami«, skladatelj pa mu je poklonil »Velikonočne pesmi«, delo II;
- Kokošarju so ob namestitvi za župnika v Šebreljah 29. 9. 1889 združeni pevski zbori zapeli »Pozdravljen nam, pastir«.²⁴

Laharnarjevi stiki z učitelji, zlasti s Harmelom in Kokošarjem, pa so trajali še celo desetletje. Predvsem na začetku, ko njegova glasbena usmerjenost še ni bila jasno začrtana, ju je večrat prosil za popravo ali oceno svojih skladb. Svetovala sta mu, največ v pismih, s katerimi sta mu vračala pregledane kompozicije, mu posojala druge v prepis ali mu podarjala domače in tuje muzikalije, ki bi ga spodbujale pri samostojnem učenju. Poleg tega sta ga seznanjala z glasbenimi dogodki. Primer je Kokošarjevo pismo 22. 5. 1894: »Na Sv. goro pojdemo letos sredi septembra. Bo spomin stoletnice obnovljenja cerkve Matere Božje in pa papeževa 50-letnica. Tam bo tridnevница in mi bomo imeli nalogo peti pri slovesni škofovski maši. Peli bomo skupaj s Čepovanci. In moja misel je, da bi še Cerkljane vzdignili – naj bo enkrat skupaj velika hribovska garda! Naj poslušajo Goričani in drugi, ki prebivajo v 'olikanah deželah' in naj se – sramujejo.²⁵

²¹ Ciril Drekonja: Janez Laharnar, prav tam.

²² Vinko Vodopivec: Ivan Laharnar, Pevec 7 (1927), str. 33–35.

²³ Vso korespondenco Ivana Laharnarja je hraniла njegova hči Jožefa Laharnar v Tolminu; sedaj je ta deponirana v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

7
Laharnar še ni povsem opustil glasbenega pouka, ko je, komaj 15-leten, prevzel delo organista v župnijski cerkvi sv. Vida na Šentviški gori. Službo je opravljal z velikim veseljem. Orgle, čeprav precej stare, so ga navdušile in skoraj ni minil dan, da ne bi sedel zanje ter se uril v igranju. Kjer je le mogel, si je iskal literaturo, ki jo njegovi domači še vedno skrbno hranijo v starci knjižni omari. Navajam le nekatere dela te zbirke:

- Cadenzen, Versetten, Präludien und Fugen für die Orgel von C. EH. Friedrich Riegel, München 1864. (Zvezek mu je podaril prijatelj Peter Šorli, takratni organist na Grahovem).
- Präludien Buch – Karl Diegendasch.
- Slovenski orglavec, 10 mediger za orgle – Danilo Fajgelj.
- 24 figuriranih prediger in poiger za slovenske organiste – Danilo Fajgelj. Zadnja dva zvezka mu je podaril sam avtor.

Vsak večer je Laharnar orglal pri peti maši in sčasoma so ljudje s Šentviške planote začeli prihajati v cerkev, da bi ga poslušali. Po vsej Tolminski je zaslovel kot eden boljših organistov in glas o njem je segel še daleč. Celo Ignac Hladnik mu je 11. 12. 1892 pisal, »da bi se kdaj osebno sesla, da bi čuli vi mene in jaz vas igrati orgle«. Žal se iz neznanih vzrokov nikoli nista srečala. Verjetno je bil Laharnar preveč vezan na kmetijo in tudi razdalja med Novim mestom in Šentviško goro je bila v tedanjih razmerah velika.

Vendar Laharnarja ni veselilo samo igranje na orgle, zanimala sta ga še njihova zgradba in princip delovanja, zato je zbiral literaturo o orglah. Tudi Danilo Fajgelj mu je večkrat pisal o preizkušanju orgel v različnih krajih, celo v Milanu. Nič čudnega torej, da si je Šentviški organist zažezel novejšega, bolj izpopolnjenega instrumenta.

Toda trajalo je do leta 1931, preden se je odločil in predlagal župniku, naj dovoli prenovo starih orgel. Skupaj z mojstrom Valičkom sta sestavila načrt in Laharnar je še isto leto poročal v Cerkvenem glasbeniku: »Ena naših najstarejših fara na Tolminskem je imela v cerkvi orgle, ki so bile pred tri sto leti kupljene v čedadski stolnici, in sicer le polovica . . . Kdo je orgle delal in koliko časa so stale v Čedatu, se ne ve, ker o tem ne pove ustno izročilo. Šentviškogorske orgle so ob svojem času sloveli kot najboljše orgle na Goriškem . . . Ker so bile prejšnje orgle tako stare, ni čuda, da so bile popolnoma izrabljene, vendar mojster Valiček je spoznal, da je principal popolnoma iz cina in še dobro ohranjen, enako tudi ostale piščali, ki se lahko porabijo še za nove orgle. Pri delu so se pa morale vse piščali prelititi, tako da imamo sedaj popolnoma nove orgle, le omara je ostala stara, katera se bo pa v kratkem prenovila. Orgle so izvršene natančno po pogodbi in dispoziciji . . . Intonacija, ki kaže mojstra, je dobro zadeta. Polne orgle se glase mogočno in so zastonosti močne za obširno cerkev . . . Mojstru Valičku (tvrdka Valiček & Jurman, Gorica), ki je delo izvršil, se pozna, da je bil delovodja pri pokojnem Milavcu. Z mirno vestjo trdim, da sem preskusil pred leti Milavčeve orgle na Bledu, da Valiček ne zaostaja za Milavcem. Zato čast mojstru! Cerkveno

oskrbništvo je pa lahko zadovoljno, da je dobilo take orgle in po tako nizki ceni (15.600 Lit). Naj bodo v ponos še poznim rodovom!«²⁵

Poleg tega je Laharnar izučil precejšnje število organistov, med njimi tudi svojo sestro Jožefo, ki ga je nadomeščala, kadar je moral za kratek čas opravljati vojaške obveznosti.

Vendar za orgle in sploh instrumentalnega ni komponiral veliko. Edini večji opus so *Štiri skladbe za orgle, delo XIX*.

24. januarja 1938 se je Laharnar odločil, da svoje mesto na koru odstopi mlajšemu organistu. Cirilu Munihu, takratnemu župniku na Šentviški gori, je napisal:

»Od orglarske službe, katero sem opravljal 56 let odstopim. Hvala lepa, č.g. župnik, Vam in vsem vašim živim in mrtvim prednikom, ki ste me v dolgotrajni službi podpirali. Bog vam plačaj!«

Cerkvene muzikalije so na razpolago mojemu nasledniku tukaj, na zahetvo jih pošljem v župnišče.

Ivan Laharnar«²⁶

Po dveh letih orglanja je župnik že toliko zaupal mlademu Laharnarju, da mu je prepustil tudi vodstvo cerkvenega zbora. In v začetku leta 1886 je Laharnar v Cerkvenem glasbeniku opisal celoten razvoj cerkvenega petja na Šentviški gori. Njegov članek je tudi edini pisani vir, ki prikazuje tedanje vaške cerkvene pevske razmere. Pripoveduje, da je leta 1881 župnik Franc Ilovar zbral 8 pevcev (tri ženske²⁷ in pet moških, med njimi tudi Ivana Laharnarja) in jih začel poučevati v cerkvenem petju. Napredek se je kmalu pokazal. Peli so že Ant. Foersterjevo Missa in hon. St. Caeciliae, Schweitzerjevo Kind Jesu Messe ter veliko pesmi iz »Cerkv. Gl.« in iz P. Ang. Hribarjevih zbirk. Toda veselje ni trajalo dolgo. Zaradi razprtij se je komaj ustanovljeni pevski zbor razšel.

Da bi se izvlekli iz zadrege, so ponovno ustanovili zbor, tokrat le moškega (8 pevcev) in s težavo so se naučili Foersterjevo Missa in hon. St. Jacobi ter drugih moških zborov. Vendar tudi tokrat ni šlo. Zaradi nesloge in neutaljenosti se je zbor spet razšel.

Ko se je leta 1884²⁸ začelo novo šolsko leto, je Ilovar začel otroke poučevati pravilno po notah. Tako je odbral šest najboljših deklic od 10 – 12 let ter jim pridružil še dva tenorista in tri basiste.

²⁵ Ivan Laharnar: Nove orgle na Št. Viški gori (Italija), CG 54 (1931), str. 121–122.

²⁶ Pismo hrani župnišče na Šentviški gori.

²⁷ V tistem času ženske praviloma niso smelete peti na koru. Zakaj je bila Šentviška gora pri nas izjema, lahko razberemo iz Kokošarjevega pisma Laharnarju: »Bog vari v Furlaniji in po Laškem ženske na kor! Saj je res tudi pri nas le razvada, ki se pa zaradi potrebe sme trpeti, 'ako so poštene', kakor se je naš nadškof sam izrazil.«

²⁸ Istega leta zasledimo v prilogi Soče, 30. 5. 1884, št. 22, dopis nekega Ignaca s Šentviške gore, ki o Laharnarju in težavah cerkvenega petja takole poroča: »Omeniti moram tudi, da imamo na Gori dobrega organista, gospoda Janeza Laharnarja, in tudi moški zbor, katerega pa le malokrat v cerkvi slišimo. Ne morem vedeti, kdo je tega kriv. Zdi se mi, da fantje sami, ker imajo premalo veselja do lepega cecilijanskega petja in niso združeni med seboj. Ako bi imeli več veselja in bi bili zedinjeni, bi bilo na Gori veliko napredka. Zakaj? Ker imajo gorski fantje zelo lepe glasove in jim tudi priložnosti za učenje ne manjka. Č. g. Franc Ilovar, župnik je zmerom pripravljen učiti, potem g. učitelj in organist. Torej le veselja manjka ... Zdaj so se začeli pri nas učiti petja drugi fantje, o katerih upamo, da bodo dobro napredovali!«

Tretji poskus je uspel. Številne latinske maše in pesmi so se na koru zaslišale iz grl novega zpora. Razen prej omenjenih, so se naučili še Adolf Kajmovo Missa Jesu Redemptor, Schweitzerjevo Missa in hon. Angelorum Cystodium, G. E. Stehletovo Salve Regina, H. Wiltbergerjev Credo, koral iz Misce in hon. St. Caeciliae ter P. Ang. Hribarjevo Missa pro defunctis. Poleg tega pa še vrsto gradualov in ofertorijev iz Cerkvenega glasbenika in Lauda Sion, pa Hallerjeve in Foersterjeve Lavretanske litanije iz Cerkvenega glasbenika ter pesmi iz zbirke Cecilija.

Omenjene skladbe so peli kolikor mogoče po dinamičnih znamenjih. Deklice pa so se v dveh letih tako izvežbale, da so pele homofone in tudi lažje polifone skladbe, skoraj brez napak že na prvi pogled. V prihodnje so se nameravali učiti kar najbolj uporabnih skladb, to je gradualov, ofertorijev, zlasti pa korala.

Če bi bilo delo že pred petimi leti, ko je Ilovar poskusil ustanoviti zbor, tako resno, kot je bilo tedaj, bi v tem času lahko že veliko več pokazali.²⁹

Kmalu je sledilo Laharnarjevo drugo poročilo. Pritoževal se je, da petje le počasi napreduje, ker jim primanjkuje zmožnih cecilijancev. Dobili pa bi jih le s šolanjem v Gorici, če bi tam ustanovili orgarsko šolo. Toda v Gorici so Italijani, ki zaradi nacionalnih razlogov ovirajo predlog za šolo, češ da je takšno petje »nemško ali kranjsko«. In je dodal: »Prej kot bodo oni sami vzgojili pravo cerkveno glasbo, bo trajalo še dobrih sto let.«³⁰

Po dveletnem premoru se je Laharnar spet oglasil v Cerkvenem glasbeniku: tu niso veliko napredovali, saj deklic, ki ravno mutirajo, ne smeš preveč mučiti s petjem, sicer se jim glas za vedno pokvari. Vendar pa so šolarji za božič v šolski dvorani prepevali božičnice iz Cecilije ter iz I. in II. izdaje starih cerkvenih pesmi goriškega Cecilijinega društva; vse učence so tudi obdarovali. Božične maše so spremljali s petjem stavkov iz maš Palestre, Foersterja, Witta, Fr. Nekesa, Stehleta, Kaima, M. Hallerja, Stattlerja itd. V dveh letih da se je njihov pevski repertoar povečal za Wittovo, Stattlerjevo in Lavtižarjevo latinsko mašo, znajo pa tudi že vse pesmi za potrebe celega leta.³¹ Pete maše da pojeno v latinščini, pri tihih da uporabljajo pesmi iz Cecilije.

Zasedba zpora, poroča Laharnar, se je nekoliko spremenila: zdaj imajo tri soprane, dva alta, tri tenorje in tri base. Pevske vaje so ob nedeljah popoldne, pred večjimi prazniki tudi med tednom. Njihova fara je bolj ali manj cecilijansko usmerjena. Tudi iz sosednjih far se sliši, da lepo napredujejo, predvsem v hribovskih predelih. Laharnar se sprašuje, kaj je vzrok, da niso tako navdušeni za cecilijansko idejo v dolini, kjer pravijo, da je cecilijanska glasba (zaradi latinščine)strup narodnemu življenu. Sveti obrede, trdi, že obhajati le po starem kopitu, ne pomislijo pa, da bi se moralno Boga spodobno častiti in ubogati.³²

²⁹ Janez Laharnar: St. Vidška gora na Goriškem, CG 9 (1886), str. 23.

³⁰ Ivan Laharnar (–a.–): S Primorja, CG 9 (1886) str. 47.

³¹ Precej visoko kvalitetno raven zpora kaže spored, ki so ga peli za Novo leto 1888: Palestrina – Introitius, koral; Kyrie in Gloria iz Missae brevis itd. Ob Palestrinovih skladbah je urednik CG dodal: »To je vrlo; čestitamo!«

³² Ivan Laharnar (Jos. Laharnar): St. Vidška gora, CG 11 (1888), str. 13–15.

Frančišku Sedeju, takratnemu tajniku Cecilijinega društva v Gorici, je Laharnar predlagal, naj bi društvo izdajalo svoj glasbeni list, podoben Cerkvenemu glasbeniku. Sedej mu je odgovoril: »To je res lepo reči, a silno težko izpeljati (zaradi denarja). Vrhу tega ne smemo moči cepiti. Naj se rajši podpira C. Gl. z dopisi, naročili itd. Če ustanovimo Primorci (Goričani) lasten list, ne bo mogel ne naš ne ljubljanski izhajati. Združimo se rajše! Ko bi le ti božji Kranjci tako nas ne prezirali! Mi jim dovolj pomagamo, a oni – nam?«³³

Sl. 4. Ivan Laharnar med svojimi pevci
Fig. 4. Ivan Laharnar among his Choristers

Z Laharnarjem se je zborovsko delo močno razmahnilo, volja do petja je rasla. Šentviška gora je zaslovela po lepem petju in obdržala ta sloves še določo: v vasi je Laharnar hkrati vodil tri zbole. Močan cerkveni zbor, ki se je loteval tudi zapletenih polifonih skladb in bil med najboljšimi na Goriškem; ob njem sta ljudske in posvetne pesmi prepevala moški in mešani zbor. Slednji je štel od 30 do 40 stalnih pevcev in je deloval do leta 1927, ko so Italijani prepovedali slovenska kulturna društva.

Šentviški gori so sledile še druge vasi. Pevski zbori so vadili kot za stavo. Na Péčinah je npr. živel in vodil petje stari kmet, ki ga ljudstvo še danes hrani v živem spominu. Laharnar se je pri njem začel učiti klavir in nato prevzel

³³ Iz Sedejevega pisma Laharnarju, 28. 3. 1889.

njegov zbor, tako da je nekaj časa skrbel za kar štiri ansamble. Glasba mu nikoli ni bila preporna.³⁴

Vsekakor je bil ob koncu 80-ih let prejšnjega stoletja že osrednji dirigent na Planoti. Pevske vaje, običajno po enkrat tedensko, je vodil zelo resno in je resnost zahteval tudi od pevcev. Bil je natancen in ni mu bilo vse prav. Vedno je poudarjal muzikalno izvedbo: vsaka fraza naj bo izpeta, naj teče in se izteče brez zatikanj. Pesem je prilagajal svojemu značaju in trenutku, v katerem jo je podajal. Velikokrat se je hudoval nad alti in basi, češ da pojeno kot »stare pokrovke.« Ni hvalil, ker bi se pevci razvadili. Dirigiral je z ostrejšimi kretnjami; z eno roko je navadno nakazoval metrum, z drugo dinamiko in zbor ga je vedno razumel. Bil je odločen človek in je vedel, kaj hoče. Njegovi pevci – in teh ni bilo malo – so ga imeli radi, trije so z njim peli celo čez trideset let, česar ne srečamo tako pogosto. Pri njem so se veliko naučili in dobro jih je izuril; baje bi jih bil lahko obrnil hrbet, pa bi znali nadaljevati. Z ljudmi je ravnal prijazno in skušal ostati pravičen. Posebna pozornost, ki jih jo je kot pevovodja pogosto izkazal, je bila, da je spreminjal in prilagajal parte, če jih tehnično niso zmogli. Na nastopih je zbor vselej intoniral z glasbenimi vilicami ter zelo skrbel za točnost. Imel je eno samo slabo lastnost: kadar se je intonacija sredi izvedbe porušila, je vztrajal, čeprav ni bilo verjetno, da se bo zbor intonančno še ujel.

Kadar so se pripravljali na pomembnejše nastope, je včasih iz Sv. Lucije (Mosta na Soči) prišel Laharnarjev priatelj, organist Zdravko Munih³⁵ ter pripeljal s seboj tudi tolminske glasbenike, da so skupaj popravili napake. Sicer pa je Laharnar s svojimi posvetnimi zbori nastopal samostojno na ljudskih in posvetnih odrigh, ter izvajal domače pesmi, samospeve, spevoigre in narodne budnice.³⁶ Njegova zpora sta redno prepevala na veselicah, ki so jih Goričani prirejali za praznike sv. Jožefa (19. 3.), sv. Vida (13. 6.) ter sv. Petra in Pavla (29. 6.). Prazniki so bili na Šentviški gori priložnost za vaški sejem, ki je privabil številne obiskovalce iz doline.

Na dan sv. Vida, ko je praznovala šentviškogorska fara, je Laharnar pri veliki maši dirigiral tudi cerkveni zbor, za sv. Petra in Pavla pa so vaščani priredili veselico. Na skedenju za Kaprarjevo domačijo so postavili zasilen oder, na katerem je domača dramska skupina uprizarjala različne igre (Razvalino življenja in Verigo F. S. Finžgarja, Krivoprisežnika, itd.), v odmoru med dejanji pa je pel Laharnarjev zbor, združen s pevci iz Šebrelj in z Mosta na Soči. Seveda teh veselic ne moremo meriti s strogimi glasbenimi merili. Dovršena pesem jim ni bila dostopna, saj je pevcem in pevovodji manjkalo glasbene izobrazbe.

³⁴ V članku Staneta Jana v Primorskem dnevniku 22 (1966) 23. 10., št. 244 sem med drugim zasledila tudi podatek, da so imeli po Laharnarjevi zaslugi na Gori celo pihalno godbo, žal v vsej ostali literaturi ni informacij, ki bi to trditev potrdile.

³⁵ Laharnar in Zdravko Munih sta veliko sodelovala. Munih mu je posredoval izvajateljske izkušnje, Laharnar pa je Munihu poklonil ničkoliko skladb za njegov zbor na Mostu na Soči.

³⁶ V Laharnarjevi zapuščini nisem našla nikakršnih zapiskov, še manj sporedov, ki bi pričali, katere skladbe je obsegal njihov repertoar in kakšna je bila kvalitetna raven petja. Domnevamo lahko, da je bila zahtevnost pesmi podobna zahtevnosti Laharnarjevih skladb, ki jih je pisal predvsem za potrebe in zmožnosti svojih zborov.

Vendar niso le sosednji zbori gostovali na Šentviški gori, tudi Šentviško-gorci so prepevali drugod: na Bukovem, v Šebreljah in Tolminu, celo na Bledu, kjer so jih baje nagradili s 100 goldinarji. Z gostovanj so se vračali duševno poživljeni in srečni, zavestjo, da njihovo prizadevanje vendarle nekaj pomeni.

Seveda je Laharnar kot zborovodja doživiljal pohvale in tudi kritike. Gotovo pa je njegovo delo usmerjalo takratno glasbeno življenje po vsej Šentviški planoti. Bil je zadnji, ki je razdajal svoje moči za prebujanje kraja in okolice, bil je tudi poslednji pevec-čitalničar na Tolminskem. Z njim se je končala velika doba prevstva v tem slovenskem predelu.

Laharnar je kmalu dognal, da mu znanje, ki si ga je pridobil z lastnim trudom in ob pomoči svojih učiteljev, ne zadostuje. Bolj in bolj ga je gnala želja, da bi se izpopolnil, zlasti v zakonitostih cecilijanske glasbe. K temu ga je nenehoma spodbujal tudi Harmel.

28. marca 1889 mu je iz Gorice pisal Francišek Sedej: »Kakor sem iz Vaših skladb spoznal, vrlo napredujete v glasbi. Škoda, da nimate priložnosti izobraziti se v cerkveni glasbi na kaki višji šoli, npr. v Regensburgu. Skušajte se naučiti nemško, da bi zmogli razumeti predavanja. Zastrup denarja bi Vam ne bi bilo treba skrbeti; goriški Cecilijanci in naše društvo bi vas gotovo podpirali. Enkrat smo mislili na g. Kokošarja, ali bo on postal sedaj šeberlski fajmošter ter za zmerom navezan. Zato je treba misliti le na neduhovne ljudi. Premislite malo, ali bi zmogli iti vsaj eno leto v Regensburg. Zmožnosti imate gotovo, denarja pa Vam damo mi . . . morda si s tem pridobite kje kako službo, da Vam ne bo treba kopati in gnoja nositi.«

Cez mesec dni (24. 4. 1889) je sledilo novo pismo: »Kar se tiče Vašega sklepa in volje izobraziti se kolikor mogoče v cerkveni glasbi, me močno veseli, da se ne strašite ne znoja ne boja. Ali za Regensburg niste še pripravljeni; tudi sam sem po daljšem premišljevanju spoznal, da bi težko vam zmogli pridobiti toliko denarja (ok. 500 gld.). Zatorej mi je prišla druga misel v glavo. Ko bi hotel č. g. župnik Lavtičar prevzeti to šolo – bi stvar bila brže mogoča in za polovico boljši kup. Ako ste torej Vi zadovoljni, hočem pisati č. g. župniku Lavtičarju in ga prositi, naj Vas vzame v šolo kakih 6 – 7 mescev. Ako on ne bode prevzel te naloge, potem šele bomo mislili na Regensburg. Opomba: Le učite se o prostem času nemščine, Vam bo kdaj koristila.«

Toda vse želje in upanja so propadli. Starši Laharnarju niso dovolili dalec v svet, bil je edini, ki naj bi gospodaril na kmetiji. Še pozneje mu je bilo žal, da so ga razmere v mladosti zadržale doma in se ni mogel poglobiti v glasbeni študiji. Tolažil se je s tem, da prelepe Šentviške planote in svojega doma verjetno nikoli več ne bi bil videl, če bi odšel na Nemško. A tudi Sedeju ni bilo vseeno za Laharnarja. Čez nekaj let mu je ponovno omenil, kako je »večna škoda, da ne idete izobrazit se. Jaz sem zmerom pripravljen pomagati Vam, če bi se za to odločili.« Vendar se je Laharnar zatrđno odločil, da ostane na kmetiji in niti prigovaranje prijatelja Leopolda Picigasa, naj sprejme službo organista v Idriji, ga ni omajalo.³⁷

³⁷ V Picigasovem pismu Ivanu Laharnarju, 3. 4. 1894.

Redki so bili popotniki na Šentviški gori, ki so zapustili vas, ne da bi se prej okreplčali in odpočili v Špičkovi gostilni. Tam so jih sprejeli vselej prijazni in preprosti ljudje. Laharnar je zelo rad pokramljal z vsakim, ki se je oglašil pri njem, naj je bil tujec ali sosed, kmet ali gospod. Njegova vrata so bila vsakomur odprta.

Na ta način se je seznanjal z tekočimi dogodki po svetu in obenem spoznal mnogo ljudi, ki so mu kasneje pomagali razrešiti nemalokatero težavo pri izdajanju njegovih skladb, predvsem v letih italijanske okupacije. Roman Pahor, notograf in organist iz Renč, ki je bil tako kot Laharnar Kokošarjev učenec, mu je npr. večrat priskočil na pomoč. Zlasti pozneje, ko se je preselil v Ljubljano, je nosil Laharnarjeva dela v oceno različnim glasbenikom, ki so nekaj pomenili, na cerkvenem ali posvetnem področju: Tomcu, Premrlu, Maroltu in drugim. Pošiljal mu je tudi izrezke iz jugoslovenskih listov s presoj njegovih skladb, saj je bil jugoslovanski tisk na Primorskem v Italiji prepo-vedan.

Spolj je imel Laharnar veliko prijateljev – glasbenikov. Omenila bom le najpomembnejše, tiste, s katerimi je imel v zgodnjem obdobju, se pravi do konca prejšnjega stoletja, neposredne stike in so precej vplivali na oblikovanje njegove skladateljske poti. Poleg učiteljev, zlasti Kokošarja, mu je bil odličen svetovalec Danilo Fajgelj, znan po svoji neugnani volji, da bi si izbrusil kompozicijsko znanje. Tudi Gabrijel Bevk iz bližnjega Cerkna ga je večkrat obiskal; bil je eden redkih v cerkljanski okolici, ki je končal orgelsko šolo. Dragocena je bila vez z Ignacem Hladnikom, čeprav sta se poznala le po pismih; njuna bogata korespondenca nam razkrije marsikaj o Laharnarjevi glasbi.³⁸

Z večino prijateljev si je Laharnar tudi redno dopisoval, kakor nam pričajo številna ohranjena pisma. Odgovarjal je vestno in hitro. Še več: ker se mu je zdelo, da si pri vaškem duhovniku ni pridobil zadostne jezikovne podlage, je običajno pisma najprej koncipiral; nekateri teh konceptov so se ohranili. Kljub temu, da je v šolskih klopeh sedel le slabí dve leti, pa je imel lepo pisavo.

Dopisoval pa si je tudi z nekaterimi slovenskimi politiki, npr. z dr. Antonom Gregorčičem, državnim in deželnim poslancem na Dunaju, ki mu je posvetil svoje peto obsežnejše delo, zbirko *Pomladni odmevi*.³⁹

³⁸ Ohranjen je del Hladnikovega pisma z dne 21. 3. 1895, ki nakazuje Laharnarjev način komponiranja in njegovo že skoraj pretirano natančno upoštevanje pravil cecilijanskega sloga: »Ne vem, kako vi skladate, ki pravite, da će vam takoj ne gre, pa drugič nadaljujete, jaz pa delam tako: Celo skladbo, recimo Te Deum, sem v enem najprej skiciral, samo glavne misli, potem izdelujem kadar je čas, ker ono je potem samo mehanično, če bi pa stavkom na čisto delal, človek pozabi in misel izgine.«

Zatem Hladnik dodaja primer z napakami svetovno znanih skladateljev, pod nje pa pripše: »Če bi možje ne prestopili navadnih mej? Kje bi bil Beethoven, Schumann? Še drugi Slovenci smo kot šolarji, a se tega znebimo le počasi. Prvi pogoj je lepa Stimenfuhrungr, lepo donenje, in za pevca melodično, pa lahko izvajanje. Čemu robate melodije zaradi kake skrite ali očitne quinte, vidite pri Försterju. Vedno se bavim z moderno muziko in od tod inam druge pojme, in če bi se ne pečal, bi bil preenostruki. Najstrožji Bellerman pravi: Der Schüler muss sich an die Regel halten, der Meister aber nicht.«

³⁹ 3. februarja 1896 je Laharnar prejel zahvalo Antona Gregorčiča s pomembljivim dodatkom: »Nimam nič proti temu, ako me hočete počastiti, kakor namerujete, samo opozoriti Vas mo-

Ničkoliko pisem raznih ljudi, slovenskih zborovodij in organistov, v katerih so ga prosili za njegove skladbe ali zbirke, je najboljša prica Laharnarjeva priljubljenost. Celo iz Štajerskega konca se je oglasil in sporočil, da pojo njegove pesmi z velikim veseljem. Seveda je Laharnar prošnjam ustregel, če je le mogel. To ni razvidno le iz pisem, ampak tudi iz njegovih »modrih zvezkov«, v katere je natančno zapisoval vse, kar je posodil ali poklonil. (Nemalokrat se je tudi zgodilo, da je rokopise oddal brez kopij in se je sled za njimi pogosto izgubila). Vsekakor so zvezki dragocen vir, ki dokazuje Laharnarjevo delavnost, redoljubje in nesobično pomoč vsem, ki so se zanimali za njegovo delo.

Laharnar je bil, čeprav je vse življenje nastopal tudi kot organist in pevovodja, predvsem skladatelj. Z ustvarjanjem se je njegov glasbeni talent najbolje izrazil in tudi najbolj zaslovel.

Prvi uspeh, skladba *Vina brž na mizo*, je leta 1884 sprožil neverjeten potlet skladateljeve ustvarjalnosti, ki je trajala tja do začetka 20. stoletja. Delal pa je Laharnar tudi pozneje, prav do konca življenja, le intenzivnost in plodovitost sta pešali.

Njegovo ustvarjalno in poustvarjalno pot ter celoten kulturno-glasbeni pojav je sooblikovalo več dejavnikov. Najprej gotovo geopsihološki, že omenjeni prostor, in biološki, tj. podedovane lastnosti (pridnost in železna volja, s katerima si je pridobil dovolj teoretskega in tehničnega znanja, da je lahko ustrezeno izživel svoj glasbeni temperament). Tretji dejavnik so bili zunanjji vplivi: veliko prebujenje narodne zavesti, ki je s pomočjo čitalniškega in vsega društvenega življenja zajelo slednjo našo vas, ter ceciljanstvo,⁴⁰ v katero so Laharnarja uvajali vsi trije glasbeni učitelji. Ker je bila njegova prva izobrazba usmerjena v bogoslužno umetnost, je razumljivo, da ga je kot mladega glasbenika in organista v prvi vrsti zanimala cerkvena glasba. Zato se je pričel uveljavljati prav s cerkveno glasbo in sploh je večina njegovega opusa namenjena bogoslužju.

Že leta 1885 je Cerkveni glasbenik objavil Laharnarju prvo cerkveno skladbo, moški zbor *O Jezus, čudapoln vladar*. Poslej srečujemo v tej reviji njegovo ime leto za letom,^{40a} sodeloval pa je tudi v drugih, posvetnih glasbenih časopisih, v Glasbeni zori, Pevcu, Novih akordih in Čolniču. Poleg tega je pošiljal pesmi raznim skladateljem po Sloveniji, da bi jih objavili v svojih pesmaricah; na primer Jakobu Aljažu, ki je tri njegove uvrstil v Slovensko pesmarico: (*Kadar mledo leto, Mladosti ni, Rožici*).

Laharnarjeve izdaje pričajo, da je hitro čustveno dozoreval in se hkrati glasbeno-tehnično izpopolnjeval. Prva dela kažejo seveda mladeniča, ki ima

ram, da nisem v vseh krogih priljubljena oseba in da bi razprodaji svojega dela lahko škodovali, ako ga meni posvetite. Pa tudi to je treba imeti pred očmi, da osebe, ki delujejo na političnem polju, niso gotove od danes do jutra, da izgubijo vse zaupanje in spoštovanje, katero so uživale, tako da njih družba ni zmeraj v korist onim, ki se jim bližajo. Ne vem, kako sem si pridobil Vašo naklonjenost, vendar sem zanjo hvalčen.⁴⁰

⁴⁰ Leta 1883 so tudi v Gorici ustanovili Cecilijino društvo za Goriško nadškofijo. Člani tega društva, ki so s cecilijanskimi idejami precej vplivali na mladega Laharnarja, so bili: Francišek Borgia Sedej, kasnejši goriški knezonadškof, Danilo Fajgelj in Ivan Kokošar.

^{40a} Prim. E. Škulj, Bibliografsko kazalo Cerkvenega glasbenika (1878–1945), Lj. 1978, enote na str. 108.

zmožnosti in dar, a si še ne upa na svojo pot. Nezaupanje, dati prostot pot lastnim čustvom in izrazu, je razvidno zlasti v prvih posvetnih skladbah, kjer so mu bili vzor bližnji predhodniki. Samostojnejši pa je bil vseskozi v cerkevih skladbah; zanje je bil tudi bolje pripravljen, kar dokazuje že prvo večje delo, maša *V ponižnosti klečimo*, izdana leta 1887. Kmalu so ji sledile *Velikonočne* in *Šmarnične pesmi*.

Vsa Laharnarjeva zgodnja nabožna glasba izpričuje strogo cecilijansko usmerjenost, številne skladbe tudi bogato religiozno doživetje. »Njegova blagoglasna melodija se preliva zadržano ter umerjeno, da ne bi zmotila v molitvah zatopljene pobožne duše; vzpenja se do veličastnih zvokov, da prizna Bogu njegovo vsemogočnost, pada pojemanje, da mu izpove vdanost in ničestnost.«⁴¹ Krone tega cerkvenega ustvarjanja, ki dokazuje veljavno njegovega ustvarjanja, pa je brez dvoma maša *Ora pro nobis*. Čeprav je Laharnar vse življenje ostal na Šentviški gori, daleč od časopisnih uredništv, tiskarn, založb, od kulturnih središč, so jo sprejeli v dunajski Cäcilien-Vereins-Katalog, glasbeni list avstrijskega cecilijanskega društva.

Toda kmalu so se pokazale tudi pomanjkljivosti in senčne strani cecilijanskega gibanja. Obnovilo je namreč stare glasbene oblike, ki so slonele na koralu in bile tuje slovenskemu človeku, našemu narodnemu čustvovanju. Ljudski duh se je umaknil iz cerkvenih skladb, nova ideja je razvojni tok usmerjala v preteklost in ni iskala stika s sodobnim življenjem. Toda naša umetna glasba je bila dotlej tesno povezana z ljudskim izročilom in ko je od tutijev cerkvene glasbe dosegla višek, so se skladatelji začeli izmikati formalizmu in okorelosti. Sledil je povratak k ljudski pesmi, v kateri je nabožna muzika našla ozdravljenja pa tudi novih pobud in novih moči. Nastajati je začela glasba, ki je versko občutje spet povezala z ljudsko motiviko.

Na posvetnem področju pa je delovanje Glasbene matice, zlasti pobuda za zbiranje narodnega blaga, pripomoglo, da se je v čitalnicah in kasneje pevskih društvih začelo širiti zanimanje za ljudsko pesem. Tu gre zasluga tudi nekaterim vztrajnim zbirateljem na Primorskem. Po zgledu Harmela, Kokošarja in Fajglja, ki so bili tudi sami pod vplivom vsespolnega slovenskega prebujenja, je Laharnar pričel zbirati ljudske nabožne in posvetne pesmi po Šentviški planoti in Tolminskem.

Resneje ga je spodbudilo zlasti goriško Cecilijino društvo. Sedej ga je v pismu 25. 4. 1887 prosil, naj nabere ljudske cerkvene pesmi v njegovem okraju in jih harmonizira. Zapiše pa naj le dobre pesmi! Tega leta je nastala zbirka *Stare cerkvene pesmi* (op. 6), iz katere so štiri objavili v pesmarici »Cerkvene pesmi, nabrane med slovenskim narodom«, ki je 1893 izšla v Ljubljani.

Da bi se ne zgubile posvetne ljudske pesmi, je poskrbel Filip Terčelj, ki je Laharnarju pisal takole: »Pesmi, ki ste jih zadnji čas zložili, mi zelo ugajajo. Imajo nežno – preprosti ljudski stil. In tako mora biti! Zaenkrat sem vam izbral in preureabil najlepše narodne pesmi iz Kokošarjeve zbirke . . . Trojni razlog imam, da jih vam pošljem. Vodil vas bo spomin na pok. Kokošarja,

⁴¹ Ciril Drekonja: Janez Laharnar, prav tam.

vtisnili boste pristen izraz tolminske, ker so pesmi izključno iz hribov, in zanesem se, da boste z lepo domačo melodijo in privlačno harmonijo dali čast + Kokošarju, Tolminski in sebi.⁴² Sad tega dela je bila zbirka *Domače poveke iz Tolminskih gora* (op. 25).

Blagorodni Gospod!

*Kložil sem slovensko mošo
za ustanovni zbor, kojo si obmeni
predložiti. Vam žasliči gospod
v pregleol in blagovoljno prepri-
vo. Čebej jo spomnali vredno ra-
tičk, namenjen sem jo obelodani,
ti že bi Vi blagorodni gospod
to nasvetovali,*

*Tetračem ve Vas še enkrat
uljedno prositi dati mošč po
mogočnosti prepraviti in hitro
vrniti blagovolite.*

Z ustanovnim spoštovanjem

*Janez Laharnar
organist in sv. violončelist*

2/1, 1887, S. Gorica

Sl. 7. Laharnarjevo pismo Antonu Foersterju (1887)
Fig. 7. Laharnar's Letter to Anton Foerster (1887)

Pod takšnimi vplivi je Laharnar vzljubil slovensko ljudsko glasbo in se pri svojem ustvarjanju naslonil nanjo. Ne le sam, tudi ljudje, ki so ga obkrožali, so prisluhnili svoji preprosti domači pesmi, čeprav so jo nekateri dotlej celo prezirali in raje segali po tuji, nemški ali italijanski.

⁴² Pismo je brez datuma.

Vzporedno s prerojenjem cerkvene glasbe je doživljala naša dežela tudi posvetno pomlad. Narodno prebujenje je zadobivalo vse večji obseg, buditelji so klicali in dramili množice iz mrtvila. Gibanje je zajelo vse mlade moči. Nastajala so pevska in bralna društva. Bilo je to prvo navdušenje, prva rast, ki pa je pognala močne korenine.

Na Goriškem je prišlo do narodnega prebujenja okoli leta 1862. v središču Posočja, v Tolminu. Zbor Tolminske čitalnice je vplival na Kobarid, Kanal in Cerkno, da so tudi tam začeli gojiti umetno in narodno petje. Tej pevski rasti je botrovala še potreba po izboljšanju slovenščine z narodnim petjem – oboje pa je našlo najljubšo obliko v pevkem zboru.⁴³

Prav v tem času se je začel Laharnarjev ustvarjalni vzpon tudi na posvetnem področju. Mnogoštevilni novi zbori so s pridom segali po njegovih delih – Laharnarjeve skladbe so bile še toliko bolj dobrodošle, ker je bila sicer izbirata zelo pičla.

»Leta 1891 je Ivan Laharnar izdal pod naslovom *Gorske cvetlice* prvo zbirko svetnih pesmi. Zbirka je doživela uspeh; v kratkem času je bila naklada razprodana. S tem se je Laharnar povzpel do višine cerkvenega in narodnega skladatelja. Uspeh prve izdaje svetnih pesmi je bil zanj velikega pomena. Pridobil si je ime in zaslovel med Slovenci. Njegova priljubljenost pri ljudstvu in pri glasbenikih je pričala, da izvira njegova melodija iz pristnega srca in da zajema občutje in motiv iz globočine narodne duše. Poudaril sem, da si je zadobil Laharnar sloves po vsem slovenskem svetu; vendar je ostal najbolj priljubljen in najbolj razumevan le v domači deželi. Preko Brd, Krasa, po Soški in Vipavski dolini se je glasila njegova pesem. Primorska duša je zajela ter zlila glasove v spev in pesem je segla najgloblje v srce onemu ljudstvu, katerega rojak je bil skladatelj. V tem ga lahko primerjamo Gregorčiču. Pesnik planin je priljubljen in spoštovan med vsemi Slovenci, ali nikjer ne seže tako globoko v srce in nikjer ni tako razumevan kakor na Goriškem. Pesem je bila skrita last vsega primorskega ljudstva in on je bil, ki jo je dvignil in upodobil. Isto Laharnar. Nikjer si ni tako osvojil tal in nikjer ni tako poznan in priznan kakor na goriških tleh.⁴⁴

Od povsod so Laharnarja zasipali s prošnjami in naročili za različne skladbe. Nikomur ni odrekel. Kar precejšnje število pesmi je namenil tudi šolski mladini. Zanje ga je prosil Fajgelj v pismu 25. 4. 1893: »Visoko naučno ministrstvo mi je naročilo sestaviti šolsko pesmarico za 8-letno šolsko dobo v III. zvezkih za vse slovenske pokrajine . . . Tiskana bo v c. k. zalogi šolskih knjig na Dunaju. Ker bi jaz Vaših umotvorov silno pogrešal, zato Vas najulejdnejše prosim: Uglasbite mi za pesmarico mnogo, prav mnogo primernih šolskih pesmi eno ali dvoglasno, katerih tekst zajemajte iz 'Vrtca' in iz katerih drugih zbirk . . . Slovenci pokažimo drugim narodom, da kaj znamo! Tukaj imate lepo priliko pokazati širni Avstriji svoj izredni talent.«

Laharnar je besede »mnogo, prav mnogo« v resnici upošteval: uglasbil je kar 59 šolskih pesmi. Da pa se je tudi kakovostno izkazal, priča naslednje

⁴³ Ivo Jelerčič: Pevsko izročilo Primorske, Trst 1980, str. 57.

⁴⁴ Ciril Drekonja: Janez Laharnar, prav tam.

Fajgeljevo pismo z dne 3. 11. 1895: »Zelo častno za Vas, da zahtevajo moji predstojniki od Vas največ novih napevov za Pesmarico, rekoč, da Vi pravo najbolje zadenete. V prilogi Vam pošljem 8 pesmi, katere mi blagovolite uglasbiti in ako mogoče vsaj v 14 dneh odposlati.«

Laharnar je komponira zelo hitro, a tudi popravljal je veliko, kot ga je učil že Harmel. Kljub temu pa se je zavedal, da je njegova izborazba pomajkljiva. Razumevajoče je sprejemal kritiko in jo upošteval, kakor npr. potrjuje naslednji dogodek: Na nekem nagradnem natečaju je Laharnar sodeloval s skladbo *Neznam junakom*. Prvo nagrado so dodelili Vinku Vodopivcu za Noč na Adriji in Laharnar je brez pomislekov priznal, da jo zasluži. Še nekateri drugi so tedaj spoznali, »da bi se bilo na Laharnarjevo oceno glede glasbenih novosti više ozirati nego na kacega drugačega češ veščaka«, kot je rekел Fajgelj.⁴⁵ Tudi sam ga je namreč večkrat prosil, naj mu katero njegovih novih del oceni v časniku, da bi skladbo bolje prodajali.

Leta 1903 so izšle znamenite Laharnarjeve *Planinke*, zbirka posvetnih skladb za mešani zbor. Najbrž bi ne bile zbudile toliko pozornosti, če bi je ne podžgala huda kri zaradi dveh nasprotujočih si kritik, ki sta ju napisala Danilo Fajgelj in Lavoslav Pahor.⁴⁶ Fajgelj je pesmi ocenil kot zanimive, občutene in lepo zveneče, s tekočo melodiko in zanimivo harmonijo, ki vključuje tudi moderna glasbena sredstva. Pahor je trdil docela drugače: da so skladbe nezanimive, brez umetniške duhovitosti, harmonsko skoraj šablonsko prirejene in z borno modulacijo; da torej ne prinašajo nič posebnega in celo zaostajajo za časom.

Zakaj je Fajgelj napisal tako odobravajočo kritiko, nam lahko pojasni njegovo starejše in očitno nespremenjeno mnenje o Laharnarju: »Nisem zastonj omenil v zadnji kritiki njegovih pesnij, da mu je mati narava že v zibelko položila dar glasbe. Ljudje še sicer ne vedo, kaj je Laharnar v tem oziru in kaj so njegove pesmi. Pisal sem enkrat Foersterju o njem in ta mi je odgovoril: 'Res je, priatelj, kot pravite o Laharnarju, kajti pri nobeni pesmi, ki jo dobim iz njegovih rok, mi ni treba spremeniti note in njegove pesmi so res: Cabinetsstücke . . .' Jaz bom tisti, ki bom Laharnarja še povzdignil . . . , jaz ga natanko orišem, njega in njegova dela po slovenskih časopisih, da se bodo tudi njegove pesmi toliko bolj pele . . . Ako bi bil Laharnar v šolah, bi imeli Slovenci – drugačega Mozarta!«⁴⁷

Pahor je sodil strožje, saj, kot je sam pripomnil, Laharnarja osebno (takrat) sploh ni poznal. In verjetno je resnica o Planinkah nekje med obema kritikama.

⁴⁵ V pismu Laharnarju 27. 3. 1888.

⁴⁶ Polemika je trajala dobra dva meseca, zbirka pa je bila kljub temu razprodana. Članki so si sledili takole:

– Glasba, v časniku Gorica, mesec ali dva pred 1. 9. 1903 (ohranjen je izrezek, časnika nisem našla);

– Glasba, v časniku Gorica, 5/1903, 1. 9., št. 70;

– Dopisi. Laharnarjeve »Planinke« in kritik g. D. Fajgelj; v časniku Gorica 5 (1903), 10. okt. št. 82.

⁴⁷ Danilo Fajgelj je to pripovedoval Laharnarjevemu prijatelju Francu Vogriču. Vogrič pa je o tem 28. 10. 1898 pisal Laharnarju.

Če bi Laharnarjevo glasbo primerjali z deli Gustava Mahlerja ali Richarda Straussa, ki sta že obvladovala tedanje svetovne glasbene tokove, če bi pri tem upoštevali še Debussyja, Schönberga in Skrbabina – bi seveda morali pritrdirti Pahorju. Toda glavni namen pevstva na Primorskem je bil še vedno krepitev narodne zavesti. V ustvarjanju je prevladoval nacionalni in ne toliko umetnostni vidik, kajti slednji je od ustvarjalcev terjal visoko kompozicijsko znanje in izosten umetniški okus. Zato skladatelji še niso slutili duha časa. Nove smernice, ki jih je prinašala revija Novi akordi, so jim bile skoraj neznane. Naše glasbeno ustvarjanje je z redkimi izjemami slonelo na samoukih, ki so z veliko ljubeznijo in pozrtvovalnostjo gradili temelje slovenske glasbene stavbe. Vokal je bil še vedno najmočnejše, nekaterim celo edino izpovedno sredstvo.

Vsa ta dejstva govorijo, da Laharnarjevih del ne moremo ocenjevati z zahtevnimi umetniškimi merili. Tudi je malo verjetno, da bi jih bil uporabljal Pahor.

Laharnarjeva umetnost je domača, naravna, harmonije so preproste in lahke. Vsakdo zna in zmore zapeti in občutiti njegove skladbe. Ostal je povezan s podeželskim ljudstvom in pisal zanj, prijetno melodično, za amaterje brez glasbene izobrazbe. Morda ga še najbolje označuje pojmom ljudski pevec: vse, kar je zložil, je najprej pel sam, je pelo v njem, šele potem je zapisal.

III.

Ker se je Laharnar trdno odločil, da ne sprejme službe v Idriji ali kje drugje, temveč ostane doma, mu je oče nekoliko prej izročil posestvo. Tako se je v začetku novega stoletja s toliko večjo vnemo lotil gospodarskih poslov; postopoma je razširil kmetijo, da je postala ena večjih na Šentviški gori. Hkrati s kmetijo je seveda prevzel tudi vodstvo gostilne, za katero so imeli Špičkovi dovoljenje že od 1860. leta.

Zanimala ga je vsaka stvar, naj so bila gostinska opravila ali delo na polju. Vaščani so ga sicer pogosto podcenjevali, češ da ni preveč vnet za kmečko delo, kar naj bi bila sploh značilnost vsakega umetnika. A to ni držalo, nasprotno, Laharnar je bil skrben in delaven gospodar. Zlasti spomladi je bil poln načrtov. Res je le, da je odložil vsako še tako nujno delo, če se mu je utrnila glasbena misel. Brez pomicanja je tekel domov in jo zapisal – in prejkone so ga zato spremljale zbadljive opazke vaščanov.

Življenje na kmetiji je bilo v tistih časih popolnoma drugačno, bolj pristno do današnjega. Pesem je donela povsod. Pele so žanjice na njivah, vriskali in peli so kosci po travnikih, in vse to je Laharnar močno občutil. Narava ga je navdajala z neizmerno radostjo. Vsak trenutek je izrabil, da je stopil v senožet, zlasti spomladi in poleti, ter prisluhnil pesmi narave. Morda pa so bili ravno ti umiki največja spodbuda za prve posvetne zbirke (*Gorske cvetlice*, *Pomladanski odmevi*, *Planinke*), v katerih odseva pristna lepota Laharnarjeve stvarnosti. Tu se je iskal in našel, se otepal s svojo majhno okolico in zrasel v celovito osebnost.

Kmeta ni brez kmetije, kakor ni pravega gospodarja brez družine. Dve leti za tem, ko je Laharnar prevzel posestvo, se je vendarle omečila tudi Jožefa Pirih, hčerka bogatega mlinarja iz Stopnika, ki jo je Laharnar snubil že od svojega osemnajstega leta. Sredi hladnega februarja 1903. leta sta se poročila in njun zakon je v vasi veljal za vzornega.

Sl. 2. Ivan Laharnar v svetlem trenutku navdiha
Fig. 2. Ivan Laharnar in a Bright Moment of Inspiration

Rodilo se jima je sedem otrok; dva sta umrla že kmalu po rojstvu, Janez (1912) med 2. svetovno vojno, štirje: Marija (1903), France (1906), Anton (1909) in Jožef (1910) pa živijo še danes.⁴⁸ Laharnar je bil skrben oče, enako pozoren do vseh članov družine, vedno prijazen in ustrežljiv. Ko je sedel za

⁴⁸ Ti Laharnarjevi potomci so mi bili dragocen vir informacij, čeprav predvsem z ustnim izročilom o očetovem značaju, njegovih navadah v vsakdanjem življenju ter kulturnih dogodkih na vasi.

klavir, da bi pisal, ga niso smeli motiti, drugače pa jim je bil zelo dober vzgojitelj. Vzgajał je z lepo besedo in večkrat povedal katero starih ljudskih modrosti. Najbolj se je otrokom vtisnilo v spomin, ko jih je učil, da se človek ne sme ničesar preveč razveseliti ali prestrašiti, zakaj življenje je pretrda borba, da bi ga ne gledali razsodno. Tudi sam je verjel v to načelo in ni delil pohval. Vedno je govoril, da bo njegova vzgoja vredna le tedaj, če mu bodo otroke hvalili drugi.

Sl. 3. Skladatelj v krogu žene in otrok
Fig. 3. The Composer's Reunion with his Wife and Children

Dogodek, ki je precej popestril življenje pri Špičku, je bil nepričakovani nakup klavirja. Po izročilu naj bi se bilo zgodilo takole:

V 19. stoletju so avstrijski inženirji gradili železniško progo med Trstem in Dunajem. Za zabavo so si večkrat prirejali veselice v krajinah, kjer jih je ustavilo delo. Nekoč so dalj časa živelji v vasi Kneža v Baški grapi. Kupili so si nov češki klavir znamke Lhota, muzikanta, ki bi jim igral, pa nikakor niso našli. Tedaj so se vaščani spomnili, da je na Šentviški gori kmet, ki med drugim kar dobro obvlada tudi avstrijske valčke in polke. Poslali so po Laharnarja in ta jim je rad ustregel, celo večkrat, za kar so ga seveda dobro nagradili. Ko je bilo delo v Baški grapi končano, so Avstrije sklenili, da klavir prodajo. Imeli so več ponudnikov in najbrž bi ga dobila hčerka nekega premožnega kmeta, ko bi ne bila nenadoma umrla. Sreča se je nasmehnila Laharnarju.

narju in ta je za klavir odštel okroglih tisoč kron, kar za tiste čase nikakor ni bilo malo.

V zgornjem delu hiše si je Laharnar uredil glasbeno sobo: v enem kotu je kraljeval pravi klavir, edini daleč naokrog, nad njim pa so visele slike Adolfa Harmela, Viktorja Parme, Josefa Procházke, Rista Savina in Benjamina Ipvaca. Na nasprotnem koncu sobe je stala miza, na kateri so bile vedno sveže rože, nad njo pa slika sv. Cecilije, zaščitnice glasbe.

Sl. 5. Skladatelj v svoji delovni sobi
Fig. 5. The Composer in His Workroom

Poslej je vsak obiskovalec Šentviške gore vedel, da je v tej hiši doma glasbenik, saj se je klavir nenehoma oglašal. Vedno se je našel kdo, ki je želel preiskusiti svoj talent, bodi Laharnar ali njegovi učenci, ki so prihajali z vse Tolminske, iz Cerkna in okolice, celo z Vojskega nad Idrijo, ter nekaj mesecev ostajali pri njem v uku. Med njimi je bil tudi tenorist Josip Rijavec, ki se je pri Laharnarju učil do svojega dvajsetega leta, ko je odšel v goriško glasbeno šolo.

Laharnar je z zadovoljstvom ugotavljal, da tudi njegovi otroci, ki jih je bolj in bolj mikal klavir, niso brez talenta. Že kmalu je začel poučevati Franceta in Janeza; Janez je običajno kaj počel pred hišo, France pa mu je igral različne tone – in tedaj so odkrili, da ima zelo izostren posluh. Pozneje je Franceta omamil čar orgel in je nasledil očeta na koru, Janeza pa ni ustavila nobena klavirska skladba, naj je bila še tako zahtevna. Dekleti sta peli v očetovih zborih, ki so odslej vadili kar v Laharnarjevi glasbeni sobi.

Klavir je Laharnarja zaznamoval za vse življenje. Vse, kar je doživeljal, je zaupal tipkom. Dnevi so odslej minevali med klavirjem in njivami. Ko je prišla zima, si je ponoči prepeljal klavir celo v spalnico, da mu kakšna misel do jutra ne bi pobegnila.

Toda edina skladba, ki jo je napisal samo za klavir, je obdelava ljudske pesmi *N'coj je prav lep večer*. Posvetil jo je Nini Rojčevi, hčerki goriškega zdravnika A. Rojca, ki je tudi sama igrala to glasbilo. Laharnar jo je spoznal, ko se je k zdravniku Rojcu zatekel po pomoč za svojega očeta, ki je imel mreno na očesu. Sprijateljl se je z Nino in postal dobrodošel gost v njihovi hiši. Rojčevi so radi poslušali njegove skladbe, Nina pa mu je večrat podarila kakšno zbirko klavirskih del iz svetovne literature, ki si je sam pač ne bi mogel kupiti. (Bachov Prav ubrani klavir, Haydnove, Mozartove in Clementijeve sonate, Mendelssohnove Pesni brez besed, klavirske izvlečke Beethovnove 9. simfonije in različnih opernih del . . .).

Ko je postal gospodar, se je Laharnar posvetil tudi javnim zadevam v domačem kraju ter si pridobil ugled in spoštovanje vaščanov.

Bil je zelo razgledan. V njegovem domu je bila namreč knjižnica Bralnega društva in ta je naročala različne liste (Edinost, Goriška straža, Novi list, Soča, Mladika, Slovenec, Čuk na palci . . .) pa tudi glasbene revije (Cerkveni glasbenik, Glasbena zora, Novi akordi, Pevec, Nova muzika). V vasi je bilo še Kmečko izobraževalno društvo, ki je imelo prostore pri Kapararju. Tudi tam je bila večja knjižnica z novejšimi knjigami, prirejali so različne tečaje in pripravljeni igre.

Laharnarja so večkrat izvolili za podžupana Šentviške občine, bil je član okrajnega šolskega sveta v Tolminu in cerkljanskega cestnega odbora. Naučnije je moral prevzeti še breme župana,⁴⁹ zato, »da ni njihovo obširno županstvo prišlo v roke liberalcem«.⁵⁰

Strankarska politika je namreč ob prelому stoletja segla tudi na odmaknjeno Šentviško planoto, čeprav nikoli ni dobila tiste teže, ki jo je imela v osrčju slovenskega prostora. Na Šentviški gori so se v Kapararjevi domačiji zbirali liberalci, sedež klerikalcev pa je bila gostilna pri Špičku in njihov vodja seveda hišni gospodar, Ivan Laharnar. Napetost med strankama se je zlasti pokazala na dan volitev. Vso vas je zajela velika zmeda, ko je šlo za glasove. Vsak volilec je bil pomemben in celo v vozom so šli ponj, da bi si pridobili zmago. Seveda se je vodstvo enih in drugih menjavalo. Laharnar, čeprav dokaj vnet klerikalec, saj je že od mladih nog služil cerkvi, ni bil neprijazen do nikogar. Celotno s Kapararjem, vodjem liberalcev, sta se dobro razumela. In če tudi je bil zaradi politike deležen marsikatere žaljivke, je na vse skupaj raje gledal z vesele strani.

Močan vpliv strankarstva je kazalo tudi kulturno delo na vasi. Taka cepitev moči je bila škodljiva, vse kulturno je dobivalo vedno izrazitejši politični značaj, ki je seveda rahljil temelje bogatemu razraščanju pevske dejavnosti.

⁴⁹ V času Laharnarjevega županovanja (1912–1922) je Šentviška občina obsegala največ vasi: Bukovski vrh, Gorski vrh, Laze, Police, Polje, Daber, Zakraj, Prapetno, Dolenjo Trebušo, Stopnik in celo prve hiše Vojskega. Občina je štela okrog tri tisoč prebivalcev.

⁵⁰ V Laharnarjevem pismu uredništvu CG, 30. 6. 1914.

V takem razpoloženju je Šentviškogorce presenetila 1. svetovna vojna. Dobesedno presenetila: ljudje, zaverovani v svoja kmečka opravila, se niso zavedali, kaj se dogaja. Edina v vasi, ki sta budno spremljala dogodke v domovini in po svetu,⁵¹ sta bila župan – Laharnar in župnik. Še na dan, ko se je vojna že pričela, je župnik pri dopoldanski maši opozarjal ljudi, naj bodo pripravljeni, pa mu nihče ni verjel, celo norčevali so se. Toda ob treh popoldne je sel iz Tolmina Laharnarju že prinesel ukaz za mobilizacijo.

Laharnarju ni bilo treba na fronto, ker je opravljal županske dolžnosti, zato pa so mu naložili mnogo drugih vojaških obveznosti. Ponoči in podnevi je moral biti pripravljen, da sprejme in izvrši nove ukaze iz Tolmina; moral je skrbeti za stalno zalogo hrane in orožja za vojsko, pisati razglase in odloke, pri čemer so mu radi pomagali tudi njegovi otroci ter župnik. Za vestno opravljanje nalog je pred koncem vojne prejel srebrni križec, odlikovanje tretjega razreda za civilne zasluge in diplomo,⁵² na kateri je bil podpisana Svetozar Borojević.⁵³

Šentviška planota je leta 1914 postala zaledje soške fronte, na njej se je utaboril velik del avstrijske vojske. Naselili so se tudi v Špičkovi gostilni, da se je Laharnarjeva družina poslej stiskala le v dveh manjših sobah. Gostilna je bila vedno polna vojakov, saj je bila v njej oficirska kuhinja.

Domači so kmalu ugotovili, da razmere le niso tako brezupne, kot se je prvi hip zdelo. Večina avstrijskih oficirjev je bila iz boljših družin in k njihovi vzgoji je sodilo tudi znanje klavirja. Med njimi sta bila celo član dunajske Opere in ravnatelj glasbenega konservatorija na Dunaju. Laharnar se je z njimi lepo razumel; če je videl, da so mu ljudje naklonjeni, se je tudi sam vedel ljubeznivo. Tudi ni skrival, da je v hiši doma glasba. In čeprav se je le nekaj kilometrov proč odločalo o življenju ali smrti, Laharnarjev klavir ni utihnil . . . dokler ni na naša tla stopil fašistični škorenj.

»Zlom Avstro-Ogrske je leta 1918 prinesel novo geografsko razdelitev in z njo je bila Primorska usodno prepuščena Italiji. Rodila se je tako imenovana Julijnska krajina.«⁵⁴

Na Šentviški gori so Avstrijce zamenjali italijanski karabinjerji, ki sprva niso kazali protislovenskih namenov. Prva povojna leta je pognala prava kulturna pomlad: povsod sta se oglašali krepka volja in navdušenje za obnovo kulturnega dela. Vse je kazalo, da se bo razvilo lepo kulturno življenje, ki ga je obljudbljal novi gospodar, kraljevina Italija. Oblast je dobrohotno dopuščala društvene in kulturne napore.

Leta 1921 so obnovili Bralno društvo, ki je zdaj imelo le sedem članov, njihov vodja pa je bil še vedno Ivan Laharnar. V društvu je vodil pevske vaje, na katere je prihajalo tudi do šestdeset ljudi. Iz boljših pevcev je sestavil zbor, podoben predvojnemu, le z nekoliko prenovljenim članstvom.

⁵¹ Laharnarju je neki znanec celo iz Amerike redno pošiljal Glas naroda.

⁵² Srebrni križec je še ohranjen, diploma pa se je žal izgubila.

⁵³ Svetozar Borojević (1856–1920) je bil avstro-ogrski feldmaršal in vojskoved, ki je kot komandant V. armade organiziral obrambno fronto na Soči in odbil 1: italijanskih ofenziv.

⁵⁴ Ivo Jelerčič, prav tam, str. 119.

Kakšno neverjetno delovno zagnanost je bilo čutiti v vasi, pove primer, da je dramska skupina že za prvi šentviškogorski praznik po vojni pripravila kar dve igri (Tri sestre, Mutasti muzikant), pevski zbor pa je pod Laharnarjevim vodstvom zapel Sattnerjevo Ujetega ptiča tožba, Venček narodnih ter Domovini Benjamina Ipavca.⁵⁵

»Značilnost kulturnega delovanja v prvih povojnih letih je bila v negovanju nekega 'čitalniškega vzdušja', v katerem sta prevladovala narodnostno čustvo in zabava. Tako podleganje plehnosti in zabavi pa je bilo posledica težkih vojnih dni in pomanjkanja ustrezne duševne usmerjenosti.«⁵⁶

S prihodom italijanskih učiteljev in orožnikov je prišla tudi nova glasba. Češke in avstrijske valčke, polke, mazurke, koračnice . . . so zamenjale kanconete, samospevi ter odlomki iz italijanskih opernih del, melodije katerih so odslej polnile Laharnarjev dom.

Vaščani se pred Italijani niso več čutili svobodne. V ljudeh se je vse bolj krepila nacionalna zavest. Še močnejše so se oprijeli slovenskega kulturnega izročila, kot bi bili slutili skorajšnjo hudo uro, ki je imela na mah uničiti obetavno kulturno setev.

Kmalu so italijanski fašisti začeli ob tih podpori oblasti z grožnjami in nasiljem onemogočati normalno življenje. Že od 1923–1924 so v šoli poučevali italijansko, slovenske učitelje pa prestavliali v notranjost Italije. Leta 1927 so razpustili vsa društva ter prepovedali vsakršno javno kulturno in družabno delovanje, celo plese in veselice.

Slovenska pesem je utihnila, toda ne v Špičkovi gostilni. Iz nje se je prenekateri večer še vedno slišalo petje vaščanov, ki so se zbirali ob kozarcu vina. Laharnar se jim je rad pridružil. Nikoli ni navdušeno služil ne cesarski ne zdaj fašistični zastavi, zato je trmasto vztrajal v svojem narodnem prepričanju. Vendar je pazil, da z Italijani ni prišel navzkriž, sicer bi bil zaman iskal razumevanja. Skoraj neverjetno je, koliko poguma je zmogel ta skromni in prijazni človek. Od leta 1926. je kljub naraščajočim fašističnim grožnjam vodil na bližnjem Prapetnem 12-članski moški zbor, v katerem so peli večinoma člani organizacije TIGR.

Do leta 1931 je še kar shajal z Italijani – tega leta pa je odkril, da je tudi njegov najstarejši sin Anton član TIGR in je moral zbežati v Jugoslavijo, Laharnarjeva družina pa je postala trn v peti fašističnih preiskovalcev. Odvzeli so ji oba »patenta«, za gostilno in trgovino, ki jo je imel Laharnar že od leta 1924, vrstile so se hišne preiskave in zasliševanja v Tolminu. Niso jim verjeli, da so nedolžni. Šele pozneje se je stvar toliko uredila, da so jim spet dovolili odpreti trgovino, dovoljenja za gostilno pa niso več dobili.

Toda nihče jim ni mogel vzeti volje do petja, nasprotno, še okreplila se je. Ljudje so se toliko bolj oprijeli cerkve, ki je postala zadnje zatočišče slovenski besedi in pesmi. In tudi Laharnar se je zavedal, da mora tu nadaljevati svoje poslanstvo.

⁵⁵ Po pripovedi Jožefu Laharnar.

⁵⁶ Ivo Jelerčič, prav tam, str. 120.

IV.

Da bi laže sledili Laharnarjevemu ustvarjanju, se za hip vrnimo še v čas ob prelomu stoletja.

Po 35. letu starosti Laharnarjev ustvarjalni zagon ni bil več tako silovit. Na eni strani so ga dušili kmečko delo, gostilna in družina, na drugi pevski zbori, ki so se zaradi razdiralnega strankarstva borili za obstoj.

Že tedaj je v njegovem opusu vedno manj novih zbirk. Raje je prial starejše pesmi za mešani ali moški zbor ter skrbel za natise in ponatise starejših zbirk. Leta 1908 so npr. ponatisnili kar štiri posvetne in tri cerkvenc zbirke in še njegovo prvo mašo *V ponižnosti klečimo*. Poleg tega je med leti 1896 in 1903 njegove skladbe nepretrgoma objavljali Cerkveni glasbenik.

Vse to dokazuje, da so Laharnarjeve pesmi kljub nekoliko večji resnobnosti doživljale velik odmev. O tem je Stanko Stanič ob skladateljevi širidesetletnici zapisal: »Laharnar je pravi ljudski skladatelj, njegove skladbe so melodiozne in lahko izvedljive, prepojene so s pristnim slovenskim duhom, zato ga skoro ni kora na Goriškem, kjer bi ne imeli Laharnarja, in ni skoro podeželske prireditve, kjer bi ne prišel na vrsto tudi Laharnar.«³⁷

Ko je pred 1. svetovno vojno prevzel še županske dolžnosti in mu je skrb za občino jemala ves prosti čas, je Laharnar glasbeno delo popolnoma opustil.

Ustvarjanja se je znova oprijel šele po vojni, ko je tudi gospodarstvo na kmetiji začel bolj in bolj prepričati naslednikom. Zdaj je spet nastalo precej pomembnih skladb, med njimi kar štirje opusi (op. 30 – 33) slovenskih. Niso bile velike stvaritve in danes ne pomenijo mnogo, vendar so bile v tistem času velikega pomena za primorsko ljudstvo v zasedeni Primorski. Ohranjale so živ stik z ljudsko pesmijo in običaji ter pomagale, da so Slovenci ohranjali svoj jezik in kljubovali Italijanom.

V tridesetih letih se je Laharnar posvetil zlasti cerkveni glasbi. Kot bi mu bil fašistični pritisk ponudil še zadnjo priložnost, da se do kraja izpoje, je v tem času ustvaril mnogo novega: zbirke litanijs, obhajilnih, blagoslovnih, Marijinih, šmarničnih pesmi in nagrobnic ter celo tri maše. Vse sicer ni umetniško preprtičljivo, a je brez izjeme skrbno zloženo.

In čeprav so bile okoliščine, ko je fašizem popolnoma zatrli slovenski tisk, vse prej kot spodbudne, niti izdajateljska dejavnost ni povsem zamrla. Objavili so kar devet zbirk Laharnarjevih cerkvenih pesmi.³⁸

Poleg tega se je Laharnar povezal z drugimi slovenskimi skladatelji na Goriškem. Skupaj z Lojzetom Bratužem in Emilog Komelom je npr. pomagal Vinku Vodopivcu v najhujših letih raznarodovanja pri sestavljanju več zbirk cerkvenih skladb. Med njimi so bile obsežne in pomembne zlasti štiri pesmarice (Božji spevi, Gospodov dan, Zdrava Marija in Sveti pesmice), ki so močno pomagale podeželskim korom in obveljale kot dragocen prispevek cerkveni glasbi.

³⁷ St. Stanič: Janez Laharnar. Ob širidesetletnici njegovega dela, prav tam.

³⁸ Izdajanje posvetnih slovenskih skladb je bilo pod fašizmom zelo oteženo, zato so skoraj vse zbirke, med njimi tudi že omenjeni opusi 30–33, ostale v rokopisu.

»Končno gre Laharnarju nemala zasluga, da nam je ohranil in svojčas Romanu Pahorju³⁹ sporočil na Št. Viški gori skozi več stoletij ohranjeno ljudsko izročilo o našem slavnem skladatelju Jakobu Petelinu-Gallusu, ki je bil – lahko rečemo – najbolj verjetno rojen tudi na Št. Viški gori.«⁴⁰

Fašizem na Primorskem torej le ni docela uničil glasbenega dela. »Bogatemu pevskemu življenju v času med obema vojnoma je sledilo tudi bogato ustvarjanje. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je pri nas živelu precejšnje število skladateljev. Za vsemi ustvarjalnimi in poustvarjalnimi dosežki so stali ljudje, ki so bili največkrat skladatelji in zborovodje v eni osebi. Le redkim med njimi je bila glasba edino področje delovanja. Večji del skladateljev sodi med tako imenovane 'poljudne' ustvarjalce, ki niso iskali novih poti glasbenemu izrazu (njihov ustvarjalni nivo ni visok in tudi slovenski glasbi ne prinaša nove smeri v stilu in zvrsti) in so svoje dosežke v glavnem namenjali vokalni, pretežno zborovski glasbi. Občasno so se pojavljali tudi veliki talenti, ki jim majhne podeželske razmere, v katerih so živeli, niso dale možnosti širšega ustvarjalnega zagona. Izpeli so se, kot jim je srce narekovalo, zato so njih dela topla, melodično bogata, a kompozicijsko skromna. Plodovita tla so našli v takratnem amaterskem zborovskem življenju in tako postali glavni nosilci podeželskega glasbenega življenja. Posebno na Primorskem, kjer je bila pesem tudi ohranjevalka narodne zavesti, je njih delež neprecenljive vrednosti.«⁴¹

V.

Dogodki ob koncu tridesetih let so Laharnarja in vse vaščane hudo prizadeli. Skupaj z njimi je na tihem upal, da se napovedi politikov ne bodo uresničile – toda upi so se sprvrgli v obup. Udarci so se vrstili drug za drugim.

Leta 1941 je moral sin Janez k vojakom v Neapelj; tam je 1943 zbolel za malarijo in umrl. Laharnarja, ki je računal, da bo Janez nadaljeval njegovo umetniško poslanstvo, je sinova smrt neizmerno prizadela. In ker se je mogel izpovedati le v pesmih, se je tudi tokrat zatekel k njim: Janezu je posvetil šest nagrobnic, delo XXIII. Doma pa se je odtlej vse spremenilo. Najhuje je sinova smrt prizadela mater, ki se je bolj in bolj zapirala vase ter žalostna in brez volje posedala po hiši. Večkrat se je zatekla v sobo, da bi prikrila solze. Tako so minili štirje meseci in Laharnar je izgubil še soprogo.

Toda žalost ga ni strla, prav nasprotno; kot bi se želel maščevati za izgube, se je lotil partizanskih pesmi. Napisal jih je več kot deset, a so se žal med vojno izgubile in jih niso objavili. O nastajanju skladb je Franc Pervanja pogoviral naslednje: »Že pred nekaj meseci sem iz pesniškega opusa Otona Župančiča izbral 10 pesmi, primernih za naš čas. Izročil sem jih Špičku na Gori s prošnjo, da jih uglasbi za partizanske zbole. Radostno jih je sprejel in se z vso vnemo lotil dela. V neverjetno kratkem času mi je pesmi vrnil, opremljene z notami. Razmišljal sem kaj zdaj. Spomnil sem se Franca Rojca v Cerk-

³⁹ Laharnarjevo pismo Romanu Pahorju je v celoti objavljeno v CG, 61 (1938), str. 78–79 pod naslovom Glas s Tolminskega o naših Gallusih – Petelinih.

⁴⁰ Stanko Premrl: Skladatelj Ivan Laharnar, CG 68 (1945), I. četrletje, str. 6–8.

⁴¹ Ivo Jelerčič, prav tam, str. 143–144.

nem, Špičkovega učenca klavirja. Odšel sem v Cerkno in skladbe izročil Rojcu. Računal sem, da jih bo v Cerknem ali kje na Cerkljanskem morda možno natisniti ali pa morda Rojc napravi kar nekaj rokopisov. Dogovorila sva se, da bo to storil v najkrajšem času in tudi poskrbel, da pridejo skladbe v roke pevskim zborom. Že dva tovariša, ki sta se zadrževala v Cerknem, sem naprosil, naj poizvesta pri Rojcu, kaj je s temi skladbami. Zanima me, kako so bile te skladbe sprejete, pa tudi skladatelju ni vseeno, kaj je z njegovim delom. Doslej o tem ni še nobenega glas.⁶²

Januarja 1944 je Pervanje prosil za pomoč še Danijela Čeferina. Ta je Rojca kmalu obiskal, toda Rojc se je izgovoril, da je skladbe skril pred sovražnikom na podstrešju in jih bo poiskal naslednji dan. Obljube ni izpolnil. Tudi ob tretjem obisku se je izmikal, češ da zaradi revme ne more na podstrešje. Ko so čez nekaj tednov izbruhnili v Cerknem zaradi izdaje hudi boji, ki so terjali veliko mladih žrtev, se je izkazalo, da je bil eden od obsojenih

Sl. 6. Spominska plošča odkrita na skladateljevi rojstni hiši leta 1969
Fig. 6. The Memorial Tablet Unveiled on the Composer's Birth House in 1969

⁶² Danijel Čeferin: Kje so skladbe Ivana Laharnarja?, TV-15, 12 (1974) št. 3, str. 6.

izdajalcev tudi Rojc. Deset skladb Ivana Laharnarja je morda res ostalo na kakem podstrešju, morda so zgorele (Rojčeva hiša je bila požgana) ali pa so zašle v neznane roke.⁶³

Tudi Laharnar ni dočakal svobode. Čeprav že v letih, je bil še vedno trdnega zdravja in je domačim večkrat pomagal pri delu. Nekega poznega jesenskega dne leta 1944 si je pri padcu z voza hudo poškodoval hrbtenico in po dveh mesecih podlegel brez zdravniške pomoči, ki je v tistih težkih okoliščinah ni bilo mogoče najti. Pred smrtjo je najstarejši hčerki Mariji zaupal svoje skladbe.

Umrl je 27. decembra 1944⁶⁴ in njegovo slovo je bilo žalosten epilog. Prav tiste dni je Šentviško planoto zajel val okupatorjeve ofenzive. Laharnarjevo življenje se je izteklo sredi največjega razdejanja v vasi, zato ni čudno, da ga je na zadnji poti spremila le peščica najožjih sorodnikov in sosedov.

Ivan Laharnar je ostal do konca, kakršen je bil: preprost, kot je bilo preprosto njegovo življenje. To preprostost, prijaznost in močno voljo do ustvarjanja so ljudje občudovali in spoštovali, tak jim je ostal v spominu do današnjih dni. Z njegovim imenom so krstili prosvetno društvo na Šentviški gori, na pobudo Kluba starih goriških študentov pa so mu na rojstni hiši 16. junija 1969 vzidali spominsko ploščo:

Kmet – glasbenik, Glej oboje:
zemljo orje – pesmi poje.
Slovenski skladatelj
IVAN LAHARNAR
rojen v tej hiši 6. 5. 1866
umrl 27. 12. 1944
Klub starih goriških študentov
Rojaki
1969⁶⁵

⁶³ Danijel Čeferin: Kje so skladbe Ivana Laharnarja?, prav tam.

⁶⁴ Zaradi težavnih razmer ob smrti je v nekaterih člankih datum smrti napačno naveden.

⁶⁵ Podrobnejši opis plošče in postavitev glej v: Tomaž Pavšič, Kulturno delo Kluba starih Goriških študentov, Nova Gorica 1973, str. 18–19 ter istega Spomeniki in spominske plošče ... Goriški letnik 7 (1980) enota 120, str. 170–1. Temu dodaj, da je besedilo sestavil Ludvik Zorut.

LEBEN UND WERK VON IVAN LAHARNAR

Zusammenfassung

Zu den bekannteren Komponisten des Küstenlandes – unter anderen wären Danilo Fajgelj, Hraboslav Volarič, Franc Ilovar, Adolf Harmel, Ivan Kokošar, Marij Kogoj, Stanko Premrl, Vinko Vodopivec und andere zu erwähnen – zählt auch Ivan Laharnar, geboren am 6. Mai 1866 in Šentviška gora und gestorben am 27. Dezember 1944 in seinem Geburtsdorf, das sein Leben lang nicht verlassen hat.

Auf sein musikalisches und Gesangtalent wurde als erster der heimische Pfarrer Franc Ilovar aufmerksam, auch selbst ein eifriger Musiker und Anhänger der Cäcilianismus. Ilovar gab ihm auch den ersten Musikunterricht und zog ihn überhaupt zum Wirken auf musikalischem Gebiet heran, sowohl auf kirchlichem als auch auf volksverweckendem Gebiet. Entschlossen für eine Ausbildung an der Orgelschule von Foerster in Ljubljana konnte er dieses Vorhaben nicht verwirklichen, weil er für die Immatrikulation zu spät kam. Er machte dann eine Lehrzeit beim Musiker Adolf Harmel mit und zwar in den Jahren 1881 bis 1884. In dieser Zeit begann Laharnar auch zu komponieren. Er lernte später noch bei Ivan Kokošar, wieder drei Jahre lang. Seine Kontakte zu seinen musikalischen Lehrern dauerten jedoch noch ein ganzes Jahrzehnt an. Seit seinem fünfzehnten Lebensjahr übernahm er neben dem Musikunterricht, den er besuchte, auch die Arbeit des Organisten in der Pfarrkirche von Šentviška gora. In der ganzen Gegend von Tolmin war er bald als einer der besten Organisten bekannt. Auch er hat etliche Organisten ausgebildet. Nach sechsundfünfzigjähriger Tätigkeit als Organist gab er diesen Dienst im Jahre 1938 auf. Seit 1886 leitete er auch den Kirchenchor, der unter seiner Leitung sehr aktiv war und Šentviška gora wurde bald durch den schönen Kirchengesang berühmt. Im Dorf selbst leitete Laharnar drei Chöre. Sein starker Kirchenchor, der sich auch an komplizierte polyphone Kompositionen heranwagte, gehörte zu den besten in ganzen Görzer Gebiet. Außerdem gab es im Dorf noch einen Männerchor und einen gemischten Chor. Letzterer hatte 30 bis 40 ständige Sänger und war bis 1927 aktiv, als er vom faschistischen Regime aufgelöst wurde. Laharnar war zwar sein Leben lang als Organist und Chorleiter tätig, doch war er in Wirklichkeit in erster Linie Komponist. Seit 1885 veröffentlichte er kirchliche Kompositionen im *Cerkveni glasbenik* (= Kirchlichen Musiker) und in selbständigen Editionen. Seit 1891 erschienen auch seine weltlichen Kompositionen. 1969 wurde an seinem Geburtshaus eine Gedenkplatte enthüllt.

SIMON GREGORČIČ IN SLOVENSKO NOB PESNIŠTVO 1941–1945

Marija Stanonik

Noben od pesnikov iz slovenske preteklosti ni med NOB doživel toliko javne pozornosti kot S. Gregorčič. K temu ni pripomogla le njegova splošna priljubljenost med slovenskim narodom, še posebej na Primorskem, ampak tudi naključje, da je bila l. 1944 stoletnica njegovega rojstva. Res so ta čas odkrili tudi spominsko ploščo na domu J. Jurčiča na Muljavi,¹ vendar ni primerjave, kakor so tedaj slavili goriškega slavčka.

I.

Oba rojena istega leta (1844), sta bila takoj ob svojem prvem literarnem nastopu med širokimi plastmi naroda sprejeta z navdušenjem in za priznanje njunega dela med njimi ni bilo treba nobenega boja in posrednika. Kar sta napisala, je takoj postalo njihova last. »Zlasti čar Gregorčičevih pesmi je bil tako močan, da so se ob njem odpirala srca tisočev, ki so bili dotlej nedostopni za lepo besedo prejšnjih pesnikov,« začenja o »pesniku izpod Krna« svoj članek v Ljudski pravici M. Klopčič² v rubriki Kultura. Razlog za Gregorčičovo priljubljenost vidi v tem, da je bil pesnik v svojih osebnih izpovedih pošten in odkrit, da je s svojimi političnimi pesmimi pomagal buditi slovensko in jugoslovansko zavest, in v tem, da je njegov pesniški jezik melodičen, a preprost kakor »narodna pesem«, in se njegovi verzi takoj vtišnejo v sposmin.

Omenjeni članek je bil uvod v serijo podobnih v najbolj reprezentativnih časopisih slovenskega NOB. Ljudski pravici je sledil Slovenski poročevalec, v katerem se M. Mohoričeva med drugim zadržuje pri sporočilu pesmi Moje gosli, v kateri Gregorčič opredeljuje svoje pesniško poslanstvo, in poudarja, da je Gregorčičev pomen v tem, da so ljudje sprejeli za svojo ne le Gregorčičev lirično pesem, ampak jim je bila kažipot tudi njegova miselna pesem tedaj, ko je bilo treba vzeti nase ponižanja in preganjanja, kdor je hotel ostati zvest in pošten Slovenec. Pesnik je slutil, da bo za Zedinjeno Slovenijo potreben oborožen boj. Medtem ko M. Mohoričeva podaja tudi nekaj ključnih lastnosti njegove poetike – rabo metaforike iz narave, obrednost njegove domovinske pesmi ipd. – se neznana avtorica v Naši ženi³ bolj ustavlja pri Gre-

¹ V. Smolej, Zgodovina slovenskega slovstva, VII, Lj. 1971, 56.

² M. Klopčič, Pesnik izpod Krna, Ljudska pravica, organ KPS, Leto V, štev. 22, 27. sept. 1944 – AIZDG, III. komplet.

³ M. Mohoričeva, Ob stoletnici rojstva Simona Gregorčiča, Slovenski poročevalec, informacijski vestnik OF, leta V, 3. okt. 1944, štev. 29, 3. – AIZDG – P/404-I.

gorčičevi osebnosti, kakor jo razovedajo njegove pesmi. Njegova srčna dobrota in plemenitost sta lahko za zaled in NOB je čas, ko se uresničuje vse, o čemer je pred toliko desetletji S. Gregorčič še samo pel. Sledi slavospev primorskemu človeku, ki se ni izneveril pesnikovim naukom, saj bo slovenska domovina danes ali jutri svobodna, tudi tisti njen del, ki je dal goriškega slavčka in so ga dolga leta zatirali fašisti. Mladina⁴ piše, kako je Gregorčičeve življenje in delo »ena sarna pesem domovinske ljubezni, bolesti trpečega in svobode želnega ljudstva in trdnega upanja v končno zmago pravice«. Trdi, da so mu 'uradni krogi' Poezije I iz l. 1882 zamerili zato, ker so se bali, da bi dvignile ljudstvo iz zaostalosti, ga razsvetlile in vžgale v njem misel na boj za svobodo in lepo prihodnost. Za Mladino pomenljiva je tudi misel, kako njegove prerokbe o trdem krvavem boju in trpljenju slovenskega naroda pred njegovim vstajenjem uresničuje kri tisočev mladih. Ni naključje, da v Naši ženi in Mladini sledi objava pesmi Bratje, v kolo se vstopimo,⁵ ki vabi k narodni slogi. Tudi Prosveta, list za šolska in učiteljska vprašanja,⁶ se je oddolžil stoletnici rojstva S. Gregorčiča s priložnostnim člankom, in to z mislio, da je njegova pesem ta čas živa bolj kot kdaj koli prej. Navedeni pregled dokazuje, da so se ob pomembni obletnici spomnila S. Gregorčiča vsa osrednja glasila, ki so predstavljala jedro kategorij v NOB: KPS, OF, ženske, mladina, učiteljstvo.

Seveda so pesnika še posebej počastili v primorskih časopisih; prvo besedo pri tem je imel Partizanski dnevnik, glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko. Posebno prisrčno in ljubeče je o svojem tovarišu po peresu in preganjanju zaradi njega pisal F. Bevk.⁸ Skrivnost Gregorčičeve priljubljenosti med slovenskim ljudstvom vidi v tem, da je bil zagovornik ubogih in ponižanih in je imel sposobnost preprosto, a pesniško povedati, kar so mislili in čutili njegovi rojaki. Prebujajoči se narodni zavesti je dal pesniški izraz in po njegovi zaslugi je zrasla samozavest slovenskega naroda, ki je v Gregorčičevih pesmih zagledal sebe kot v zrcalu. Imenuje ga pesnika »naših borcev, našega osvobodilnega gibanja«, saj ena od slovenskih brigad nosi njegovo ime; njegova pesem je doma tako v brigadah kot na terenu, glasi se na vseh mitingih in kulturnih prireditvah.

Po vsem tem F. Bevka boli, da so S. Gregorčiča »v kulturnih vrhovih pogosto pozabljali in večkrat po krivici podcenjevali«. Iz želje po njegovem prevrednotenju med drugim pravi: »Bil je eden naših velikih duhov poleg

⁴ –, Pred sto leti se nam je rodil Simon Gregorčič, Naša žena, glasilo protifašistične ženske zveze, Leto II, štev. 7, september 1944, 10–11. – AIZDG – P/266b-1.

⁵ –, Ob stoletnici rojstva Simona Gregorčiča, Mladina, glasilo zveze slovenske mladine, Leto II, oktober 1944, štev. 12, 4. – NUK-P II/1785.

⁶ Za pokrajinsko proslavo so naštudirali tudi kólo na to pesem. Glej dopis M. Samse v imenu Delovnega odbora za proslavo stoletnice Gregorčičevega rojstva, Položaj, dne 3. 12. 44. SSM, fasc. 168–14. Kserokopija v dipl. nalogi Ljudmili Stanonik.

⁷ –, Ob Gregorčičevi stoletnici, Prosveta, list za šolska in učiteljska vprašanja, izdaja odsek za prosveto-oddelek za osnovno šolstvo pri predsedstvu SNOS, Leto I, štev. 3, september–oktober 1944, 2. – AIZDG-P/285–1.

⁸ F. Bevk, Simon Gregorčič – Pesnik naših borcev, Partizanski dnevnik, glasilo osvobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko, Leto II, štev. 254, 24. sept. 1944. – AIZDG – II/510.

Prešerna, Cankarja in Levstika, ki nam je kazal pot. Naši junaški borce so njegovi dediči, izvrševalci njegove oporoke, ki se glasi: združena Slovenija in ena družina vseh jugoslovanskih narodov.⁹

Čez nekaj dni je Partizanski dnevnik priobčil spomine nepodpisane učiteljice,¹⁰ a danes prepoznane L. Koršičeve iz Gorice na srečanja učencev s slavljenim pesnikom v Šolskem domu v Gorici; na njegove odzive, ko so otroci recitirali njegove pesmi, in anekdoto, ki je poparila ženski svet in bi nemara sodila v biografski roman o njem, in končno o Gregorčičevem odnosu do A. Aškerca.

Na pesnikov rojstni dan 15. oktobra 1944 je bil Partizanski dnevnik ves v znamenuju S. Gregorčiča. Stiskali so ga prav na ta dan in ga še isti hip odposlali iz tiskarne v 6000 izvodih.¹¹ Dr. J. Vilfan mu posveča uvodnik z naslovom Glasnik naših teženj;¹² v njem poudarja, da na kulturnih prireditvah na Primorskem poleg v boju nastalih ne pozna drugih pesmi kakor Gregorčičeve. Odgovor na vprašanje, zakaj je S. Gregorčič prav na Primorskem tako vsestransko in splošno narodna last, vidi v posledicah odtrganosti Primorske od slovenskega kulturnega življenja, a pravo razlagu je po njegovem iskatki v vseh posebnostih socialnega, kulturnega in političnega življenja vsa dolga desetletja. Ob misli o njegovem zapostavljanju navaja dejstvo, da se je bil I. Cankar »ob priliki opravičil pred Gregorčičevim spominom za omalovaževanje, s katerim je slovenska moderna ob prelому stoletja šla mimo Gregorčiča«, in končuje, da po pravici sodi poleg »velike trojice, na katero se je OF sklicevala, poleg Prešerma, Levstika in Cankarja«.

T. Seliškar, Gregorčičev tovariš po daru, je prispeval članek Gregorčičeva zapuščina,¹³ ki je vreden pozornosti literarne zgodovine zaradi pomembnih podatkov o recepciji Gregorčiča pri njegovi generaciji. Dobro in osebno doživeto razloži Seliškar motivacijo za Gregorčičeve priljubljenost in enako kot F. Bevk ugotavlja, da se mu zdi tedaj Gregorčičeva poezija v primeri s tisto dobo nekako po usodni zmoti zapostavljena, čeprav je edina, ki je prodrla v vse pore slovenskega naroda: »Kult slovenske besede, ki je dosedaj v Cankarju in Župančiču najvišji vzpon dotedanje sile slovenskega izraza, je potegnil za seboj vse ambiciozno kulturo slovenstva in Gregorčičeva pesem je kakor plaha ptičica ostala v nižinah pri ljudstvu, ki ni moglo v razvoju svoje miselnosti slediti orlom slovenske besede v vrtoglave višine. Zato se je ljudstvo tudi z vsem srcem oklenilo Gregorčičevih verzov, ki pripovedujejo, pojajo, tožijo, jočejo in vriskajo prav tako kakor naš človek na vasi [...] to se pravi, preprosto, vsakemu umljivo, pa vendar v uglašenih akordih pesnikovega srca, ki je bilo toliko preizkušeno in do strasti razočarano v svojem idealnem poslanstvu.«

⁹ Glej op. 8!

¹⁰ –, Simon Gregorčič v okviru Šolskega doma, Partizanski dnevnik, Leto II, štev. 262, 263, 267, 2. okt., 3. okt., 7. okt. 1944, 4. AIZDG – II/510. – M. Samsa v dopisu, omenjenem pri op. 6, opozarja, naj se ime tovarišice Koršičeve ne razglaša, ker živi v okupiranem mestu.

¹¹ J. Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, Lj., 1973, 145.

¹² Dr. J. Vilfan, Glasnik naših teženj, Partizanski dnevnik, Leto II, štev. 272, 15. okt. 1944. – AIZDG – II/510.

¹³ T. Seliškar, Gregorčičeva zapuščina, n.m.

Kot da bi se mu hotel prav za to opravičiti in pokloniti v imenu stanovskih bratov, S. Cajnkar posveča svoje razmišljanje Srce človeško – sveta stvar¹⁴ prav temu pogostemu motivu Gregorčevega pesništva. Srce je kratko in malo drugo ime za vse, kar je v človeku lepega in dobrega. Gregorčičev ideal je bil dober človek, plemenit v mišljenju in ravnjanju do sočloveka, slovenske domovine in človeške skupnosti sploh. Gregorčičeva pesem je klic po takem človeku, še večkrat pa protest proti vsem tistim, ki takega človeka nočajo razumeti, ga preganjajo in mučijo, dokler ga duševno ne ubijejo. In ker je takih ljudi veliko in njihova iznajdljivost včasih bolj iznajdljiva kakor plemenitost dobrih, je človek z Gregorčičevim srcem in njegovim pogledom na svet in njegovo občutljivostjo za krivice skoraj nujno razočaran nad življenjem. Zdi se, da Cajnkar skuša razložiti in utemeljiti Gregorčičev pesimizem, kakor so mu ga bili očitali nekateri stanovski tovariši, in popraviti krivico, ki so mu jo s tem prizadejali. V drugem delu razprave avtor zagotavlja, da Gregorčičev ideal plemenitega srca in dobrega človeka sploh ne more ostareti, kljub času najstrahovitejših preizkušenj človeških moči, ko »smo postali prezreli za svoja leta« in v primeri s tedanjim trpljenjem »tožbe starih pesnikov zvenijo skoraj kot nesmiselno kujanje razvajenega otroka, ki ne ve, kako mu je v resnici dobro«. A kljub takim spremembam trpljenja minulih let ne gre napačno presojati: »Tudi naša slovenska bodočnost bo v dobršni meri odvisna od vprašanja, koliko dobrih ljudi bo živelno na naši osvobojeni zemlji«.

Gregorčičeve človeške podobo skuša plastično orisati intervju M. Samse s starim Brejcem,¹⁵ ki se je še spominjal S. Gregorčiča za časa njegovega službovanja v Rihemberku, njegovega spora z Mahničem, priateljevanja s celo vrsto ljudi in nepopustljivosti do slovečega italijanskega pridigarja, ki je bil ob priložnosti pokazal svoje omalovaževanje Slovencev, češ da nimajo literature.

Rdeča nit omenjenih člankov, ki na nekaterih mestih vsebujejo dragocene podatke za Gregorčičeve biografijo in tudi za literarno zgodovino, je intenzivna recepcija njegovega pesništva, saj je privedla do pravcate folklorizacije. Vsi avtorji poskušajo razložiti v tem primeru takó rodovitno razmerje pesnik – sprejemalec in s tem nehote zadevajo v tisto področje, ki je prav danes v literarni vidi med najbolj priljubljenimi. Od literarnih vrst je največja pozornost posvečena Gregorčičevi domovinski pesmi in med njimi Hajdukovi oporoiki. Spor z A. Mahničem pa ni le časovno določen, ampak okarakteriziran tipološko kot mahničevstvo, ki je stalni antipod naprednjemu in svobodoljubnemu.

Primorski kulturni in politični delavci so lahko z zadoščenjem ugotavliali, kako »slovenska domovina še nobenega jubileja svojih velikih sinov ni praznovala tako, kakor je pripravljena sedaj praznovati Gregorčičev stoletnico¹⁶ in M. Klopčič v poročilu o tem omenja, kako zborovalci s proslav na Primorskem pošiljajo brzozjavne pozdrave maršalu Titu in se mu zahvaljujejo za besede, s katerimi je razglasil pravico in zahteve, da se ozja Gregorčičeva

¹⁴ S. Cajnkar, Srce človeško – sveta stvar, n.m.

¹⁵ M. Samsa, Spomini starega Brejca na Simona Gregorčiča, n.m.

¹⁶ Glej op. 12!

domovina priključi svobodni Sloveniji v demokratični federativni Jugoslaviji.¹⁷ Nemara je k razkošnemu razpoloženju tega praznovanja pripomogla tudi kapitulacija Italije leta poprej, kar je še posebno na ozemlju, ki je bilo že dolga leta pod fašističnim pritiskom, dalo doživeti predokus svobode. Kljub svitanju je bilo do nje še daleč.

V proslavljanju 100-letnice rojstva S. Gregorčiča se je po zaslugu tehnične izpopolnitve vključil tudi Radio Osvobodilne fronte¹⁸ in zagnanost je bila tolikšna, da je Fl. (= V. Smolej) zapisal, kako »ni mogoče niti približno oceniti števila vseh Gregorčičevih proslav in prireditev«¹⁹ in omenil tudi nekatere posebne tiske ob tej priložnosti.²⁰ Pri tem se je posebno izkazala Partizanska tiskarna na Rogu, saj je natisnila portret S. Gregorčiča, delo B. Jakca v 4000 izvodih, in pod sliko pesnikove verze iz Hajdukove oporoke: Prost mora biti, prost moj rod, / na svoji zemlji svoj gospod.²¹ Prav tako so letak s Titovim gesлом opremili s kitico iz Gregorčičeve pesmi Naš narodni dom: Ne bo nas več tujčin teptal..., in to natisnili v 10.000 izvodih,²² vse to v prvi polovici oktobra 1944.²³ Prav tako je omenjena tiskarna natisnila ta čas v 4000 izvodih tudi brošuro z naslovom »Simon Gregorčič«, ki jo je izdal Odsek za prosveto pri predsedstvu SNOS.²⁴ Sestoji iz treh delov in sicer iz slavnostnega uvoda, ki utemeljuje pozornost do pesnika v tistem izjemnem času: 1. izmed vseh slovenskih pesnikov njemu najbolj pritiče žlahtni naziv ljudskega pesnika; 2. njegove pesmi budnica so dvigale duha vsem slovenskim rodovom, ki so jih tuje sile tlačile k tlom in spet opravljajo svojo funkcijo, ko se je tedanji rod uprl nasilju, kakor je hrepenel pesnik, in v hudem boju ustvarja svobodo navzven in navznoter; 3. med velikimi oblikovalci slovenske zavesti, ki je slovenski narod prerodila v narod borcev, je bil goriški slavček eden največjih in med vzori eden najsvetlejših. Sledi pregleden opis njegove življenske poti z vsemi zarezami, ki so vplivale na njegovo ustvarjanje. V razdelku Delo gre v bistvu za analizo Gregorčičevih pesmi iz posameznih zvezkov njegovih Poezij. Brošura je opremljena z dvema Jakčevima bakrorezoma: pesnikovega portreta in pokopališča pri Sv. Lovrencu, kjer pesnik počiva. Druga brošura, ki jo je v ciklostirani obliki izdal Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje,²⁵ ni gol ponatis pravkar omenjene. V primorski izdaji je uvodnik F. Bevka,

¹⁷ M. K., Zapiski iz kulturnega življenja, Ljudska pravica, Leto V, štev. 25, 27. okt. 1944, 3. – AIZDG – III. komplet.

¹⁸ Glej op. 17!

¹⁹ Fl. (= V. Smolej), za podatek se zahvaljujem M. Čampa v IZDG. Ob Gregorčičevi stoletnici, Slovenski poročevalec, Leto V, štev. 36, 21. nov. 1944, 3. – AIZDG – P/404-I.

Gradivo s proslav in prireditv ter oris na njihovi podlagi vsebuje tudi diplomska naloga Ljudmila Stanonik v okviru raziskovalne téme Slovensko NOB pesništvo 1941–1945 na katredri za slovensko književnost Filozofske fakultete v Ljubljani. Njen nosilec je prof. dr. B. Paternu.

²⁰ Glej Fl., op. 19! Prim. tudi op. 1, 55–57 sl.

²¹ Glej op. 11, 230.

²² N. d., 230–231.

²³ Jedkanico 6–9. okt. in letak 12. okt. 1944. N. d., 230–231.

²⁴ Simon Gregorčič, Ob stoletnici pesnikovega rojstva, 1844–1944, Izdal Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS, 1944, 15 str. – NUK P 12.

²⁵ Simon Gregorčič, Ob stoletnici pesnikovega rojstva 1844–1944, Izdal Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje, 1944, 10 str. – NUK, P 14.

kakor je bil že v Partizanskem dnevniku.²⁶ V razdelku Življenje je sem in tja opuščen kakšen stavek iz roške brošure, v razdelek Delo pa vstavljen odstavek, da se Gregorčičeve svetobolje, ki so mu bile vzrok osebne nesreče, ne pomiri tudi, ko »se ozira po ljudstvu, družbi in človeštву«. Izpuščeni so nekateri stavki iz prve brošure, ki kritično ocenjuje nadaljnje Gregorčičeve delo, ki ni doseglo pesmi iz I. zvezka njegovih Poezij.

Kot primer ocenjevanja njegovega pomena za združitveno idejo južnih Slovanov in zaslug za slovenski narod, ki so tako v publicističnem pisanju in v omenjenih brošurah še posebej podljnjene, čeprav različno formulirane, naj bo za zgled naslednji odlomek: »Ves borec pa postane Gregorčič, kadar se spomni trpljenja in suženjstva svojega naroda, in klicar združitve vseh južnih Slovanov postane, kadar se spomni upornikov v Bosni in Hercegovini. V pesmih, nastalih iz tega čustvovanja, je ves pogumen in veder, poln vere v vstajenje svojega naroda, vere v združitev južnih Slovanov in vere v kulturno politično sodelovanje vseh Slovanov. Hotel je biti svojemu ljudstvu ne le tolaznik in pevec, ampak tudi vodnik: s svojo pesniško besedo je nenehno pospeševal narodnostno prerajanje Slovencev. Če se je naš narod do kraja zavedel samega sebe, če je začel z odkrito borbo nastopati proti tujem na naši zemlji in če je petintrideset let po Gregorčičevi smrti zgrabil pošteno za orozje, da si ustvari svobodno življenje doma in njega vredno mesto v svetu po svoji volji in po pravici, če si danes s svojo silo in po svojem načrtu ustvarja bratsko življenje z vsemi južnimi Slovani – je to v precejšnji meri tudi zasluga naših pesnikov – klicarjev. In med temi je bil Gregorčič najbolj ljudski.«²⁷

Poleg tega da je v primorski izdaji brošure bolj poudarjena nevarnost pohlepnih tujev, je vanjo vstavljen tudi značilen odstavek, kaj bi bilo z Gregorčičem pesnikom, da bi bil postal profesor in se pomeščanil. Njegovo osebno življenje bi bilo verjetno srečnejše, a njegov pesniški razvoj bi bil drugačen, saj mu je prav njegovo trpljenje vdihnilo najlepše pesmi.²⁸

Tedaj sta izšli tudi osrednja in primorska izdaja Gregorčičevih Izbranih pesmi. Ločita se le po tehnični razmnoževanja,²⁹ sicer pa sta popolnoma enaki. Zbirčica vsebuje petintrideset pesmi in jo uvaja odlomek I. Cankarja, v katerem med drugim pravi, da, kolikor bolj je ljudstvo politično dozorevalo, se narodnostno zavedalo in socialno organiziralo, toliko bolj je postajalo odprtvo za duhovno kulturo.³⁰

Na koncu je dodan strnjen pregled pesnikovega življenja in dela. Fl. (V. Smolej) ocenjuje to izdajo Gregorčičevih pesmi³¹ s pripombo, da pogreša med izbranimi še kakšno vojaško in odlomek »Biser« namesto kakšne vključene

²⁶ Glej op. 3!

²⁷ Glej op. 24, str. 12-13.

²⁸ Glej op. 25, str. 10. Avtor brošure ni znan. M. Samsa, v dopisu iz op. 6 sicer omenja A. Budala kot avtorja študije o pesniku, vendar je malo verjetno, da so mu jo natisnili.

²⁹ Prva je tiskana, druga ciklostirana, glej tudi V. Smolej, op. 1, 56.

³⁰ Simon Gregorčič: Izbrane pesmi. Za stoletnico pesnikovega rojstva 1844-1944. Izdal Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS, 1944, NUK P 157 = Simon Gregorčič: Izbrane pesmi. Za stoletnico pesnikovega rojstva 1844-1944, Izdal Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje, 1944, NUK P 15.

³¹ V. Smolej sklepa, da je zbirčico uredil T. Pipan. Prim. op. 1, 27.

osebne elegične, vložne ali poučne, ker da izstopajo iz tedanjega časa.³² Njegova pomisel je razumljiva, toda res je, da je že tako bila Gregorčičeva poezija ta čas vendarle nekoliko enostransko obravnavana, saj nekaterim najboljšim pesmim izpovedne narave ni bilo dano priti prav do izraza.

Glede na to, da so Gregorčičeva besedila zelo pevna in kar vabijo k petju, ni presenetljivo, da je Odsek za prosveto izdal tudi »Gregorčičeva pesmarico« v uredništvu M. Pirnika.³³ Bila je zamišljena kot pripomoček prirediteljem pevskih proslav.³⁴ Njena vrednost pa je bila med drugim v seznamu skladb na Gregorčičeva besedila, čeprav zaradi okoliščin takratnega dela ni mogel biti popoln. Iz njega je razvidno, da je dotele petindvajset slovenskih skladateljev uglasbilo petinpetdeset Gregorčičevih pesmi, a ker so nekatere od njih bile komponirane po večkrat – »Naša zvezda« kar devetkrat – so bile tedaj znane 104 skladbe na besedila goriškega slavčka. Vendar to število ni bilo dokončno, saj so prav tedaj nastajale nove skladbe njegovim pesmim.³⁵

V izčrpen pregled, kaj vse je bilo l. 1944 pripravljeno v počastitev Gregorčičevega spomina, bi sodil tudi seznam neštetih citatov njegovih pesmi ali odlomkov iz njih kot nekakšnih gesel v tedanjem časopisu,³⁶ a iz dostopnega gradiva omenimo še vsaj sestavek o proslavi 5. bataljona 17. [= Gregorčičeve] brigade v pesnikovi rojstni vasi, na Vrsnem, v nedeljo, 15. okt. 1944.³⁷ In končajmo ga z osrčjučnim spominom na doživetje nekoga, kako je bil pred leti obiskal Gregorčičev grob pri Sv. Lovrencu. Na prošnjo za nekaj cvetov mu je dekle v nekem vrtu podalo šop nageljnov za oboževanega pesnika, a ko je prišel bliže, je ugotovil, da je vsa gomila en sam rdeč cvet. Obšel ga je občutek, da je prestopil prag narodnega svetišča.³⁸

V imenu Delovnega odbora za proslavo stoletnice Gregorčičevega rojstva, je njegova predsednica M. Samsa v poročilu z dne 3. 12. 1944³⁹ skrbno poročala o temeljnih pripravah nanjo. Tako pozno zato, ker so še do tega časa prihajala poročila iz posameznih okrožij o proslavah, na podlagi katerih je bilo sestavljeno omenjeno poročilo. V njem navaja, da so bile pozvane vse krajevne organizacije ZSM in SPŽZ, naj pripravijo program za Gregorčičeve krajevne proslave prav v vsaki vasi. Pripravljali so tudi vse potrebno za proslavo v pokrajinskem merilu, vendar je ni bilo mogoče izvesti v nobenem predelu Primorske zaradi nenadne okupatorjeve ofenzive in njegovih stalnih vedorov na dele osvobojenega ozemlja. Zato tudi ni bilo mogoče uresničiti sklepa, da bi bile vse prireditve na dan stoletnice pesnikovega rojstva, ampak so jih raztegnili na daljši rok, od 15. do 31. oktobra.

³² Glej op. 19!

³³ Glej op. 19! Prim. tudi –, Gregorčičeva pesmarica, Partizanski dnevnik, Leto II, štev. 317, 29. nov. 1944, 3. – AIZDG – II/510.

³⁴ Glej op. 6!

³⁵ Glej rubriko Za naše pevce, Partizanski dnevnik, Leto II, štev. 317, 29. nov. 1944, 3. – AIZDG – II/510.

³⁶ Prim. gradivo v hranilišču, omenjenem pri op. 19!

³⁷ B. Robič, Gregorčičeva v Vrsnem, tipkopis, – AIZDG, fasc. 91/I-15 = dipl. nal. S. Cestnik, 232.

³⁸ –, Za stoletnico Gregorčičevega rojstva, tipkopis, AIZDG, fasc. 91/I-15, dipl. nal. S. Cestnik, 230-233.

³⁹ Glej op. 6!

M. Samsa tudi navaja, da so nabrežinski kamnoseki izklesali tri spominske plošče, za katere je napravil načrt ing. arhitekt M. Tepina in sedaj čakajo priložnost, da bi jih lahko vzdali.⁴⁰

Tako iz omenjenega poročila izvemo, da kljub vtušu množičnosti in živahnosti še niso bili uresničeni vsi načrti proslavljanja najbolj priljubljenega pesnika. Posebno obžalovanje je moralo obhajati pripravljaljoče, da ni prišlo do pokrajinske proslave.

Tudi zunaj slovenskega ozemlja niso šli mimo S. Gregorčiča. Tako je npr. v Bariju tehnika štaba baze NOV Jugoslavije razmnožila »Devet Gregorčičev«,⁴¹ zbirčico je uredil dr. T. Logar, ki je za sklep postavil pesem Delavcem. R. Nemeč in Z. Škrk pa sta bila pobudnika za Našo zvezdo, glasilo hrvaških in slovenskih ljudi na Korziki. Naslov glasila naj bi spominjal na istoimensko Gregorčičeve pesem in na rdečo zvezdo kot partizanski simbol. Prva številka je izšla 2. novembra 1944, izhajala je vsakih štirinajst dni in izšlo je vsega deset številk.⁴²

II.

Tudi za čas NOB, posebej še za zahodni del Slovenije drži ugotovitev J. Javorška, ki pravi, da je s Simonom Gregorčičem navezanost našega naroda na poezijo dosegla svoj vrh. Takega čaščenja v slovenski zgodovini ni dosegel še nihče. »Ne samo da so vsi ljudje resnično prebirali njegove pesmi, jih prepevali in se jih učili na pamet, Gregorčiča so kot 'goriškega slavčka' gledali kot božje bitje, ki mu je bila dana božja iskra poezije, sveceniškega opravila in prerokovanja«.⁴³

Kaj je pomenil premrlim in izmučenim borcem, nam v dveh utrinkih izričuje igralec A. Valič: popolnoma nepripravljen za nastop se je na priložnostni prireditvi po pogovoru z vaškimi zaupniki OF najprej domislil Gregorčičeve Soči in naravnost presunljiv je njegov opis, kako je po utrudljivem pohodu, da bi se zbral, recitiral njegovo V pepelnični noči. Ta njegova poteza je zganila čut ganljivega tovarišta.⁴⁴ Ko A. Bebler govoril o partizanskih šolah na Primorskem tisti čas, med drugim omenja, da so bili med njenimi kadri ljudje, »ki so Gregorčiča recitirali kot poklicni igralci«.⁴⁵ Izjemno doživetje v zvezi s petjem Gregorčičeve pesmi Ujetega ptiča tožba! opisuje učiteljica na šoli pod italijanskim nadzorstvom M. Taučar.⁴⁶ Učenci so se sami spontano odločili zanjo, ko je italijanski inšpektor hotel, naj še kaj zapojo. »Že večkrat prej so peli to pesem – ampak tako občuteno kot tisti dan še nikoli. Bolečina, ki so jo tako odkrito izražali, me je presunila,« se spominja aprilskega dne leta 1943. A v veliko presenečenje vseh, inšpektor ni reagiral surovo, nasprot-

⁴⁰ S. Vilhar, A. Klun, Primorci in Istrani od pregnanstva do prekomorskih brigad, Lj., 1973, 131.

⁴¹ S. Vilhar, A. Klun, NOB Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji, Nova Gorica, 1969, 195, 196, 197.

⁴² J. Javoršek, Usoda poezije, 1939–1949, Lj., 1972, 38, 40.

⁴³ A. Valič, Frontniki, Lj., 1980, 119, 123.

⁴⁴ A. Bebler, Čez drn in strn, Koper, 1981, 138.

⁴⁵ M. Taučar, Gregorčičeva pesem in okupacija, Obzornik 83, 1983, 564–565.

no, poslušal je molče in ko je odhajal, so nekateri ujeli njegov objokani obraz. Tudi pozneje očitno ni ukrepal, saj za učiteljico ni bilo posledic. Posebno vlogo je opravljala Gregorčičeva Hajdukova oporoka. Tako je omenjena učiteljica imela napisan na tabli odlomik iz nje pred prihodom inšpektorja,⁴⁷ piletina ženica jo je deklamirala namesto debate k političnemu referatu,⁴⁸ J. Premrl-Vojko jo je hotel slišati še smrtno ranjen⁴⁹ in koliko je še takih anekdot. Čas jih je zabrisal, a že te, ki so se ohranile, pričajo o izjemni aktualizaciji Gregorčičevih pesmi.

III.

Zato ni naključje, da je v času praznovanja njegove stoletnice nastalo tudi nekaj pesmi – slavilnic. Ta hip jih je znanih enajst, a morda jih je bilo tudi več. Njihovi avtorji zastopajo vso široko paleto pesnjenja: od tistega, ki ga je le s širokosrčnostjo mogoče imenovati tako, saj se verzi le s težavo lepijo drug poleg drugega, prek pogumnega in nadarjenega osamosvajanja v ustvarjanju, do pesnikov, ki so imeli za sabo že več pesniških zbirk. Avtorje druži dejstvo, da so vsi doma iz krajev, ki so bili že občutili italijanski škorenj pred II. svetovno vojno, čas nastanka besedil pa se, vsaj po naslovinah in slavnostnem tonu sodeč, vsem besedilom suče v jeseni 1944.

T. Skočir⁵⁰ Gregorčiča slavi kot preroka, saj se je dopolnilo vse, kar je bil slutil. Podobno to misel bolj na široko razpreda J. Jazbec,⁵¹ ki dodaja tudi motivacijo za panegirično razmerje do avtorja »zlate knjige«. Po iskreni preprostosti svojih verzov se jima pridružuje L. Leban,⁵² medtem ko F. Manfreda-stric Toka, Blisk?⁵³ krene v drugo smer: omislil si je verzificiran Gregorčičev življenjepis. Prav tako epsko široka, retorična glasna, a bolj refleksivno naravnana sta A. Budal-Pastuškin⁵⁴ in A. Gradnik.⁵⁵ I. Gruden⁵⁶ mu je edini posvetil sonet, sicer pa ne izstopa iz tipične poetike Gregorčiču namenjenih ôd. Nemara se je to bolj posrečilo I. Trinku-Zamejskemu⁵⁷ z njegovo »ubočo, osivelovo glavo«, a najbolj pesniško je prejkone opravila svojo nalogo Ljubka Šorli.⁵⁸ Njeno besedilo edino od vseh le v podnaslovu pove, da je posveče-

⁴⁶ N. m.

⁴⁷ Glej op. 12!

⁴⁸ Glej op. 8 in 12!

⁴⁹ Dipl. nal. A. Troha, 195. – Zaradi gospodarnosti s prostorom bojo v nadaljevanju pri citiranju besedil in njihovega hranilišča omenjeni samo avtorji diplomskeh nalog in stran v njihovem gradivu, kjer je navedeno besedilo mogoče najti. Dipl. naloge se hranijo, kot je navedeno pri op. 19.

⁵⁰ A. Troha, 233.

⁵¹ A. Troha, 233.

⁵² A. Božič, 378. A. Objava v Tolminskem zborniku 1975, 86–87.

⁵³ Ljudmila Stanonik, 75. – V dopisu, omenjenem pri op. 6, M. Samsa pravi: »Tovariš prof. Andrej Budal – Pastuškin nam je poslal pesnitev Velika obletnica. Na nasvet tovariša Bevka jo je predelal. Toda tudi predelani se je poznalo, da jo je pisal človek, ki je nekoliko odmaknjen od našega boja in je zato nismo mogli priobčiti.«

⁵⁴ I. Orel, 51.

⁵⁵ N. Sedej, 26.

⁵⁶ S. Cestnik-M. Stanonik, 199. Glej članek S. Plahuta, Kako je Ivan Trinko počastil 100-letnico rojstva pesnika Simona Gregorčiča, Trinkov koledar, 1984, 70–73.

⁵⁷ A. Troha, 188.

no stoletnici Gregorčevega rojstva, sicer pa ima glede na konteksts manj obremenjen naslov. Vsaka od širih kitic se začne z anaforično ponovljenim naslovom pesmi, vsebinsko pa gre za stopnjevanje, ki ima izhodišče v naravi, v naslednjih kiticah pa izrazi hvaležnosti in slavljenje prihajajo od ljudi. Tudi po metaforiki je to besedilo najbogatejše. Posebno pot je ubral neidentificirani **T. Sajovic**.⁵⁸ Napisal je eno stran dolg esej o Simon Gregorčevi izbiri poklica. Na videz je pisan v obliki proze, a posamezne stavčne enote so ločene med seboj s poševno črto in pri branju se takoj izkaže, da se med seboj rimajo. Iz nekoliko motne zgradbe je zaznati, da je sestavek nekako iz treh delov: naprej, kako so hoteli pesnika prisiliti, da bi služil le oltarju ali pa odložil talar, toda ni se bil pripravljen izneveriti svojemu narodu. Sledi misel, da si mora vsak sam svobodno izbrati svoj poklic in končno vabilo k dejavnemu sodelovanju v »šoli novega življenja«. Konec navaja k sklepu, da gre morda za zapis kakega učitelja. Brez najmanjšega sklicevanja na okroglo obletnico je besedilo **Maričke Bogove = Žnidaršičeve**.⁵⁹ V njem je slavljeni pesnik poenaten s padlimi borci in mogli bi reči, da je s to povezo doživel najvrednejše priznanje, ki mu ga je mogel dati hudi čas.

Klub svojim individualnostim imajo našteta besedila nekaj lastnosti, ki so skupna vsem: 1. jedro njihovega sporočila je, da je (bil) pesnik prerok in kako se njegove napovedi uresničujejo. 2. V izrazu je vse polno stilemov iz Gregorčevih pesmi, ki (naj) nedvomno pričajo, komu so slavilnice namenjene. 3. Z nekoliko širine bi lahko dejali, da nastopajo glede na zunanj obliko same štiriristične kitice, saj je le-ta zastopana tudi pri sonetu in v šestnajstrstičnem sklenjenem besedilu (= 4×4). Torej gre za najpogostejo obliko folklorne pesmi.

Drugi način počastitve S. Gregorčiča ni nujno povezan s častitljivo okroglo obletnico njegovega rojstva. Vsaj na zunaj tako kaže. Panegiričnega čaščenja je deležen toliko, kolikor ga mu gre v družbi s Prešernom, Cankarjem in Levstikom.⁶⁰ Toda v tej zvezi je treba priznati, da je najbolj imenitno rešil problem F. Manfreda v pesmi *Triumf v Kobaridu*,⁶¹ kjer ubeseduje sanje lirskega subjekta, kako je alegorizirana personificirana Svoboda prispela v omenjeni kraj in iz njega beže osovraženi fašisti. Z grica Sv. Lovrenca se oglasi zvon in iz groba se dvigne pesnik, zlato ožarjen; pozdravljava se s Svobodo oz. Slavo in pesnik povabi navzoče, naj ji prisežejo zvestobo. »Soča pa veselo poskakuje / valovje njen se raduje«. – A kaj ko je vse samo privid!

IV.

Doslej je bila vsa pozornost pričajoče obravnave osredinjena na prikaz, kakšno vlogo je imel S. Gregorčič v času NOB kot osebnost, ki je v nekaterih pogledih anticipiral idejo in dejanje NOB, nadaljevanje želi osvetliti svojstveno aktualizacijo njegovega pesništva, njegove vplive na nastajanje množičnega

⁵⁸ S. Cestnik, v mapi: Gradivo IV, priloge.

⁵⁹ I. Razdrih, 29.

⁶⁰ T. Fink, 156, A. Troha, 134.

⁶¹ A. Božič, 556.

slovenskega NOB pesništva, ki je bilo v nekaterih plasteh tako močno, da je že prehajalo v proces folklorizacije.

Najlepše se to vidi v primeru Gregorčevega Veselega pastirja. Po dosejanjem vedenju je znanih pet partizanskih priredb tega besedila. Največjo popularizacijo je doživel tista, ki ji je dal po starem vzorcu novo sporočilo **V. Šumrada**, z naslovom *Veseli partizan*.⁶² Variante njenih zapisov kažejo, da je bila zmožna prestajati usodo folklornega besedila. Že naslov govori, za kaj gre: s puško, pištolo in bombami oborožen partizan je vsak čas pripravljen na boj proti fašistom. Če se jim drugi uklanjajo, se jim on že ne bo, ampak jim bo zadajal udarce, dokler ne zapustijo zemlje, ki je že davno hraniла naš rod. Rajši kot bi se upognil, dà življenje za svobodo. Sporočilo besedila je torej popolnoma standardno, od Gregorčeve osnove sta ostala verzni vzorec in sem pa tja kakšen stilem. Avtor druge priredebe je neznani **Stane**.⁶³ Avtor besedila z enakim naslovom *Veseli partizan* se je glede na prvo vrstico celo zgledoval pri Šumradovi predelavi, toda potem krne v svojo smer. Upovedena oseba – partizan tu puško obdrži, a pištolo in bombe je zamenjal meč, poleg števila kitic in verznega vzorca pa je besedilo bliže Gregorčevi podstavi po tem, da se bolj zvesto drži jezikovnih figur prvotnega besedila in vzdržuje nekakšen obešenjaški optimizem. Vrstica: »veselo živim po naravi« je dvoumna, saj lahko pomeni, da gre za naravno okolje ali pa za osebno človeško naravo. Taka nedokončnost je poeziji zmeraj v prid, ker ji daje tisto večplastnost, ki ji omogoča dolgo življenje. Tukajšnjemu partizanu ni mar za tujo propagando (nemške letake) in je osupljivo spravljiv, saj pravi: Nikomur ne kratim življenja, / nikomur ne žalim srca / [...], a njegov srd je uperjen v prvi vrsti na belogardiste, ki jim ne vidi rešitve. V celoti je to besedilo manj dodelano kot prvo, saj mu ni mogoče spregledati nekaterih notranjih nasprotij. Avtor naslednje priredebe se je skril za pripis »Iz doline«⁶⁴ in dodal: Poje se kakor »Zakriviljeno palico«. Nasproti dostojanstvenemu veselju iz prve in fantalinskemu iz druge priredebe je tu ostala le skrb partizana na straži, zato je pridevnik v naslovu izpuščen od tod le Partizan. Ta priredba je skrajšana na pet kitic in govori o partizanu, ki ga boli srce, ko gleda v dolino iz »zelenega vjejava v lepih pomladnih nočeh«. V skladu z notranjim razpoloženjem partizana je tu torej tudi naravno okolje: noč. Po svoji opremi se loči od prejšnjih dveh tovarišev v tem, da ima puško nabito in ne nabasano kot prva dva, za pasom pa bombice tri. Sicer besedilo sodi k budnicam: vabi v partizanske vrste.

Naslednja priredba je simpatična osvežitev, ki jo napoveduje že naslov: *Vesela kuvarica*.⁶⁵ Drugega ni znano o njenem nastanku, kot da je bila objavljena v Bolniškem listu postojanke Pokljuka.⁶⁶ Iz petih kitic zvemo, da tale kuvarica dela v ambulantni in njen znamenje so zakriviljena žlica v roki,

⁶² Marija Stanonik, 524. »Ker sem čutil pomanjkanje domačih slovenskih borbenih pesmi, sem še sam priredil Gregorčevega Veselega pastirja v Veselega partizana . . . se spominja avtor.

⁶³ A. Kovacić, 264.

⁶⁴ Marija Stanonik, 880.

⁶⁵ A. Fink, 210.

⁶⁶ Bolniški list postojanke Pokljuka, št. 7, 1. XII, 1944, str. 12.

strgan prtič za pasom, vreča moke in kup skledic. Če ni kaj dati v lonec, se obrne na intendantu, da ji preskrbi živež. Mar ji je le tovarišev zdravje. Naj si drugi po gmajni iščejo slave, njena sreča in ljubezen je v kuhinji.

Še ves pod vtimom NOB je A. Pagon-Ogarev napisal zaporniško varian-
to Gregorčevega Veselega pastirja in ji dal naslov *Zaprti partizan*,⁶⁷ kar je
avtobiografsko pogojeno, saj je besedilo nastalo junija 1945 v zaporu, kamor
so avtorja v nerazumnih okoliščinah utaknili Zavezniki. Upovedeni subjekt se
predstavi s kruhom in skledico v roki in vse njegovo bogastvo so ščurki. Opi-
še okoliščine, ki so ga pivedle v jetniško celico, in poziva na boj proti reak-
iji, saj se še v sanjah bojuje s fašisti. Ko se mu bojo odprla vrata, bo šel v boj
proti vsem, ki ljudstvu snujejo pigin. Besedilo ima osem kitic in so ga na glas-
peli na velikem hodniku zapora, kakor dodaja avtor v komentarju.

Kljub raznoteremu gradivu je pri vseh petih priredbah princip obliko-
vanja enak: ubesedeni subjekt se predstavi v določeni vlogi: partizan, kuha-
riča, jetnik (zato bi lahko dejali, da so ta besedila vložnice). Obvezno ima v
roki razpoznavni predmet, ki priča o njegovi vlogi: orožje, žlico, skledico.
Sledi dovolj svoboden opis dejavnosti, s katero se ukvarja, in to v bolj ali
manj hudomušnem, vedrem ali vsaj kljubovalnem tonu. Poanta je neke vrste
geslo, maksima. Zaradi možnosti petja so ta besedila vsekakor imela po-
membno funkcijo pri vzdrževanju morale med njihovimi uporabniki.

V.

Medtem ko je pravkar tekla beseda o takih primerih naslanjanja na Gre-
gorčeve besedila, da je bil že znani kalup napolnjen z novim gradivom, v
naslednjih gre za ravno nasproten pojav. Oblikovni vzorec je komaj spoznati
in, če že obstaja, ni nikoli v celoti uresničen: za očitno zgledovanje pa gre pri
snovi. Ni se čuditi, če je največ takih primerov navezanih na Sočo.

Ne le po naslovu Soči spominja na Gregorčiča besedilo, ki je označeno
kot »narodno besedilo«.⁶⁸ Lirska subjekt sprašuje po treh njenih barvah, ki so
barve slovenske zastave. In kdaj bo rdeča? Kdaj bo vzkipeł upor? Iz tega
zadnjega je sklepati, da je besedilo nastalo že med obema vojnoma in se je
avtor iz razumljivih razlogov skril za »narodno besedilo«, ki mu po svoji su-
gestivnosti nikakor ne dela sramote. Tudi za besedilo A. Vuge⁶⁹ ni jasen čas
nastanka: ali je to že v izgnanstvu za časa fašizma ali že med NOB proti nje-
mu. Podnaslov *Vzdih izseljenih Solkancev v tujini* označuje njeno sporočilo.
Sicer pa je treba reči, da je to besedilo v tej zvezi po svoji pesemski kulturi
prav pri vrhu. Najbolj se je držal motivne in idejne osnove Gregorčeve Soče
D. Komac-Brdavs.⁷⁰ Najprej jo opazuje kot dejstvo narave in nato ji predaja
naročilo, naj povsod, koder teče, vabi k partizanom. Torej gre za vrsto bud-
nice. P. Leban-Ljubinica⁷¹ je bolj osebna. V njenem besedilu se ženski lirska

⁶⁷ Marija Stanonik, 944.

⁶⁸ A. Troha, 232.

⁶⁹ A. Vuga, Soči (Vzdih izseljenih Solkancev v tujini), Primorska srečanja, september 1978,

⁷⁰ 90.

⁷¹ M. Pestelj, 36.

⁷² A. Fink, 105.

subjekt spominja iger na bregovih omenjene reke, zbuja ji spomin na mater in
sledi očitek, ker je v njenih valovih našel smrt njen ljubi; a tolaži se, da bo
žrtev rodila stoteren sad. Nato se obrača nanjo kot maščevalko nad tujci za
storjeno gorje in se pri tem sklicuje na pevca, ki ji je bil namenil to vlogo.
Naslednje besedilo s Stenčasa, ki ga je izdal Vaški odbor Z. S. M. v Zapoto-
ku,⁷³ nima označenega avtorja, z Gregorčevevo Sočo pa je v sorodu po tem,
da jo lirska subjekt sprašuje, ali je mislila, da so bili tujci ti, ki jih je utopila.
Kakšna zmota! Bili so slovenske matere sinovi in besedilo je v bistvu žalnica
za pokojnim J. Srebrničem in njegovimi, ki so utonili, ko se je prevrnil čoln,
ki je hotel preko reke.

Za vsa tu našteta besedila je značilen naslov Soči in nagovorna oblika iz-
javnega subjekta, kar nedvomno govori o Gregorčevem vplivu, čeprav je
lahko snov pri tem popolnoma samostojno obdelana.

Poleg tega je znanih na témo Soče še vsaj pet pesmi, ki so jih pred časom
objavila Primorska srečanja.⁷⁴ Njuna avtorja sta P. Medvešček in A. Vuga.
Medveščkova se, daleč od doma, spominja reke z domotožjem⁷⁵ in narodnost-
no bolečino⁷⁶ še pred krvavim plesom II. svetovne vojne, a tudi ta čas ji je
posvetila eno svojih pesmi.⁷⁷ A. Vuga v prvi pesmi opeva Sočo, obujajoč spo-
min na prijatelja J. Srebrniča, ki je utonil v njej,⁷⁸ in v drugi⁷⁹ ugotavlja, da
lepota tujih krajev nikdar ne preseže lepote rojstnega kraja in njegove Soče. V
tukajšnjem okviru so te pesmi daleč najbolj dodelane in pričajo o nedvom-
nem oblikovalnem daru njunih avtorjev.

Drug način pomoči, ki so jo avtorji iskali pri svojem verzificiranju, je
njihova naslonitev na motivne drobce iz Gregorčeve Soče. Zaledje omenjene
pesmi je razbrati iz celega besedila v opevanju motivov vodá in lepot narave,
nagovorni oblikovalnosti in stilnih, ki nedvomno pričajo o svojem izvoru.
Avtorka Soče,⁷⁹ objavljene v Tolminskem zborniku,⁸⁰ je še obdržala prvotno
ime, vendar ne v nagovorni obliki, sicer pa je to besedilo najbolj zvesta par-
tizanska varianta Gregorčeve tako priljubljene pesmi. Ohranja retoričen ton
in raznovrstične kitične enote, v sporočilu pa upošteva nove okoliščine NOB,
ki zbujojo upanje na uresničitev tega, kar sodi Slovencem po naravnem pravu
in v tem jih bo njihova ljubljena Soča vedno podpirala. Drugi avtorji so se
vsaj pri naslovnih odmaknili od svojega zgleda, čeprav so lahko v resnici nanj
zelo tesno pripeti, kakor je to v pesmi Naši zemlji E. Muserjeve,⁸¹ ali pa je
tak postopek uporabljen le v delu novega besedila. P. Naglič je skušal po
Gregorčeve predstaviti Savo, hči Gorenjske, kot ji pravi,⁸² v drugo besedilo

⁷¹ Marija Stanonik, 965.

⁷² Glej op. 69!

⁷³ P. Medvešček, Zima, n. m., 89.

⁷⁴ P. Medvešček, Reka naša, n. m., 89.

⁷⁵ P. Medvešček, Njej, n. m. 89.

⁷⁶ A. Vuga, Ob Soči bistri in šumec, n. m. 90.

⁷⁷ A. Vuga, Videl tuje sem dežele . . . n. m., 90.

⁷⁸ Albinia Lapanja-Zmagar zanika avtorstvo te pesmi. Ustna pritožba domnevne avtorice pesmi
avtorici tega prispevka pred časom.

⁷⁹ Soča, Tolminski zbornik 1975, 98-99.

⁸⁰ C. Tropenauer, 295.

⁸¹ Marija Stanonik, 1591.

pa vstavi kar motiv Soče in njenega pevca.⁸³ A. Šajn avtorja »zlate knjige« posnema, ko opeva lipo,⁸⁴ dokler ne pridemo do besedil, ki iz že nekajkrat omenjene Gregorčičeve pesnitve res vzamejo le drobtino; kot da bi hoteli s tem svoje besedilo posvetiti, mu zagotoviti vrednost vsaj na istem mestu, kjer se sveti sled Gregorčičevega ustvarjanja.⁸⁵ – Tako je znanih vsaj petnajst besedil, ki so v sorodu z Gregorčičevevo Soči.

VI.

Naslednje Gregorčičeve besedilo, ki je vplivalo na množično NOB pesništvo, vendar ne tako pogosto in globoko kakor Soči, je Hajdukova oporoka, posebno z odlomkoma: umreti, bratje, težko ni, / pustiti nade – to boli! in 'Prost mora biti, prost moj rod, / na svoji zemlji svoj gospod!'. Prvi odlomek je nekoliko spremenjeno vrezal neznani jetnik na steno celice v Begunjah: UMRETI TEŽKO NI / PUSTITI DRAGE SVOJE / TO BOLI.⁸⁶ V pesem Umirajoči izgnanci, pa ga je F. Ličen v nemškem taborišču oblikovala v kitico: Oh, umreti, saj težko ni, / pustiti up, zastonj trpeti / to boli. V tuji tej, sovražni zemlji / naj telo nam iztrohni.⁸⁷ Motiv prostosti se obzirno vključuje v celotno besedilo, tako da manj pazljivi spremljevalec mimogrede lahko spregleda, od kod je prevzet.⁸⁸

Kot celota pa je Hajdukova oporoka model za pesem Junakom! Vladimire Kirove,⁸⁹ ki v njej upoveduje, da so jugoslovanski narodi sprejeli oporoko svojih dedov o svobodi.

V zaporu na dveh različnih koncih Slovenije sta nastali besedili z zgledovanjem po Gregorčičevi Nazaj v planinski raj! V takih okolišinah je aluzija na planinski raj še posebej pomenljiva.⁹⁰ Sicer pa se tudi iz omenjene Gregorčičeve pesmi radi vtihotapijo v besedila različnih avtorjev le motivni drobci.⁹¹

Druga Gregorčičeva besedila, za katera je iz opusa slovenskega NOB pesništva 1941–1945 znana vsaj po ena priredba, so še: Kesanje. V. Šumrada se je opiral nanj pri svoji pesmi Trepidanje – trepetanja odpadnika, ki ga preganja vest zaradi preganjanja nedolžnih.⁹² Zaostali ptič primorskega pesnika je kažipot Šumradovemu Padlemu tovarišu.⁹³ Dovolj očiten vzor izpričuje besedilo Krista Markoviča – Mata z naslovom Ujetih ptičkov tožba,⁹⁴ ki govori o občutkih mobilizirancev v nemško vojsko. Na Gregorčičev Biser je naslonjeno besedilo Naš junak Jožka Jazbeca⁹⁵ ali Josipa Boljeta.⁹⁶ Po

⁸³ Marija Stanonik, 1604.

⁸⁴ Ljudmila Stanonik, 233.

⁸⁵ A. Kovačič, 77, 82, Marija Stanonik, 684, M. Starc, 131, V. Dežman, 198–200, I. Goričan, 88.

⁸⁶ V. Dežman-Dodatek, 11.

⁸⁷ A. Božič, 352.

⁸⁸ V. Dežman, 4, A. Troha, 231, Marija Stanonik, 525, 953.

⁸⁹ Ljudmila Stanonik, 110.

⁹⁰ Marija Stanonik, 2069, I. Goričan, 108.

⁹¹ S. Cestnik, 16, A. Božič, 318, Avtorji samoiniciativno – A. Berlot, 51.

⁹² I. Razdrih-Marija Stanonik, 12.

⁹³ I. Razdrih-Marija Stanonik, 44.

⁹⁴ A. Ambrožič, 51. Prim. tudi Ljudmila Stanonik, 33–34.

⁹⁵ A. Lozar, 74.

⁹⁶ Ljudmila Stanonik, 70.

Kmetski hiši se je oziral prav tako J. Jazbec, ko je pisal svoje Človeško življenje.⁹⁷ F. Klinarja Pristolil sem . . . vzklicuje Gregorčičev V pepelnični noči.⁹⁸ Z enim od besedil Iz iskric domorodnih si pomaga Franc Suligoj v verifikaciji Domovini,⁹⁹ neznani Svarun se je znašel tako, da je v celoti prepisal eno od pesmi Iz iskric domorodnih,¹⁰⁰ svojemu konkretnemu položaju in razpoloženju priličil le njeno zadnjo vrstico in jo naslovi Partizanska sirota.¹⁰¹ S kontaminacijo dveh Gregorčičevih pesmi, in sicer Z vencem tem overčam Slavo! (brez z. kitice) in Oliku je Franc Plemenitaš sestavil besedilo Maršal Tito proslavljenec.¹⁰²

Ceprav je tukajšnja obravnava nemara zgrešila kakšno besedilo, ki se naslanja na poetiko S. Gregorčiča, saj je sedemdeset besedil, ki so bila analizirana v ta namen, zajetih le iz približno polovice vsega zbranega gradiva slovenskega NOB pesništva 1941–1945 – tako da se prejkone še skriva med njim kakšno besedilo, ki ni bilo uvrščeno vanjo¹⁰³ – je njen namen morda dosežen. Poskušala je ugotoviti zakonitosti, po katerih se je pesništvo S. Gregorčiča nadvse produktivno vključevalo v nenavadno bogato množično ustvarjalnost v vezani besedi v usodnem času 1941–1945. Gregorčičeva osebnost in poezija sta bili vir pesniške inspiracije številnim avtorjem, ne glede na to, v katerem nadstropju literarne kulture je (bilo) njihovo mesto.

Strnjeno bi za recepcijo S. Gregorčiča v tem času in vplive njegovega pesništva na množično slovensko NOB pesništvo mogli reči naslednje:

1. Stoletnica rojstva S. Gregorčiča l. 1944 je dala vodstvu NOB in njegove kulturne politike pobudo za organizirano pozornost.
2. Splošna priljubljenost njegovih pesmi, posebaj na Primorskem, se je med NOB še pomnožila, saj so se pred očmi uresničevale slutnje preroka, kakor so ga tedaj radi imenovali.
3. Njegove pesmi so opravljale svojo funkcijo neposredno, s pogostim uvažanjem le-teh ali njihovih odlomkov, ustreznih za čas in okoliščine, v raznih časopisih ali s petjem.
4. Posredno so aktualizirali Gregorčičeve poezije vsi avtorji, ki so se zavestno ali nehote prepuščali v svojem literarnem udejstvovanju njenim vplivom.
5. Poglavitna zakonitost, ki so jo pri opiranju nanjo upoštevali, je bila oblikovna ali motivna analogija.
6. Pomemben način prisvajanja Gregorčičevega pesništva je potekal tudi z raznimi procesi folklorizacije.
7. Največjo funkcijo pri aktualizirjanju so doživljale pesmi Soči, Veseli pastir, Hajdukova oporoka in Nazaj v planinski raj.

Uredništvo je članek prejelo 24. julija 1984.

⁹⁷ A. Troha, 109.

⁹⁸ Marija Stanonik, 871.

⁹⁹ A. Božič, 541.

¹⁰⁰ Prim. S. Gregorčič, Poezije, Kondor, 1964, 9.

¹⁰¹ Marija Stanonik, 1088.

¹⁰² M. Perme-Viršek, 87.

¹⁰³ Prim. op. 1, 117, 118, 119, 125, 127, 133, 137, 141.

**SIMON GREGORČIĆ UND DIE DICHTUNG DES SLOWENISCHEN
VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES 1941 – 1945**

Zusammenfassung

Seit jeher war Simon Gregorčič (1844–1906) einer der beim Volk besonders beliebten Dichter, da er dem Volk sozusagen aus dem Herzenssprach – und das seit ersten literarischen Auftritten in den siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts.

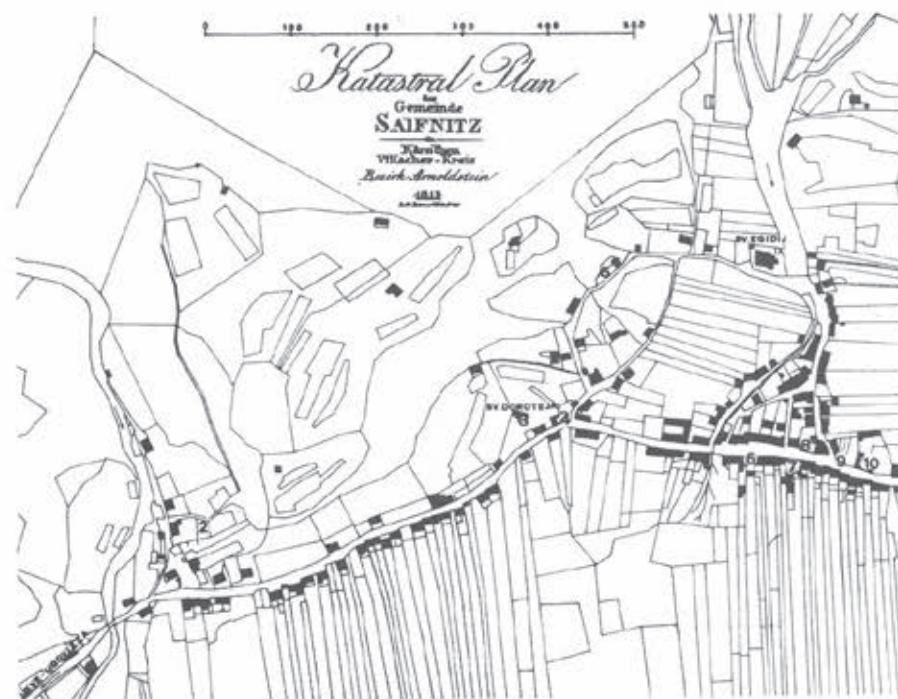
Diese große Beliebtheit seiner Poesie, ihre Einbeziehung in das Wesen des slowenischen Menschen selbst kamen auch in der Zeit des Volksbefreiungskampfes zum Ausdruck, wobei mehrere Ursachen eine Rolle gespielt haben. 1944 war der hundertste Geburtstag des Dichters, für die Führung des Freiheitskampfes und seine Kulturpolitik ein willkommener Anlaß für die Organisation von Feiern. Das Jubiläum wurde, wenn es auch nicht das einzige war (1944 waren auch 100 Jahre seit der Geburt eines anderen slowenischen Schriftstellers, des Erzählers Josip Jurčič vergangen), bald zum zentralen Kulturreignis des Jahres. Die Beliebtheit der Gedichte von Gregorčič nahm auf diese Weise noch zu, besonders wegen heimatlichen, manchmal geradezu prophetischen Elementen in seiner Lyrik. Große Beachtung fanden im Volksbefreiungskampf jene Gedichte von Gregorčič, die patriotische Motive zum Inhalt hatten; besonders das Motiv der geknechteten Heimat und des Kampfes für die nationale Befreiung. Weil seine Gedichte außerdem außerordentlich melodiös sind und in vielen Merkmalen der Empfindung des Volksliedes sehr nahe stehen (dauer auch die Tatsache, daß viele sehr bald volkstümlich geworden sind), hat er in dieser Zeit mehr oder weniger augenfällig eine ganze Reihe von Partisanendichtern beeinflußt und zwar sowohl motivisch als auch formell. Die auffallendsten Fälle von solchen Gedichten sind Soči (An die Soča), Veseli pastir (Der fröhliche Hirte), Hajduкова oporoka (Das Vermächtnis des Hajduken), Nazaj v planinski raj (Zurück in die himmlischen Berge). Selbstverständlich wird auch eine Reihe von literarhistorischen, in Partisanenzeitschriften erschienenen Beiträgen behandelt, die sich mit der Dichtkunst von Gregorčič auseinandersetzen oder sie erklärten. Behandelt wird auch die Vertonung seiner Gedichte.

ZAPISKI

TOPOGRAFSKA ZAPAŽANJA V KANALSKI DOLINI

Lidija Rupel – Matej Župančič

Veliko število rimskih najdb v vasi Žabnici v Kanalski dolini (Rigoni 1972, 1977 a, b; Bianchetti 1972) je bilo vzrok, da se je leta 1986 v času Mladinskega raziskovalnega tabora »Kanalska dolina 86« arheološka skupina posvetila predvsem Žabnicam. Iz bližnje okolice so poznane le posamezne arheološke najdbe, tako na primer sekirica iz zelenkastega kremenovega porfirja iz Mrzle vode (Rio Freddo), osamljena najdba bronastega meča, pripoved o najdbi rimskega novca v Ukvah, posamezne najdbe rimskih napisnih kamnov okoli Trbiža in seveda dobro viden potek rimske ceste od Trbiža proti Vratom (Thörl) v Avstriji (Tabor 1987, str. 11–17, 105–106). Dober pregled najdb in raziskav najdemo v razpravah avtorjev M. Rigoni (o.c.) in A. Bianchetti (1976). Na tem mestu povzemava le ugotovitve, ki so bile objavljene v publikaciji Mladinskega raziskovalnega tabora, ne da bi posegla v razpravo o lokaciji Lrixia in Bilachiuma.

Sl. 1. Arheološka najdišča v vasi Žabnice
Fig. 1. Archaeological Finding-Places at Village Žabnice

Številne najdbe – predvsem epigrافsko gradivo – so spodbudile raziskovalca k razmišljanju o rimski cestni postaji Larix, ki jo omenja Itinerarium Antoninianum. S časom se je utrdilo prepričanje,

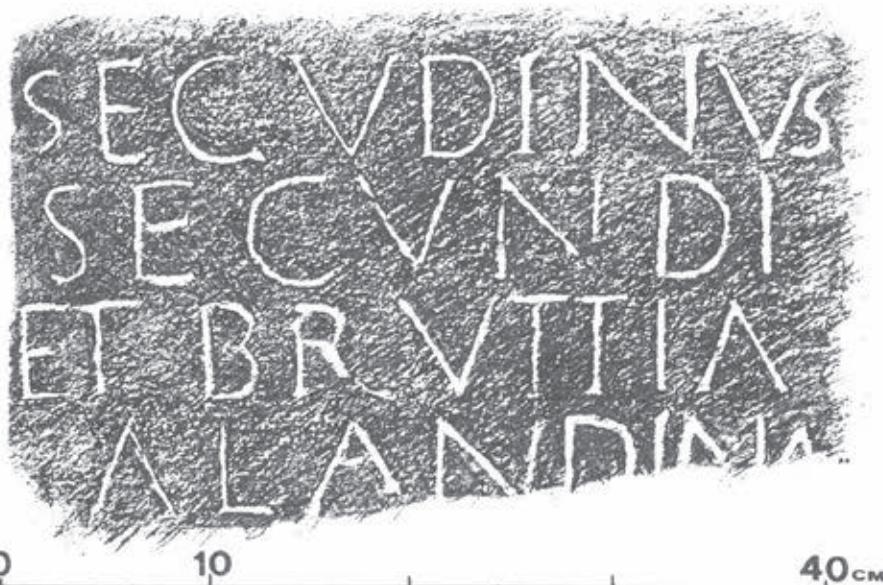
da je treba Larix iskati prav v žabnicah. Šele L. Bosio (1970) je predlagal, da bi Larix rajši locirali v Campolaro (tudi zaradi imenske kontinuitete!), v Žabnicah naj bi bila neka druga, neimenovana postaja, pri današnjem Beljaku pa postaja Bilachinium (zoper z imensko kontinuiteto Bilachinium – Beljak). Ime postaje je sporočeno le na napisu rimskega cesarskega uslužbenca na sarkofagu njegove hčerke; sarkofag je bil najden v Žabnicah (naša točka 8).

Najdba sarkofaga prav v Žabnicah je navedla dr. Mariso Rigoni na misel, da je uslužbenec postal sarkofag prav v mestu službovanja, torej v Bilachinium. S tem je bil dopolnjen Bosiev red obcestnih postaj, Žabnice tako niso več anonomne v rimskem času za naše poznavanje. Marisa Rigoni poskuša tudi ovreči lingvistično izpeljavo Bilachinium – Beljak. Poleg tega vidi v imenu zahodnega dela vasi »Filja« ostanek imena Bilachinium. Sodob o tem bo moč izreči po temeljiti topografiji Kanalske doline in ob nadaljevanju izkopavanj v Žabnicah, ki jih je Rigonijeva začela.

V kolikor je bilo moč locirati arheološka najdišča v vasi, jih prikazujeva na karti (sl. 1). V večini primerov je moč ugotoviti, da epigrafsko gradivo predstavlja nagrobnike ali vsaj fragmente. Rimsko naselje je treba iskati v vasi sami, izkopani ostanki (točka 2) pa se ne dovoljujejo sklepanja o obsegu in značaju naselja, poleg tega pa še čakajo na objavo. Južno od naselja, v močvirni ravnici, poselitev ni možna, še manj pa na strmih bregovih severno in južno. Vršaji potokov Belce in Kaserisce so močno spremenili relief, plastiki nanosa na debelo pokrivajo nekdanjo površino, kot se to vidi po poteku današnje ceste, ki se na teh mestih prilagaja poteku spremenjene površine. Antična cesta je v glavnem morala potekati po današnji ali pod današnjo cesto.

Katalog najdišč:

- 1 Najdišče dveh rimskih miljnikov, od teh je bil eden z napisom (CIL III, 5703). Oba kamna sta izgubljena.
- 2 Izkopavanje dr. Marise Rigoni.
- 3 Podružična cerkev sv. Doroteje. Enega napisa (CIL III, 11478a) ni več moč najti, medtem ko smo drugega (CIL III, 11473, ad n. 4715) našli vzdanega pod krstilnikom v ž.c. sv. Egidija. Tu je napis videl že župnik J. Simič, ko sta bili v celoti že odklesani prva in šesta vrstica, verjetno ob prenosu iz sv. Doroteje. Župnik je ostanek napisa tudi pravilno prebral (Župnijska kronika, str. 198):

Sl. 2. Napisni kamen v ž. c. sv. Egidija
Fig. 2. Inscription Stone in the Parish Church of St. Egidius

"SECVDINV – SECVDNDI – ET BRVTTIA – FALANDINA,"
Z dopolnitvami in po CIL dopolnjujeva tekst takole:

[A[---]]
Secudinus
Secundi
et Brutia
§ [F]alandina
[co(niuges sibi vivi fecerunt)]

1 po CIL, danes v celoti odklesano; 2 Secudinus, ne Secundinus, kot CIL; § Župnik je prebral Falandina, CIL dopušča Ralandina ali Kalandina, danes popolnoma nečitljivo; 6 Po CIL, danes v celoti odklesano.

4 Mesto danes porušene hiše, nekdaj last župnišča. Kamen z napisom izgubljen med zadnjo vojno.
CIL III, 11477.

Sl. 3. Bronast novec cesarja Tacita (kovan 275/276)
Fig. 3. Roman Bronze Coin of Emperor Tacitus (struck 275/276)

5 Med zemeljskimi deli najden bronast novec cesarja Tacita. Po fotografiji določil P. Kos.

Ant. Tacitus 275/276 Rim RIC 92F XXIA

6 Hisa "Thomas Schlugo vulgo Nippitsch n. 121" (CIL III 5717). Poškodovanega nagrobnika ne najdemo več.

7 Za hišo št. 72 je bil leta 1905 najden nagrobnik iz marmorja, danes stoji v neposredni bližini na glavni vaški cesti (Schober 1923), str. 137–138; Rigoni 1977a, stolp. 97–104, sl. 2–4, z bibliografijo). Leta 1972 je bil najden drug nagrobnik v bližini, danes ga hrani Finančna straža v Trbižu. Sliko kamna objavlja publikacija I cinquecento anni, Stemma di Malborghetto 1473–1973, pag. 11–12, fig. 4–6. Omenja ga M. Rigoni (1977a, stolpc. 197–199). Z dovoljenjem oblasti so mladi raziskovalci kamen izmerili in skicirali. Risbo dopolnjujemo s pomočjo fotografij.

D(is) M(anibus)
Iulia Aq[ui]
lina Iuliae
Calliopen(ae)
§ matri
pientissimae
vixit
ann(orum) LXX

3 i v Iuliae komaj čitljiv, ae na odlomku, ki se hrani posebej;

4 Calliopen pisano do roba;

6 končni "e" majhen.

Sl. 4. Skica rimskega nagrobnika
Fig. 4. Sketch of Roman Tombstone

⁸ V kleti hiši št. 132 je bil najden sarkofag z napisom, danes v Muzeju v Beljaku. Omenjen je uslužbenec carinske postaje Bilachinum (Egger 1916, 95–96).

⁹ Ob hiši št. 145 je bil najden marmornat nagrobnik (CIL III, 11476). Kamna ne najdemo več.

¹⁰ Ob hiši št. 149 (župnišče) so za žleb uporabljali marmornat odlomek (CIL III, 11478). Kamna ne najdemo več.

Bibliografija:

- ¹ BIANCHETTI Alma, Novejša proučevanja rimske meje na področju Trbiža (Studi recenti sull'identificazione del confine romano nel Tarvisiano), Goriški letnik 3, 1976, 98–91.
- ² BOSIO Luciano, Itinerari e strade della Venetia romana, 1970, 154 ss.
- ³ EGGER Rudolf, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum, Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes 9, Wien 1916, 95–96.
- ⁴ RIGONI Marisa, Camporosso una stazione romana tra la Venetia e il Noricum, Aquileia Nostra 48 1977a, coll. 97–104.
- ⁵ RIGONI Marisa, Camporosso als "römische Station" zwischen Venetien und Noricum, v: Friaul lebt, 2000 Jahre Kultur im Herzen Europas, Hrsg. G. C. Menis und A. Rizzi, Wien/Freiburg Basel 1977b, 30–36 (cfr. Rigoni 1977a).
- ⁶ SCHOBER Anton, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes 10, Wien 1923.
- ⁷ TABOR "Kanalska dolina 86", Trst-Trieste 1987, 11–17, 105.

NEKROLOGA

Dr. IVO JUVANČIĆ
(5. 12. 1899 Bovec – 22. 8. 1985 Ljubljana)

Ko je proti koncu leta 1979 dr. Ivo Juvančić obhajal osemdesetletnico svojega življenja, se je življenskega jubileja tega izjemnega človeka, učitelja in raziskovalca, spomnil tudi Goriški letnik. Njegova šesta stevilka (1979) je izšla kot 'Juvančičev zbornik'. Poleg biografije in bibliografije je ta knjiga prinesla celo vrsto razprav, ki so jih jubilantu v čast prispevali njegovi prijatelji, sodelavci in učenci. Ko pišem ta nekrolog, se bliža že tretja obletnica njegove smrti. Z zamudo, ki je lahko na svoj način opravičljiva, se Goriški letnik spominja Juvančičevega dela in življenja, spominja se ga tudi zato, ker je bil od prvega letnika dalje njegov marljivi sodelavec.

Dr. Ivo Juvančiću je bila izbrana življenska pot po vzorcu, ki je usmerjal nadarjene mladeneče s podeželja. Odločil se je za duhovniški poklic, toda za razliko od mnogih svojih vrstnikov, je mogel teološke studije dokončati na elitni univerzi v tirolskem Innsbrucku (1927). Potem se je začelo njegovo goriško obdobje, ki ga izpoljuje predvsem pedagoško delo v goriškem malem in velikem semenišču. Deloval je v času, ko je mogel s svojo široko izobrazbo in prežet z idejami evropskega mladokatoliškega gibanja, globoko razvremenati miseln svet mladih primorskih dijakov. Kot vzgojitelj si je postavil dva cilja: upirati se raznarodovanju in dajati verskemu preprščanju sodobnejšo obliko. Ugleđ, ki ga je užival, je segel preko meja semenišča in se širil na slovensko goriško podeželje. Res pa je tudi, da je mogla le Cerkev legalno ali pa pollegalno opravljati naloge hranitelja in buditelja slovenske narodnosti v takratnih, Slovencem sovražnih razmerah.

Druga svetovna vojna je zahtevala odločitve. Juvančić se sicer narodnoosvobodilnemu boju ni povsem priključil, odločil pa se je za pasiven odpor in pri tem odklanjal vsako obliko kolaboracije. S svojo studijo o Kristusu in galilejskem osvobodilnem gibanju – med vojno se je širila ilegalno kot tipkopis – je na primeru iz svetega pisma obrazožil domače razmere. Juvančičeve stališče ni ostalo prikrito cerkveni in politični oblasti. Njegov spor z goriškimi cerkvenimi predstojniki je segal že v vojni čas, dokončno podobo pa je dobil po osvoboditvi. Juvančić je bil takrat odstranjen z mesta profesorja v goriškem bogoslovju. Konec leta 1946 je odšel iz Gorice in živel potlej do smrti v Ljubljani. Posvetil se je publicistiki in znanstvenoraziskovalnemu delu na področju novejše, zlasti primorske zgodovine. Leta 1972 je bil upokojen kot znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Ko na tem mestu znova obnavljamo Juvančičeve življensko pot, nas strokovna zavezanost navaja k poudarjanju predvsem njegovega znanstvenoraziskovalnega dela na polju novejše zgodovine. Dr. Juvančić je pravzaprav prvi zgodovinar dogodkov narodnoosvobodilnega boja na Primorskem. Resnost njegovih spoznaj temelji predvsem na odličnem poznanju arhivskega gradiva. Ob raziskavah novejše zgodovine pa so ga zanimala tudi mnoga kulturna vprašanja in problematika obmejnega sožitja. Tako je poleg znanstvenih razprav objavjal izvirne eseje. In ko je spoz-

nal, da mu je vendar novejša zgodovina nudila že dovolj priložnosti, da je mogel sporočati svoja spoznanja, ga je zamikal starejši čas. V osmi številki (1981) Gorškega letnika je v daljšem zapisu Steze v Zlatorogov raj razmisljal o pozgodovini svojih rodnih krajev. Iz obsirnega rokopisa, kjer na podoben način razmislja o preteklosti krajev ob Soči, je izšel malo pred njegovo smrtjo krajši odломek. V zgodovinarskem delu dr. Iva Juvanciča imajo posebno mesto njegovi eseji-razprave o primorski duhovščini v času med obema vojnami, ustvarjal jih je tudi na podlagi lastnega spomina. Podobnih spominskih refleksij je v njegovih objavah še nekaj.

Dve sestavini ima potem takem Juvancičeve delovanje, obe sta povezani z njegovimi življenskimi odločitvami. Prva je pedagoško delo, druga pa je znanstvenoraziskovalno in publicistička. Pogled na bibliografijo njegovih objav očitno kaže na ta razmerja. Nobenega dvoma ni, da je dr. Juvancič ena osrednjih osebnosti primorskega javnega življenga našega časa. Krepko je posegal v dogajanja v prelomnih trenutkih. Generacija mladih mu v času med obema vojnami dolguje vcepljeni občutek narodne zavesti in občutek za sodobnejši pogled na versko življenje. Podobno velja tudi za vse tiste, ki jim je v povojnih letih z izkušnjami pomagal utirati pot v raziskovalno delo, vnašajoč v znanost novosti, različne od pozitivizma, ki je hotel prevladovati.

Goriški letnik se spominja svojega sodelavca in istočasno ugledne osebnosti primorske javnosti našega stoletja.

Branko Marušič

Dr. JOŽA VILFAN
(6. 7. 1908 Trst – 21. 11. 1987 Ljubljana)

21. novembra 1987 je umrl primorski rojak, državnik, diplomat, družbeni in politični delavec in publicist dr. Joža Vilfan.

Rodil se je 6. julija 1908 v Trstu. Pod vplivom političnega življenga tržaških Slovencev in dejavnosti očeta dr. Josipa Vilfana, ki je bil izkušen in ugleden politik ter voditelj slovenskega narodnega gibanja, se je Joža Vilfan razvil v človeka, ki je bistveno posegel v zgodovino Jugoslavije, slovenskega naroda in še posebej Primorske. Nemirni politični čas med prvo svetovno vojno in porajajoči se fašizem sta ga prisilila, da se je šolal v različnih krajih, kar je tudi po svoje oblikovalo njegovo osebnost. Šolal se je v Kranju, Trstu, Rimu in na Dunaju, v Ljubljani pa leta 1932 diplomiral iz prava in leta kasneje promoviral.

Polično se je angažiral že v dijaških letih: leta 1921 se je priključil mladinskemu gibanju ter se prvič spoznal s komunisti. V Ljubljani je bil predsednik Zveze slušateljev ljubljanske univerze, Lovro Kuhar pa ga je sprejel med člane KPJ leta 1934 v Parizu, kjer je študiral sociologijo in opravljal partijske dolžnosti. Zaradi načnega delovanja in stalnega dopisovanja v levicarske časopise je bil večkrat aretiran, maja 1941 pa je bil preko Budanji poslan v Srbijo, od koder se je ilegalno vrnil januarja 1942 in se v Ljubljani vključil v propagandni odsek OF.

Junija 1943 je prišel kot politični delavec na Primorsko, kjer je postal ena osrednjih osebnosti njenega osvobodilnega boja. Bil je član PO OF za Primorsko, partijski inštruktor, predsednik in kasneje podpredsednik Narodnoosvobodilnega sveta za Slovensko primorje in tajnik PNOO za Pri-

morsko Slovenijo. Postal je pomemben u temeljitelj ljudske oblasti na Primorskem, ki se je spričo posebnega mednarodnopravnega položaja Slovenskega primorja razvijala nekoliko drugače kot v ostalih predelih Slovenije. Še pred koncem vojne je postal tožilec DFJ in odšel v osvobojeni Beograd.

Joža Vilfan je znal pridobiti ljudske množice za akcije ne le z naprednimi stališči, ampak tudi z nastopom, z govorniško spremnostjo in občutkom za ljudi. Kot ljudski tribun je nastopal na množičnem zborovanju ob kapitulaciji Italije v Gorici in kasneje v Šmarjah pri Vipavi. Kot dober pravnik in teoretički nove ljudske oblasti, globoko privržen narodnoosvobodilni in revolucionarni ideji, je pov sod razgibal ljudi, jih vzpodbujoval za boj proti fašizmu in jih pridobil za ustvarjanje novih družbenih odnosov ter ljudske oblasti. Bil je tudi odličen publicist v Primorskem dnevniku, kjer je objavljaval prispevke z vseh področij pravnega življenga. Boj za priključitev Primorske k Jugoslaviji je nadaljeval za zeleno mizo na pariški mirovni konferenci.

Vilfanov življenski opus je bil zaokrožen s celo vrsto funkcij, ki jih je opravljal po vojni: javni tožilec FLRJ, namestnik zunanjega ministra, delegat v OZN, veleposlanik, generalni tajnik predsednika republike, zvezni in republiški poslanec, podpredsednik slovenske vlade, nosilec frontovskih in partijskih dolžnosti ter član mednarodnih strokovnih in političnih ustanov. Pomagal je oblikovati politiko miroljubne koeksistence in neuvrščenosti in nedvomno je velik njegov prispevek k pogajanjem med jugoslovansko in italijansko vlado, ki je trideset let po vojni začrtala mejo in odprla novo poglavje v odnosih na jugu Evrope.

V zadnjih desetletjih življenga se je posvečal tudi zgodovini, pisal in govoril o dogodkih, ki jim je bil sodobnik, ali pa je segal še dlje v preteklost. Veliko je objavljalo in ob njegovi 70. letnici je izšla njegova knjiga »Delo, spomin, srečanje«, izbor vsega, kar je dr. Vilfan objavil.

Za svoje delo je prejel vrsto visokih državnih odlikovanj in postal je častni občan Nove Gorice. Dr. Vilfan je bil tudi velik prijatelj Goriškega muzeja in njegov stalni obiskovalec.

Spomin na dr. Joža Vilfana, na njegovo življenje, delo in požrtvovvalnost se nenehno vpleta v našo zavest in razmišlanje, kajti v svojem življenju se je vedno boril do konca, ker je bil neomajno zvest svojemu primorskemu ljudstvu, slovenskemu narodu in Jugoslaviji.

Nataša Nemec

OCENE IN POROČILA

AQUILEIA NOSTRA

Rivista dell'Associazione nazionale per Aquileia, 57/1986

Novi, preko 460 strani obsegajoči zvezek je posvečen direktorici revije Giulii Fogolari ob njeni 70-letnici. Njeno življenje in delo orisejo Luigi Burtolo, Massimo Pallottino in Bianca Maria Scarfi. Sledi njena obsežna bibliografija. Tudi vsak izmed 56 avtorjev, ki v številki sodeluje, ji namenja nekaj besed in iz teh uvodnih odstavkov izstopa lik dr. Fogolarijeve, osvetljene iz raznih zornih kotov, izredno živ in jasen. Starejše avtorje veže nanjo prijateljstvo; mlajši pa so ji hvaležni za naklonjenost, ki jo je vedno znala pokazati za modernistične transformacije arheologije, a znala tudi vsakega kot dobra vodnica in učiteljica pospremiti med čermi.

Prispevki so razporejeni neorganizirano in jim moramo najprej združiti v tematske sklope, da se sploh lahko prebijemo skozi obsežno gradivo.

Začnimo kar z eno od vej t.i. new archaeology: Loredana Capuis piše o arheologiji smrti, ki nam osvetjuje način življenja ljudi, v našem primeru Venetov, skozi njihovo smrt. Vendar pa je za takšne analize potrebno natančnejše dokumentiranje in sistematičnejši izkop ter obdelava, sicer ne dobimo želenih podatkov. Zato je to vejo arheologije v Venetu mogoče uporabiti le pri izkopavanjih na Este I. Na tem področju je možna tudi aplikacija t.i. analize preživetja (survival analysis), o čemer piše Armando de Guio.

Dva prispevka govorita o vojaški opremi: Otto Herman Frey o čeladi iz mlajše železne dobe iz Oppeana (hrani muzej v Veroni), Luciano Salzani pa o nanožnicah iz kraja Desmonta (v okviru raziskovanja obsežne nekropole iz časa med 11. in 9. stol. pr. n. št.).

Kar se tiči posameznih najdišč, podaja Alberto Broglio pregled paleolitskih najdišč v pokrajini Veneto, Trentino, Alto Adige, Furlanija od prvih najdb pred sto leti do današnjih raziskovanj. Claudio Balista in Angela Ruta Serafini predstavljata eno najbogatejših nekropoli tega področja, ob Domu onemoglih v Este. Za dokončno obdelavo pa bo potrebna še temeljitejša stratigrafska študija. Giovanni Leonardi piše o paleovenetski nekropoli v Piovegu v Padovi, kjer ugotavlja, da se vedno bolj kaže potreba po izpopolnjevanju analitičnih in interpretativnih metod pristopa k arheološki stratigrafiji, s čimer bi se arheologova dejavnost delno preselili v laboratorij.

Liberico Cecchini predstavi zaščitna arheološka izkopavanja v Veroni, do katerih je prišlo zaradi ureditve parkirišč med Palazzo Comunale in Palazzi Scaligeri. Odkritih je bilo več rimskodobnih in srednjeveških gradbenih struktur, ki pa niso bile izkopane, pač pa so celoten kompleks pokrili z betonsko konstrukcijo. V tako nastalih prostorih se bo v naslednjih letih izoblikoval arheološki muzej.

Elisabetta Baggio Bernardoni in Lorenzo Dal Ri sta pripravila uvodni zapis o izkopavanjih v Castelfelderju (Bolzano). Tu so s sistematičnimi izkopavanji dobili podatke o poselitvi vzpetine od poznega neolita in bronaste dobe do danes. Na podlagi starejših arheoloških najdb, ki so jih posamezni popotniki prinesli z gršča Sv. Mihaela nad Boljuncem na obrobju Krasa, Franca Maselli Scotti ugotavlja, da je bil tam bronastodobni kaštelir. Gotovo pa je bil kraj naseljen že prej, saj je bila bližnja Dolina Glinščice povezava med obalo in notranjostjo Istre že od neolita dalje. Pregled rimskodobnih najdb pod Kmečko posojilnico v Brescii, ki so bile izkopane v letih 1904–06 in v letu 1978 je pripravila Clara Stella, s čimer je prispevala k boljšemu poznавanju zahodnega dela Brixie.

Antonio Corso analizira pesniški opus Valeria Catulla iz Verone, ki je bogat vir za spoznavanje Cisalpine v 60. in 80. letih 1. stol. pr. n. št. Predstavi nam jo kot v večji meri romanizirano deželo, katere vzhodni del pa je še odprt vplivom helenističnega orienta. Giovanni Gorini piše o prehodu iz predmonetarne v monetarno ekonomijo v paleovenetskem svetu. Gre za vlogo in način zamenjave, ki ni slonela na preprosti zamenjavi dobrin, pač pa na zamenjavi vrednejših predmetov. Gre za prehod iz faze predmonetarne ekonomije, v kateri so sredstva zamenjave le nabранo bogastvo in simbol družbenega prestiža, v ekonomsko razvito družbo, kjer ima denar svojo točno določeno vlogo, s čimer prehajamo v 1. stol. pr. n. št.

Guido Mansuelli v svojem tekstu primerja urbanistično ureditev paleo-venetskih in etruščanskih naselij. Luciano Bosio govori o lokaciji cestne postaje Ad Aquileia na cesti Arezzo – Firenze,

Franco Sartori o toponomu Arcia v *Scriptores Historiae Augustae*, Guido Rosada pa o uporabi imena Civitas nova v posameznih obdobjih za kraj navadno imenovan Heraclea Veneta.

Več avtorjev poseže na področje epigrafike: Ezio Buchi prikazuje napisno ploščo iz Adrie, Lanfranco Franzoni napisno aro, izkopano med cerkvama sv. Prokula in sv. Zena v Veroni, Maria Silvia Bassignano pa o dveh novih nagrobnih napisih z območja Piazze de Gasperi v Padovi.

Pierangela Croce da Villa piše o arci iz Concordie s posvetilom Boni Dei. Luisa Bertacchi govorji o spomeniku, posvečenem očimu nekega Virgila z rimskega foruma v Ogleju. Članek posveča seveda dr. G. Fogolarijevi in naslov domiselnou uporabi v smislu, tako kot Diane priznava Virgilu – ti vojvoda, tigospod in ti učitelj... Giuseppe Cuscito piše o še neobjavljenih ali manj znanih zgodnjekrščanskih napisih v Ogleju. Gre za napise, posvečene preprostim ljudem, ki v življenju niso opravljali nobenih javnih funkcij. Opažanja o nekaterih predromanskih napisih v Adriji so prispevek Raffaela Mambella. Gre za etruščanske, grške in venetske grafite na keramiki iz Adrie, ki so kratki, a epigrafsko in zgodovinsko zelo zanimivi. Zanimiv je tudi prispevek o atestinskih abecednih tablicah, ki kaže na novo interpretacijo latinskega dela napisu Es 27. Hkrati gre za dokaz kontinuitete učenja pisave z abecednimi tablicami, ki so se na podeželju modificirale in spojile z lokalno tradicijo (avtorja Aldo Luigi Prosdocimi in Giovanbattista Frescura).

Irene Favaretto piše o seriji risb Giovannija Grevembrocha z naslovom posvetne starine, narisanih po letu 1755, iz katerih spoznamo zbirko starin senatorja Pietra Gradeniga. Elisabetta Mangani nam predstavi zbirko Francesca Sorzana v Prazgodovinskem etnografskem muzeju v Rimu, kjer so zbrane starine iz atestinskega področja, z risbami zbiralca. Osebnost Camilla Marinonija, predhodnika raziskovanj furlanske prazgodovine, je predmet članka Paola Cassola Guida. Marinoni je tudi večkrat citiran zaradi svojega pionirskega dela na področju raziskav prazgodovinskih bronastih figuric. Maurizio Buora nam razkriva 4 bronaste moške figurice iz Ogleja, hranjene v videmskem muzeju, pri katerih je čituti predrmske vplive. Luigi Beschi piše o dveh helenističnih predmetih iz Efeza – fragmenta ženske figure in kameji s podobo Jupitra, ki so ju v beneški arheološki muzej prinesli konzuli iz Turčije.

Paola Lopreato piše o zgodnjebizantinskih figuralnih kapitelih teodozianskega tipa v lapidariju v Gradežu, ki verjetno izhajajo iz izkopavanj v cerkvi S. Maria delle Grazie, Giovanni Tosi pa o figuralnem kapitelu z delfini neznanega izvora, ki ga hrani muzej v Padovi. Med primeri samostojne plastike je opisana še bradata herma v arheološkem muzeju v Adriji (Paola Zanovello), ki predstavlja dokaj razširjen tip C. Curtiusa in nekaj okroglih nagrobnih ar iz Ogleja (Gemma Sena Chiesa). Prispevek k poznavanju provincialne grobne plastike v rimskem času je dodala Margherita Tirelli. Obdelala je primer koničastega piridalnega zaključka pokrova za urne.

Fulvio Canciani se dotakne sarkofagov skupine Oglej – Gradež in jih skuša ponovno kronološko in stilno opredeliti. Giovanna Bermond Montanari pa smatra vilanovansko stelo iz okolice Bolongre za nov dokaz o orientalizaciji Bologne. Elena di Filippo Balestrazzi išče helenistične vplive na reliefu Arghenidasu v veronskem Museo Maffeiano in Maria Grazia Maioli skuša interpretirati votivni depo iz Cardignana (Treviso).

Med arhitekturno plastiko je predstavljen veronski slavolok, imenovan po Jupitru Amonu, (Giuliana Cavalieri Manasse). Več člankov je posvečenih tudi keramiki. Mariolina Gamba piše o novih najdbah atiške keramike v Venetu, Maria Paola Lavizzari Pedrazzini pa o izdelavi keramike tipa ACO s helenističnim dekorativnim pridihom, ki je bila zelo popularna. Posebno velika je bila delavnica Aca Acastusa, izdelke katere je moč najti po vsej X. regiji.

Donatella Pancera opisuje nekaj fragmentov reliefne korintske keramike iz rimske dobe, ki je bila izkopana v okolici muzeja v Altinu.

O črnoleseni keramiki z znakom izdelovalca piše Alessandra Toniolo. Krožniki so bili izkopani v Adriji, vendar pa se imena izdelovalcev Pudens, Fucus, Bassus, Calenus, Probus, M. Betuti in Vincenzo pojavljajo tudi drugje. Giuliana Riccioni opisuje atiško hidro z rdečimi figurami, delo slikarja iz Ville Giulie, ki je nastala okoli leta 400 pr. n. št., izhaja pa iz etruščanske grobnice v Pescii Romani.

Edinstveni primer ritona iz altinskega muzeja s svinčeno glazuro opisuje Giovanna Luisa Ravanagn. Posodo, ki je nastala na začetku našega štetja, povezuje z delavnicami terre sigillate, posebej še z delavnico Aco, ki je delovala na tem področju.

O steklu je govorila v zapisu o nekaterih predmetih iz rimskodobnega naselja Corte Cavanella di Loreo (Rovigo). Ti kažejo na vlogo te pokrajine pri uvozu predmetov z vzhoda v pozemlje 1. st. (Simonetta Bonomi). Medkovinskim posodjem je predstavljen vrč z dulcem iz Adrie v Naturhistorisches Museum na Dunaju, ki je iz rodne Etrurije dopotovan preko Bologne na atestinski ozemlje (Karl Kromer), in srebrni črnilišči, hraničeni v muzeju v Altinu (Carina Calvi). Giovanna Gambacurta podaja prvi pregled jagod iz steklene paste, ki izhajajo večinoma iz altinskih paleovenetskih nekro-

pol. Material postavlja v časovni in geografski okvir ter nakaže smeri študija, po vzoru T. E. Haevernick, ki je podobno naredila za celoten evropski prostor, od bronaste dobe do romanizacije. Francesco Ghedini se pomuža pri ogleski kameji s podobo Id in razmišlja o uporabi tega mita v namene julijsko-klavdijske propagande. Poznorepublikanske fibule tipa Alesia na področju Caput Adriae obdeluje Mitja Guštin. Na slikarsko področje nas najprej popelje Pietro Leonardi z razmišljajem o nekaterih kontroverznih jamskih stenskih slikarjih franko-kantabrijskega in mediteranskega področja. Sledi zapis o dekorativnem motivu v rimskodobni vili Gratte di Catullo v Sirmionu z začetka našega štetja (Antonio Frova). Claudia Dolzani se ukvarja z zanimivo ikonografijo evangelistov v Chiesi dei Pagani v Ogleju, kjer so ti upodobljeni s človeškim telesom in glavo živali, ki jim je za simbol. Slikarji so bile delo 13. stoletja, način upodobitve pa izvira iz antičnega Egipta.

Za konec nam Mario Mirabella Roberti podaja svoje razmišljajne, kjer se ponorčuje iz načina pisanja sodobnih arheoloških spisov, v katerih se je strokovna terminologija popolnoma izrodila. Upa, da bodo avtorji vzelci to njegovo dobronomerno kritiko na znanje.

Na koncu so še zapisniki sej in finančno poročilo društva *Associazione nazionale per Aquileia*

Jana Šubic Prislana

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

volume XII, Rovigno 1981–1982, 424 str.

Dvanajsti zvezek prinaša (str. 9 do 31) študijo Vesne Jurkić-Girardi »Lo sviluppo di alcuni centri economici sulla costa occidentale dell'Istria dal I al IV secolo«, kjer prikazuje nepretrgano uporabo podeželskih vil, predvsem na primeru izrabe prostorov za pridobivanje olja in vina, na zahodni obali Istre, od antike do sedanjega veka. Robert Matijašić opisuje najdišče rimskih kovanec iz Čenturja pri Kopru (Il ripostiglio di monete romane di Centora, custodito presso il Museo Archeologico dell'Istria di Pola). Študija dopolnjuje opis A. Jeločnika (Situula 12, Lj. 1973), opremljena pa je s seznama, izvorom kovancev in fotografijami. Tudi Branko Marušić sega na področje arheoloških najdb z opisom in ponazoritvami štirih novih arheoloških najdišč na buzenskem področju, ki jih datira v čas od 4.–13. stol.

V srednjeveško zgodovino Reke posega Ferdo Gestrin, ki v krajsi razpravi »Contributo alla conoscenza dell'attività commerciale a Fiume nel quindicesimo secolo« dokazuje pomembno vlogo Reke kot trgovskega središča slovenske dežele in Italijo ter predstavlja različne oblike tehnike trgovanja. Zvezek vsebuje tudi tekst »Commissione o vero Capitoli del Castellan di Momian«, ki ga predstavlja Mario Budinic. Original iz leta 1521 in prepis iz leta 1636, ki sta pomembna za zgodovino Momjana, primerja z razlagom pokojnega Miroslava Pahorja. Probleme kolonizacije Istre in številne spremembe, ki so nastale na tem etnično mešanem prostoru v času beneške oblasti, predvsem na primeru Premanture, obravnava Miroslav Bertoša v razpravi »L'equilibrio nel processo di 'acculturazione' in Istria: tra interazioni e opposizioni«. Razprava je nekakšen uvod v poglavljajanje problema kolonizacije. Antonio Miculian opisuje protestantsko reformo v Istri, ki bo zaokrožena še v naslednjih številkah. V tej številki nadaljuje s prikazom procesov proti luterancem, ki jih je predstavil tudi v 2. delu. Gre za analizo zapisov 155 procesov iz beneškega Državnega arhiva, ki segajo v čas konca 16. in začetka 17. stoletja in dokazujejo močno protestantsko gibanje in vzroke zarj. Izvzet je Puli, ki ga je v 10. zvezku analiziral Pitassio. Lujo Marteti deli svojo razpravo (str. 173–202) v dva dela; v prvem objavlja italijanski prevod »Kodeksa iz Vinodola«, opozarja na različne izdaje, govori o socialni strukturi srednjeveškega Vinodola, juridičnem postopku in kazenskem pravu. V drugem delu objavlja v italijanskem jeziku še neobjavljeni urbar iz Grobnika, verjetno iz leta 1700, ki se je ohranil v latinskom prevodu. Zanimiva je tudi avtorjeva razlagu pomena nekaterih manj znanih izrazov. Poročilo o položaju v Istri, ki ga je poslal državni svetnik Bergnani podkralju princu Evgeniu leta 1806, objavlja Elio Apih v razpravi »Il rapporto sull'Istria del Consigliere di stato G. C. Bergnani 1806«. Dokument je izdal že C. Combi (Porta Orientale, 1958–9). Apih pa ga objavlja v celoti, z zgodovino in nagibmi za sestavo poročila s številnimi zanimivimi statističnimi prilogami. Daniela Milotti objavlja še eno poročilo iz leta 1816 pod naslovom: »Quadro della Provincia dell'Istria«, ki ga je napisal G. A. Tognana de Tonneheld. V glavnem ga sestavljajo kraje beležke iz istrske zgodovine od prvih barbarskih napadov do leta 1816. Teža dokumenta je v prikazu slabega gospodarskega stanja, avtonomnih teženj ter vzpodbude cesarju, da bi Istra dosegla nekdanje blagostanje. V rubriki Voce del passato Giovanni Radossi opisuje 29 grbov rektorjev in plemiških rodbin v istrskem kraju Bale in s tem

nadaljuje predstavitev istrske heraldike. Zadnja razprava predstavlja izredno bogato zbirko folklorne kulture v valeškem govoru – istrskoromanskemu govoru, ki je že v zatonu. Silvana Turcinovich opisuje deset zvezkov Zaneta Obrovaza, ki so redek primer valeškega etnografskega in jezikovnega materiala.

Nataša Nemeč

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

volume XIII, Rovigno 1982–1983, 466 str.

Trinajsti zvezek uvaja Vesna Girardi-Jurkić z navajanjem imen, kolonij in municipijev na rimskih napisih v Istri, ki so osnova mnogim imenom današnjih mest in krajev v Istri. Branko Marušić se v razpravi dotika umetnostzgodovinskih spomenikov v kaštelu Bale in okolice, ki jih dokumentira s fotografijami. Bizantinski folis, ki je bil odkrit v Kopru, v kraju »Portisolana«, predstavlja Ottavio De Manzini. Čeprav obsega razprava le dve strani, plastično predstavlja bronasti kovanec cesarja Konstantina VII. Porfirogeneta, njegov zgodovinsko-biografski profil ter kroženje denaja na področju Kopra v 9. in 10. stoletju. Tudi razprava Anteja Sonje je umetnostzgodovinska. Prikazuje položaj, popravila, ikonografijo in slog stenskih mozaikov Evfrazijeve bazilike v Poreču (str. 65–138), vse opremljeno z barvnimi fotografijami. Ugotavlja, da so mozaiki nastali pod vplivom različnih umetniških del, pripisati jih gre različnim umetniškim rokom, spadajo pa v čas zgodnjebizantske umetnosti sredine 16. stoletja. Lujo Margetić v razpravi »Diritto medievale croato – diritti reali« (str. 138–214) analizira na osnovi različnih virov najpomembnejše ustanove stvarne prave srednjeevropskega hrvatskega prava, ločeno po regijah. V pričujočem zvezku obravnava pravne inštitute v obdobju narodnih vladarjev, od regij pa Istro in Kvarner. Tudi Daniela Milloti ima razpravo »La Bergamina delle ville del Carso«, 16. in 17. stol. v dveh delih. V tem prvem delu objavlja tekst kodeksa iz 16. in 17. stol. ter prepis originalnega urbarja iz 15. stol. Sledi primerjava teksta »Bergamine«, Klenovih fragmentov urbarja (Jadranski zbornik 1960) in fragmentov rašporskoga urbarja, ki je prepis iz 18. stoletja.

Marino Budicin prvič objavlja vrsarski statut iz 1609, ki ga je izdal poreški škof Tritonio. Podrobni opis in analiza statuta kažeta, da statut dodaja nekaj specifičnega podobni in tematiki statutarnega prava, ker avtor objavlja še 15 prilog, ki so bile statutu priključene kasneje. Miroslav Bertoša nadaljuje zacetno problematiko »akulturacije« v času kolonizacije Istre iz 12. st. Atti. Proses obravnava interdisciplinarno, ne da bi med sabo delili posamezne etnične skupine istrskega teritorija. Prav tako nadaljuje študijo iz prejšnjih treh delov Antonio Miculian. Razprava Protestant-ska reforma v Istri ima podnaslov Giacomo Morosini in poreška škofija od 15. do 17. stoletja. V njej natančno analizira religiozni položaj in protikatoliško propagando, ki jo je širil omenjeni škof, ter krog ljudi, ki jih je pritegnil. Giulio Cervani v prispevku: »Trieste, Cucibrech, nella satira di Pasquale Besenghi degli Ughi« označuje življenje P. Besenghija, a ga gleda z očmi zgodovinarja in ne literarnega kritika, ter tržaško družbo v prvi polovici 19. stoletja. Giovanni Radossi in Giovanni Maluša objavljata v rubriki Voce del passato; prvi nadaljuje s predstavitvijo istrske heraldike, 36 grbov iz Vodnjana ter seznam beneških županov v tem kraju. Maluša pa v razpravi »Terminologia agricola dell'istro-romanzo a Rovigno, Valle e Dignano« objavlja pomemben prispevek k raziskovanju istrsko-romanske leksike.

Nataša Nemeč

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

vol. XIV, Rovigno 1983–1984, 400 str.

Na področju arheologije dokazuje Vesna Girardi-Jurkić kontinuiteto istrskih kmetov v rimski dobi na področju Istre. Članek je opremljen s skicami in fotografijami. Na osnovi arheoloških raziskav na področju Barbane poroča Branko Marušić o zatonu antike na vzhodnih mejah puljskega agra, »Il Placito del Risano« iz leta 804, ki ga objavlja Anamari Petranović in Anniese Margetić, omogoča nadaljnje analize ter prispeva k boljšemu razumevanju istrske zgodovine zgodnjega srednjega veka. Italijanski prevod in fotografije ustreznih strani v Codex Trevisanus olajšujeta kontrolo pravilnosti branja.

Lujo Margetić je srednjeveško hrvatsko stvarno pravo obravnaval že v 13. knjigi, tu dodaja analizo pravnih inštitutov v dalmatinski, slavonski in ožji hrvatski regiji. Ivan Pederin predstavlja

kataster istrskih gozdov iz 1541, ki je najstarejši dokument te vrste, kar jih pri nas poznamo. Marino Budicin tudi predstavlja kataster (»Il catastico dei dazzi, delle decime e dei livelli di Orsera del 1668«), seznam desetin, carin in zakupnine, ki so jih prebivalci Vrsarja in okolice plačevali poreški škofi. V okviru obsežne študije »La reforma protestante in Istria« sega Antonio Miculian tudi na področje slovenske zgodovine. V 5. delu razprave riše vlogo P. P. Vergerija in G. B. Goina, krivoverske skupnosti in drugih heretičnih skupnosti v Kopru in Piranu 16. stoletja. Vedenje o zgodovini poreške škofije bogati Darinko Munič (str. 235–244): pri urejanju zapuščine dr. Mirka Žičića je našel obsežen in še neobjavljen rokopis zbornika dokumentarnega gradiva »Liber iurium episcopatum (diocesis Parentinae) I.«, ki ga v tem delu kritično pretresa in odpira možnosti nadaljnje raziskave. Daniela Minotti na str. 209–234 nadaljuje s člankom »La Bergamina delle ville del Carso« (XV.–XVII. stol.). Miroslav Bertoša predstavlja dokument, eno zadnjih prič tragičnega življenjskega zatona »istrskega Plutarha« in akademika Pietra Stancovicha. Giulio Cervani v razpravi »Cavour e gli slavi in un articolo poco noto di Francesco Ruffini« (str. 251–274) posega v novejšo zgodovino jugoslovenskih narodov ter s člankom, ki je bil objavljen v »Corriere della Sera« ugotavlja, da je prodoren znanstvenik Ruffini, v mesecih, ki so bili blizu rimskemu kongresu podprtih narodov, in v politični atmosferi, ki je naznajala propad Avstro-Ogrske, znal povzeti težnje za združitev južnih Slovanov ter te težnje »izrabiti« na plemenit in realističen način. V ustaljeni rubriki Voci del passato se oglaša Giovanni Radossi z opisom in fotografisko dokumentacijo grbov upraviteljev in uglednih družin v Bujah. Zgodovino toponomastike antičnega puljskega agra Bernarda Schiavuzzija predstavlja Robert Matijašič. Poleg abecednega indeksa, ki ga je izdelal zgodovinar, arheolog in zdravnik B. Schiavuzzi, je v dveh prilogah še popis toponomov agra Dveh kaštelov in popis hagiografskih toponomov s seznamom svetnikov, po katerih so bili poimenovani samostani in cerkve. Fonetiko današnjega reškega narečja opisuje Nelida Milani-Kruljac v razpravi »Il dialetto fiumano. Premessa e fonologia di Maria Batò« (str. 345–375). Zbornik zaključuje objava Libera Benussija »Le 'arie da nuoto' di Rovigno (VI)«, kjer predstavi dve pesmi kot izvirni vzorec istrske ljudske pesmi.

Nataša Nemeč

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

volume XV, Rovigno 1984–1985, 398 str.

Leta 1982 je umrl bivši predsednik tržaške ljudske univerze Giuseppe Rossi Sabatini, zato je na prvem mestu nekrolog, ki sta ga napisala Giulio Cervani in Cinzio Violante. Arheološko področje pokriva Branko Marušić z opisom zgodnjedrevneške nekropole v Vrhu pri Brkaču (str. 15–47). Lujo Margetić v prispevku »La pace provinciale tra gli Istriani e il Margravio W.« posreduje nove dokaze v prid Lenelovi tezi, ki postavlja »deželni mir« v leto 1217, v nasprotju z Benussijem in Kandlerjem, ki ga imata za starejšega. Šesto nadaljevanje članka Reformacija v Istri posveča Antonio Miculian Novigrajski škofiji v 16. stol.; tokrat predstavi nastanek in teritorialni razvoj škofije, nadaljuje z opisom njenih fevdov, zaustavlja pa se predvsem pri opisu vloge, ki so jo odigrali najvidnejši predstavniki reformacije v emonski škofiji.

Pravnozgodovinsko področje obsega razpravo Marina Budicina »Governo civile e Criminale, Ius regale – Economia, Orsera (1778–1783). Regesti«. Vseh 132 dokumentov, zbranih v dveh zbirkah izvlečkov, predstavlja po delih, zato se bo predstavitev še nadaljevala. Fulvio Colombo in Renzo Arcon v razpravi »Pietro Kandler e la genesi del Saggio di bibliografia istriana« osvetljujeta pomembno vlogo P. Kandlerja pri organizaciji dela s tekstrom, omenjenim v naslovu. Sklep razprave poudarja, da je potrebno Bibliografijo predelati in podatke računalniško obdelati, ker bi se s tem odprlo novo poglavje v zgodovinskih raziskavah Istre. V zgodovino prvih desetletij 20. stol. posega z razpravo »Odnos hrvatske politike v Dalmaciji do Italijanov v času hude krize avstro-ogrškega dualizma v začetku 20. stol.« Tereza Ganza-Aras, Avtorica se osredotoči predvsem na leto 1903, 1904 in 1905. Zaglavje Voci del passato ima kar štiri prispevke. V prvem govori Carla Colli o Antoniu Facchinettiju, župniku Savičentu, ki je 1847 poslal časopisu »Istra« razpravo o šegah in navadah istrskih Slovanov, navaja in ocenjuje tudi prispevke drugih italijanskih avtorjev, ki so se v preteklosti ukvarjali s slovenskim prebivalstvom Istre. Antonio Pauletic v besedi in sliki predstavlja 34 mornarskih ex votu rovinjske cerkve Blažene Device Milosti, ki spadajo v čas od 1. pol. 19. stol. do prvih desetletij 20. stol. in so integralni del rovinjske zgodovine. Uvodu sledi katalog fotografiskih reprodukcij z obširnim komentarjem, dodani so podatki o rovinjski cerkvi in seznam prebivalcev Rovinja, ki so se leta 1852 ukvarjali s pomorstvom. Gio-

vanni Radossi nadaljuje s predstavljivo grbov voditeljev in znamenitih rodbin, tokrat iz Portola v Istri s poudarkom, da je zelo število manjših krajev v notranosti Istre, ki bi se ponašali s takim številom znamenitih rodbin. Številko zaključuje zanimiva Pomorska terminologija Rovinja, v kateri Anton Pelizer nadaljuje pred mnogimi leti zasnovano raziskavo, ko je zbiral podatke za Mediteranski jezikovni atlas. Tokrat predstavlja 1200 gesel in mornarskih izrazov, urejenih po vrstah in kategorijah.

Nataša Nemeč

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

volume XVI, Rovigno 1985–1986, 440 str.

Šestnajsta knjiga je v celoti posvečena Poreču. Najprej prinaša govor Giulia Cervanija o Bernardu Benussiju, istrskem zgodovinarju, ki ga je imel ob 140. letnici njegovega rojstva. Ostale razprave pa osvetljujejo Porec iz različnih zornih kotov. Vesna Girardi-Jurkic v razpravi Contributo alla storia di Porezeno fino al dominium di Venezia vpleteta v časovni razpon od prazgodovine do srednjega veka začetek krščanstva, bizantinsko, frankovsko Istru in beneško nadoblast s poudarjeno specifiko v vsakem »obdobju«. Giuseppe Cuscito obravnava sv. Mavra kot enega od problemov istrske hagiografije, Cleto Corrain pa rezultate osteološke analize relikvij sv. Mavra in sv. Elevterija, dveh zaščitnikov mesta. Branko Marušić predstavlja v razpravi Miscellanea archaeologica Parentina Mediae Aetatis tri pomembna zgodnjesrednjeveška najdišča na širšem področju Poreča: Polačine pri Ferencih, »Staro grobljo« pri Medvedičih in Klošter nad Limskim kanalom z določeno revalorizacijo dosedanjih spoznanj. K. Evtazihev baziliki se vrača tudi Ante Šonja in sicer k velikim površinam ohranjenih talnih mozaikov. V prvem delu jih opisuje (plasti, obdobja), v drugem pa jih povezuje z mozaiki v drugih jadranskih pokrajnah in celo v Mediteranu. V svoji razpravi obravnava Ennio Stipčevič beneškega skladatelja, Istrana po rodu, Francesca Spongia-Uperja, ki je z nekaterimi svojimi deli pomenil vrh ustvarjalnih dosežkov Benetk 17. stoletja. Tudi razprava Protestantska reforma v Istri Antonia Miculiana se seveda nanaša na Poreč, prav tako pa posveča svoj cikel o istrski heraldiki Giovanni Radossi, ki tokrat predstavlja 65 grbov rektorjev in uglednih rodbin v Poreču z bibliografijo in dolgim seznamom beneških županov. Marino Budicin objavlja drugi del regestov, oz. tisti del, ki se nanaša na civilno in kazensko pravo, in s tem osvetljuje mnoge vidike družbenega življenja Vrsarja.

Nataša Nemeč

ATTI – CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO

vol. XVII, Rovigno 1986–1987, 484 str.

Letnik 1986–7 ima 14 prispevkov, ki so razdeljeni v: Convegno di Rovigno, Saggi e documenti, Voce del Passato, Folclore in Sommario, 14. novembra 1986 je bil v Rovinju posvet, posvečen 250-bletnici Sv. Evfemije. Iz te teme sta dve razpravi: Giuseppe Cuscito govor o nastanku cerkve, Renato Ubaldini pa z obdelavo sarkofaga Sv. Evfemije postavlja v ospredje atipične primere severnojadranskih sarkofagov v odnosu do kodificiranih shem, kakršne zasledimo v Ravenni in v Ogleju. Branko Marušić opisuje potek arheoloških raziskovanj v baziliki Sv. Kvirina, ki jo datira v čas po bizantinski rekonkvisti Istre. Razpravo dopolnjuje s seznamom in fotografijami kamnitih ter drugih arheoloških najdb. Obsežna je razprava Luciana Cove, kjer poleg življenjepisa Ludovika iz Pirana (15. stol.) objavlja tudi njegovi neobjavljeni brošuri »Super septem vitia« in »De proportionibus«, ki sta zelo pomembni za zgodovino etično-teološke in matematično-filosofske misli. Miroslav Bertoša opozarja s pomočjo dokumentov na delež pristanišč v Istri pri preskrbi Benetk z žitom leta 1528, v času, ko je vsa ekonomija v Evropi močno čutila katastrofalne posledice podnebnih sprememb in nemirov znosil pedološkega ravnovesja.

Bogati sta razpravi s področja heraldike: Giovanni Radossi (str. 303–358) predstavlja heraldično zbirko in seznam županov Izole. Miroslav Grujić pa posveča pozornost grbu italijanske družine Piccolomini, ki se je pojavil v hrvatski heraldiki, ter s pomočjo arhivskega gradiva datira legalno vključitev v stare patricijske rodbine Nimir na Rabu. Ivano Cavallini prinaša v svoji razpravi vesti iz glasbenega življenja na akademiji Palladia v Kopru v 16. stol. Članom akademije je treba pripisati tudi dialog »Dieci de' cento dubbi amorosi«, ki jih Cavallini objavlja. V sklopu reformacijskega gibanja razpravlja Antonio Miculian o pazinski grofiji in škofiji v Pedeni v 16. in

17. stoletju. Avtor opisuje reformacijsko gibanje, ki se je razširilo v Istro preko obmejnih habsburških dežel, posebej omenja Primoža Trubarja, ki je vcepil svojemu ljudstvu narodno zavest.

Anneliese Margetić objavlja statut Castue in italijanski verziji iz leta 1706 in ga primerja z drugimi kopijami tega statuta, Marino Buducin pa dokument iz leta 1771, ki je svojevrsten »kataster« z označeno lastnino poreškega samostana na pečini Sv. Nikolaja, in velike vrednosti za odpiranje toponomastike poreškega ozemlja. Zdravstvene razmere na Krku leta 1874 predstavlja Radmila Matejčić na osnovi knjige Gianbattista Cubicha, goriškega rojaka, »Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia«.

Antonio Pellizzier objavlja drugi del zanimive in kompleksne rovinjske mornarske terminologije (str. 311–384), kjer so predstavljeni izrazi iz pomorskega življenja, in jo zaključuje z obsežno bibliografijo ter abecednim kazalom. Zbornik zaključuje Roberto Starec s predstavljivo diatonične harmonike v Istri, pri tem navaja izraze posameznih delov instrumenta, poročila o modelih, uporabi, izdelovalcih, funkcionalnosti ter opis najbolj uveljavljenega glasbenega primerka ter 8 glasbenih zapisov, povzeti iz originalnih registracij.

Nataša Nemeč

ATTI DEI CIVICI MUSEI DI STORIA ED ARTE DI TRIESTE

N. 14, 1983 – 1984

Štirinajsti zvezek publikacije tržaškega Mestnega muzeja prinaša zanimivo in bogato branje, od arheologije do umetnosti. Začenja jih obsežno poročilo ravnateljice muzeja L. Ruaro Loseri o delovanju te tržaške muzejske ustanove za obdobje 1983–1984. Muzej, ki sodi po italijanski klasifikaciji med kompleksne muzeje, ima osem zbirk, ki si jih je leta 1983 ogledalo okoli 160.000 obiskovalcev, od tega prek 67 tisoč na griču Sv. Justa in prek 59 tisoč Rizarno, leto kasneje pa kar 201.980, pri tem pa je pomemben delež imela odmevna razstava »Preistoria del Caput Adriae« na griču Sv. Justa. Ponudba muzeja je pestra in vabljiva, sistematično pa se loteva (tudi s tiskano besedo) vzgoje mladih.

Varheološkem delu si lahko preberemo članka F. Motagnari Kokelj (Industria litica di superficie da Ziracco, località Taviele in Grotta Cladrecis: industria litica dello scavo 1983) o kameni industriji iz površinskih najdb v ravniškem Ziraccu (od srednjega paleolitika do starejšega neolitika) in iz Jame v Selcah v Beneški Sloveniji (dolina Idrije), v kateri prevladuje neolitska kamena produkcija, najmlajše kameno orodje pa je iz eneoleta ali morda starejše bronaste dobe. Favno te Jame je raziskalo plodoviti tržaški arheozoolog A. Riedel (La fauna preistorica di Cladrecis), ki je tudi avtor tu objavljene raziskave favne iz bronastodobne in železnodobne naselbine v Pozzuolu del Friuli (The fauna of the excavations of Pozzuolo del Friuli 1980–1983).

Osrednji del arheološkega dela revije (127–214) je obsežno in z vsem potrebnim aparatom opremljeno poročilo avtorjev A. M. Adam, C. Balista, P. Càssola Guida, M. Moretti in S. Vitri o rezultatih večletnih raziskovanj naselbine in grobišč v Pozzuolu del Friuli, ki z obrambnimi, naselbinskimi, obrnimi sestavinami predstavlja vzorčni primer raziskovanj prazgodovinskih naselij v Furlaniji. Arheološko vsebino te številke zaokroža razprava O. H. Freya o živalih iz Kobarida (Un raro esemplare di mosso equino da Caporetto), ki jo je avtor predstavil na mednarodnem simpoziju ob zaključku razstave »Preistoria del Caput Adriae« (prim. Preistoria del Caput Adriae, Atti del convegno internazionale, Trieste 1983, 119 ss). Kdo bo bral italijanski prevod, bo prikrajšan za 37 opomb, ki jih bo primoran poiskati v originalnem tekstu (o. c.).

Tanjši del revije zavzemajo prispevki drugih strok, in sicer M. Bianco Fiorin, Nota su alcune icone di Trieste e Roma, M. Marusi, Giuseppe Polencig e alcune sue stampe (obravnava nekaterih tiskov slikarja, grafika in kartografa Jožefa Tomaza Polenčiča iz Gorice, 1793–1823, prim. PSBL 12, 1986, 43 s), N. F. Poliaglihi, Antonio Lorenzutti (1806–1867), v oddelku Varia pa P. Càssola Guida poroča o delovanju Centra za zgornjejadranske starožitnosti, posebej njegove sekcije za prazgodovinske študije za čas 1983 do 1984.

Drago Svoljšak

ATTI E MEMORIE DELLA SOCIETÀ ISTRIANA DI ARCHEOLOGIA E STORIA PATRIA

Vol. XXXIV, Trieste 1986

34. letnik glasila Društva za arheologijo in zgodovino Istre začenja A. Messina (Ripostiglio di terri tardoromani dal Carso triestino, 5–20) z obdelavo depojske najdbe železnega orodja in delov

noše (skupno 39 predmetov), odkrite na ledini »Bosco S. Primo« med Prosekom in Križem, v arheološkem območju gradišča na Sv. Primožu (278 m). Povečini orodje za obdelavo lesa – 4 sekire, 6 rečelic (klestilnik), poljedelsko orodje – rovnica, trije srpi, fibula, pasne spone, okov pasne garniture, vse to je po mnenju avtorja oprema, ki jo je uporabljal faber lignarius, zakopal oz. skril pa naj bi jo v zadnjih desetletjih 5. stoletja.

Arheološko tematiko obravnavata še prispevka F. Maselli Scotti, ki v članku Scavi della Soprintendenza archeologica di Trieste, anno 1986, str. 157–162, poroča o izkopavanjih rimskega vodovoda v občini Devin-Nabrežina, o raziskovanjih rimskega teatra v Trstu in izkopavanjih prazgodovinskega gradišča Jelerji v občini Milje, in L. Parentina (Stele funerarie romana a Zambratia, Umago, 163–165), ki objavlja očitno še neobjavljeni rimski nagrobnik iz srede 1. stoletja n. št., odkrit v zalivu Zambrattija pri Umagu, z napisom Q TELDIUS DONATUS – TELDIA ZOSIMA V F – TELDIO EULIMENO FILIO.

R. Bratož objavlja pregled in zgodovino raziskovanj zgodnjega krščanstva na Slovenskem (Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni, 21–47), opredeljen z bogatimi opombami, v katerih se odraža avtorjevo dobro poznavanje arheoloških doganj na tem področju v Sloveniji. To njegovo delo je odtišno dopolnilo bibliografije o krščanstvu v Ogleju (prim. S. Piussi, Antichità altoadriatiche 11, 1978, 134 ss.), ki šeprav na slovenskem in sploh slovenskem deležu.

Druži prispevki v tem zvezku AMSI so še: Duda Marinelli, Il Quattrocento a Cherso: considerazioni sul duomo (49–75); L. Parentin, Architettura sacra minore in Istria (78–103); M. Persig, La trascrizione di una bolla di Bonifacio IX al monastero di S. Maria di Aquileia (106–116); R. Starec, I discant popolari della tradizione veneto-istriana (118–142, z besedili in notnimi zapisih); S. Cellia, L'Istria fra le due guerre mondiali (143–153), nadaljevanje iz prejšnje številke AMSI.

V poglavju Novice poroča A. Agnelli o poreški številki rovinjske revije Atti del Centro di Rovigno, S. Cellia objavlja poročilo o 11. mednarodnem kongresu za krščansko arheologijo v Lyonu, v vedno zanimivi in bogati jezikoslovnici rubriki pa sodelujejo D. Zudini (A proposito delle continuazioni di lat. Hodie nelle varietà friulane e nel tergestino e muglisanio, 190–203), F. Crevatin (Etimologie istriane, 206–208) in M. Doria (Santa Barbara – Corosez, 209–211). Zvezek zaključujejo bibliografija, knjižne ocene, in memoriam F. Gentile Gatti ter društvene novice in seznamom knjižnih zamenjav.

Drago Svoljšak

ATTI E MEMORIE DELLA SOCIETÀ ISTRIANA DI ARCHEOLOGIA E STORIA PATRIA

Vol. XXXV, Trieste 1987

Predsednik Società istriana M. Mirabella Roberti sporoča v uvodu, da je v začetku leta 1988 umrla določna predsednica (1970–1984) in nato častna predsednica Brunna Forlati Tamara, velika poznavalka istrskih starozitnosti, ki se jima je posvečala v pisani besedi ali kot ravnateljica in konzervatorica.

V običajni pisani vsebini prinaša ta zvezek AMSI naslednje članke: C. Lugnani, Fregi d'armi di Trieste e di Pola (11–46), F. Gentile Gatti, Lossinium–una comunanza bizantina del Quarnero (47–74), G. Cuscito, Per uno studio dei primi insediamenti plebanali su territorio della diocesi di Trieste (75–95), G. Gonnet, La predicazione evangelica a Trieste e nelle regioni circostanti tra passato e presente (97–105), M. Vidulli Torlo, La scoperta di Nesazio rivissuta nella corrispondenza e nelle pubblicazioni dei primi dieci anni di scavo (107–129; objavljeno je dopisovanje med vodstvom Società Istriana s člani odbora za izkopavanje Nezakcija in z vodjem izkopavanj A. Puschijem, pisma, ki so bila izmenjana med Società Istriana in oblastmi in Puli in v Trstu ali med Centralno komisijo za spomeniško varstvo na Dunaju, ki slikajo ozadje in prizadevanja za odkrivanje tega istrškega oppida), P. Blasi, Le opere e i giorni di mons. Francesco Petronio (131–143; o delu piranskega rojaka, roj. 1873, u. 1926), G. Cuscito, Politica ecclesiastica del comune e nuove parrocchie cittadine a Trieste nel XIX secolo: S. Giacomo in Rena Nuova (145–213), P. Blasi, I de Manzini da Capodistria la poesia del nonno Giovanni e del nipote Giulio (215–228), G. Iez Rugliano, L'insediamento e la casa rurale nel comune di Muggia: ricerca etnografica (229–259), P. Zovatto, Vent'anni di storiografia religiosa sull'Istria, Trieste e il Friuli (261–283). V jezikoslovnem kotiku so še prispevki M. Doria, Note lessicali ed etimologiche (287–293), D. Zudini, Varianti testuali nei dialoghi del Mainati (295–305), M. R. Cerasuolo Pertusi, Note di toponomastica istriana: San Giovanni de Geromasniza (307–311) in čla-

nek iste avtorice Influssi italiani e veneti in un dialetto croato dell'isola di Cherso (313–316). Kot je v AMSI v navadi, zaključujejo zvezek bibliografija, ki jo pripravlja S. Cellia, knjižne ocene, društvene novice, seznam članov ter zamenjav, med temi je poleg dveh zagrebških in treh zadarskih revij iz Slovenije le Goriški letnik!

Drago Svoljšak

BUZETSKI ZBORNIK

6 (1983), 210 strani

Kratkemu predgovoru sledijo sestavki, ki obravnavajo obdobje NOB, v glavnem so to referati s posvetovanja Buzetski dnevi leta 1981. Herman Buršić pojasnjuje vlogo Buzetske v italijanskem partizanskem tisku, ki je izhajal v Istri. Italijanski partizanski tisk je bil pomemben faktor pri utrjevanju razumevanja med Hrvati in Italijani. Dr. Tone Ferenc osvetljuje doslej precej nepozname stike in sodelovanje med slovenskim in hrvaskim NOG v Istri. Nekoliko krajši je sestavek Davora Mandiča o glasilu prop. odseka okrožnega NOO za Buzet Vijesti, ki je izhajalo od januarja do avgusta 1944. Dva članka, Alojza Čarbonje in Dušana Tumpiča, opisujeta politično dejavnost Antuna Cerovca-Tončića, sekretarja pokrajinskega NOO za Istro v emigraciji in njegov prihod v Buzetsko leta 1942. Spominske narave je sestavek Ettoreja Poropata ob priliku 40-letnice požiga šestih istrskih vasi. Dr. Zdravko Grgurev govorji v krajšem zapisu o partizanskih bolnicah v Buzetski, Radovan Nežić pa o 40-letnici I. istrske partizanske čete. Sestavki, ki obravnavajo NOB in NOG, zaključuje Ernest Arbanas, ki govorji o doprinosu mladine iz dajaškega internata v Zagrebu pri organizirani NOG v Istri in Slovenskem Primorju.

S področja gospodarstva prinaša zbornik tri članke.

O najdbi zelo dobro ohranjenega antičnega nagrobnega spomenika iz Buzeta poroča Robert Matijašič. Spomenik je verjetno iz 1. stol. po n. š. V drugem arheološkem prispevku opisuje dr. Branislava Marušić tri srednjeveške arheološke najdbe: otroški grob, najden Zahodno od hriba Drobežje, tri grobove pri ruševinah kapele sv. Bartula pri Brestu in najdbo bronastih bizantinskih novcev pri vasi Senj.

S področja varstva spomenikov je članek Davorina Stepinca, v katerem se avtor ukvarja s problemi zgodovinskega razvoja in revitalizacije starega predela Buzeta.

Zanimiva sta dva etnografska prispevka: Dr. Ive Rudan opisuje do nedavnega ohranjen svatovski običaj »udomačevanja«, to je uvedbe neveste v novi dom. Ta in drugi narodni običaji so pričeli izumirati v šestdesetih letih tega stoletja, ko je v Istri in s tem tudi v vseh Buzetskih prišlo do stihiskske deagrarizacije vasi in do močnega razslojevanja prebivalstva. O pustnih običajih v vseh Sv. Martin in Sv. Ivan pa govorji Ivan Draščić.

V kratkem zapisu dr. Anton Krajcar analizira epidemijo variole v treh vaseh v Čičariji aprila 1917, ko je obolelo štiriindvajset oseb, umrlo jih je od 6 do 25 %.

Zbornik zaključuje nekrolog za Jakovom Mikcem (1892–1982), pomembnim etnologom in proučevalcem ljudske ustvarjalnosti v Buzetski.

Janez Pirc

BUZETSKI ZBORNIK

7–8 (1984), 306 strani

V že ustaljeni razporeditvi člankov je v tej dvojni števili zbornika najprej na vrsti dvanajst prispevkov, ki obravnavajo obdobje NOB. Prvi je objavljen referat Zvonimira Urbanca o borbi istrskih komunistov za boljše življenje. V njem podaja pregled njihovega delovanja od začetka italijanske okupacije pa do problemov, s katerimi se morajo soočati v najnovejšem času. Prvi istrski partizanski četi – 5. četi II. bataljona Vladimir Gortan sta posvečena dve sestavki avtorjev Alojza Čarbonje in Vinka Šepića. Orisan je njen razvoj in delovanje od ustanovitve avgusta 1942 pa do decembra 1942, ko se je razdelila na tri skupinice in se je zaradi sovražnikove premoči moralna umakniti v Brkine. O začetkih organizacije AFŽ v Istri govorji krajši zapis Marije Kopitar-Cetine. Davor Mandić analizira na osnovi zapisnikov Pokrajinskega NOO organizacijsko, prosvetno-propagandno, gospodarsko dejavnost ter dejavnost na področju uprave in sodstva v Buzetski. Milan Cerovac v svojem prispevku nekoliko osvetli delovanje partizanskih t. im. dilektantskih igralskih skupin ter gledališke družine pri Okrožnem NOO Buzet v letu 1944. Herman Buršić nadaljuje s svojo razpravo o partizanskem tisku, ki jo je začel v 6. številki zbornika. Tokrat obdelava vlogo Buzetske v hrvaskem partizanskem tisku, ki

je izhajal v Istri. Ta tisk je odigral pomembno vlogo pri pojasnjevanju ciljev NOB ter pri tem, da je NOB postal množično. Krajevni zgodovini NOB so namenjeni trije prispevki avtorjev Boža Jakovljeviča, Josipa Grebla in Antona Flega. Obdelano je medvojno dogajanje v vseh Cunji, Sv. Ivan, Čiritež, Selca, Nugla in Mali Mlun. Pesniška pričevanja iz časa NOB so tema krajevga sestavka dr. Iva Rudana. Kot povsod drugod so tudi iz Buzetčine znani predvsem dve obliki teh pričevanj: pesmi neznanih t. im. ljudskih pesnikov ter avtorizirane pesmi znanih avtorjev. Božo Jakovljevič je zbral devet črtic iz NOB. Opisani so resnični dogodki po spominu samih udeležencev.

Gospodarski problematički so namenjeni trije članki.

O arhivskem gradivu, ki govori o Buzetčini, na razpolago pa je v Zgodovinskem arhivu v Pazinu, poroča Jakov Jelinčič. Veliko fondov se nahaja tudi drugod: v Kopru, na Reki, v Pulju in Poreču, tako da je raziskovanje precej oteženo. Dr. Đurđica Cvitanović je za ta zbornik prispevala tri razprave s področja varovanja kulturne dediščine. Prva razprava o renesančnem jedru starega Buzeta temelji na analizi obstoječega stanja zgodovinskega mestnega jedra, v drugih dveh prispevkih podaja kratek pregled 42 kulturnih spomenikov v Buzetu in dvajsetih v Roču. Sorodna tej tematiki sta prispevka Mirjane Peršić o cerkveni umetnosti v Buzetu in Dunje Frankolo arhitekturi iz 17. in 18. stol. v Buzetu.

Sledita članka s področja arheologije. O zgodovini arheoloških raziskovanj na prazgodovinskih najdiščih v Istri govori Klara Buršić. Raziskovanja, s katerimi so pričeli že v prejšnjem stoletju, niso bila sistematična, tako da so rezultati dokaj pičli. Dr. Branko Marušić poroča o najdbah iz staroslovenskih grobov na severnem pobočju Buzeta. Najdbe iz trinajstih do sedaj preiskanih grobov datirajo v čas od 8. do druge pol. 10. stol. in so logično nadaljevanje najdb iz nekropole na Mejici, ki se nahaja v neposredno bližini. Izkopavanja so bila opravljena v letih 1980 in 1981.

Stjepan Kraljević je pripravil prispevek o gradnji vodooskrbovalnih objektov (vodovodov, vodnjakov, vaških »stern« itd.) v Buzetu in okolicu med leti 1861 in 1914. Sledita etnografska zapis Mate Žmaka-Matečić opisuje nekdanje pustne običaje v vasi Lanišće. Zadnjikrat so originalni laniški pust prikazali leta 1947. Z rahlo nostalgijo se Ivan Draščić spominja vsega, kar se je nekdaj dogajalo na kosu sremske zemlje, imenovane Snožet pri vasi Sv. Martin. Tu so nekoč kosili travo, jeseni ob pašnji živine pletli košare, žene so predle, krpale obleko itd.

Vlado Pernič podaja pregled delovanja KUD Roč ob njegovi 25-letnici. Zbornik zaključujejo poročila o kulturno prosvetnem ter športnem dogajaju v Buzetčini, trije avtorji pa objavljajo nekaj svojih pesmi.

Janez Pirc

BUZETSKI ZBORNIK 9 (1985), 206 strani

Dvema uvodnikoma ob štirideseti obletnici osvoboditve sledijo štirje prispevki, ki obravnavajo NOB. O začetkih ljudske oblasti na področju Okrajnega NOO Buzet govori članek Boža Jakovljeviča. Delovanje Antuna Cerovca-Toniča, sekretarja pokrajinskega NOO za Istro, pri izgrajevanju ljudske oblasti v letu 1945 je tema, ki jo je obdelal Herman Buršić. Pomembna je bila njegova odločitev o začasnem preselitvi odbornikov NOO in drugih istrskih protifašistov na že osvobojene kvarnerške otroke, kjer so se usposabljali za poznejši prevzem oblasti. Kratek sestavek je posvečen enemu od organizatorjev vstaje v Buzetčini Dušanu Čoku ob priliku odkritja spominske plošče na njegovi rojstni hiši. Vilim Štefan je avtor prispevka o usposabljanju kadrov za mladinske funkcionarje v Istri med obdobjem NOB.

Z aktualnimi problemi v Buzetčini se ukvarja več avtorjev.

Jakov Jelinčič je pobrskal po starih matičnih knjigah v Buzetu, ki so važen vir za proučevanje zgodovine tega področja. Avtor se je časovno omejil na obdobje od leta 1576 do 1946. Prva letnica označuje začetek najstarejše matične knjige, druga pa pomeni konec vodenja uradnih matičnih knjig, ki so jih do tedaj vodili župnijski uradi. Isti avtor je prispeval še dva članka. V prvem govori o gradnji župnijske cerkve v Buzetu pred dvesto leti, v drugem pa o pogodbi za izdelavo orgel zanjo dve leti kasneje (1786).

O utrudbah v starem istrskem mestecu Roču je napisal zanimiv prispevek Zdenko Balog. Ščasom so te utrdbi izgubile prvotni namen. Pisek podaja nekaj predlogov za rešitev le-teh pred propadanjem.

S kulturno prosvetnega področja objavlja zbornik štiri zapise: Božo Jakovljevič piše o šolstvu v Buzetčini po osvoboditvi. Dušan Tumpić pa o kulturni dejavnosti Istranov v času med obema vojna-

ma v Zagrebu. Vlado Pernič podaja kronološki pregled pomembnejših kulturnih prireditev v letu 1984. Vlado Orlič pa poroča o petnajstletnem delu in ustvarjanju likovnih amaterjev v Buzetčini.

Sledijo trije krajski prispevki Josipa Bačića, Branka Fučića in Ivana Draščića. Prvi govori o ruševinah Crnega in Bijelega gradu, drugi o glagolskem lapidariju v vasi Brnobići, kjer je predstavljeno sedem glagolskih napisov, tretji pa o zadružni tradiciji v vasi Sv. Martin.

Janez Pirc

BUZETSKI ZBORNIK 10 (1986), 190 strani

O medvojnem delovanju mladinskih organizacij SKOJ in USAOH v vojnem okraju Kras je napisal krajski prispevek Davor Mandić, Ružica Cerovac-Čuk pa piše o izobraževalnih tečajih za mladinske funkcionarje v Buzetčini. O začetkih ljudske oblasti in organizaciji KPH na področju KNOO Motovun govori članek Boža Jakovljeviča. Josip Greblo je prispeval zapis o pripadnikih prekomorskih brigad NOV Jugoslavije s področja Buzetčine. Pisek na koncu priobčuje seznam 223 borcev teh brigad ter 31 padlih. Bojno pot III. brigade 43. istrške divizije od formiranja 29. 8. 1944 pa do osvoboditve je opisal Danilo Načinović. Sestavke, ki obravnavajo obdobje NOB, zaključuje Josip Majcan z opisom požiga vasi Dobrova 3. oktobra 1943.

Sledi pet člankov z gospodarsko in družbeno-socialno vsebino.

S področja umetnosti Mirjana Peršić predstavlja sakralne objekte v Buzetčini in opremo, ki se v njih nahaja: rezljane oltarje, kipe, razpela, liturgično posode itd. Katarina Horvat analizira formiranje in razvoj utrjenega mesteca Hum v razdobju od 11. do 12. stoletja. Po svojih osnovnih urbanih značilnostih je Hum tipičen primer nastanka naselja ob »kaštelu«, to je ob gradu oz. trdnjavici. Jakov Jelinčič tudi v tem zborniku nadaljuje z raziskovanjem buzetskih matičnih knjig. Tokrat ga zanimajo priiumki iz Buzeta in okolice v letih od 1576 do 1600. S prikazom šolstva v Buzetčini, ki ga je začel v prejšnji številki zbornika, nadaljuje Božo Jakovljevič.

Sledita prispevka s področja toponomastike. Ivan Draščić obdela toponime v vasi Sv. Martin, Mate Žmaka-Matečić pa toponime v Lanišču. Slednji je tudi avtor kratkega zapisu s področja gospodarske zgodovine. Piše o zanimivi posebnosti – o posestvih, ki so jih še v prejšnjem stoletju imeli prebivalci iz Valture na jugu Istre v okolici okrog 80 km oddaljenega Lanišča. Ta posestva so obsegala približno pet km² pašnikov in gozdov.

Zbornik zaključuje nekaj pesmi, dve spominsko-leposlovni črtici iz obdobja NOB ter pregled kulturnega dogajanja v Buzetčini.

Janez Pirc

CE FASTU? LIX, 1983/I, II, 304 str. s sl.

V petih, že utrjenih oznakah za različne zvrsti (zgodovina, umetnost, jezikoslovje, književnost, izročila), je v letniku oziroma v obeh delih 22 prispevkov. Med njimi najdemo nekatere daljše razprave, kak kongresni donesek, nekaj spominskih in življepisnih člankov in seveda nekaj furlanskega leposlovnja. Kot vedno, je tudi v tem letniku slednje zastopano predvsem s poezijo; ostaja torej dejstvo, da se furlanski literati nočajo ali ne morejo popasti s daljšimi pripovednimi besedili – s tem žal furlanščini jemljejo celostno sposobnost, da bi lahko bila najvišje pisno izrazilo.

Veliko člankov oziroma razprav obravnavata stare gradove in cerkve, tako da sta zgodovina in umetnostna zgodovina še najbolje zastopani. Ker prispevki po vsebinai zajemajo raznega področja Furlanije, vse od Saurisa v Karniji, kjer še govorijo nemško narečje, do obmorskega Gradeža in podkraškega »Laškega« (ozemlje »bisiškega« narečja), je razumljivo, da kdaj pa kdaj preide v poštov tudi slovenski element, tak n. pr. celo v razpravi o furlanski villotti Maria Macchija, ki obravnavata furlansko ljudsko pesem v širšem okviru vzhodnih Alp.

Čeprav bolj slučajno, a vendar pa pomembno povezanost furlanskega Vidma z našimi kraji v preteklosti osvetljuje tudi prispevek Neve Godini, ki piše o prvem furlanskem tiskarju G. B. Natoliniju, tiskarju tudi naše prve »katoliške« knjige, slovensko-italijanskega slovarčka devinskega menija, Piemontežana Gregoria Alasia da Sommaripa.

Tomaž Pavšič

FORUM IULII

Annuario del Museo nazionale di Cividale del Friuli.
7 (1983), 8 (1984) in 9 (1985)

Glasilo državnega muzeja v Čedadu je izrazito lokalno, čedajsko obarvano. V sedmi številki (1983) so objave zajete v treh razdelkih: razprave in članki, zapiski in knjižna poročila. V prvem najdemo poročilo o arheoloških najdbah v kraju Visco (avtor F. Tassini), nekatero zgodnjegrednjeveške najdbe iz čedajskega muzeja obdeluje M. Brozzi. R. C. Lewanski je avtor zapisa o zaščitniku Krmina sv. Adalbertu. J. Durazzano je nanovo obdelala miniaturu Egbertovem psalterju iz čedajskega muzeja (10. – 12. stol.), ki je po svoji kasnejši lastnici, poljski kneginji Gertrudi, dobil tudi ime Gertrudin kodek. C. Scalon obdeluje rokopisno sveto pismo (12. stoletje), ki ga prav tako hrani muzej v Čedadu. V zapiskih je članek o čedajskem muzeusu Carlu Mutinelliju. Recenzijske opozarjajo na objave o Čedadu in njegovi okolici skozi različna obdobja zgodovine.

Osmo številka (1984) je izšla v nekoliko spremenjeni podobi, vsebinska zasnova pa se ni spremnila. C. Scalon, ki je urednik številke, opisuje čedajski kodeks iz začetka 10. stoletja. M. Buora podaja topografski pregled gradiva iz zgodnjega srednjega veka za območje Ogleja in sosedstva. Umetnostnozgodovinski je članek C. Gabersceka o najnovejših najdbah ranosrednjegreškega kamnooseštva v severozahodni Italiji.

Deveta številka (1985) prinaša samo razprave. A. Tagliaferri in M. Brozzi objavljujeta dnevnik izkopavanj latenske nekropole v Dernazzaccu, ki jih je opravil v letih 1908 in 1909 tedanjí ravnatelj čedajskega muzeja Ruggero della Torre. Zlatarsko obrt v 14. stoletju v Čedadu raziskuje Carlo Gaberscek, Reinhard Härtel pa čedajsko listinsko gradivo v zvezzi s samostanom sv. Marije v Ogleju. O knjigah iz 16. stoletja (cinquecentine) v deželi Furlanija – Julijnska krajina pišeta L. Baldacchini in F. Tamburlini. O restavriranju knjig govori A. Zappalà, V. Tomadin pa je prispeval drobec k poznavanju keramike 16. stoletja v Furlaniji.

Branko Marušič

IL NONCELLO

Rivista d'arte e di cultura n. 60, 61, Pordenone 1985

Pordenonska polletna revija izhaja z zamudo. Letnik 1985, ki ga sestavlja številki 60 in 61, je bil tiskan v letih 1986/1987.

Iz gradiva, ki ga objavlja številka 60, je omeniti na prvem mestu pravnozgodovinsko razpravo Gherarda Ortallija »Note in margine agli statuti di Pordenone« (31 – 56), v njej obdeluje zapis Statuta iz leta 1438; prva oblika pordenonskega statuta (protostatut) izvira iz leta 1291, ko so nad mestom imeli oblast Habsburžani. Odmev nemške vladavine so nosili tudi kasnejši Statuti Pordenona. Zaradi primerjave bo za slovenskega arheologa zanimiv članek Maurizia Buora »La villa romana del Gorgaz presso San Vito al Tagliamento« (63 – 10). Objava sodobnega zapisa o življenu v Pordenonu konec 18. stoletja je nadaljevanje iz prejšnje številke.

V številki 61. objavlja Gilberto Ganzer umetnostnozgodovinsko razpravo »Opere veneziane in Friuli« (133 – 148), ki seveda zajema le del obsežne problematike. Fernanda Puccioni je avtorica članka o zgodovini letalstva v Pordenonu; leta 1910, je tu začela prva italijanska šola civilnega letalstva. Prvi del razprave o notarski službi v Spilimbergu od začetkov do 20. stoletja je bil objavljen že v številki 59, številka 61 prinaša njen drugi del. Avtor je Tullio Perfetti. Tudi ta številka ima knjižna poročila in kulturno kroniko o doganjajih v Pordenonu.

Branko Marušič

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

12, Padova 1986

Uvod v 12. zvezek te 'zasebne' antropološke revije, ki jo njen lastnik Cleto Corrain tiska v Padovi, je prispevek A. Radmilija La paleontologia è una disciplina storica (prvi natis v Archivio per l'antropologia e la etnologia 116, 1986, 183 – 190). G. de Leo in C. d'Amore nato v analizi najdenih preostankov hrane v jami Grotta delle Felci na Kapriju (Paleodietetica: Grotta delle Felci, Capri, 15 – 21) ugotovljata povezanost načina prehranjevanja in ekonomije v odvisnosti od mediteranske makije. Etnološke vidike mafije, in sicer vseh njenih pojavnih oblik (mafija, camorra, 'ndrangheta) obravnava Frison (Etica e magia nei fenomeni mafiosi, 36 – 56). Mafijo prišteva v kategorijo tajnih moških

zdržali, ki se inspirirajo v religiji, vsebujejo pa tudi izrazito kriminološke prvine. Avtor obravnava izvenevropske tajne zdržbe, njihovo organiziranost, njihov religiozni, politični in socialni vpliv na okolje, v katerem delujejo, in načine uveljavljanja njihovih pravil. V takem okviru skuša razumevati tudi mafijo. Svojo misel razvija skozi poglavja o moči mafije, o magiji v mafiji, o njenih predindoevropskih koreninah, o vplivu matriarhata in tajnih zdržb na evropsko zgodovino. G. Fornaciari, D. Tornabuoni in R. Biondi so z analizo okostja papeža Gregorja VII. ugotavljali način in mesto pokopa tega papeža v cerkvi sv. Mateja v Rimu (Determinazione istologica di tessuti molli sui resti scheletrici di Gregorio VII, 22 – 35), G. Tassoni (La maiatalatura nel Vicentino, 57 – 70) obravnava prasičerejo in posebej koline v mikroregiji med predalpskim svetom in krajem Berici (Vicenza), praznični dogodek torcej, ki je preplet en etnozgodovinskimi in interdisciplinarnimi implikacijami, s folkloro, verovanji (legenda o sv. Antonu). Isti avtor obravnava še vandrovsko masko Torototella (Il Torototella nella tradizione padana, 144 – 155), v prispevku Alla mia chiesa (172 – 177) pa G. Tassoni obuja spomine na otroštvo skozi spomine ostarelega kristjana. Lastnik revije C. Corrain sodeluje v njej tokrat z dvema prispevkoma: skupaj z B. Segallia objavlja etnografske zapise iz Libije (S punti per una Etnografia della Tripolitania, Libia, 71 – 143), nabранe v letih 1982 in 1985 v obliki intervjujev. Osrednjo pozornost posvečata ljudski medicini, magiji, nekaterim poročnim običajem, ki so tod tudi prvič zapisani. Ugotovljata, da nekatere navade niso le patrimonij obravnavanega področja, temveč da so skupna last mediteranskega kroga. Sam pa piše še o folklori (Varie dal folklore, specialmente religioso – I, 156 – 171).

Drago Svoljšak

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

13, Padova 1987

V 13. zvezku Cleto Corrain ima kar devet prispevkov sam ali s sodelavci. Tako z M. Biasi objavlja antropološko analizo človeških kosti iz Sabucine, ki pripadajo bronastodobni kulturi Pantalica (1250 – 1100 pr. n. št., Alcuni resti scheletrici umani da Sabucina, Caltanissetta, 5 – 13). C. Corrain sam objavlja antropološko analizo okostij iz keltsko-rimske nekropole iz Casalandrija pri Veroni iz 2. – 1. stol. pr. n. št. (21 – 64), okostja iz Mont Soveta v Aosti, 2. – 1. stol. pr. n. št. (65 – 66) in okostij iz nekropole v Poveglianu Veronese, datiranih v 7. stoletje (67 – 72), nato pa še hemotipološke analize v prispevkih Dati emotipologici delle valli del Noce, Trento (73 – 85), I carriera emotipologici degli allogotti molisani (86 – 93) in skupaj z M. Capitanio še Indagine emotipologica su individui di Rho, Milano (94 – 103). Zadnja dva Corrainova članka imata etnološko vsebino; prvi se ukvarja z ljudsko terapevtiko na področju Evganejskih gricov, Padova (146 – 169), drugi pa s folkloro (prim. prvi del v Quaderni 12, 1986, 146 ss.). Lastnik delajo družbo v tej številki revije se M. Capitanio z analizo okostij iz železnodobne nekropole (7. – 6. stol. pr. n. št.) iz Monte Saraceno (14 – 20), dalje R. d'Antiga, ki piše o uporabi vina v islamskih kulturah (161 – 168) in o antropološki teoriji Cozme Indipoleusta iz 6. stoletja (Topografia Cristiana) ter končno še G. Tassoni, Nato sotto la stuia (169 – 174).

Drago Svoljšak

QUALESTORIA

Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia XII (1984), Trieste

Letnik prinaša dve daljši in eno krajsko razpravo. Otello Bosari v obsežnem prispevku »Trasformazioni nell'area compresa tra Livenza e Tagliamento tra la fine delle guerre napoleoniche e lo scoppio della Prima guerra Mondiale« (str. 3 – 43) opisuje spremembe in uvajanje novosti v zahodnem delu Furlanije od konca Napoleonovih vojn do začetka prve svetovne vojne. Z ozirom na to, da je to ozemlje skozi stoletja ostalo brez sprememb, po letu 1800 pa se začenja sicer počasen, vendar vztrajen razvoj, seže razpravljalec nekaj stoletij nazaj. Opozarja na določene osnove, ki so dajale impulz razvoju po letu 1816: zgodovinska središča, komunikacije od srednjega veka do propada Beneške republike, nizek demografski in proizvodni razvoj 16. in 17. stol. Novosti so v deželo prisile z novo cesto Trbiž – Videm, avstrijska politika v Lombardiji in Benečiji je že izbirala infrastrukturo, združitev leta 1866 pa je omogočila gradnjo za javni blagor in vlaganje v proizvodnjo. Avtor opisuje tudi demografski razvoj v urbanih središčih Videmske province na desni strani Tagliamenta in zanimiv pogled

na to ozemlje s pomočjo razvoja kartografije. Prispevek zaključuje z opisom predindustrijskega razvoja in vlogo Pordenona kot središča.

Druga razprava osvetljuje čas vstopa Italije v vojno in je za nas še posebej zanimiva. Adriano Andri govori v prispevku »Scuola e guerra«: 'propaganda fascista nelle scuole triestine (1940–41)« o uvajanju močnejše fašistične propagande v šolah Tržaške pokrajine, propagande, ki se je začela z vstopom Italije v vojno junija 1940, zaživel pa šele decembra 1940. V okrožnici Scuola e guerra je šolski nadzornik v pokrajini Reina svetoval metode in oblike poudarjanja herojstva italijanskih vojakov, vizije zmagovalne vojne in ideje o novem redu v Evropi. Avtor ocenjuje uspešnost fašistične propagande iz poročil, ki so jih šole različnih stopenj in usmeritev pošljale v Trst od decembra 1940 do julija 1941. Propaganda ni uspela v taki meri, kot so računali, slovenski učenci in starši so bili do nje indiferentni, če jí že niso nudili odporn. Vojški dogodki in težave ekonomske narave, ki so jih povzročali, so se iz meseca v mesec slabšali in že poleti 1941 ustvarjali vedno večji razkorak med konkretno situacijo ter trditvami propagande. Zato se je ta zreducirala le na birokratsko izpolnjevanje in iz nje je izginila vsa ponosna retorika sigurne zmage.'

Tretji prispevek posega v povojno obdobje. »Il 'Bastione Trieste': la Gran Bretagna e la questione giuliana – 1947/49« je naziv raziskave, kjer Raoul Pupo opisuje vlogo Velike Britanije pri reševanju vprašanja Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), po podpisu mirovne pogodbe. Problematiko obravnava v kronološkem zaporedju od druge polovice 1947 do prve polovice 1949, s posebnim poudarkom na odločitvi, da STO ne bo ustanovljeno na volitvah 18. aprila 1948 in na zavezniških možnostih delovanja po volitvah. Označen je tudi vpliv sovjetsko-jugoslovanske krize 1948 na potek angleške in ameriške politike do Trsta, ker se je s tem pojavi nov in nepričakovani moment, ki bi lahko v osnovi obrnil angleško strategijo glede tega vprašanja. Razpravo zaključuje z opisom situacije ob koncu štiridesetih let, ko je tržaški problem izgubljal značilnosti konfliktnega ozemlja v ozračju hladne vojne.

V rubriki Beni Culturali predstavlja Annamaria Zecchia Il Centro di Documentazione, njegovo vlogo na področju raziskovalne dejavnosti in s svojim prispevkom oblikuje priročnik pri uporabi tega centra. Marco Puppini ocenjuje zborovanje v Vidmu na temo Friuli terra di guerre, Friuli terra di pace. Silvano Zucchiatti predstavlja 'Il grande Vajont' Maurizia Reberschaka, ki v dveh knjigah opisuje katastrofo iz leta 1963.

Kot separat je temu letniku dodano kazalo že leta 1973–1982, se pravi za prvih deset letnikov revije.

Nataša Nemeč

SOT LA NAPE XXXIV (1982), Udin

V štirih rednih zvezkih letnika (str. s sl. 118, 117, 114, 102) najdemo mnoge zanimive članke, ki po vsebini ustrezajo glavnim področjem raziskovalnega zanimanja furlanskega trimeseca, ki je za razliko od bolj znanstveno zasnovanega Ce fastu? nekoliko poljudnejšega značaja. Težišče je na etnografiji, vendar so zastopana tudi druga vprašanja in mnogotere drobne zanimivosti. V furlanščini je pisana približno tretjina prispevkov, predvsem leposlovje, se pravi pocizija in največkrat »folklorizirajoče« kraješke pripovedi. Naj opozorimo vsaj na tiste spise, ki bi utegnili še posebej zanimati slovenskega bralca. Takšno branje je v 1. številki prav gotovo kramljanje Luciana Spangherja z naslovom Di cā e di là dal Pomeri, v katerem pisec v goriški inačici furlanščine obuja osebne, pa tudi prevzete ozioroma posredovane spomine na različna dogajanja v bližnji in tudi nekoliko bolj daljnji preteklosti goriškega mesta, njegovih zgodovinskih predelov, pa tudi bližnje slovenske okolice. Z neposredno, človeško topilino se spominja mnogih, dragih mu Goričanov, seveda tudi Slovencev.

V 2. številki bo muzejske delavce najbrž zanimal članek, ki ga je napisal Raffaele Carozzo o razvijajočem se deželnem muzeju »o omiki kmečkega in obrtniškega dela«. V istem zvezku je obširno predstavljeno tudi delo Andreina Nicolosi Ciceri Tradizioni popolari in Friuli, ki b' tudi na naši strani zaslužilo primerno recenzijo; knjiga namreč obsegata okrog 1000 strani.

Zivljenje in delo China Ermacore, velikega furlanskega kulturnega delavca, pisca in pobudnika mnogoterih manifestacij furlanštva, je ob 25-letnici njegove smrti v 3. številki zgledno opisal Ottorino Burelli in članku dodal tudi bibliografijo.

Pod naslovom Monsanta je v 4. zvezku s sebi lastno radoživostjo Luciano Spangher opisal Sv. Goro (Skalnico) in njene dogodivščine skozi vojne in druge nadloge.

Tomaž Pavšič

SOT LA NAPE XXX (1983), Udin

Letnik je izšel v treh zvezkih, oziroma z eno dvojno številko. Umetnostnozgodovinsko študijo v 1. številki objavljata Giuseppe Bergamini in Tarcisio Venuti, gre namreč za cerkvico sv. Petra in Pavla v kraju Čenta (Centa) pri Praprotnem ob Idriji v Beneški Sloveniji, onstran zahodnih Brd. Avtorji v njej spoznavaata značaj slovenske srednjeveške umetnosti, ki je imela svoje središče v Škofji Loki. V dvojnjem zvezku (štev. 2–3) je objavljen prispevek Ottorina Burellija o novoustanovljenem inštitutu za zgodovino furlanskega izseljenstva. (Ta ustanova bo vsekakor zanimiva tudi za nas, saj je razen Karnije, prav Beneška Slovenija najbolj prizadeta pri izseljevanju iz videmske pokrajine oziroma iz Furlanije; morda bi kazalo, da bi tudi naš novi podobni inštitut s furlanskimi strokovnjaki navezel delovne stike.)

V 4. številki predstavlja najdaljši prispevek razprava o stavbarskem stilu videmske občinske palače spod peresa Diane Barillari. Načelnega značaja je razmišlanje Silvane Schiavi Fachin o podrejenosti ali večvrednosti jezikov v odnosu na furlanščino oziroma italijanščino; avtorica z novih, izvirnih gledišč razglablja o zapletenih vprašanjih dvojezičnosti. Umetnostne in splošne zgodovine se tiče prispevek Paola Montie, ki obravnava stare gradove v Čenti (Tarcento) in njeni okolici, zajemajoči del zahodne Beneške Slovenije.

Tomaž Pavšič

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 64, 1986

64. številka revije »Studi Goriziani« (julij – december 1986) je z več razpravami posvečena 80-letnici smrti italijanskega jezikoslovca Graziadia Isaia Ascoli (1829 – 1907). Alberto Brambilla je v tem okviru napisal članek »Francesco Novati (e Rudolfo Renier) tra Giosuè Carducci e Graziadio Isaia Ascoli«, Giuseppe Francescato prispevek »G. I. Ascoli e il 'bilinguismo': una nota«, M. Elisabetta Loricchio pa razpravo »I rapporti tra l'Ascoli e il Tenca e la collaborazione al 'Crepuscolo'«. To skupino člankov zaključuje prispevek Fulvia Salimbenija »Graziadio Isaia Ascoli tra cultura e politica«, ki opozarja na pomen znamenitega Goričana židovskega porekla ne le v italijanskem jezikoslovju 19. stoletja, marveč tudi na njegovo vlogo v univerzitetnem in splošnem družbenem življenju tega razgibanega časa, v katerem so si naši sosedje prizadevali izoblikovati enotno državo s posledicami tudi v razvoju knjižnega jezika.

Tudi Silvano Lantier posega v preteklost, hkrati pa se pridružuje tistim, ki v pričujočo domoznansko revijo prispevajo kamenčke k bogatuemu mozaiku goriškega filozofa, pesnika in slikarja Carla Michelstaedterja (1887–1910). Naslov tega članka je »Il problema dell'esistenza autentica. A proposto di una recente interpretazione di Carlo Michelstaedter«. Luigi Tavano, ki se v »Studi Goriziani« pogosto pojavlja s prispevki iz goriške kulturne zgodovine (v zadnjih letih je npr. objavil zanimiva članka o Centralnem semenišču in goriških verskih bratovščinah), je tokrat izbrskal iz pozabe še eno krajevno posebnost. V članku »L'ospedale femminile di Gorizia (1848 – 1917)« je na kratko, a natančno dokumentirano obdelal razvoj danes skoraj neznane koristne zdravstvene ustanove, ki so jo upravljale sestre usmiljenke in je imela pomen ne le za mesto, ampak za celotno goriško deželo. Zanimivo je, da je stavba goriške ženske bolnišnice stala v bližini današnjega mejnega prehoda Rožna dolina, v smeri proti Sv. Roku, in je bila med prvo svetovno vojno v celoti porušena.

Omeniti je potrebno še dva članka, ki posegata v polpreteklo dobo oz. v naš čas. Giovanni Delli Zotti je napisal sociološko razpravo »Gemelli e relazioni transnazionali nelle province di Gorizia e Trieste«. Gre za razčlenitev pobratenj, do katerih prihaja na ravni občin oz. posameznih krajev, ki ponavadi niso samo vlijednostnega značaja, marveč pripomorejo tudi h krepiti stikov na kulturnem, športnem, gospodarskem, političnem in ostalih področjih. Prebivalci Furlanije – Julijanske krajine se na ta način povezujejo z ostalimi italijanskimi predeli, pa tudi s sosedji v Avstriji, Jugoslaviji in ljudmi v drugih evropskih državah. Še poseben pomen imajo pobratenja slovenskih občin v Italiji s tistimi v Sloveniji, kar krepiti zavest pripadnosti istemu narodu, na kar je utemeljeno opozoril tudi pisec pričujočega članka. Kot zadnja razprava je objavljen še članek »I grandi temi della poesia di Biagio Marin«, ki ga je napisal Enrico Maria Torboli. Pri avtorju gre za 18-letnega dijaka klasičnega liceja »G. Carducci« iz Milana, ki je za ta prispevek prejel

prvo nagrado na natečaju, ki ga je razpisal Študijski center »Biagio Marin«. Nagrado so mu slovesno podelili 5. julija 1986 v Mestni knjižnici v Gradežu.

V rubriki »Segnalazioni bibliografiche« so objavljene ocene razstav, katalogov in knjig, ki so povezane z goriško kulturo in zgodovino, sledi običajni informator o pridobitvah deželnega pomena v letu 1985 Državne in Mestne knjižnice v Gorici. Na koncu sta natisnjena še dva krajsa prispevka, v katerih je govor o gradbenih in strokovnih knjižničarskih delih v tej pomembni goriški kulturni ustanovi.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isoniana di Gorizia, 65, 1987

Uvodna razprava v 65. številki revije »Studi Goriziani« (januar – junij 1987) je objavljena v znamenju 100-letnice rojstva Carla Michelstaedterja (1887 – 1910). Napisal jo je Giorgio Briane se naslov pa je »Il silenzio e i richiami. Per una rilettura de 'I figli del mare' di Carlo Michelstaedter«. Gre za literarno analizo ene od pesniških stvaritev tega znamenitega goriškega rojaka. Franco Crevatin je prispeval krajsko razpravo »Linguistica e questione adriatica: un contributo alla critica«, v kateri se je dotaknil občutljivega vprašanja jezikovnih razmerij v daljni in bližnji preteklosti na vzhodni jadranski obali. Maddalena Del Bianco Cotrozzi je objavila izredno zanimiv, tudi z arhivskimi dokumenti podprt članek »Gli Ebrei a Commons dal Cinquecento alla fine del Ottocento«. Gre za majhno judovsko skupnost v tem furlanskem mestecu, ki se je v teku zgodovine polagoma krepila, a se je nato sčasoma razselila na razne konce vzhodne Evrope, eden poslednjih predstavnikov pa je našel smrt v koncentracijskem taborišču Birkenau.

Sledi več jezikoslovnih prispevkov, ki v glavnem obravnavajo tovrstno problematiko v zemljepisnem območju Srednje Evrope – revija »Studi Goriziani« za ta prostor uporablja nemško besedo »Mitteleuropa«, in zdi se, da to obsoško mesto prav v iskanju specifičnih srednjeevropskih političnih, kulturnih, družbenih in idejnih silnic išče svoje mesto v italijskem in tudi širšem okviru. Roberto Gusmani objavlja članek »Hugo Schuchardt glottologo mitteleuropeo«; gre za primer tipičnega srednjeevropskega izobraženca 19. stoletja, rojenega v Gothi, ki je študiral v Bonnu in Jeni, a ga je kasnejše univerzitetna kariera popeljala v razna evropska mesta. Poznavanje njegovega znanstvenega lika je pomembno tudi za slovensko jezikoslovje, zlasti za osvetlitve odnosov med germanskim in slovenskim znanstvenim svetom. M. Elisabetta Loricchio je prispevala razpravo »L'Ascoli, il Correnti e il problema dell'Accademia scientifico-letteraria di Milano«. Krajšemu uvodu sledi objava korespondence med G. I. Ascolijem in Cesarejem Correntijem (1815 – 1888), ki je v več mandatih opravljal službo italijskega šolskega ministra. Marija Pirjevec je napisala razpravo »Il tramonto del realismo socialista e l'affermarsi dell'individualismo nella narrativa slovena degli anni Cinquanta«. Njeno pisanje pomeni koristno informacijo italijskemu bralcu, ki si s pomočjo tega članka lahko ustvari jasno podobo o hudičih idejnih in kulturnopolitičnih spopadih na Slovenskem v začetku 50. let, zlasti še po izidu Kocbekovega »Strahu in poguma«. Avtorica presoja z literarnozgodovinskega stališča ne le ljubljanske pisce, ampak tudi Tržačana Borisa Pahorja in Alojza Rebula, ki sta tudi prispevala k rušenju estetskih dogem, zapovedanih pisateljem v letih takoj po drugi vojni, ki naj bi obvezno ustvarjali v duhu socialističnega realizma. Lingvistična oz. literarno-zgodovinska skupina člankov se zaključuje s prispevkom Lorenza Renzija »Elise Richter (1865 – 1943)«. Gre za romanistko, po rodu dunajsko Židinjo, ki je enako kot veliko njenih sonarodnjakov umrla v nemškem koncentracijskem taborišču. Srečujemo se s primerom izobraženke, ki je zrasla v srednjeevropskem okviru, a si je pridobila solidno strokovno znanje na svojem ožjem znanstvenem področju in bila odprta tudi v širši svet, tja do Amerike. Vse kaže, da so srednjeevropski in vzhodnoevropski Židje ogromno prispevali v kulturno zakladnico stare celine, zato raziskave tega posebnega sveta, ki se vedno bolj oddajljuje oz. izginja, obeta še marsikakšne sadove.

Izid italijskega prevoda knjige o feldmaršalu Svetozarju Boroeviću avtorja Ernesta Bauerja pod naslovom »Boročić, il leone dell'Isonzo«, ki je izšel pri založbi Editrice Goriziana, je spodbudil nastanek dveh člankov. Prvega je napisal general Giulio Primiceri, v njem pa obravnavata nekatere Boroevićeve osebne lastnosti in vojaške vrline. Fulvio Salimbeni pa je izid te knjige pospremil s komentarjem, ki mu je dal naslov »La nuova immagine della grande guerra. Appunti in margine alla traduzione italiana della biografia del Boroević«. V tem besedilu podčrtuje koristnost prevoda, saj je z njim tudi italijski bralec dobil možnost vpogleda v drugačno razlagovo

godkov v zvezi s soško fronto, glede na dejstvo, da so doslej na italijskem knjižnem trgu prevladovala predvsem domača zgodovinska dela, ki pa so vse prevečkrat nekritično poveličevala irentizem in nacionalistični patriotizem. Salimbeni poudarja potrebo, da začne historiografija tudi pri obravnavi vojnih dogodkov uporabljati nove metode, obogatene s socioološkimi in politološkimi raziskavami tega pojma. V tej luči pri presoji frontnega dogajanja niso pomembni le strateški oz. vojaško-operacijski vidiki, ampak vse tisto, kar je vplivalo na življenje vojaka na fronti in civilista za fronto. Sem sodi npr. vprašanje propagande, psihološke priprave, vpliva vojne travme na politično zavest množic, zanimivi pa so tudi gospodarski in materialni vidiki organizacije vojaškega ustroja. Zgodovinskega značaja je tudi članek Maria Staniscija »Proprietà fondiarie ed aggravi a Mariano fra Catasto teresiano ed esonero del suolo«, ki nam osvetljuje zemljiške razmere v 18. in 19. stoletju v tem furlanskem kraju.

Vsebinska 65. številka »Studi Goriziani« se zaključuje z običajnimi knjižnimi ocenami in kratko informacijo o delovanju Državne in Mestne knjižnice v Gorici.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isoniana di Gorizia, 66, 1987

Na uvodnem mestu 66. številke revije »Studi Goriziani« najdemo zgodovinski članek, ki ga je napisal Walter Chiesa z naslovom »Le scritture del Monastero di S. Chiara di Gorizia«. Najprej je podan kratki historiat te skoraj pozabljene verske institucije, ustanovljene leta 1650 in ukinjene za časa Jožefa II. leta 1782. Iz tega obdobja je tudi popis listin, ki so nastale v goriškem samostanu klarisini, objavljen pa je v celoti in šteje 292 enot. Anna De Simone je napisala članek »Meister Eckhart nella poesia di Biagio Marin«. V njem obravnavata vpliv tega nemškega dominikanca (okr. 1260 – okr. 1328), ki je bil učenec sv. Tomaža Akvinskega in po filozofski usmeritvi neoplatonski mistik, na gradiščega narečnega pesnika. Zelo poučen je prispevek, ki ga je napisala Maria Di Salvo z naslovom »Jan Baudouin de Courtenay e le minoranze nazionali«. V njem spoznamo tega velikega učenjaka ne le kot jezikoslovca, marveč tudi kot izobraženca, ki je zlasti s svojo pisano besedo posegal tudi v aktualna vprašanja politične narave, kamor gotovo sodi manjšinska problematika.

Reinhard Härtel s svojim člankom »Un documento concernente l'ambiente agrario del secolo XII« osvetljuje drobec furlanske srednjeveške zgodovine. Avtor namreč objavlja pogodbo iz 12. stoletja, ki je bila sklenjena med samostanom benediktink v Ogleju in gospo Richilt, vdovo po Mainardu iz Malisane. Dokument je objavljen v celoti v latinskem izvirniku iz izčrpano komentiran. Jože Pirjevec je napisal krajski prispevek »Filologi slavi nella prima metà dell'Ottocento«, v katerem uvodoma opozarja na dejstvo, da so bili v začetku 19. stoletja slovanski patrioti in učenjaki popolnoma skladni s stališčem Friedrika Schlegla, ki je na dunajski univerzi poudarjal pomen jezika kot sredstva, »s katerim ljudstvo oz. narod na najpopolnejši način izraža svoje bistvo in individualnost.« Pirjevecov članek pomeni koristno informacijo o strokovnih povezavah med jezikoslovcem različnih slovenskih narodov, ki so segale od Rusije prek Poljske, Češke, Srbije do naših krajev, kjer se ta jezikovna skupina stika z Romani. Luigi Preciosi objavlja razpravo »Una giovinezia spezzata (Echi leopardiani in Michelstaedter)«, v kateri razčlenjuje vpliv Leopardija na Michelstaedterjevo pesniško ustvarjanje. Mitja Skubic osvetljuje začetke romanističnih študij na Filozofske fakulteti v Ljubljani v letih takoj po prvi svetovni vojni. Pri tem je v marsičem oral ledino Petar Skok, sicer zagrebški univerzitetni profesor in romanist evropske slave, ki je v slovenski prestolnici predaval kot gost. Naslov tega članka je »Petar Skok e gli inizi degli studi romanzii all'Università di Lubiana«.

Ferruccio Tassini je prispeval izredno zanimiv članek z naslovom »Mons. Antonio Zecchini (1864 – 1935) e mons. Luigi Faidutti (1861 – 1931): due diplomatici friulani nei paesi baltici«. Pisec nam odstira pogled v zapleteno problematiko nekoliko odmaknjenega sveta baltiških republik Litve, Letonske in Estonije, ki so med obema vojnoma uživale neodvisnost, a so sedaj nasilno priključene Sovjetski zvezzi. Znana je pomembnost katoliške komponente v teh republikah, ki se v današnjih razmerah skoraj identificira z narodno pripadnostjo, zato ni težko razumeti važnosti in občutljivosti predvojne diplomatske misije Zecchinija in Faiduttija v tem delu Evrope. Msgr. Zecchini je bil najprej imenovan za apostolskega vizitatorja in kasneje za apostolskega delegata v baltiških republikah, msgr. Faidutti pa je kot vatikanski diplomatski zastopnik bil poslan v Kaunas, glavno mesto Litve. Avtor članka podčrtuje zasluge slednjega za sklenitev konkordata med Svetim sedežem in Litvo; po naključju usode v Kaunasu počivajo tudi njegovi smrtni ostan-

ki, saj je v tej deželi umrl 18. decembra 1931. Msgr. Zecchini pa je umrl v Rigi 18. marca 1935 in bil v tem mestu tudi pokopan. »In ricordo di Silvano Del Missier« je naslov krajevne prispevka, ki ga je napisal Fulvio Salimbeni in se v njem spominja nenadno umrlega profesorja italijanske literature na Pedagoški fakulteti tržaške univerze.

V zaključnem delu revije lahko preberemo običajne knjižne ocene, med katerimi posebej opozarjam na poročilo Zoltana Jana o lanskoletnem faksimiliranem ponatisu Bednaříkove brošure »Čisti žrtvi svetih spomin« in na zapis Milka Renerja o razstavi in katalogu »Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920 – 1930«; razstava pod tem naslovom je namreč leta 1987 obiskala tudi galerijo »L. Spazzapan« v Gradišču ob Soči. Goriška Državna in Mestna knjižnica tokrat poroča o svojih knjižnih novostih deželnega pomena v letu 1986, na koncu pa so natisnjene še tri kratke informacije o gradbenih delih, javnih uslugah, knjižnih in drugih pridobitvah ter o organizirjanju kulturnih prireditev v tej ustanovi.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 67, 1988.

67. številka revije »Studi Goriziani« objavlja na uvodnem mestu članek Nicolette Dacrema »Ritratto di un germanista: Ervino Pocar«. V prvem delu je orisan kulturni profil tega prevajalca oz. posredovalca nemške kulture v italijanski kulturni prostor. Rojen leta 1892 v Piranu v družini avstro-ogrškega finančnega stražnika je otroštvo preživel v Gorici, tu je obiskoval tudi državno gimnazijo, univerzo pa na Dunaju. Leta 1919 se je po končanih študijih vrnil v Gorico, a je to okoliž za intelektualca takšnih razsežnosti, kot je bil Pocar, kmalu postal preozko, zato se je preselil v Milano, kjer je kot prevajalec dolga leta sodeloval z založbo Mondadori. V Gorico se je vračal le še za redke priložnosti in v tej njegovih razpetosti bi ga lahko primerjali z goriškim rojakom, umetnostnim zgodovinarjem Antoniom Morassijem, ki je večji del svojega življenja prav tako preživel zunaj svojega rodnega okolja, nazadnje v svetovljanskem Milatu. Ervino Pocar je umrl leta 1981 in je kot prevajalec bil aktiven prav do zadnjega. V drugem delu članka je avtorica obdelala teoretična izhodišča Pocarjeve prevajalske dejavnosti.

Marco Dogo je prispeval krajsko razpravo »L'Occidente e la fissazione di alcuni stereotipi balcanici nell'Ottocento«, ki je nastala predvsem na osnovi študija člankov v »Revue des Deux Mondes«, pomembnega vira gledanj in stališč Zahodne Evrope v 19. stoletju do tega narodno, kulturno in versko močno prepletenega prostora. Razprava je bila prebrana na mednarodnem srečanju »Lingua, etnos e nazionalità: gli stereotipi nazionali«, ki je bilo leta 1986 v Trstu. Balkansko vprašanje prav v zadnjem času še pridobiva na aktualnosti, če upoštevamo najnovejše premike in krizne izbruhne zlasti v Jugoslaviji, ki se ta trenutek najočitnejše kažejo v kosovskem vprašanju.

Fulvio Monai je kot počastitev 30-letnice smrti tega velikega slikarja napisal članek: »L'arte di Luigi Spazzapan in una mostra antologica a Trieste«. Razstava je potekala v palači Pittieri v Trstu, na ogled pa je bilo 35 olj in risb, last banke »Cassa di Risparmio di Gorizia«. Kot je znano, ima ta goriški dežurni zavod zaslugo, da je iz zbirke Eugenia Giletti v Torinu odkupil 87 Spazzapanovih umetnin, od katerih je 52 stalno razstavljenih v deželni galeriji sodobne umetnosti »L. Spazzapan« v Gradišču ob Soči, rojstnem kraju tega slikarja. Omenjana ustanova je s tem nakupom za Furlanijo-Julijsko krajino opravila odlično kulturno dejanje, z razstavo v Trstu, ki je obsegala dela od leta 1925 do 1956, pa je omogočila, da se je z glavnimi fazami Spazzapanove umetnosti celovito seznanila tudi deželna prestolnica.

Stefano Perini je v razpravi »La guerra del 1866 nei ricordi di Alessandro de Claricini« osvetil krajski, a pomenljiv trenutek v zgodovini Goriške. Gre za vojno med Italijo in Avstrijo leta 1866, ki je deloma segla tudi na goriška tla, iz tega časa pa so se med drugimi pričevanjem ohranili tudi zapiski Alessandra de Claricinija, zaposlenega kot sodnika v Gorici. Vsekakor gre za zanimivo osebnost, ki se je po mnenju pisca članka odlikovala po preudarnosti in trezrosti ter objektivnem odnosu do Italijanov in Slovencev. Te njegove odlike so gotovo pripomogle k temu, da je leta 1869 bil izvoljen za goriškega župana in je to dolžnost opravljal do leta 1872. De Claricini je tipičen predstavnik tiste vrste goriških veljakov, ki so bili sicer italijanskega rodu, a so izkazovali lojalnost habsburški vladarski hiši in znali vzdrževati ravnovesje med interesmi različnih narodov. Kot predsednik goriške Kmetijske družbe ima zaslugo tudi za to, da je začel izhajati Umnii gospodar, strokovno kmetijsko glasilo za Slovence.

Revija »Studi Goriziani« razmeroma redno objavlja prispevke, ki italijansko javnost informirajo o pomembnejših pojavih slovenske kulture na Primorskem. V ta okvir sodi članek Marije Pirjevec »Srečko Kosovel fra tradizione e avanguardia«, v katerem avtorica opredeljuje pesnika kot ustvarjalca, ki je bil razprt med dvema načinoma umetnostnega izražanja. Ce se pri pesmih, nastalih v simbolični tradiciji, še spogleduje s preteklostjo, pa se z ekspresionističnimi in konstruktivističnimi stvaritvami vidneje vključuje v prizadevanja slovenske avangarde. Avtorica s tem v zvezi primerjalno opozarja na delovanje Avgusta Černigoja, ki je po študiju na weimarskem Bauhausu in vrnitvi prek Ljubljane v Trst tudi na likovnem področju na Primorskem in še posebej v tem obmorskom mestu preveriti splošno umetnostno ozračje.

Raimondo Strassoldo je prispeval daljšo razpravo »Mobilizzazioni popolari e difesa dell'ambiente in Friuli. Un sondaggio psicologico«. Pisec uvodoma zarisiuje socialne in gospodarske vzroke, ki so v zadnjih desetletjih privedli do tega, da se je v javnosti zbudil in še okreplil čut za varovanje naravnega ravnotežja. R. Strassoldo zagovarja mnenje, da pomenijo ekološka gibanja enega od temeljnih področij uveljavljanja sodobne teorije novih družbenih gibanj ter jih postavlja ob bok feminističnim, pacifičnim, etničnim, lokalističnim in podobnim gibanjem. Po tem načelnem uvodu preide avtor na razčlumbo petih ekoloških afer v Furlaniji (Lesans, Pinzano, Reana, Moimacco, Krmin), kjer se je domače prebivalstvo uprla gradnji industrijskih objektov oz. infrastrukture, ker so v tem videli bistven poseg v njihov življenski prostor in nevarnost porušenja naravnega ravnovesja. Omenjena sporna vprašanja so sprostila dotlej neznane družbene energije, posamečni kraji, njihovo prebivalstvo in izvoljeni predstavniki pa so se odzivali na različne načine; svoja doganja je pisec razprave podprt z analizo šestih vprašalnikov.

V reviji sledita se dva članka z zgodovinsko tematiko. Fulvio Salimbeni je napisal metodološki prispevek »Carlo M. d'Attens, primo arcivescovo di Gorizia, e il Settecento religioso. Note su un progetto di ricerca«. Članek je nastal že pred znanstvenim srečanjem jeseni 1988 v Gorici, ki je bilo posvečeno prvemu goriškemu nadškofu, zato je avtor skušal ovrednotiti dotedanje raziskave o tej osebnosti in njegovi dobi, hkrati pa podati smeri bodočih preučevanj. Kot temeljno izhodišče tega dela navaja knjigo več avtorjev »Carlo M. d'Attens primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774). Studi introduttivi«, ki je bila predstavljena spomladan 1988 v Gorici kot uvod v jesenski simpozij. Kot je razvidno že iz uradnega naslova tega znanstvenega srečanja (Carlo Michele d'Attens primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774) fra Curia romana e Stato absburgico), se je le-to osredotočilo na položaj prvega goriškega nadškofa med rimsko kurijo in habsburško državo. F. Salimbeni upravljeno naglaša pomen tovrstnih simpozijev za boljše razumevanje marsikomu se danes nejasnih razmerij med več narodi in kulturnimi v tem območju prostoru, saj je znano, da je goriška nadškofija takoj po ustanovitvi (1752) zavzemala ogromno ozemlje med Sočo in Dravo, torej poleg Primorske še večji del Slovencev. Večnacionalno podobno goriške nadškofije in posluh cerkvenih struktur zato je značilenost potrijevje tudi članek Alessandre Martina »Orientamenti culturali della Biblioteca del Seminario arcivescovile di Gorizia dall'erezione della diocesi alla temporanea soppressione (1751–1788)«. Avtorica je ob pregledu ohranjenih katalogov te knjižnice poleg strokovnih teoloških knjig v latinščini, italijsčini in nemščini nasla tudi nekatera slovenska dela, npr. Dalmatinovo Biblio in Sacrum Promptuarium Janeza Svetokriškega ter druge knjige. Vse to je dokaz enakovrednosti kultivirane slovenščine s tedanjimi večimi cesarskimi jeziki v tem delu Evrope.

67. številka revije »Studi Goriziani« se zaključuje z rubriko »Segnalazioni bibliografiche«, ki obsega poročila in ocene o knjižnih novostih, predvsem domoznanskega značaja, pomembnih za goriški oz. furlanski prostor. V celoti gre tokrat za tehtno številko, ki je po svoji vsebinai pisana, saj se članki in razprave dorikajo tako splošne kot literarne in umetnostne zgodovine, srečujemo pa se tudi z vprašanji današnjega trenutka. V zvezi z urediščnim pristopom bi si le želeli, da bi bilo v razporeditvi posamečnih prispevkov manj »mešanja« raznolike problematike in da bi članki istovrstne ali podobne snovi bili objavljeni skupaj v okviru več vsebinskih sklopov.

Marko Vuk

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJECI I PAZINU

Svezak XXVIII, Pazin – Rijeka, 1986, 251 str.

Ob šestdesetletnici delovanja Zgodovinskega arhiva na Reki je izšel osemindvajseti zvezek skupnega glasila pazinskega in reškega arhiva v nekoliko spremenjeni zunanjji podobi in z nekoliko drugače oblikovanimi vsebinskimi sklopi prispevkov.

Med deli, ki sodijo v prvo celoto, s podnaslovom gradivo, je najprej objavljen prispevek Irvine Lukežiča, ki nas s pomočjo nekaj na novo odkritih spisov iz fonda Zrinskih in Frankopan-

nov v Arhivu SR Hrvaške poskuša pobliže seznaniti z odnosi in povezanostjo mest vinodolskega primorja z goratim zaledjem v 16. in 17. stoletju. V pričajoči številki pričenja Ivan Erceg z objavljanjem dokumentov o urbarialni ureditvi v občinah Istre in Hrvaškega Primorja. Tokrat predstavlja osnovne dokumente, s katerimi so bili urejeni odnosi med fevdalnim gospodom in kmečkim prebivalstvom v občini Delnice. Avtor podpira širši pomen prvič objavljenih dokumentov, saj se v njih ne odražajo le medsebojne obvezne v materialno stanje, temveč tudi ekonomika politika dunajskega dvora za časa Marije Terezije in Jožefa II. Arhivsko gradivo se nahaja v Jadranskem inštitutu JAZU na Reki in v Arhivu SR Hrvaške v Zagrebu. Gradivo iz obdobja NOB obravnava prispevek Ive Kovačića, v katerem predstavlja troje poročil o aktivnostih Okrožnega komiteja KPH za Gorski Kotar po njegovi ustanovitvi spomladi 1942. Tematika NOB v Gorskem Kotaru je tudi v naslednjem prispevku. Z delovanjem Okrajnega NOO Čabar nas skozi dokumente plenarnih sej, ki so se vrstile aprila 1944. leta, ter z uvodno analizo situacije na njegovem področju seznanja Antun Giron. Objavljene dokumente hrani Zgodovinski arhiv na Reki. Dokumente iz omenjenega arhiva je obdelal in objavil tudi Ive Zurak. Objavil je zapisnike sej IO in plenuma Okrajnega NOO Fužine (ta je nastal z reorganizacijo okraja Delnice v februarju 1944) za čas od novembra do decembra 1944. leta, ki izpričujejo politični, gospodarski položaj ter vlogo NOO kot novega organa državne oblasti na svojem območju.

V drugem sklopu prispevkov (razprave in članki) se oglaša z obsežno razpravo (55 str.) o zmagi reformatorskega Rima na Jadrangu v času papeža Gregorja VII., v času od 1073 do 1085 leta Nada Klaic. S ponovnim kritičnim pregledom literature in utemeljenih ali zgrešenih spoznanj zgodovinarjev (pri tem ne zanemari niti najnovejših delnih obravnav, o katerih meni, da so pre malo študijsko poglobljene in tudi zmotne) ter s ponovnim pretresom virov o dogajanjih na Jadrangu v sedemdesetih letih 11. stoletja, nakazuje nove rešitve nekaterih nejasnih problemov najspornejšega obdobja srednjeveške zgodovine Hrvaške, kot je identifikacija hrvaškega vladarja Slavca, za katerega ugotavlja, da to nikdar ni bil; analiziranje vzpona Zvonimirja do naslova bana in kralja Dalmacije in Hrvaške in razčiščevanja poteka aktivnosti reformatorskega Rima na vzhodni obali Jadrana proti bizantinskim patriarhom in proti heretikom od časa Leona IX. do Aleksandra II., ki je privedla do končne zmage Rima na tem področju šele za papeža Gregorja VII.

Danilo Klen predstavi okoliščine in način izhajanja Kandlerjevega dela »Codice diplomatico Istriano« in skozi obdobja po njegovem izidu (1862–1865) ugotavlja pomanjkljivosti in netočnosti v delu s strani italijanskih in jugoslovenskih zgodovinarjev ter načrte obeh strani za ponovno izdajo zbornika, njegovo dopolnitve ali sploh za nov pristop publicirjanju virov za zgodovino Istre.

V sklopu, ki prinaša prispevke o arhivski teoriji in praksi, je objavljen le članek Mladenke Merdžanič o razstavah arhiva na Reki kot oblike njegove kulturno-prosvetne dejavnosti. Proses demokratizacije kulture je zajel tudi arhive, ki so bili do nedavnega odprtih le določenemu krogu uporabnikov.

Vlasta Tul

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJECI I PAZINU

Svezak XXIX, Pazin – Rijeka 1987, 318 str.

V sklopu prispevkov, ki obravnavajo za zgodovino pomembno gradivo območja arhivov na Reki in v Pazinu, beremo prispevek Ivana Ercega, s katerim nadaljuje v prejšnji številki glasila pričeto objavljanje urbarialnih dokumentov občin Istre in Hrvaškega Primorja. Tokrat predstavlja urbarje nekaterih sodnih oblasti Gorskega Kotarja v obdobju od leta 1774 do 1803. Objavljene vire hranita Arhiv Hrvatske v Zagrebu in Zavod za zgodovino in družbene znanosti na Reki. Sledi članek Jakova Jelinčiča, ki prinaša kratke regeste zapisnikov zasedanj sveta labinske komune, zbrane v prvi knjigi zapisnikov zasedanja tega sveta za čas od leta 1566 do 1578. Obravnavani fond je eden najbolje ohra njenih fondov starih občin na območju, ki ga pokriva Zgodovinski arhiv v Pazinu.

Med članki in razpravami Nikola Crnković analizira naselitev prvih prebivalcev Lošinja s pomočjo v velošinskih občinskem arhivu novoodkritimi in v prilogi vestnika objavljenimi viri ter s primerjavo ustnega izročila. Ante Gulin objavlja in obdelava tri srednjeveške pečate istrskih škofov, pomembno za kulturno zgodovino Poreča in Novigrada. Danilo Klen kritično ocenjuje regeste in dokumente o Reki v času Walsejevcov in devinskih gospodov, ki jih je leta 1940 objavil Silvino Gigante. V bistvu je le-ta objavil neznanstven in za potrebe reške občine v letih 1925 in 1926 prirejen prevod

zapisu avstrijskega generala Mozzettija. Zanimivi so popisi vinogradov na področju Reke in Podbre ga iz leta 1775, ki jih objavlja Darinko Nunić kot vir podatkov o številu in razprostiranosti vinogra dov, o lastnikih ter njihovi socialni in etnični sestavi.

Vestnik zaključujejo predstavitve publikacij ter poročilo o delu društva arhivskih delavcev na Reki.

Vlasta Tul

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

Zorko HAREJ	
Kozmac pri Gojačah – prazgodovinsko in poznorimsko gradišče. Poročilo o arheološkem sondiranju leta 1986	3 – 16
Kozmac near Gojače – Prehistoric and Roman Castellated Settlement. Report on archaeological Sondages 1986	
Milutin TADIĆ	
Antički sunčanik »Pauk« – teoretske osnove za (re)konstrukciju, porijeklo ideje i imena	17 – 24
The Antique Solarium »Arachne« (Spider). The Theoretical Basis for the (re)construction, the Origin, Conception and name	
Inga MIKLAVČIČ BREZIGAR	
Dolina Trente nekoč in danes – spremembe v načinu življenja	25 – 62
The Trenta Valley in the Past and Today – Changes in Way of Living	
Iskra Vasil'evna ČURKINA	
France Rebec – leta življenja v Rusiji	63 – 68
France Rebec – the Period of his Living in Russia	
Peter STRES	
Oris kolonata na Goriškem od konca 1. svetovne vojne do leta 1947	69 – 106
Description of the Farm Worker System in the Gorizia Area in the Period from World War I until 1947	
Slavica PLAHUTA	
Kulturnoprosvetna dejavnost v srednjepromorskem okrožju. III. del: Razmere v okrožju poleti in v začetku jeseni 1944	107 – 129
The Cultural and Educational Activity in the Middle Littoral Area, Part Three: Situation in the area in summer and at the beginning of autumn 1944	
Miran KOMAC	
Slovenska narodnostna manjšina na Goriškem. Prispevek k analizi socialne in politične zgodovine pripadnikov slovenske narodne manjšine v obdobju 1947–1954	131 – 159
The Slovene National Minority in the Gorizia Area. A Contribution to the Analysis of Social and Political History of the Slovene National Minority during the Period 1947 – 1954	
Verena KORŠIČ-ZORN	
Janez Mihael Liechtenreitter (1705–1780) Drobci o slikarju in njegovem delu	161 – 167
Johannes Michael Liechtenreitter (1705–1780). – Some Facts about the Painter and His Work	
Iris PODGORNIK	
Življenje in delo skladatelja Ivana Laharnarja. 1. del: Življenje:	169 – 198
Ivan Laharnar's Life and Work. Part 1: The Life	

Marija STANONIK

Simon Gregorčič in slovensko pesništvo 1941–1945 199–214
 Simon Gregorčič and the Slovene Poetry 1941 – 1945

Zapiski – Notes**Lidija RUPEL – Matej ŽUPANČIĆ**

Topografska zapažanja v Kanalski dolini 215–218
 Topographic Notes on Canale Walley (Valcanale)

Nekrologa – Necrologies

Branko MARUŠIĆ, Dr. Ivo Juvančič (1899–1985) 219–220
 Nataša NEMEC, Dr. Joža Vilfan (1908–1987) 220–221

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Aquileia Nostra 57 (1986) (Jana Šubic-Prislani) 223–225
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XII (1981–1982) (Nataša Nemeč) 225–226
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XIII (1982–1983) (Nataša Nemeč) 226
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XIV (1982–1983)
     (Nataša Nemeč) 226–227
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XV (1982–1983)
     (Nataša Nemeč) 227–228
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XVI (1982–1983)
     (Nataša Nemeč) 228
 Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno, XVII (1982–1983)
     (Nataša Nemeč) 228–229
 Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, N. 14 (1983 – 1984)
     (Drago Svoljšak) 229
 Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e Storia Patria, vol. XXXIV (1986)
     (Drago Svoljšak) 229–230
 Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e Storia Patria, vol. XXXV (1987)
     (Drago Svoljšak) 230–231
 Buzetski zbornik 6 (1983) (Janez Pirc) 231
 Buzetski zbornik 7–8 (Janez Pirc) 231–232
 Buzetski zbornik 9 (1985) (Janez Pirc) 232–233
 Buzetski zbornik 10 (1986) (Janez Pirc) 233
 Ce fastu? LIX (1983) (Tomaž Pavšič) 233
 Forum Iulii 7 (1983), 8 (1984), 9 (1985) (Branko Marušič) 234
 Il Noncello 60, 61 (1985) (Branko Marušič) 234
 Quaderni di scienze antropologiche 12 (1986) (Drago Svoljšak) 234–235
 Quaderni di scienze antropologiche 13 (1987) (Drago Svoljšak) 235
 Qualestoria XII (1984) (Nataša Nemeč) 235–236
 Sot la Nape XXXIV (1982) (Tomaž Pavšič) 236
 Sot la Nape XXXV (1983) (Tomaž Pavšič) 237
 Studi Goriziani 64 (1986) (Marko Vuk) 237–238
 Studi Goriziani 65 (1987) (Marko Vuk) 238–239
 Studi Goriziani 66 (1987) (Marko Vuk) 239–240
 Studi Goriziani 67 (1988) (Marko Vuk) 240–241
 Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XXVIII (1986) (Vlasta Tul) 241–242
 Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XXIX (1987) (Vlasta Tul) 242–243

Doslej so izšle naslednje številke Goriškega letnika:

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja / [zbral in uredil strokovni kolegij Goriškega muzeja ; prevodi povzetkov: Suzana Brecelj, Marija Češčut, Marija Miklavčič ; tehnična ureditev: Ana Sirk]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1974 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). – 144, [4] str. : ilustr., 1 načrt ; 25 cm
 Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 2 / [risbe, ovitek, tehnična ureditev: Ana Sirk ; prevodi povzetkov: Marija Češčut in Stanko Murovec (italijansčina), Mariza Valič in Aleš Komavec (angleščina in nemščina), Suzana Brecelj (francoščina)]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1975 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). – 182 str. : ilustr. ; 25 cm
 Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 3 / [povzetki v angleščini in nemščini: Aleš Komavec, Marija Miklavčič, Brian g. Mundy; v italijansčini: Stanko Murovec, Miroslav Pahor, Samo Pahor ; ovitek: Ana Sirk]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1976 (1977) (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). – 288 str. : ilustr. ; 25 cm
 Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 4/5 (1977–1978) / [povzetki v angleščini (Aleš Komavec), v italijansčini (Stanko Murovec) ; ovitek: Ana Sirk]. – 208 str. : ilustr., [4] str. sinopsis ; 25 cm
 Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : Juvancičev zbornik : 6 / [ovitek: Ana Sirk ; povzetke in sinopsise so prevedli Aleš Komavec [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář]. Nova Gorica : Goriški muzej, 1979 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). – 515 str., [4] str., [XIV] str. sinopsis ; 25 cm
 Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 7 / [povzetke in sinopsise so prevedli: Aleš Komavec [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1980 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). – 308 str., [8] str. sinopsis ; 25 cm
 Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 8 / [povzetke in sinopsise ter kazalo so prevedli: Jolanda Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář; ovitek Ana Sirk]. – Nova Gorica: Goriški muzej, 1981 (Nova Gorica : GP »Soča«). – 352, [4] str.: ilustr. + [6] str. sinopsisov + 1 načrt; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 9 / [povzetke in sinopsise ter kazalo so prevedli: Jolanda Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář ; ovitek Ana Sirk]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1982 (Nova Gorica : GP »Soča«). – 247, [4] str. : ilustr. + 1 načrt; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 10 / [povzetke in sinopsise ter kazalo prevedli: Jolanda Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič ; ovitek Ana Sirk-Fakuč]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1983 (Nova Gorica : GP »Soča«). – 169, [1] str. : ilustr. + [4] str. sinopsisov; 25 cm
Naklada 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 11 / [povzetke in sinopsise ter kazalo prevedla Jolanda Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič ; ovitek zasnovala Ana Sirk-Fakuč]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1984 (v Novi Gorici : GP »Soča«). – 247 [6] str. : ilustr. + [4] str. sinopsisov; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 12-14 / [povzetke in sinopsise ter kazalo prevedli: Jolanda Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič ; ovitek zasnovala Ana Sirk-Fakuč]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1987 (v Novi Gorici : Grafika Soča). – 352 str. : ilustr. + [6] str. sinopsisov + 3 načrti; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : Zbornik Goriškega muzeja: 15-16 / [povzetke in sinopsise ter kazalo so prevedli : Milko Rener, Doris Debenjak, Aleš Komavec, Marijan Brecelj ; sinopsise z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič in Marijan Brecelj ; ovitek zasnovala Anica Sirk-Fakuč]. – Nova Gorica : Goriški muzej, 1989 (v Novi Gorici : Grafika Soča). – 256 str. : ilustr.; 25 cm
Naklada : 800 izvodov

GORIŠKI LETNIK

Zbornik Goriškega muzeja

15/16 (1988–1989)

Povzetke, sinopsise in kazalo so prevedli: v angleščino Aleš Komavec, Vidojka Harej, v nemščino Doris Debenjak, v italijanščino Milko Rener, iz srbohrvaščine Marijan Brecelj

Sinopsise sta z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič in Marijan Brecelj
Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji

Ovitek zasnovala Anica Sirk-Fakuč

Izdal Goriški muzej v Novi Gorici (zanj odgovarja Nelida Nemec)

Tiskala Grafika Soča v Novi Gorici v avgustu 1989

Naklada 800 izvodov

UDK 902.1 (497.12) Kozmac pri Gojacah)

Harej Zorko, mag. arh., direktor, konzervator, Zavod za varstvo naravnih in kulturnih dediščin Gorica v Novi Gorici, YU 71000 Novi Gorica, Delgnevec 16

KOZMAC PRI GOJACAH – PRAZGODOVINSKO IN RIMSKO GRADIŠČE. Porcillo o arheoloških sondiranjih leta 1986

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. j–16, cit. 16

slov. (sl., slov., angl.)

Na Kozmacu pri Gojacah: Vipavski dolini je ugotovljeno gradiste z delno obrajenim obrambnim okopom. Izvedena manjša arheološka sondiranja so uveljavila številne ostanki materialne kulture, največ keramike prazgodovinskih gradišč, ki pravijo, da je najdišče bilo pomembna postojanka v prazgodovinskem in poznorimskem času s kontinuiteto s zgodnjem srednjim vekom.

UDK 129.78

Tadić Milutin, dr., docent, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet s Sarajevom, YU 71000 Sarajevo, V. Paunovića 4, a.

ANTICKI SUNČANIK • PAUK*. Teoretske osnove za rekonstrukciju, posredovanje i imena

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. 17–24, cit. 8

hrv. (slov., hrv., it.)

Konstrukcioni oblik antičkega sunčanika kakav je izložen u „Goriškom muzeju“ u Novoj Gorici izražavati se davno identificovali na virtuelnim spisku kao „arhiva“ (ito znam – „paže“). U članku se razmatra njegova funkcionalna sklop i antički način konstrukcije linija senki – stvari koje nisu neponovljive; daže se ukazuje na moguće ponike klasificirajući podvrste opata pisanja tako izražene, ali imena i prezimena izazivana, pri temu se predostoji daje Apolonije.

UDK 929 Rebec F. »1871/1887*
Curkina Iska Valičevna, russinska sodelavka, Institut slavjanovedenja i bolševniški SAN, Moskva G-69, Trubnikovskij per. 30/A, ZSSR

FRANCE REBEĆ. Leta življenja v Rusiji

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. 20
slov. (angl., slov., iten.)

Promorski publicist in prevajalec France Rebec (1841–1887) ji bila eden titib slovenskih izobražencev, ki so se v 2. pol. prejnjega stoletja podali v Rusijo, tam studirali in kasneje tudi delovali. Njegova knjiga leta so bili dostopni premo znanju in raziskava, saj niso bile negotovne niti vie postavje, ker je deloval. Prispevek predstavlja pogled svetj v leta, ko je naprej studiral na Slovanskem univerzitetem institutu (1871/72), bil kasneje rednik načelniki uradil v Berdiansku (1872–1875), v Krimiju (1875–1882) in končno v Sanfersopoljs (januar 1882–?). Po letu 1887 pa ostaja njegova knjiga, dolga je vedno zakrita v temo.

L'antico orologio solare - ragno, Basi coreiche per la ricostruzione. L'origine dell'invenzione e del nome

Gorški letnik 15/16 (1988–1989), pag. 17–24, note 8
creato (slav., croato, it.)

L'aspetto della costruzione dell'antico orologio solare quel è quello che si conserva nel Gorški marec di Nova Gorica viene identificato già nel passato degli studiosi con quello nel testo di Viriziano e precisamente con «arachne» (che significa ragno). Nell'articolo viene spiegato il suo principio funzionale e l'antica mitologia cestriante delle lincee di ombre – elementi che compongono, a ridanna moderna, l'attenzione sulla possibile origine dell'invenzione della costruzione orologio solare, sull'interpretazione del nome e sulla pratica dell'invenzione, dando quei prove derza ad Apollodoro.

UDK 371/374 (497.12–15) = 1944
Stres Peter, profesor zgodovine, YU 61212 Dobrovlo v Brdih, Zala breg 3
ORIS KOLONATA NA GORIŠKEM MOD KONCA I. SVETOVOINE VOINE DO LETA 1947
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 69–106, cit. 120
sloven. (it., slov., nem.)

V drugem delu razprave at ter nadalje po prikazom kalanjskih razmeri: Gorkih Brežih v času med osemnajstočetrtino pod fajramom; z cas NOB in tudi Zatverske vojaške napake (1945–1947) ter pred let po priključitvi Primorskem k Jugosloviji, ko so bili konjenice prisiljene vstopati v Konjutjsko-objektovane zaloge, dokler niso bile te leta 1955 ukinjene.

UDK 371/374 (497.12–15) = 1947–1954
Harič Zorko, M.A. Archaeology, Director and Conservator, Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage, YU 61000 Nova Gorica, Dežpotova 16
KOZMAC NEAR GOJACE – PREHISTORIC AND ROMAN CASTELLATED SETTLEMENT. Report on archaeological sondages 1985
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), pp. 3–16, notes 15
dov. (it., slov., engl.)

At Kožmatec near Gojace in the Vipava Valley has been discovered a castellated settlement which is partly preserved defense motif. The minor archaeological sondages discovered numerous vestiges of material culture, for the most part artefacts of prehistoric castellated settlement proving that this place was a significant stronghold in prehistoric and Latin Roman period continuing up to the early Middle Ages.

UDK 75 (497.12 – 15) : 929 Liechtensteiner J. M.
Korsik-Zorn Verena, profesorica umetnine zgodovine, y3100 Montreuil (Paris), Avenue du President S. Allende 80
JANEZ MIHAEL LIECHTENREITTER (1795–1880), Drobci o slikarju in njegovem delu.
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 161–167, cit. 18
dov. (it., slov., nem.)

Janec Mihael Liechtenreitter, eden izmed pomembnejših slikarjev 18. stoletja na Gorikem, se je rodil 1. okt. 1795 v Passau, umrl pa Gorici 5. marca 1880. Pod takih slik je izdeloval tudi freze, kot portrete podlikava župljajev cerkev sv. Andreja na Gorici leta 1799. Freze so v slovenski umetnostozgodovinski literaturi stari omemnji, v sodobni pa jih ne zaidejo nobenih več.

UDK 929 Rebec F. – 87/1/1887
Cerkvena Iskra Vasil'eva, Institut slavjanovedenja i balkanistike SAN, Moskva, G–69, Trubnikovskij per. 10 A
FRANCE REBEĆ. Die Jahre seines Leben in Russland
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), S. 61–68, Zit. 20
dov. (engl., slov., deutsch)

This article supported by literary notes and a review on the present day conditions, illustrates the way of life during different periods in the Trenta Valley conveying so the changes due either to the general progress and improving of standard of living, or to different interventions on behalf of the local economy exerting a certain influence upon the present-day life in the Trenta Valley.

UDC 929 Rebec F. – 87/1/1887
Miklavčič Brežigar Inga, Črnomelj, Gorški marec, YU 61000 Nova Gorica, Cognac 1
THE TRENTA VALLEY IN THE PAST AND TODAY
Changes in way of living
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), pag. 25–62, gr. 36
dov. (it., slov., engl.)

The author supported by literary notes and a review on the present day conditions, illustrates the way of life during different periods in the Trenta Valley conveying so the changes due either to the general progress and improving of standard of living, or to different interventions on behalf of the local economy exerting a certain influence upon the present-day life in the Trenta Valley.

UDC 399.78

Tadić Milutin, dr. docente, Facoltà di Scienze Naturali e di Matematica dell'Università di Sarajevo, YU 71000 Sarajevo, V. Perinika 43/4

L'ANTICO OROLOGIO SOLARE - RAGNO. Basi coreiche per la ricostruzione. L'origine dell'invenzione e del nome

Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 1939, cit. 96
sloven. (it., slov., engl.)

UDK 371/374 (497.12–15) = 1944
Plahuta Slavica, kustos, Gorški marec, YU 61000 Nova Gorica, Grajska 1
KULTURNOPROSLETNA DEJAVNOST V SREDNJEPRIMORSKEM OKROZJU, 3. del. Razmere v okrožju poleti v zaselku jeseni 1944
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 1937–1939, cit. 96
sloven. (it., slov., engl.)

Prospeček govori o kulturnoprosvetna dejavnosti v srednjepromorskem okrožju poleti in jesen 1944. Po prezentaciji primorski obročni je novo obrazno proučeno vodstvo skupaj z mestnopravilnimi organi pripadajočo novemu šolskemu (944/45) partizanskemu uniku in novozavzetemu mimošestvu ljudskoposvetne dejavnosti. Veliko skrb so posvetili načinosti in strokovnosti ter pripitancu na osvoboditev in na novo ustanovitev ter nove umozljive kulturne dejavnosti. Kulturnoposvetna dejavnost v okrožju so že deli čim bolj pribljučati stanju v osrednjem Sloveniju.

UDK 75 (497.12 – 15) : 929 Liechtensteiner J. M.
Korsik-Zorn Verena, profesorica umetnine zgodovine, y3100 Montreuil (Paris), Avenue du President S. Allende 80
JANEZ MIHAEL LIECHTENREITTER (1795–1880), Drobci o slikarju in njegovem delu.
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 161–167, cit. 18
dov. (it., slov., nem.)

Janec Mihael Liechtenreitter, eden izmed pomembnejših slikarjev 18. stoletja na Gorikem, se je rodil 1. okt. 1795 v Passau, umrl pa Gorici 5. marca 1880. Pod takih slik je izdeloval tudi freze, kot portrete podlikava župljajev cerkev sv. Andreja na Gorici leta 1799. Freze so v slovenski umetnostozgodovinski literaturi stari omemnji, v sodobni pa jih ne zaidejo nobenih več.

UDK 929 Rebec F. – 87/1/1887
Miklavčič Brežigar Inga, Črnomelj, Gorški marec, YU 61000 Nova Gorica, Cognac 1
THE TRENTA VALLEY IN THE PAST AND TODAY
Changes in way of living
Gorški letnik 15/16 (1988–1989), str. 131–159, cit. 151
sloven. (it., slov., engl.)

Autor poskuša skozi antropološično zgodovinsko analizirati nekateri vidiki družbeno-političnih procesov, ki so se v obdobju 1947–1994 odzvali znani slovenske manjnine v Italiji, pri čemer podpira predvsem koncept im manjšinskoštvo, ki ga opredeljuje kot določeno prepletajočo odnosno procesno med večinskim narodom, manjšino manjšino in tretjim manjšinom oz. državo. Autor ugotavlja, da vselej te procese, ko jih opazujemo s stalčka narodne manjnine, opredeljujejo diskurzivne.

UDC 78(497.12-13) : 929 Labarnar I.

UDC 886.3 - 1 : 941 / 945 : 929 Gregorčič S.
Stanonik Marija, collaboratore scientifico, Institut za slovensko narodopisje ZRC

SIMON GREGORČIČ E LA POESIA SLOVENA

1941-1945.

Goriški letnik 15/16 (1988 - 1989), pag. 199 - 214, note 103

slov. (ted., slov., it.)

L'aurice dell'articolo presenta la rassegna delle più ristampate poesie di Simon Gregorčič nella clandestinità, sottolineando l'attività della poesia patriottica di Gregorčič al tempo della lotta per la liberazione nazionale (particolarmente nel 1944 - centenario della nascita del poeta), soprattutto per il fatto che le poesie di Gregorčič venivano spesso declamate o cantate nei meeting e in occasione di ricorrenze; l'attività si riflette anche nella risonanza che questa poesia ebbe sulla critica poetica di alcuni poeti partigiani, influendo su di essa così nel contenuto come nella forma, accenando addirittura il punto di partenza della parodia partigiana.

Podgornik Iris, Teacher of Music, YU 64241 Brezje, Črničevo 10 c

IVANLAHARNAR'S LIFE AND WORK. Part 1. The Life.

Goriški letnik 15/16 (1988-1989), pp. 169-198, cit. 55

slov. (germ., slov., engl.)

Part 1 includes a comprehensive biography of Ivan Laharnar (1866-1944), the composer of the Litovore from Šentviška gora near Cerknica. Laharnar was an organist, a choir master and a composer. Although he was a self-taught musician efforts may be found in his work for a recital of sacred music Franc Ilcvar, Adolf Harnel and Ivan Kobilšek gave him the elementary instruction in music. Laharnar wrote reports on his activities of choir master and other activities of musician to Cerknica and Tolminka. His wish to study sacred music in Regensburg did not come true. Consequently he became one of the most distinguished personalities of cultural education in the Tolminka and continued with his work even during the period of fascism.

GORIŠKI LETNIK

Zbornik Goriškega muzeja

15/16 (1988–1989)

Povzetke, sinopsise in kazalo so prevedli: v angleščino Aleš Komavec, Vidojka Harej, v nemščino Doris Debenjak, v italijanščino Milko Rener; iz srbohrvaščine Marijan Brecelj

Sinopsise sta z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič in Marijan Brecelj
Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji

Ovitek zasnovala Anica Sirk-Fakuč

Izdal Goriški muzej v Novi Gorici (zanj odgovarja Nelida Nemeč)

Tiskala Grafika Soča v Novi Gorici v avgustu 1989

Naklada 800 izvodov

UDK 904 (497.12) Kozmuc pri Gojčičah)

Harej Zorko, mag. arb., direktor, konzervator, Zavod za zavetno naravne in kulturne dedištve Gorice v Novi Gorici, YU 61000 Novi Gorica, Delavska 16
KOZMAC PRI GOJČAH – PRAZGODOVINSKO IN RIMSKO GRADISČE. Poročilo o arheoloških sondiranjih leta 1986

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. 3–16, cit. 16

sloven., (sl., slov., ang.).

Na Kozmacu pri Gojčah: Vipatski dolini je ugotovljeno graditve z delivo obravnenim obrambnim obokom. Izvedena manguša arheološka sondiranja so soderjala drevne ostanki materialne kulture, največ keramike prazgodovinskih gradbišč, ki pripadajo, da je na tla bilo pomembna postojanka v prazgodovinskem in poznorimskem času s kontinuiteto v zgodnjem srednjem veku.

UDK 329.78

Tadić Milutin, dr., docent, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Sarajevu, YU 71000 Sarajevo, V. Partizana 43 a

ANTICI KUSINCANIK - PAUK-. Teoretske osnove za (re)konstrukciju, porječko ideje i imena

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. 17–24, cit. 8
hrv. (slav., hrv., it.)

Konstrukciju objekt antičkega sunčanika Rakeči je izložen u „Goriškom muzeju“ u Novoj Gorici na danovo identificirani na Vitrinicom splošni katalog „znamki“ (sl. znaki – spadek). U članku se razmatra njegova funkcionalna sklop i anticki način konstrukcije linije senki – stvaranje tisu nizozname, dalje se kažejo u moguće poričeklo ideje za konstrukciju i pokrovitva pomočna pitanja oko tematskega imena i prednosti izuma, pri temu se prednost daje Apolloniju.

UDK 929 Rebec F. *1871/887*

Carkina Irena Valterna, znanstvena sodelavka, Institut slavjanovedenja i balkanistički SAN, Moskov G-69, Tudišnikovskij per. 30 A, ZSSR

FRANCE REBEC. Letta življenja v Rusiji

Goriški letnik 15/16 (1988–1989), str. 63–68, cit. 20
slav., (angl., slov., nem.)

Prvinski publikaciji in prevajalci France Rebec (1844–1910) je bil eden istih slovenskih tradnjenec, ki so več 2. pol. prejnjega stoletja postal v Rusijo, tam studirali in kasneje tudi delovali. Njegova "ruska" leta so bila dober premoženja znanja in raziskava, saj niso bile ugotovljene niti več postane, ker je deloval. Prispevek pravi upogled vsej v leta, ko je najprej studiral na Slovenskem učiliščem institutu (1871/72), bil kasneje srednjinski študent v Berdiansku (1872–1875), v Kitinjevu (1875–1880) in končno v Simferopolu (januar 1882–?). Po letu 1882 pa ostaja nepriznana ruska, dokler se vedno zakriva v temu.

Košičí-Zorn Verena, profesorka amemnozne zgodovine, 91100 Montreal (Pariz), Ateneje du President S. Allende 80

JANÍK MIHAEL LIECHTENREITER (1755–1782), Drobci o sljakuju in njegovem delu.

Goriški letnik 1/16 (1988–1989), str. 161–167, cit. 18

loc. (it., doc., nem.)

Janík Michael Liechtenreiter, člen temelj pionirskih diktatorjev 18. stoletja na Goriškem, se je rodil 23. okt. 1755 v Passau, umrl pa v Gorici 1. marca 1780. Poleg tablinskih slik je izdeloval tudi predele, kot portrete posteljca župljanske cerkve sv. Andreja na Goričah leta 1779. Predele so v slovenem imenovani zgodovinske predelane.

UDK 949.12 – f – 1918/1947+

UDK 75 (497.12 – 1f) : 929 Lichtenreitter J. M.

Komac Miran, mag. politolog, raziskovalni sodobnik, Institut za narodnozgodovino ter prenesenja v Ljubljani, YU 61000 Ljubljana, E-povezava 26

SELOVENSKA NARODNOSTNA MAMŠINA NA GORIŠKEM. Prispevek k analizi socialne in politične zgodovine prispadnikov slovenske narodnosti mampine v obdobju 1947 – 1948

Goriški letnik 1/16 (1988–1989), str. 132 – 159, cit. 16

loc. (it., slov., engl.)

Autor prispeveka skoraj antropologično zgodovinsko analizirati mampine vadike družbeno-političnih procesov, ki so se v obdobju 1947 – 1948 vzhodni zemljari slovenske narodnosti v Italiji, pri temen ponudili predvsem koncept tom. manjinski. ki ga opredeljuje kot dialektično priziranje odnosov/procesov med večnimi narodami, napoveduje manjšino in njene poslastice narodom oz. diažaro. Avtor segatolskih, da voja te procese, ko jih opazujemo v istočna narodna manjšina, uprediti kot dinamične.

UDK 949.12 (497.12 – 1f) : 929 Lichtenreitter J. M.

Pahuta Slavica, ženska, Gorilski muzej, YU 61000 Nova Gorica, Gradska 1

UDK 75 (497.12 – 1f) : 929 Lichtenreitter J. M.

KULTURNOPROSRETNA DEJAVNOST V SREDNJEPRIMORSKEM OKROŽJU, j. del: Razmere v okrožju poleti in v začetku jeseni 1944

Goriški letnik 1/16 (1988–1989), str. 107 – 129, cit. 95

loc. (it., slov., engl.)

Projektiček govore o kulturnoprosretni dejavnosti v srednjepromorskem okrožju poleti in jesen 1944. Po preureditvi pravarskih aktov je novoz okrožno pravosudno vodenje dovoljno z njenim posredovanjem organi pravne sile ročno soliko delo (1944/45). Podelitev sočinjajočih funkcijskih dejavnosti. Veliko je treba posredovalcev načrtovati na novo in uraditev, ostvariti ter sicer manjšino kolikor dejavnosti v okrožju so zeločimljivih priznati in vrednovati. Kulturnoprosretno dejavnost v okrožju so zeločimljivih priznati stanju v vredju Slovencij.

UDC 1/2.9.78

Gorški letnik 1/5/16 (1988–1989), pag. 107–129, note 96
idem (it., slov., engl.)

UDK 71 (497.12 – 15) : 942.1 Lektorčevič J. M.
Koršk-Zorn Verena, Professor von Kunstgeschichte, 93100 Montreal (Paris),
Avenue du President S. Allende 82

JOHANNES MICHAEL LIECHTENREITER.

Gorški letnik 1/5/16 (1988–1989), pag. 161–167, Zit. 18
idem (it., slov., deutsch)

Johannes Michael Liechtenreiter, einer der bedeutendsten gorzer Maler des 18.
Jahrhunderts, wurde geboren am 21. Oktober 1705 in Passau und starb in Gorizia
3. März 1780. Neben den Tafelbildern, schuf der Maler im Jahre 1759 die Kreuz-
gemälde die in der Pfarrkirche des Hl. Andreas in Göte zu sehen sind. Diese Fres-
ken sind in der slowenischen Kunsthistorischen Literatur zwar erwähnt, in der
nachbarlichen italienischen Literatur ist aber darüber kein Bericht zu entdecken.

Gorški letnik 1/5/16 (1988–1989), pag. 107–129, note 96

UDK 71 (497.12 – 15) : 942.1 Lektorčevič J. M.
Plakuta Slavica, Cagodam, Gorški mostec, YU 61000 Nova Gorica, Gradišče 1.

THE CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE MIDDLE-LITTORAL AREA, Part Three: Situation in the area in summer and at the beginning of autumn 1944

Gorški letnik 1/5/16 (1988–1989), pag. 107–129, note 96

UDK 71 (497.12 – 15) : 942.1 Lektorčevič J. M.

Stanovnik Marija, viju znanstveni sodobave, Inžinirat za slovensko narodopisje

ZRC SAZU, YU 61000 Ljubljana, Novi trg 3

SIMON GREGORCIC IN SLOVENSKO PESNIŠTVO 1941–1945

UDK 78 (497.12 – 15) : 942.1 Lektorčevič J. M.

Podgornik Iris, profesorica gloske, YU 61000 Brezje, Črnivec 10 c

Stres Peter, profesor na Gospodarskem, YU 61112 Dobrovo, Zali breg 3

SCHILDERUNG DES KOLONATS IN DER GORZER GEGEND IN DER

ZEIT VOM ENDE DES I. WELTKRIEGES BIS ZUM JAHRE 1947

Gorški letnik 1/5/16 (1988–1989), pag. 169–198, cit. 6

UDK 949.12 – 15 + 1918/1947*

</div

UDC 78(497.12-15): 929 *Laharnar I.*

Sianonik Marija, collaboratore scientifico, *Institut za slovensko narodopisje ZRC*

SIMON GREGORČIČ E LA POESIA SLOVENA

1941-1945,

Gorilski letnik 15/16 (1988 - 1989), pp. 199 - 214, note 103
sloz. (ted., slov., it.)

L'autrice dell'articolo presenta la rassegna delle più ristampate poesie di Simon Gregorčič nella clandestinità, sottolineando l'attività della poesia partigiana di

Gregorčič al tempo della lotta per la liberazione nazionale (particolarmente nel 1944 - centenario della nascita del poeta), soprattutto per il fatto che le poesie di Gregorčič venivano spesso declamate o cantate nei meeting e in occasione di ricorrenze; l'attività si riflette inoltre nella riconoscenza che questa poesia ebbe sulla creatività di alcuni poeti partigiani, influendo su sé così nel contesto come nella

forma, diverso addirittura il punto di partenza della poesia partigiana.

UDC 78(497.12-15): 929 *Laharnar I.*

Podgornik Iris, Teacher of Music, YU 64241 Brežice, Črnivec 10 c

IVAN LAHARNAR'S LIFE AND WORK. Part I. The Life.

Gorilski letnik 15/16 (1988 - 1989), pp. 169 - 198, cit. 65

sloz. (germ., slov., engl.)

Part I includes a comprehensive biography of Ivan Laharnar (1866 - 1944), the

composer of the Liturak from Šentvička gora near Cerkno. Laharnar was an organist, a choir master and a composer. Although he was a self-taught musician efforts may be found in his work for a revival of sacred music. Franj Slovar, Adolf Hamel and Ivan Kokšan gave him the elementary instruction in music. Laharnar wrote reports on his activities of choir master and other activities of musicians to Cerkveni glasbenik. His wish to study sacred music on Regensburg did not come true. Consequently he became one of the most distinguished personalities of cultural education in the Tolmin area and continued with his work even during the period of fascism.

